

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 19

Запоріжжя
2019

Відповідальний редактор: Шаповалов Г. І., доктор історичних наук,
заступник директора ЗОКМ, професор НУ «Запорізька політехніка»

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Бочваров Крум Н., Васильчук Г. М., Дєдков М. В., Кайзер Елке,	доктор філософії в галузі історії (університет Коннектикута, США) доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, професор ЗНТУ (Запоріжжя) доктор, професор (Вільний університет Берліна, Інститут доісторичної археології, Німеччина)
Ковальова І. Ф., Козиряцька С. І., Лиман І. І., Ляшко С. М.,	доктор історичних наук, професор (Дніпро) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя) доктор історичних наук, професор БДПУ (Бердянськ) кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ (Київ)
Мільчев В. І., Мороко В. В.,	доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, директор департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької ОДА (Запоріжжя)
Мурзін В. Ю., Попандопуло З. Х., Рибіцька Малгожата, Чайка О. В.,	доктор історичних наук, професор МІДМУ «КПУ» (Запоріжжя) завідувачка відділу історії краю ЗОКМ (Запоріжжя) доктор габілітований, професор (Жешувський університет, Польща) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя)

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
16.10.2019 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12.07.2010 р.)

М 89 Музейний вісник № 19. – Запоріжжя, 2019. – 270 с.

ISBN 978-966-488-192-7

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ISBN 978-966-488-211-5

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2019
© Запорізький краєзнавчий музей, 2019
© ПП «АА Тандем», 2019

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Шевцов А. С.</i> Ятагани з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею	5
<i>Чайка О. В.</i> Побутові речі болгарського населення Приазов'я в експозиції ЗОКМ	15
<i>Козицяцька С. І.</i> Історія родини Берів у м. Олександрівську	30
<i>Деркач Т. Г.</i> Лисі гори — свідки планетарних подій.	37

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Нор Е. В., Антонов А. Л.</i> Кургани у пгт Балабино	51
<i>Папанова В. А., Тощев Г. М., Каїра Ф. В.</i> Курганний могильник добри бронзи Пологи І	81

ІСТОРІЯ

<i>Власов О. Ю.</i> Менонітська топоніміка острова Хортиці та його околиць	99
<i>Лініков В. А.</i> Борці за свободу. Український фактор в революції 1905 — 1907 рр. в Російській імперії	120
<i>Пристінський Б. В.</i> Екскурс у генезу анархічного руху в Україні, та його роль у соціально-визвольному русі кінця ХІХ — початку ХХ ст.	141
<i>Кравчук П. П.</i> Ехо архітектурного авангарда: Шестой поселок в Запорожье	146
<i>Атаманчук І. В.</i> «Тоді, у тридцяті роки». Спогади свідка Дніпробуду Бориса Львовича Глозмана	186
<i>Сулима О. С.</i> Акварелі Миколи Філянського	214
<i>Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.</i> Монети Давньої Греції і Боспорського царства як джерело праісторії тризуба Руси-України . . .	221

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Коробова І. А.</i> «Новорічний weekend»	247
<i>Водоп'ян В. В.</i> Музейний рік	249

ХРОНІКА

<i>Попандопуло З. Х.</i> К 110-летию со дня рождения Виктора Федоровича Пешанова (1909 — 1978 гг.)	253
<i>Деркач Т. Г., Єрохіна Л. А., Пересипкін Ф. Ю.</i> До 100-річчя від дня народження С. Г. Перовської	258
<i>Янкович І. А.</i> Легендарна Ірина Ласка До 80-річчя від дня народження заслуженого працівника культури України Ірини Миколаївни Ласки (17. 08. 1939 — 08. 09. 2011)	261
<i>Попандопуло З. Х.</i> Вячеслав Юрьевич Мурзин (04. 09. 1951 — 30. 12. 2019) . . .	265

ЯТАГАНИ З КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В колекції ЗОКМ зберігається значна кількість екземплярів холодної зброї, в тому числі і ятагани, які є справжньою окрасою експозиції музею. На сьогоднішній день питання походження ятагана є дискусійним і не до кінця з'ясованим. Клинки і руків'я, схожі на ятаганні, відомі у різних народів ще зі стародавніх часів. Батьківщиною ж класичного ятагана і головним центром його виробництва вважається Османська імперія. Перший відомий науковцям ятаган датується 1526 р., однак масове виготовлення цієї зброї припадає на другу половину XVIII — першу половину XIX ст. Ятаган дуже часто асоціюють з яничарами — елітним військом турецьких султанів, які використовували їх у повсякденному житті через заборону носити у мирний час класичну шаблю [1, сс. 134, 136].

За зброезнавчою класифікацією ятаган можна віднести до довгоклинкової рублячо-колючо-ріжучої безгардової холодної зброї. Головними особливостями ятагана є клинок кривої форми, який, на відміну від клинка шаблі, викривлений у бік обуха (існують виключення, коли ятаган має прямий клинок, клинок загнутий на кінці вгору або навіть клинок хопешоподібної форми); відсутність гарди (відомі окремі випадки, коли на старий клинок монтували новий ефес, який мав захисні елементи, наприклад перехрестя); специфічна орнаментована накладка на п'яті клинка (у деяких екземплярів накладка відсутня, а на її місці знаходиться орнамент, який за формою копіює форму накладки) і оригінальна форма верхів'я у вигляді так званих «вух» (частина ятаганів не має характерних «вух») [2, с. 754; 3, с. 174].

Згідно класифікації розробленої такими дослідниками східної зброї, як Ю. А. Міллер і Е. Г. Аствацатурян, ятагани можна розділити на наступні типи: східноанатолійський, малоазійський, стамбулійський, з гравірованими написами, з вибитими клеймами, статутні та інші. Вони в свою чергу поділяються на групи і підгрупи. Головними критеріями, за якими ятагани відносять до того чи іншого типу, є характер і техніка виконання орнаменту і написів [1, с. 142].

Одним з основних напрямків дослідження під час вивчення холодної зброї є її вимірювання. Не дивлячись на те, що зброезнавцями розроблені різноманітні системи вимірювання холодної зброї, у літературі не зустрічається така система вимірів, яка б повністю відповідала вимогам для вимірювання ятаганів. Тому постає проблема розробки власної системи вимірів, яка б дозволила провести заміри основних параметрів ятагана. За основу була взята система вимірювання довгоклинкової зброї, якою у своїх дослідженнях користується Д. В. Тоїчкін [4, с. 31].

Рис. 1

Даний комплекс параметрів включає у себе напрацювання різних дослідників зброї і оптимально підходить як база для вимірювання ятаганів. До цієї системи вимірів буде доцільно додати нові параметри, які дозволять заміряти специфічні деталі ятагана (наприклад, так звані «вуха»).

При вимірюванні ятагана вказуються такі характеристики: загальна довжина ятагана — відстань від кінця вістря до кінця верхів'я [«вух»] (A); довжина клинка — відстань від вістря до п'яти (B); ширина клинка біля п'яти (C1), у місці найбільшої кривизни (C2) та у точці початку звуження клинка до вістря (C3); довжина від вістря до точки початку звуження клинка до вістря (D); товщина обуха при п'яті (E) [у дужках зазначена ширина обуха разом з накладкою]; кривизна клинка [вимірювання здійснюється двома способами] (F1) — довжина перпендикуляра, проведеного від точки найвищої частини обуха до прямої лінії, що з'єднує кінець і початок клинка, (F2) — довжина перпендикуляра, проведеного від точки найвищої частини леза до прямої лінії, що з'єднує кінець і початок клинка; також вказується контрольний вимір від вістря до перпендикуляра, щоб мати чітке уявлення про те, у якій частині клинка визначено кривизну (G); довжина накладки або орнаменту біля п'яти (H); загальна довжина руків'я — від п'яти клинка до кінця верхів'я (I); товщина руків'я при п'яті (J1) та верхів'ї (J2); відстань між щічками руків'я на їх початку (K1) і біля верхів'я (K2); довжина щічок руків'я (L); ширина (M1) і довжина (M2) верхів'я [«вух»]; відстань між «вухами» руків'я (N).

Усі виміри наведено в сантиметрах.

В колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею зберігаються вісім ятаганів XVIII — XIX ст. різних типів. Чотири ятагани (ОР — 100, ОР — 101, ОР — 102, ОР — 103) були передані Запорізькому обласному краєзнавчому музею Львівським історичним музеєм у 1954, 1961 і 1964 (останні два) рр. відповідно; два екземпляри (ОР — 40, ОР — 42) були передані у ЗОКМ Одеським державним історико-краєзнавчим музеєм у 1968 р., по одному ятагану передали Краснодарський краєзнавчий музей (ОР — 402) і Московський історичний музей (ЗКМ — 1735) у 1954 р.

1. Ятаган стамбулійського типу, XVIII — XIX ст., Османська імперія. Інвентарний № ОР — 101 (рис. 1, 1).

Сталь, золото, мідь, моржова кістка, шкіра, дерево. Кування, інкрустація, гравірування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A = 69,6; B = 56; C1 = 3; C2 = 2,9; C3 = 3,4; D = 18,4; E = 0,5; F1 = 3,5; F2 = 0,6; G = 41,5; H = 6; I = 13,8; J1 = 2,4; J2 = 2,2; K1 = 2,6; K2 = 3,2; L = 11,6; M1 = 4,3; M2 = 3,7; N = 6,6.

Клинок сталевий, середньої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я 2/3 клинка вигнуто у бік обуха, остання 1/3 — вигнута у бік леза. На обох боках клинка є по два вузькі доли розділені між собою ребром. Вони починаються на відстані 7,3 см від п'яти і завершуються за 3,2 см до вістря. З правого боку клинка біля п'яти знаходиться фігурна рамка заповнена рослинним орнаментом (цей орнамент виконаний у формі традиційної для ятаганів металевої накладки, яка розміщується на п'яті клинка). Трохи далі знаходиться друга орнаментна композиція. Вона складається з витягнутого рослинного орнаменту, схожого на з'єднане між собою листя, в центрі якого розміщена розетка з напівстертим орнаментом або написом. Довкола центральної розетки розташовані чотири маленькі гексаграми, а у правій і лівій частинах орнаменту знаходяться чотири астериски. Весь орнамент виконаний у техніці золотої поверхневої інкрустації. На відстані 5,5 см від п'яти, ближче до леза, викарбувані цифри «772». Дані цифри, скоріше за

все, мають сучасне походження і можуть бути пов'язані з обліком. З лівого боку клинка, біля п'яти, також знаходиться фігурна рамка заповнена рослинним орнаментом. Трохи далі розташовані написи арабськими буквами, які містять інформацію про ім'я майстра, який виготовив ятаган, власника, якому він призначався і рік виготовлення. Всі ці написи облямовані рослинним орнаментом, ім'я власника вписано у медальйон. Також біля орнаменту розміщені дві гексаграми. Весь орнамент і написи виконані у техніці золотої поверхневої інкрустації. Обух біля п'яти орнаментований геометричним орнаментом, який виконаний у тій самій техніці. Трохи далі на обуху вигравірувані три поперечні риски, після яких починаються доли розділені між собою тонким ребром, які закінчуються біля вістря. Поверхня клинка з обох боків вкрита великою кількістю незначних подряпин і вм'ятин. Орнамент і написи у багатьох місцях пошкоджені. Сам клинок трохи погнутий.

Руків'я складається з щічок, які виготовлені з моржової кістки і закріплені на хвостовику за допомогою чотирьох металевих заклепок і обоймиці, яка вкрита чорним воронуванням і рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці золотої поверхневої інкрустації. Щічки руків'я завершуються традиційними для ятаганів «вухами». Між щічками руків'я знаходиться металева оправа у вигляді пластини, яка також вкрита чорним воронуванням і рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці золотої поверхневої інкрустації. Щічки руків'я мають численні тріщини, на правій щічці біля обоймиці є великий скол. Орнамент оправи і обоймиці пошкоджені.

Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою чорного кольору. Загальна довжина піхов складає 68,3 см. Оправа піхов складається зі сталевих уст розм'яром 9,1 x 4,7 x 1,9 см і наконечника розм'яром 12,5 x 4,2 x 1,4 см. На усті зверху і знизу прикріплені кільця, діаметр яких складає 1,9 см та 2,2 см. На наконечнику з обох боків знаходяться круглі отвори діаметром 0,7 см, які виконують роль фіксаторів. Шкіра, якою обтягнуті піхви, має механічні пошкодження, у деяких місцях надірвана, фарба частково витерта, шов, який скріплював між собою шкіру, розійшовся. Оправа піхов має численні невеликі подряпини і вм'ятини, а також частково патинізована.

Даний ятаган міг бути виготовлений на Балканах, можливо навіть у Стамбулі.

2. Ятаган, XVIII — XIX ст., Османська імперія. Інвентарний № ЗКМ — 1735 (рис. 1, 2).

Сталь, білий метал, мідь, фольга, дерево. Кування, карбування, різьблення, інкрустація. Параметри шаблі: A=69,8; B=55,5; C1=3; C2=2,8; C3=3; D=13,9; E=0,7 (1,1); F1=2,7; G=39,1; H=7,8; I=14,5; J1=2,6; J2=2,9; K1=2,5; K2=3,7; L=12,4; M1=6,7; M2=3,8; N=9.

Клинок сталевий, малої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я 3/4 клинка вигнуто у бік обуха, остання 1/4 — вигнута у бік леза. Орнамент, написи, клейма на клинку відсутні. На п'яті клинка закріплена фігурна накладка з білого металу, яка на руків'ї переходить у втулку. Накладка прикрашена карбованим орнаментом, який складається з ромбів, кружечків, «коралів», і вкрита фольгою. Поверхня клинка з обох боків має невеликі подряпини, вм'ятини і щербини. Фольга, якою вкрита накладка, має невеликі пошкодження.

Руків'я складається з металевих щічок, які закріплені на хвостовику за допомогою металевих заклепок і обоймиці, що прикрашена хвилястими лініями і крапками. Щічки руків'я завершуються традиційними для ятаганів «вухами». Між

щічками руків'я знаходиться металевий оклад у вигляді пластини з карбованим орнаментом у вигляді коралів. На щічках карбований рослинно-геометричний орнамент, який складається з кружечків, рисочок, стилізованого листя. «Вуха» декоровані великими квітками. Руків'я повністю вкрите фольгою. Фольга має незначні пошкодження.

Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою чорного кольору. Загальна довжина піхов — 63 см. Оправа піхов складається з металевого устя розміром 15,3 x 4,2 x 2,8 см і наконечника розміром 27,6 x 4,4 x 2,5, які прикрашені карбованим рослинно-геометричним орнаментом. В орнаменті поєднані кружечки, рисочки, лінії, точки, квіти, листя. На усті зверху припаяна металева петля. Кінець піхов прикрашає стилізована голова дельфіна (розміром 7,4 x 1,6 x 1,3 см) інкрустована невеликим каменем червоного кольору. З лівого боку піхов розташований шов, який скріплює шкіру, виконаний мідним дротом. Шкіра, якою обтягнуті піхви, має механічні пошкодження, у деяких місцях відірвана. Оправа піхов у деяких місцях погнута.

Даний екземпляр доволі специфічний. Через те, що клинок не орнаментований і не має клейм, дуже важко віднести цей ятаган до того чи іншого типу. З огляду на специфіку руків'я, можна зробити припущення, що ятаган має балканське походження.

3. Ятаган малоазійського типу, XVIII — XIX ст., Османська імперія. Інвентарний № ОР — 42 (рис. 1, 3).

Сталь, бронза, мідь, ріг, шкіра, камінь, дерево. Кування, інкрустація, гравірування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A = 75,7; B = 60,9; C1 = 3,2; C2 = 2,6; C3 = 3,1; D = 15,5; E = 0,6 (1,2); F1 = 4,8; F2 = 2,2; G = 36,4; H = 7,5; I = 15,2; J1 = 2,4; J2 = 2,3; K1 = 3,1; K2 = 3,6; L = 12,2; M1 = 5; M2 = 4,5; N = 5,1.

Клинок сталевий, великої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я 3/4 клинка вигнуто у бік обуха, остання 1/4 — вигнута у бік леза. Вздовж клинка з обох боків розташовані виступаючі над поверхнею ребра, які завершуються біля вістря потовщенням схожим на стрілку. Ребра починаються на відстані 14 см від п'яти і завершуються за 7 см до вістря. Обух широкий, розложистий, поступово звужується від п'яти до вістря. З правого боку клинка над ребром вздовж усього клинка розташовані написи на арабській мові і елементи орнаменту виконані у техніці мідної глибокої інкрустації. Напис, скоріше за все, пов'язаний з легендою про «Сімох сплячих отроків ефеських» [1, с. 138] і за аналогією з іншими ятаганами даного типу можна припустити, що він перекладається, як «Сім сплячих отроків». З лівого боку клинка, над і під ребром, вздовж усього клинка, розташований рослинно-геометричний орнамент, виконаний у техніці мідної глибокої інкрустації. Він складається з завитків, кружечків, ламаних ліній, розетки. На початку орнаменту (недалеко від накладки) знаходиться медальйон з іменем майстра. На п'яті клинка закріплена бронзова фігурна накладка, яка на руків'ї переходить у втулку. Накладка орнаментована карбованим рослинним орнаментом. Поверхня клинка з обох боків вкрита невеликими подряпинами. Ближче до вістря, зі сторони обуха, є тріщина приблизно на 1/3 ширини клинка. Орнамент і написи у деяких місцях пошкоджені. З правого і з лівого боків клинка у накладки відламані кінчики. Сам клинок трохи погнутий.

Руків'я складається з щічок, які виготовлені з рогу і закріплені на хвостовику за допомогою чотирьох металевих заклепок і бронзової обоймиці, що вкрита карбованим рослинним орнаментом. Щічки руків'я завершуються традиційними для

Рис.2

ятаганів «вухами». Між щічками руків'я знаходиться бронзовий оклад у вигляді пластини, яка також вкрита карбованим рослинним орнаментом. Щічки руків'я мають великі тріщини і щербини, верхів'я правої щічки відламане.

Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою чорного кольору. Загальна довжина піхов складає 68,3 см. Місця, на яких традиційно знаходяться металеві устя і наконечник, обтягнуті шкірою ската. Розміри устя — 5,3 x 4,1 x 2,7 см, наконечника — 15,5 x 3,4 x 2 см. Кінець піхов прикрашає стилізована мідна голова дельфіна (розміром 3,9 x 2 x 1,5 см) інкрустована невеликим каменем червоного кольору. З лівого боку піхов розташований шов, зроблений мідним дротом, який скріплює шкіру. Шкіра, якою обтягнуті піхви, має механічні пошкодження, у деяких місцях відірвана і сильно потерта. Біля устя відламані фрагменти дерев'яного футляра.

Даний ятаган міг бути виготовлений у Західній або Центральній Анатолії.

4. Ятаган малоазійського типу, XVIII — XIX ст., Османська імперія. Інвентарний № ОР — 40 (рис. 2, 1).

Сталь, мідь. Кування, інкрустація, гравірування. Параметри шаблі: A = 75,4; B = 64,5; C1 = 3,1; C2 = 2,9; C3 = 3,4; D = 16,1; E = 0,5; F1 = 5; F2 = 2,1; G = 41,5; H = 6,6; I = 10,9; J1 = 2,2; J2 = 2,4; M1 = 3,6; M2 = 2,1.

Клинок сталевий, великої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я 3/4 клинка вигнуто у бік обуха, остання 1/4 — вигнута у бік леза. Вздовж клинка з обох боків розташовані виступаючі над поверхнею ребра, які біля вістря роздвоюються, а у самому кінці з'єднуються. Ребра починаються на відстані 10,5 см від п'яти і завершуються за 5,3 см до вістря. Обух широкий, розложистий. За 18 см до верхів'я обух поступово починає звужуватися до 2 мм на кінці. З правого боку клинка, над ребром, вздовж усього клинка розташований напис арабською мовою. Напис, скоріше за все, пов'язаний з легендою про «Сімох сплячих отроків ефеських» і за аналогією з іншими ятаганами даного типу можна припустити, що він перекладається, як «Сім сплячих отроків». Під ребром знаходиться орнамент у вигляді стилізованих квіток, що згруповані по три. Усього таких орнаментних груп тринадцять. Недалеко від п'яти знаходиться напівстертий квадратний медальйон з орнаментом і, можливо, написом. За аналогією з іншими ятаганами даного типу можна припустити, що у медальйоні може бути написано ім'я власника або дата виготовлення. Напис і орнамент виконані у техніці мідної глибокої інкрустації. З лівого боку клинка над і під ребром вздовж усього клинка розташований орнамент, виконаний у тій самій техніці. Він складається з великої кількості хвилястих ліній, гурд, розеток, стилізованих квіток. На початку орнаменту (недалеко від п'яти) знаходиться медальйон розміром 2 x 1,5 см з іменем майстра. Біля п'яти клинка сліди від монтування металевої накладки. Поверхня клинка з обох боків вкрита невеликими подряпинами і вм'ятинами, частково заіржавлена.

Руків'я відсутнє. На хвостовику знаходяться шість круглих отворів, а також помітні сліди монтування окладу. Хвостовик забруднений фарбою.

Даний ятаган міг бути виготовлений у Західній або Центральній Анатолії. Він дуже схожий на попередній екземпляр, тому цілком можна припустити, що вони були виготовлені в одній майстерні.

5. Ятаган з вибитим клеймом, XVIII — XIX ст., Османська імперія. Інвентарний № ОР — 100 (рис. 2, 2).

Сталь, мідь, латунь, срібло, дерево, оксамит. Кування, інкрустація, гравірування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A = 54,7; B = 43,4; C1 = 2,8; C2 = 2,7;

Рис. 3

C3 = 2,5; D = 10,8; E = 0,5; F1 = 2,8; G = 28,8; H = 4,5; I = 11,8; J1 = 1,8; J2 = 2,1; K1 = 1,8; K2 = 2,4; L = 10,2; M1 = 5,1; M2 = 4,2; N = 7,4.

Клинок сталевий, середньої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я 3/4 клинка вигнуто у бік обуха, остання 1/4 — вигнута у бік леза. Ширина обуха поступово звужується від п'яти до вістря. 5 см леза, починаючи від вістря, не заточені. З правого боку клинка, біля накладки, нанесений рослинний орнамент. Трохи далі, під обухом, розташована орнаментна композиція, яка складається зі стилізованого рослинного контура заповненого в середині сіткою, на тлі якої знаходиться напис арабськими літерами. За аналогією з іншими подібними написами в орнаменті можна припустити, що напис перекладається, як «Я покладаюся на Бога». Орнамент і напис виконані у техніці срібної поверхневої інкрустації. З лівого боку клинка, біля накладки, ближче до обуха, знаходиться невеликий рослинний орнамент. На відстані 15 см від п'яти розташоване клеймо майстра розміром 0,7 x 0,8 см. На п'яті клинка закріплена мідна фігурна накладка, яка на руків'ї переходить у втулку. Накладка прикрашена карбованим рослинним орнаментом. Поверхня клинка з обох боків вкрита невеликими подряпинами. Накладка має невеликі потертості і тріщини.

Руків'я складається з дерев'яних щічок, які закріплені на хвостовику за допомогою двох металевих заклепок і мідної обоймиці, яка прикрашена

пружками. Щічки руків'я завершуються традиційними для ятаганів «вухами», які трохи подряпані і мають декілька сколів на «вухах».

Піхви зроблені з різьбленого дерева, обтягнуті темним оксамитом. Загальна довжина піхов складає 50,7 см. Оправа піхов складається з латунного устя розміром 18,8 x 4,1 x 2,8 см і наконечника розміром 18,9 x 3,6 x 2,6 см, які прикрашені карбованим рослинно-геометричним орнаментом. Орнамент складається з квітів, листя, рисочок, точок і хвилястих ліній. На усті зверху знаходяться сліди відламаної петлі. Два кінці оксамиту, яким обтягнуті піхви, зшиті між собою нитками і додатково скріплені латунною заклепкою. У дея-

ких місцях тканина надірвана, оправа піхов трохи погнута. Вістря наконечника відламане. Ймовірно, там могла бути розміщена традиційна для ятаганів голова дельфіна.

Даний ятаган можна віднести або до стамбулійського типу (з огляду на характерний орнамент і написи), або до групи ятаганів з вибитими клеймами. Оскільки ятаган має невеликі розміри, він міг бути призначений для дитини.

6. Ятаган статутний, XIX ст., Османська імперія. Інвентарний № ОР — 103 (рис. 2, 3).

Сталь, мідь, ріг. Кування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: $A = 84,6$; $B = 71$; $C1 = 3,1$; $C2 = 2,7$; $C3 = 2,8$; $D = 14,4$; $E = 0,7$ (1); $F1 = 4,7$; $F2 = 2$; $G = 42,8$; $H = 8,9$; $I = 13,4$; $J1 = 2,2$; $J2 = 2,3$; $K1 = 2,7$; $K2 = 3,1$; $L = 10,9$; $M1 = 3,3$; $M2 = 1,9$; $N = 5,4$.

Клинок сталевий, великої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я $4/5$ клинка вигнуто у бік обуха, остання $1/5$ — вигнута у бік леза. Орнамент, написи, клейма на клинку відсутні. На п'яті клинка закріплена мідна фігурна накладка, яка на руків'ї переходить у тулку. Накладка прикрашена круглими отворами. Поверхня клинка з обох боків вкрита невеликими подряпинами і вм'ятинами. На накладці також є вм'ятини.

Руків'я складається з щічок, які виготовлені з рогу і закріплені на хвостовику за допомогою чотирьох металевих заклепок, і мідної обоймиці, яка прикрашена карбованими пружками. Щічки руків'я завершуються традиційними для ятаганів «вухами» невеликого розміру. Між щічками руків'я знаходиться мідний оклад у вигляді пластини, яка також прикрашена карбованими пружками. Щічки руків'я мають багато невеликих подряпин і сколів. Верхів'я лівої щічки частково відламане.

Даний екземпляр є зразком так званих статутних ятаганів, які у XIX ст. виготовлялися на мануфактурах за одним зразком. Вони були значно простіше оздоблені, не мали написів і багатих орнаментів, але все одно зберігали риси класичного ятагана.

7. Ятаган, XIX — XX ст., Османська імперія — Туреччина. Інвентарний № ОР — 102 (рис. 2, 4).

Сталь, мідь, ріг, кістка. Кування, різьблення, інкрустація. Параметри шаблі: $A = 67,9$; $B = 54$; $C1 = 3,1$; $C2 = 3,2$; $C3 = 3,4$; $D = 18$; $E = 0,5$; $F1 = 3,5$; $F2 = 0,2$; $G = 31,8$; $I = 14,3$; $J1 = 2,2$; $J2 = 2,2$; $K1 = 1,8$; $K2 = 1,8$; $L = 14,3$; $M1 = 3,4$; $M2 = 1,7$; $N = 1,8$.

Клинок сталевий, середньої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я $2/3$ клинка вигнуто у бік обуха, остання $1/3$ — вигнута у бік леза. На обох боках клинка, біля самого обуха, знаходиться вузький дол. Він починається на відстані 5 см від руків'я і завершується за 5 см до вістря. Орнамент, написи, клейма на клинку відсутні. Поверхня клинка у багатьох місцях точково пошкоджена корозією, є невеликі подряпини.

Руків'я складається з щічок, які виготовлені з чорного рогу і закріплені на хвостовику за допомогою трьох металевих заклепок. Традиційне для ятаганів верхів'я у вигляді «вух» відсутнє. Хвостовик, на якому закріплені щічки, додатково потовщений двома мідними пластинами. Щічки руків'я інкрустовані мідними крапками довкола заклепок і круглих кістяних вставок. Крім того мідними крапками виконано зображення півмісяців на обох щічках. Руків'я має незначні потертості і подряпини.

Даний ятаган має нетипове руків'я без «вух», яке специфічно прикрашене, і неорнаментований клинок. З огляду на це ми можемо припустити, що можливо

ятаган ремонтувався і був оздоблений новим руків'ям, або даний екземпляр був виготовлений вже у XX ст.

8. Ятаган (хопеш), XVIII — XIX ст., Османська імперія (Близький Схід — Північна Африка). Інвентарний № ОР — 402 (рис. 3).

Сталь, золото, слонова кістка. Кування, різьблення, інкрустація. Параметри шаблі: A = 71,1; B = 51,5; C1 = 3,1; C2 = 2,9; E = 0,7; F1 = 19,6; F2 = 22,5; G = 16,5; I = 20,1; J1 = 2,5; J2 = 2,5; K1 = 2; K2 = 2,5; L = 20,1; M1 = 4,1; M2 = 5,2; N = 4,5.

Клинок сталевий, серповидної форми, надзвичайно великої кривизни, вигнутий у двох напрямках: починаючи від руків'я перша половина клинка вигнута у бік обуха, а друга половина вигнута у бік леза. Вздовж клинка з обох боків розташовані дуже широкі доли, які займають майже всю поверхню клинка, окрім тонких ділянок зверху і знизу. Ширина клинка поступово звужується, починаючи від п'яти, з 3,2 см до 2,9 см, а потім доволі різко переходить у дволезове вістря. Обух широкий, на кінці переходить у лезо. Обидва боки клинка прикрашені однаковим рослинно-геометричним орнаментом, який виконаний у техніці золотої поверхневої інкрустації. Орнамент складається зі стилізованого листя, гілок і ліній різної форми. Поверхня клинка з обох боків вкрита слідами від корозії. Клинок свого часу був сильно деформований, а потім вигинався для надання йому початкового вигляду.

Руків'я складається з щічок, які виготовлені зі слонової кістки і закріплені на хвостовику за допомогою двох металевих заклепок. Щічки руків'я завершуються традиційними для ятаганів «вухами» видовженої форми. Щічки руків'я не орнаментовані, потерті і вкриті великою кількістю подряпин. Більша частина лівої щічки обламана.

Даний екземпляр відноситься до ятаганів оригінальної форми. Він скоріше схожий на хопеш — зброю відому ще з часів стародавнього Єгипту, яка вирізняється своїм характерним серповидним клинком [5, с. 104]. Завдяки своїй формі дана зброя могла наносити потужні рублячі удари, а за потреби і колючі, обходячи захист супротивника (наприклад ураження за щитом). З огляду на орнамент і форму клинка, можна припустити, що даний екземпляр має північноафриканське або близькосхідне походження [3, с. 182].

Наприкінці необхідно зауважити, що серед досліджених ятаганів два екземпляри з високою долею вірогідності можна віднести до ятаганів стамбулійського (балканського) типу, два до малоазійського типу, один до так званих ятаганів з клеймами, один екземпляр можна вважати статутним, ще один ятаган вірогідно є витвором вже більш пізнього часу, а останній розглянутий експонат взагалі є варіацією хопеша. У половини ятаганів клинки прикрашені орнаментом і написами. У чотирьох екземплярів збереглися піхви.

З вищенаведеного опису можна побачити, що в колекції ЗОКМ зберігаються різноманітні за типом, формою та розмірами ятагани, які є цінними об'єктами для зброєзнавчого дослідження.

Бібліографія

1. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие. — СПб.: Атлант, 2002. — 336 с.
2. Стоун Д. К. Большая энциклопедия оружия и доспехов. Оружие и доспехи всех времён и народов. — М.: АСТ, Астрель, 2008. — 767 с.
3. Югринов П. Малая энциклопедия холодного оружия. — М.: Центрполиграф, 2010. — 271 с.

4. Тоїчкін Д. В. Клинова зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. — К.: Інститут історії України, 2013. — 464 с.

5. Уизерс Х. Дж. С. Мечи и сабли. Иллюстрированная энциклопедия. — М.: Эксмо, 2012. — 256 с., ил.

Шевцов А. С.

Ятаганы из коллекции Запорожского областного краеведческого музея

В статье публикуются и вводятся в научный оборот ятаганы, хранящиеся в коллекции ЗОКМ. Дается краткая информация о происхождении ятагана, его характерных чертах и особенностях. Дано оружейведческое определение термина ятаган, приводится классификационная схема. Основной акцент в публикации сделан на детальном измерении параметров ятаганов и их описании. Разработана система измерений адаптированная для измерения непосредственно ятаганов. Высказаны предположения о возможном месте изготовления ятаганов и их индивидуальных особенностях.

Shevtsov A. S.

Yatagans from the collection of the Zaporizhzhya Regional Museum of Local Lore

The article publishes and introduces into scientific circulation yatagans stored in the collection of the ZRMML. Brief information is given on the origin of the yatagan, its characteristics and features. The weapons-related definition of the term yatagan is given, a classification scheme is given. The main emphasis in the publication is on a detailed measurement of the yatagan parameters and their description. A measurement system adapted for measuring directly yatagan is developed. Assumptions are made about the possible place of manufacture of yatagans and their individual characteristics.

Чайка О. В.

ПОБУТОВІ РЕЧІ БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИАЗОВ'Я В ЕКСПОЗИЦІЇ ЗОКМ

Після завершення Кримської війни 1853 — 1856 рр. за Паризьким трактатом до Молдавії відійшли землі, де проживали болгари, що свого часу вийшли з Балканського півострова. Витримавши передбачений договором термін для вільного переселення, болгари почали готуватися до переїзду в Таврійську губернію. До них приєднувалися вихідці з Туреччини, Малої Азії, Австрії. Представники влади Молдавії та Туреччини намагалися всіляко перешкоджати болгарам, бо відтік населення позначався на обсягах податків, що збиралися. Людям забороняли продавати своє майно, вивозити цінні речі, з них вимагали сплати податків за три роки наперед та ін. Доходило навіть до сутичок з прикордонною сторожею. Але, незважаючи ні на що, болгари опинилися в Приазов'ї. Біля 30 000 переселенців 1861 — 1862 рр. були розміщені на казенних землях Бердянського та Мелітопольського повітів. Це були території залишені ногайцями, які відкочували до Туреччини. Бесарабським переселенцям були надані права іноземних колоністів, разова грошова допомога в розмірі 125 руб. на сім'ю. Кожна сім'я отримала по 50 дес. землі. Їх звільнили від сплати податків на 8 років.

Перші роки перебування на цих землях були не дуже сприятливими для переселенців. Складні погодні умови 1862 — 1865 рр. викликали уявлення про непридатність південних земель для сільськогосподарського виробництва. Серед болгар з'явилися бажання пошукати нові місця на Кавказі, Кубані, деякі навіть мали наміри повернутися під владу Туреччини. Вони зверталися до уряду за дозволом на нове переселення. Російська влада вимушена була вкласти великі кошти в вирішення питання матеріального забезпечення болгарських колоністів, постачання їм збіжжя для сіви. Було виділено 51 тис. рублів для будівництва церков в болгарських колоніях Приазов'я, відкрито спеціальне училище в Преславі. Колоністам дозволили в 1866 — 1870 рр. використовувати на свої потреби прибутки від резервних та надлишкових земель. Ці заходи дали позитивні результати. Болгарські колонії в цьому регіоні адміністративно були об'єднані в три округи: Мелітопольський, Молочанський, Бердянський на чолі з окружними старостами. В 1868 р. кількість болгарських колоній в Бердянському та Мелітопольському повітах досягла 47 з населенням 24 261 особи.

Але вже 4 червня 1871 р. були введені «Правила общественного и поземельного устройства и управления поселенцев», за якими поселення підпорядковувалися місцевим органам влади. Громада отримала право рішенням двох третин голосів розділити землю на подвірні ділянки з розподілом суми податків між домогосподарями, або виділити окремі ділянки. Власники таких наділів не мали права продавати їх протягом трьох років особам, що не є членами громади. Колоністам дозволялося зберігати їх традиційний порядок успадкування. Пільг в галузі оподаткування більше не було [1, 49705, сс. 813 — 814]. За цим документом болгарські колоністи отримали той же статус, що і все сільське населення імперії. Але практично виділити землю в особисте користування було неможливо.

В більшості колоній існувала трипільна система в землеробстві. Дві частини наділу засівалися, одна використовувалася як толока, а пізніше стояла під паром, тобто «відпочивала». Через те, що кожен три роки відбувалося жеребкування і власники ділянок змінювалися, у селян не виникало бажання вивозити в поле добрива, здійснювати сівозміну. Дослідники кінця XIX — початку XX ст. звертали увагу на те, що в менонітських та німецьких господарствах, де, попри ті ж умови наділення землею, перерозподіл ділянок не здійснювався. Тому колоністи більш дбайливо ставилися до землі, вивозили на свої ділянки гній, солом, золу. Тоді як болгар усе це звалювали на вигоні біля села або в найближчі балки. В той же час посіви озимини, що були розкидані на різних ділянках в степу, знищувалися домашньою худобою. Про це йшла мова в протоколі XXXV сесії Бердянських земських зборів в 1901 р. Звичайно такі традиції землекористування не сприяли збиранню високих врожаїв. Але землеробство залишалося головною галуззю господарства болгар-колоністів, найбільш технічно оснащеною. В користуванні болгар в Приазов'ї були англійський плуг, сіялка, косарка, багатолемішне рало та інші знаряддя, що виготовлялися на чисельних підприємствах регіону.

В Пам'ятній книжці Таврійської губернії, виданій в Сімферополі в 1867 р., серед галузей болгарського господарства названі хліборобство, вівчарство, садівництво, городництво. В цьому джерелі відзначені головні риси болгарських колоністів: «Трудолюбивы, воздержаны до крайней скупости, трезвы, сами ткнут простое сукно, холст и другие принадлежности незатейливой одежды и покупают чрезвычайно не многое» [2, сс. 198 — 199].

В болгарських колоніях Приазов'я площа садиби складала 675 саж. і з усіх боків оточувалася парканом, який будували зі старої соломи. В Мелітопольському повіті (далі М. п.) його називали плет, в Бердянському (далі Б. п.) — дувар. Територія садиби ділилася на три частини. Між вулицею і надвірними будівлями розташовувався фруктовий садочок, де росли вишневі, яблуневі, грушеві, сливові, абрикосові, шовковичні дерева. Далі розташовувався двір з будівлями. Головною з них був житловий будинок (кешта), під однією стріхою з яким знаходилося приміщення для домашньої худоби, що мало назву в Бердянському повіті — «дам», в Мелітопольському — «ягар», або «кунюшник». У дворі розміщували літній загін для овець, корів — «авлія» (Б. п.), «убор» (М. п.). Існував ще й загін під стріхою — «сає». Далі споруджували половник, амбар, курник, саж для свиней, льох. В кутку відводилося місце для висипання попелу та сміття. У дворі влаштовували літню кухню (соба). Третя частина садиби призначалася спеціально для молотьби зернових культур. В деяких господарствах частина присадибної ділянки відводилася під город та виноградник. В кожному дворі будували колодязі різної конструкції.

Для спорудження жител болгари використовували ті матеріали, які були доступні їм в даній місцевості. В північній частині Таврійської губернії це були спочатку глина та пісок. В старих будівлях зберігалися давні традиції: вздовж фасаду будинку створювалася призьба, на яку спиралися декілька стовпів, що підтримували виступаючу назовні частину даху [3, сс. 75 — 77].

В роботі «Таврическая епархия» Єпископ Гермоген дає опис старого болгарського житла: «По переселении болгар в Таврическую губернию кешты (дома) их были незатейливы: те же узкие и длинные татарские мазанки, покрытые камышом. ... Кешта большей частью делилась сенями на две неравные половины: большая назначена для жилья, меньшая для кухни. Но первая иногда делится деревянною стеною на две части: одна для приема гостей, другая для семьи. Пол или посыпают песком, или покрывают войлоком, либо коврами домашней работы. Передний угол занят святыми иконами с лампадами; здесь же висят и четки. Мебели очень мало: дзидлики — стулья и лавицы — лавки, встречаются редко, потому что болгары сидят большею частию поджав ноги под себя, или на полу, или на одерах: это как бы низкие диваны вдоль стен с главницами (подушками) и чергами (покрывалами). В иных домах главницы вышиты цветной шерстью, а черги — вытканы из той же шерсти. Болгарки вообще отличаются искусством ткать и вышивать. Оттого их прекрасная работа часто служит украшением стен: на них развешены то мисалы — скатерти, то пишкири — полотенца из чистой шерсти с тонкими кружевами, или с отделкой по концам шелком и золотом, то килимы — ковры. Обеденный стол очень низок — около 1/4 аршина. Болгары обедают сидя с поджатыми под себя ногами, то на полу, то на подушках, набитых шерстью или какой-нибудь ветошью. В домах большею частию опрятно» [4, с. 122].

Пізніше, коли майже в кожному болгарському поселенні були відкриті перші невеликі підприємства з виробництва паленої цегли, будинки будували з неї. І тільки найбідніші громадяни продовжували жити в старих хатах. Дахи житлових будинків почали крити черепицею або залізом, господарчі споруди — очеретом. Зовнішні стіни інколи вкривали тонким шаром рідкого вапна. Значний вплив на формування традиції будівництва в болгарських колоніях мали сусіди — меноніти та німці, що проживали поруч.

1. Рушники. 2. Блуза та фартух жіночі. 3. Постоли.
4. Панчохи жіночі. 5. Сумка дісагі. 6. Сумка турба. 7. Возглавніці

В центральній кімнаті традиційного болгарського будинку вздовж стін стояли низенькі дивани — лавіси, вкриті вовняними тканими орнаментованими килимами яскравих кольорів. Тут же стояв стіл, вкритий скатертиною (місаль), в кутку — трикутна шафа (угольник), підставка під ікони вкрита серветкою. Спали болгар на настилі з дощок, що мав назву одар. Пізніше в побуті з'явилося широке дерев'яне ліжко з матрацом, вкритим вовняним простирадлом. Тут лежали ватна ковдра та подушки — м'яка та тверда.

Для декорування вікон використовували мереживні занавіски, або ткані шовкові рушники, що з обох боків були прикрашені в'язаним мереживом з бавовняних ниток. Для виробництва шовку в господарствах болгар вирощували тутові дерева та розводили тутового шовкопряда. Такими рушниками прикрашали й стіни, вішаючи на петельку в центральній частині і розводячи кінці.

Н. С. Державін звертає увагу на те, що: «... болгарин обнаруживает большую любовь к изяществу, декоративной красоте и чистоте своих комнат, а стремление украшать стены самоткаными коврами — (килими) и такими же полотенцами с кружевами (пишкерь; полотенце для утирания лица — карпа) — является характерною чертою болгарского дома; попал в комнату зажиточного хозяина, особенно у кого в доме живет несколько мастериц невесток, чувствуешь себя положительно как в юрте кочевника» [3, с. 80].

Експозиція ЗОКМ, присвячена болгарському населенню краю, за допомогою побутових речей, предметів одягу, прикрас відтворює фрагменти інтер'єрів, надає можливість отримати уявлення про життя та традиції цього народу. Тут представлені найкращі зразки речей з музейної колекції. Різними шляхами потрапляли ці речі до музею — це були і окремі подарунки мешканців області, і цілеспрямоване поповнення колекції музею під час відвідувань місць компактного проживання болгарського населення.

Вже під час створення експозиції, в кінці січня 2013 р. мешканець м. Запоріжжя Олійник В. В. передав до музею болгарську ікону XIX ст. з зображенням Святого Миколая. Ікона виконана на дерев'яній дошці розміром 29,3 x 21,3 см, що в перетині має форму трапеції (бокові поверхні спіяні під гострим кутом). Із зворотного боку дошка дубльована зовнішньою горизонтальною шпонкою, врізаною в центральній частині. Зображення виконане олійними фарбами та темперою. Контури зображення — поглиблений рельєф. Тло має коричневий колір. Зображення лику Святого Миколая традиційне. Єпітрахіль — зеленого кольору, сакос — червоного. Права рука святого піднята. В лівій — Біблія. Німб — колоподібний, на голові — корона. З боків в верхній частині — зображення стилізованих квітів. Фарби потемніли, на дошці сліди шашелю. Інвентарний номер В — 4834.

Значне місце в експозиції займає традиційний болгарський народний інструмент — гайда. Він виготовлений з козячої шкіри розміром 55 x 24 см і трьох дерев'яних трубочок різної довжини — 53, 28, 15 см. Гайду передав музею мешканець с. Банівки Бердянського району Маджаров М. Д. в липні 1963 р. З того часу експонат зберігається за номером В — 1574.

В червні 1981 р. співробітники музею здійснили експедицію в Приазовський район, де закупили значну кількість експонатів. Серед них були декоративні рушники кінця XIX — початку XX ст. — «пішкірі», що були придбані в селі Гірсівці у Греджевої Є. Д. Кожен з них має оригінальний орнамент та оздоблення.

Рушник шовковий домотканий має вигляд прямокутника розміром 323 x 50 см. Середня частина білого кольору, краї — світло-коричнюватого. На всій площі

виробу виткані впоперек білі рельєфні смуги. З обох кінців — подвійні ряди мережки, та орнамент у вигляді білих вазонів з кольоровими квітами. Кінці прикрашені широким плетеним з білих бавовняних ниток мереживом, орнаментованим фігурним ромбом облямованим хвилями. Інвентарний номер Етн — 459.

Рушник з домотканого шовку прямокутної форми розміром 314 x 49 см. Центральна частина кремового кольору, кінці — світло-коричнюваті, прикрашені вишитими кольоровими зображеннями павичів. На кінцях мережка та широке біле мереживо з зображенням двоголового орла з коронами. Інвентарний номер Етн — 460.

Рушник домотканий з білих та жовтих шовкових ниток. Його довжина складає 304 см, ширина — 52 см. З обох кінців подвійні рядки мережки, між якими розташоване яскраве зображення дракона. Кінці обшиті широким саморобним плетеним мереживом. Візерунок мережива — двоголовий орел з коронами та по одній короні в верхніх кутах. Інвентарний номер Етн — 461.

Рушник з домотканого шовку у вигляді прямокутника розміром 290 x 48 см з поперечними білими рельєфними смугами. Центральна частина білого кольору, кінці — бежеві з двома рядами мережки і геометричним орнаментом у вигляді великого фігурного кольорового ромбу та чотирьох двокольорових ромбів по кутах. Кінці рушника завершуються білим плетеним бавовняним мереживом із зображенням виноградного листя та чотирьох стилізованих грон. Інвентарний номер Етн — 462.

З того ж джерела до колекції музею потрапила вовняна тканина наволочка на подушку розміром 82 x 47 см — возглавниця. Головний колір виробу чорний. На ньому на лицевому боці — смуги утворені яскравими стилізованими квітами. На зворотному боці — кольорові смуги. Інвентарний номер Етн — 469.

В тому ж селі у Іванова Г. С. була придбана цікава тканина вовняна возглавниця чорного кольору з зображеннями павичів та квіткового орнаменту фіолетового, жовтого, помаранчевого, синього, зеленого, рожевого кольорів на лицевому боці і кольорових смуг на зворотному. Розмір виробу — 71 x 31 см. Інвентарний номер Етн — 468.

З домотканої вовни болгарські господині виготовляли сумки різного призначення. В експозиції представлені два предмети цієї групи. Перша сумка — дісагі виготовлена з прямокутного шматка домотканої вовни чорного кольору з тонкими блакитними смужками. З обох кінців нашиті квадратні шматки тканини, що утворюють великі кишені, прикрашені тканим геометричним орнаментом червоного, жовтого, зеленого, помаранчевого та білого кольорів. По периметру виріб обшитий вовняними нитками білого кольору. Розмір виробу — 130 x 44 см. Сумка придбана в с. Богданівці Приазовського району у Косаджи А. І. в жовтні 1967 р. За свідченням власника, сумку використовували для перенесення продуктів під час поховального обряду. Інвентарний номер Етн — 40.

Друга сумка — турба прямокутної форми розміром 56 x 47 см. Виткана клітинкою з ниток червоного, зеленого, білого, жовтого кольорів. Боки зшиті білими нитками. Сумка має довгу ручку вив'язану у вигляді мотузки. Придбана в червні 1981 р. в с. Гірсівці Приазовського району у Греджевої Є. Д. Інвентарний номер Етн — 470.

В болгарських сім'ях використовували посуд з різних матеріалів: глини, міді, дерева. Глиняний посуд був представлений тарілками, мисками, горщиками, глечиками, чашками, стовнами. Під час експедиції музейників в 1981 р. в Приазов'я

жителька с Гірсівки Станчева М. М. передала в музей керамічну посудину для води — стовну. Виріб виготовлено з глини на гончарному колі. Він має округле опукле тіло, коротку, вузьку шийку, що розширюється в верхній частині, вінчик відігнутий назовні, має носик для зливання. В верхній частині на тулубі та шийці закріплена ручка. Поверхня стовни вкрита поливою жовтого кольору. Висота — 34 см, діаметр денця — 12 см, діаметр вінчика — 6,4 см. Інвентарний номер В — 2533.

Найбільш традиційним для болгар був мідний посуд, що коштував досить дорого і вважався найбільш бажаним подарунком на весілля молодій господині. З часом цей посуд в повсякденному користуванні був замінений на чавунний та цинковий. Але в Бердянському повіті ним користувалися ще у ХХ ст. В різних болгарських поселеннях однаковий посуд мав різні назви. Наприклад мідну сковорідку в Бердянському повіті називали «тава», в інших місцях — «сахані», «саган». М. Державін стверджує, що мідне відро в Приазовських колоніях мало назву «меднік» [3, с. 97], в той час як місцеві жителі в II пол. ХХ ст. називали його «бакир». В експозиції розміщено одну зі сковорідок з колекції музею. Цей предмет був знайдений в с. Гірсівці Приазовського району в червні 1981 р. в сім'ї Іванова М. Я. і переданий до музею, де зберігається за номером Етн — 485. Сковорода викувана з міді у формі кола діаметром 36,5 см з бортиками, що підіймаються під прямим кутом і мають висоту 5 см.

Болгарські господині використовували відра різних розмірів. Маленьке відерце місцевого населення називало бакирча. Воно мало округлу форму. Нижня частина ширша. В нижній частині і біля вінчика проходять великі рельєфні смуги. В верхній частині кріпиться пласка дугоподібна ручка з насічками. Кінці її фігурно зігнуті і мають петельчасту форму. На шийці посудини з двох боків знаходяться кільця для кріплення ручки. Ця конструкція має складну конфігурацію. Цільний металевий прут перегнутий в центральній частині і утворює петлю. Кінці його розклепані і у вигляді пластин приклепані до шийки посудини. Виріб має такі розміри: діаметр денця — 16 см, діаметр вінчика — 14 см, висота — 10,5 см. Експонат передано в липні 1976 р. мешканкою м. Запоріжжя Мітюкіною Л. Т. Інвентарний номер В — 1037.

В жовтні 1973 р. мешканка с. Степанівки Приазовського району Іванова М. В. передала до Запорізького обласного краєзнавчого музею мідне відро-котел — бакир з діаметром денця 30 см, вінчика — 28 см. Висота предмета — 18 см. Денце пласке, корпус в нижній частині округлений, має по периметру дві рельєфні смуги. Ручка пласка з насічками. Має дугоподібну форму. Спосіб кріплення такий самий, як і в попередньо описаному експонаті. Зберігається за номером В — 475.

В жовтні наступного року з с. Зеленівки Приморського району від Стоянова В. І. до музею потрапив ще один мідний бакир. Від попередньо описаного експонату він відрізняється тільки висотою — вона складає 22 см. Зберігається за номером Етн — 216.

До цієї ж групи експонатів належить мідна посудина для води. Вона має висоту 21 см, максимальний діаметр — 21 см. Денце кругле, увігнуте в середину. Від нього, трохи розширюючись, підіймаються вгору стінки. Потім, різко звужуючись, переходять в довгу вузьку шийку. По обидва боки посудини розташовані металеві накладки у вигляді сердечок, до яких прикріплені рухомі ручки овальної форми. В верхній частині шийки у двох місцях в медальйонах діаметром 0,8 см розташоване зображення двоголового орла в короні. Виріб датується ХІХ ст.

1. Стовна. 2. Гайда. 3. Бяклиці. 4. Посудина для води. 5. Тава. 6. Бакири

Знайдений в с. Чкалове, Веселівського району в травні 1983 р. Зберігається за номером В — 3039.

Використовували болгари й дерев'яні вироби. В їхніх домівках зустрічалися дерев'яні корита для прання білизни, для купання дітей; ступи з залізним товкачем для солі; ложки; тарілки; відра; коромисла — тобто предмети аналогічні побутовим речам інших народів. Але у болгар зустрічаємо і невеликий дерев'яний жбан для вина — б'яклицю, який використовувався в весільному обряді [3, сс. 97, 148]. Його прикрашали червоною квіткою і перев'язували весільним рушником [5, с. 9].

В експозиційному залі представлені чотири б'яклиці з болгарських поселень в Приазов'ї. Вперше такий експонат потрапив в колекцію ЗОКМ в травні 1966 р. Походив він з с. Андрівки Бердянського району. Посудина виточена на токарному верстаті у формі трохи сплющеної кулі з чотирма ніжками. Центральна частина задньої стінки виймається. Верх кулі увінчується наверхом, що має два отвори для підвішування, та шийкою, що закривається пробкою яйцеподібної форми із сплющеною сферою на верхів'ї. Поверхня виробу прикрашена рельєфними концентричними колами та розписом. В центральному колі чорною фарбою нанесено малюнок у вигляді перехрещених ліній і маленьких кіл між ними. По периметру розташований кольоровий орнамент у вигляді гілок з трьома ягодами червоного і синього кольорів та світло-зеленого листя. На бокових поверхнях з двох боків зображено по два стилізованих плоди синього та червоного кольорів та листя. Розміри: висота — 29 см, діаметр — 19 см. Інвентарний номер ЗКМ — 4419.

В травні 1975 р. під час музейної експедиції в с. Зеленівці Приморського району було знайдено ще одну б'яклицю. Виріб має традиційну кулеподібну форму і чотири ніжки. Центральна частина одного боку виймається. Наверх з двома отворами для підвішування та вузьким горлом. Пробка відсутня. На поверхні з двох боків нанесені рельєфні концентричні кола. Орнаментовано поверхню посудини колами червоного та жовтого кольорів. По червоному тлу більшого кола зображено зигзаги чорного кольору, що перехрещуються між собою. На меншому колі — чорні мазки. На боковій поверхні на синьому тлі ледь помітні залишки рослинного орнаменту жовтого кольору. Розміри: висота — 26 см, діаметр — 16 см. Інвентарний номер Етн — 319.

В 1996 р. після закриття музею етнографії до фондів ЗОКМ поступила чергова б'яклиця традиційної форми на чотирьох ніжках. Експонат отримав номер НДФ — 7454. Розміри: висота — 24 см, діаметр — 18 см. На центральній частині в колі червоного кольору чорною фарбою нанесено зображення перехрестя з лопатями між ними. По периметру по колу з обох боків зображено виноградні грона червоного та синього кольорів з зеленим листям. Б'яклиця має значні пошкодження — тріщину корпусу, з'ємне коло задньої частини просіло всередину.

В серпні 2002 р. серед інших речей болгарських переселенців в с. Строганівці Приазовського району була виявлена б'яклиця сферичної форми, з наверхом та короткою тонкою шийкою і чотирма ніжками, виточена на токарному верстаті. На поверхні виробу з двох боків простежуються рельєфні концентричні кола. Внутрішнє — пофарбоване блакитною фарбою, зовнішнє — жовтою. Між ними по кільцю контурне зображення трикутників, що утворюють пелюстки. Центральне коло має червоний колір. З боків намальовані блакитні прямокутники з округленими кутами. Всі фарби зблякли. Висота виробу — 27 см, діаметр — 19 см. Інвентарний номер Етн — 589.

Описані посудини для вина дозволяють зробити висновки, що існували певні стандарти при виготовленні цих виробів, і майстри чітко їх дотримувалися. Існують невеликі розбіжності в розмірах, що могло бути пов'язане з розмірами шматка деревини, що був використаний. Баклиці головним чином відрізняються орнаментуванням, якістю фарб і майстерністю їх виготовлення.

Подібний до баклиці посуд використовувався і іншими народами. Зокрема у гагаузів він мав назву чотра. Але ця посудина мала сплюснення по передній і задній поверхні, її перев'язували по тулову ремінцями і носили через плече або приторочували до сідла. Чотра використовувалася в підготовці до весілля. Так як і у болгар той, кого запрошували, випивав 2 — 3 ковтка вина, дякував і тим самим приймав запрошення.

Етнографи вважають, що прообразом цих предметів були шкіряні фляги кочівників. В болгарській культурі до XV ст. зустрічалися керамічні вироби цього типу. В XVIII ст. їх вже виточували з дерева.

Отже болгарська баклиця та гагаузька чотра мають давньотюркське походження і отримали розвиток на тюрко-болгарському етнічному ґрунті [5, с. 13].

Для виготовлення одягу болгари використовували тканини домашнього та фабричного виробництва. Чоловічий костюм складався з нижньої сорочки та штанів, що шилися з парусини або ситцю, верхніх штанів, що мали назву «гашти». Ранні болгарські сорочки не декорувалися. Пізніше, під впливом сусідів-українців, почали прикрашати вишивкою рукава та ворот сорочки. Зимові штани виготовляли із шкіри (чишири). Обов'язковим предметом був червоний вовняний пояс. Плечовим одягом були жилети — «ілек», куртки — «антирія», напівкафтан — «дулма». Зимом чоловіки одягали хутряні кожухи, інколи криті тканиною, смушкові шапки. Влітку — солом'яні брилі, навесні та восени — картузи.

В музейній експозиції демонструється зразок взуття болгарських селян — царвулі, які виготовлені з цільного прямокутного шматка товстої шкіри. Два кути зігнуті на носок та зшиті вузьким шкіряним ремінцем. Два інших загнуті на п'ятку й прошиті таким же чином. По краю через отвори протягнутий шкіряний ремінець, що стягує взуття по нозі. Обидва кінці ремінця виходять на задник та призначаються для закріплення взуття на нозі. Ці царвулі передала до музею Паталах Н. Н. з м. Токмака в вересні 1976 р. Інвентарний номер експонату Етн — 353. Аналогічне взуття використовувалося багатьма народами на півдні сучасної України. Його носили селяни обох статей обмотуючи ноги шматками тканини (нучі) розміром 100 x 50 см, або одягаючи в'язані вовняні панчохи (чурапі). Зразок таких панчох з колекції ЗОКМ надається в експозиції. Вони вив'язані спицями з саморобних вовняних ниток. Носок і п'ятка вишневого кольору. Уся інша площа вив'язана різнокольоровими смугами чорними, білими, фіолетовими, жовтими. Між групами цих смуг проходять широкі червоні смуги, посередині яких іде вузька смужка білого і фіолетового кольорів. Розміри: 53 x 14 см. Панчохи виготовлені жителями с. Зеленівки Приморського району. Експонат потрапив до музею в травні 1975 р. Зберігається за номером Етн — 320.

Основою жіночого одягу була нижня сорочка з довгими широкими рукавами — «риза». На неї одягали сукню без рукавів «роклу», фартух з вовняної або бавовняної тканини — «фартушка». Голова вкривалася хустками — ситцевими, вовняними. В молодих жінок вони були кольоровими, у старих — чорними. Їх пов'язували таким чином, що можна було в разі потреби закрити нижню частину обличчя.

В 1967 р. співробітниками музею в Приазовському районі були виявлені два предмети жіночого одягу — блуза та фартух. За інформацією отриманою від місцевого населення, ці речі входили до комплекту весільного вбрання. Вони були виготовлені з сатинової тканини червоного та синього кольорів, по якій виконана вишивка геометричного та рослинного орнаменту білими, чорними, червоними нитками болгарським хрестом. Між фрагментами тканини вшиті смуги в'язаного гачком мережива коричнюватого кольору. Блуза має крій в талію, вшивний рукав та високий воріт-стойку обшитий білим мереживом. Фартух має розмір 80 х 54 см. Блуза — 46 розміру. Зберігаються експонати за номерами: Етн — 61 та 62.

В ранньому жіночому костюмі був присутній кольоровий пояс з металевою пряжкою вовняний або парчевий. Пояси були притаманні і чоловічому, і жіночому костюмам. В чоловічому весільному вбранні використовувався вовняний пояс червоного кольору довжиною 3 м і шириною 10 см з білими смужками по краях та китицями. Його обмотували декілька разів по талії. В 1967 р. такий пояс було придбано в с. Богданівці у Косаджи А. І.

В музейній експозиції демонструється дитячий тканий вовняний пояс довжиною 80 см і шириною 3 см. Фоновий колір — зелений. На ньому геометричний орнамент, виконаний червоними, синіми, чорними, помаранчевими, бузковими та білими нитками. Експонат було придбано в жовтні 1967 р. в с. Богданівці Приазовського району у Косаджи А. І. Зберігається за номером Етн — 41.

Болгарські жінки носили різноманітні прикраси: на руках срібні та мідні персні, скляні, мідні, срібні браслети; у вухах сережки з срібла або золота; на шії — прикраси з монет або металевих імітацій, намиста зі скла, бурштину тощо. З 1967 р. зберігається в музеї жіноче намисто з Приазовського району, що складається з 7 низок дрібних намистинок білого, чорного, блакитного, зеленого та жовтого кольорів. На кінцях низки з'єднані та прикріплені до стрічок зі смугастої тканини, які зв'язуються між собою. Номер зберігання Етн — 64.

Поряд з намистом на манекені на весільній блузі розміщена нагрудна прикраса — китиця, виготовлена з білого металу. Вона складається з ланцюжків, до яких прикріплені маленькі ромби. Кінці ланцюжків з'єднані кільцями з гачками. Розміри ланцюжків від 27 до 23,5 см. Прикраса походить з с. Строганівки Приазовського району. В червні 2002 р. два таких вироби передала до музею Левченко Л. К. Вони зберігаються за номером Етн — 588 (1 — 2).

Традиційно для виготовлення прикрас використовувалися срібло, мідні сплави та вставки з різьбленням по перламутру. В цій техніці виконані й деякі поясні пряжки. Ці речі побутовали і на Балканах, і пізніше в Приазов'ї. Вони передавалися з покоління в покоління і вже в другій половині ХХ ст. ставали музейними експонатами. В II пол. ХІХ ст. центром обробки перламутру була Палестина, де знаходилися святині найбільш шановані християнами. Туди з'їжджалися прочани з усього світу, які, повертаючись додому, бажали придбати вироби тамтешніх майстрів в пам'ять про видатну подію в своєму житті. Болгари передавали нащадкам розповіді про родичів, які здійснили таку мандрівку і зберігали чотки, перламутрові натільні хрести, прикраси, вставки для поясних пряжок. Сюжети на цих виробах були різноманітні. Про це свідчать експонати з музейної колекції.

В грудні 1966 р. у жительки м. Запоріжжя Фучаджи С. Д. музей придбав срібну поясну пряжку, що складається з двох листоподібних пластин. Краї виробу орна-

1. Браслети бронзові. 2. Браслет срібний. 3. Браслет скляний.
4. Прикраса нашийна. 5. Браслет бронзовий сріблений. 6. Пряжки поясні. 7. Пояс тканий

ментовані ажурними кружальцями. Пряжки з'єднуються за допомогою гачка і кільця, що припаяні на широких частинах. Над кільцем прикріплений ажурний медальйон у формі кола, що прикриває замок. На зворотному боці пряжки — скоби для кріплення ремня. В обох частинах закріплені вставки з перламутру, що повторюють конфігурацію пряжки і прикрашені різьбленими зображеннями двоголових орлів. Пряжка має розміри 15 x 5 см. Виготовлена в II половині XIX ст. Зберігається за номером ЗКМ — 4516.

В липні 1975 р. мешканець с. Райнівки Приазовського району Стоєв Н. Д. передав до музею металеву поясну пряжку (пъхти). Вона складається з двох деталей, що мають форму листя і з'єднуються гачком і круглим кільцем. Над кільцем прикріплений фігурний медальйон з гладким овалом в центрі. Поверхня пряжки має рельєфний орнамент у вигляді квітки, круглих та овальних крапель. Розміри — 17 x 7 см. Датується кінцем XIX ст. Зберігається за номером Етн — 323 (1 — 2).

В той же час колекція ЗОКМ поповнилася ще одним експонатом. Орешкова А. П. передала металеву поясну пряжку в формі листя. По периметру проходить хвилястий орнамент, що утворюється опуклими напівсферами. В середину, за допомогою зубчастих країв, вмонтовані перламутрові вставки з рельєфним різьбленим зображенням птахів з довгими хвостами та коронами на головах. Місце з'єднання частин пряжки прикривається фігурним овальним медальйоном з рельєфним орнаментом і овалом в центрі. Розміри — 15 x 5 см. Зберігається за номером Етн — 324 (1 — 2).

Вже в XXI ст. цікаві речі з болгарської етнографії продовжують надходити до музею. В червні 2002 р. Левченко Л. К. з с. Строганівки Приазовського району поповнила нашу колекцію двома половинками різних пряжок. Перша з них виготовлена з мідного сплаву у формі листа з кільцем для кріплення та фігурним медальйоном над ним. Периметр прикрашений ажурними кільцями, над кільцем кріплення — фігурний орнаментований медальйон з рельєфним овалом в центрі. За допомогою зубчастих виступів закріплена перламутрова вставка з різьбленим зображенням Святого Георгія зі списом на коні, який вбиває змія. Розміри виробу — 9,3 x 5,3 см. Зберігається за номером Етн — 585. Другий фрагмент пряжки виготовлений з латуні, має кільце для з'єднання з другою частиною, фігурний рельєфний медальйон, що його прикриває та пластину для закріплення поясу. Вся поверхня пряжки вкрита рельєфним стилізованим рослинним орнаментом. Виріб має такі розміри: 8 x 6 см. Зберігається за номером Етн — 586.

В квітні 2007 р. до фондів потрапила половина поясної пряжки, знайдена в Приазов'ї Єльніковим М. В. Вона виготовлена з латуні і має форму листка рослини із загнутим кінчиком. По периметру — ажурні кільця, з'єднані між собою. В центрі ширшої частини — гачок для з'єднання з другою половиною. Виріб має вставку у вигляді перламутрової пластини з різьбленим зображенням двоголового орла. Частина перламутру відколота. Розміри — 11,5 x 7,8 см. Зберігається за номером Етн — 647.

Традиційною прикрасою болгарських жінок були різноманітні браслети. Серед них були срібні, бронзові, латунні, скляні. Вони різнилися за формою, розміром, оздобленням. В 1966 р. у Фучаджи С. Д. було придбано широкий бронзовий браслет з не зімкнутими кінцями. Він виготовлений з бронзової пластини, вигнутий в формі овалу. Його довжина складає 15,5 см. Найширша центральна

частина — 3 см. В її середині видавлена назовні сферична опуклість. Вся поверхня браслету вкрита гравірованим стилізованим рослинним орнаментом. Кінці округлені, шириною 2,3 см. Зберігається за номером ЗКМ — 4517.

Аналогічний за формою срібний браслет довжиною 16 см. Центральна частина шириною 2,9 см фігурна, хвиляста із гравірованим зображенням квітки з видавленою назовні серединою. З обох боків від неї приклепані напівсферичні розетки з рельєфним орнаментом, утвореним чергуванням зображень кіл та крапель. Вся поверхня прикрашена стилізованим рослинним орнаментом. Кінці округлені, не зімкнуті, шириною 2,3 см. На внутрішній поверхні наявні клейма виробника «ПН», та пробірної інспекції, що дозволяє датувати виріб кінцем XIX — початком XX ст.

Наступний браслет виготовлений з бронзової срібленої пластини довжиною 17,3 см. Ширина в центрі — 2,6 см. На краях — 1,2 см. Пластина вигнута овалом, кінці не зімкнуті. З'єднувалися за допомогою приклепаного виступу, що втрачений (залишився отвір) на одному кінці і двох петельчастих отворів на іншому. Імовірно, два отвори дозволяли носити цю прикрасу жінкам з різними об'ємами зап'ястя. Вся зовнішня поверхня браслета вкрита гравірованим орнаментом. В центрі — квітка зі стеблом та листям. По обидва боки від неї приклепані напівсферичні розетки з візерунком, утвореним округлими колами та трикутниками.

Браслет виготовлений з бронзової пластини з срібленням довжиною 17,7 см. Краї фігурні, хвилясті. Найширша — центральна частина 2,6 см. На ній гравіроване зображення квітки зі стеблом та листям. З обох боків приклепані півсфери з рельєфним орнаментом утвореним колами. Кінці виробу округлені, шириною 1,9 см, не зімкнені. Мають отвори для з'єднання такі ж як і у раніше описаного виробу.

Браслет бронзовий сріблений виготовлений з вузької пластини. Кінці не зімкнуті, на них напаяні кульки, одна з яких відсутня. Розміри — 6,5 x 6 см. Експонат передала до музею Войнікова А. Н. з с. Райнівки Приазовського району в липні 1975 р. Зберігається за номером Етн — 326.

Браслет (алхаль) у вигляді кільця діаметром 5,7 см, висотою 1,5 см виготовлений зі скла пофарбованого чорним лаком. Із зовнішньої сторони має дві грані. Датуюється кінцем XIX — початком XX ст. Придбаний у Греджевої Є. Д. з с. Гірсівки Приазовського району в червні 1981 р. Зберігається за номером Етн — 472.

Звичайно в експозиції представлена тільки частина колекції музею з даної теми. Але ці експонати дають можливість відвідувачам отримати уявлення про звичаї, традиції, побут, умови проживання, головні напрямки господарчої діяльності болгарського населення Приазов'я.

Бібліографія

1. ПСЗРИ. Собрание второе. — 1871. — Т. 46 (1). — СПб: Тип. II отделения собств. Е. И. В. канцелярии, 1874. — 935 с.
2. Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом [под. ред. К. В. Ханацкого]. — Симферополь, 1867. — Вып. 1. — 519, 103, 21 с., ил.
3. Державинъ Н. С. Болгарскія колоніи въ Россіи (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Матеріали по славянскої етнографіи // Сборникъ за

народни умотворения и народопись. — София: Държавна печатница, 1914. — Кн. XXIX. — София: «Мартилен». Репринтное издание. — 256 с., ил.

4. Гермоген. Таврическая епархия. — Псков: Типография Губ. Правл., 1887. — 524 с.

5. Георгієв М. Г., Шабашов А. В. До питання про походження одного з символічних атрибутів гагаузької весільної обрядовості // Записки історичного факультету. — 2014. — Вип. 25. — Одеса: «Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова», 2015. — С. 7 — 23.

Чайка О. В.

Бытовые вещи болгарского населения Приазовья в экспозиции ЗОКМ

Статья посвящена одной из групп иностранных колонистов, принимавших участие в заселении южной части современной Украины — болгарам. Это переселение стало возможным после того как ногайцы, проживавшие здесь в течение длительного времени, откочевали в Турцию. Несмотря на то, что болгары получили значительные льготы от российского правительства, первые годы их обитания здесь были сложными. Главными занятиями колонистов были земледелие — выращивание зерновых культур, овцеводство, виноградарство, огородничество, выращивание тутового шелкопряда. Это подтверждается экспонатами, представленными в экспозиции Запорожского областного краеведческого музея. Коллекция предметов быта болгарского населения Приазовья формировалась в течение многих лет. Сотрудники музея организовывали экспедиции в места компактного проживания болгар на территории Запорожской области, приобретали керамическую, деревянную, металлическую посуду, образцы изделий из домотканой шерсти, шелка, которые украшали жилища болгар. Образцы этих вещей стали украшением экспозиции. Рядом расположены предметы одежды болгарок, самобытные украшения, музыкальный инструмент — гайда. В статье приводится подробное описание экспонатов, дается полная информация о времени поступления их в музей, месте нахождения, способе приобретения.

Chayka O. V.

Domestic things of the Bulgarian population of Azov region in the exposition of ZMLL

The article is devoted to the study of life's mode of Bulgarian colonists in XIX century. They took part in settling of South part of modern Ukraine. This migration became possible since Nogais, living here for a long time, moved on to Turkey. In spite of the fact that Bulgarians got the significant benefits of the Russian government, the first years of their dwelling here were difficult. Main employments of colonists were agriculture: growing of cereals, sheep breeding, viticulture, horticulture, silkworm breeding. It is confirmed by exhibits, presented in the exposition of the Zaporozhia regional museum of Local Lore. Collection of the Bulgarian population's of Azov region domestic things was formed during many years. The employees of museum organized expeditions to the places of compact residence of Bulgarians on territory of the Zaporizhzhya region. They acquired ceramic, wooden, metallic tableware, homespun wool wares, silk wares which decorated dwellings of Bulgarians. The samples of these things became the highlight of the exposition. There are samples of Bulgarians clothes, original decorations, musical instrument — gayda, in the exposition. The detailed description of exhibits is given in the article. Complete information about time of exhibits receipt to the museum, finding place of exhibits, method of their acquisition is given.

ІСТОРІЯ РОДИНИ БЕРІВ У М. ОЛЕКСАНДРІВСЬКУ

Місто це не будинки, місто — це люди та їхні долі.

Вивчаючи історію рідного краю, приходиш до розуміння того, що складається вона не тільки з масштабних подій або періодів. Історія будь-якого населеного пункту — це історія кожної окремої родини, кожного мешканця міста, селища, вулиці та будинку. В даній роботі буде розглянуто історію родини лікаря Бера Генріха Бернгардовича, який мешкав в м. Олександрівську зі своєю родиною на початку ХХ ст. Донедавна відомостей про цю родину було зовсім небагато. Жодного документа чи світлини з архіву Берів ми не мали. Відомим був лише той факт, що будівлю на розі вулиць Покровської та Святого Миколая, яка відома як приватна лікарня Бера, а нині один з корпусів 1-го пологового будинку м. Запоріжжя, було збудовано у 1911 — 1912 рр. Проект був затверджений Катеринославським губернським правлінням роком раніше [1, спр. 266, арк. 140]. 12 травня 1911 р. до технічного відділу Олександрівської Міської Управи надійшло прохання лікаря Генріха Бернгардовича Бера, що мешкав у м. Олександрівську за адресою вул. Миколаївська, в будинку Пецгольда: «Прилагаю при сем прошении проект двухэтажного каменного здания лечебницы и квартиры моей с подвалами под частью здания, а так же проекта дворовых служб, — каковые желаю возвести в усадьбе своей, что в городе Александровске на углу Николаевской и Покровской улиц под № 210. Честь имею покорнейше просить Управу незамедлительно выдать мне разрешение на постройку. Врач Генрих Бэр. Проект и копию при сем прилагаю» [1, спр. 764, арк. 50]. Ця інформація — дозвіл на будівництво зберігається в Державному архіві Запорізької області. Запорізький історик В. М. Стойчев,

Будівля лікарні Бера

працюючи в Харківському архіві, знайшов документи, в яких висвітлюється оціночна вартість будівлі лікарні Бера та сама кредитна справа. Зі слів Валерія Михайловича, Бер брав позику у Харківському земельному банку під заставу будівлі, яка знаходилася ще в процесі спорудження.

Лікарню збудували швидко, а 8 січня 1913 р., на засіданні санітарної комісії Г. Бер запропонував міській владі послуги по наданню допомоги породіллям в стінах його медичного закладу [2, с. 113]. Незначні відомості про обслуговування жінок у пологовому притулку Бера збереглися. Знаємо й про наявність у лікарні офтальмологічного та хірургічного відділень, без подробиць. Що ж стосується особистості самого власника медичного закладу, його походження тощо місцевим історикам нічого не було відомо.

Ситуація змінилася несподівано. На початку поточного року до адміністрації Запорізького краєзнавчого музею звернулася мешканка міста Києва з повідомленням, що зі співробітниками музею бажає налагодити зв'язок онука лікаря Генріха Бера — Людмила Іванівна Носова. Вони є колишніми однокурсницями, разом навчалися свого часу в Карагандинському медичному інституті. Людмила Іванівна і зараз мешкає у Казахстані, у м. Караганді, вона донька молодшої доньки Берів — Вікторії. Контакт було налагоджено доволі швидко, і музейники наблизилися до розгадки багатьох таємниць історії Запоріжжя — Олександрівська. Ще задовго до свого приїзду онука Бера звернулася з проханням про допомогу в питанні встановлення меморіальної дошки на будівлі, яку побудував її дід. Вирішила вона встановити її власним коштом, але потрібно було подбати про оформлення формальностей. Ми цим і зайнялися, результат був позитивним. Невдовзі розробили макет дошки, який згодом був затверджений, дозвіл на її встановлення було отримано. Приїзд гості в Запоріжжя був запланований на 20 травня. Рано вранці вона прибула з м. Києва. Того ж дня, ввечері, працівники музею зустрілися з

Будівля лікарні Бера. Вигляд з двору

Носова Л. І. на відкритті меморіальної дошки на лікарні Бера

Людмилою Іванівною. Нами були отримані довгоочікувані подарунки для колекції ЗОКМ. Це був цілий скарб для музейників — 63 предмети. В них відображена історія цілого роду. Просто дивовижно, як нащадкам вдалося зберегти всі ці реліквії попри такі непрості долі та поневіряння. На 21 травня було заплановано урочисте відкриття меморіальної дошки на лікарні Бера. Відбулося воно у теплому колі о 10 годині ранку. На заході були присутні Л. І. Носова, її друзі, представники місцевої влади, обласної та міської державних адміністрацій, Запорізького краєзнавчого музею, пологового будинку № 1, колеги-музейники та журналісти.

О 12 годині того ж дня у великій залі ЗОКМ був відкритий Круглий стіл на тему: «Лікарня Бера — історія та життя», присвячений історії родини та діяльності приватної лікарні Генріха Бернгардовича Бера. Під час його проведення працювала виставка, на якій були показані найцікавіші подарунки нашої гості. Декілька вітрин нами були оформлені заздалегідь, для того, щоб всі присутні могли побачити нові надходження до колекції музею на власні очі. Завдяки Людмилі Іванівні ми отримали відомості про всіх членів її родини. Однак, слід зауважити, що інформація доволі не повна, через замовчування у родинному колі свого часу багатьох фактів. Бери за походженням були німцями, вислані до Казахстану на поселення.

Генріх Бернгардович Бер народився 10 вересня 1862 р. в кримській колонії Цюрихсталь Таврійської губернії. Батько — Бернгард Бер цюрихстальський поселанин-власник, мати — Якобіна Бер (дівоче прізвище Девальд), походила з прибалтійських німців. Віросповідання — лютерани. У 1884 році, після закінчення сімферопольської гімназії, Генріх Бер вступив до Харківського університету на медичний факультет, який закінчив у грудні 1890 р., отримав звання повітового лікаря. Стажування лікар Бер проходив у Лейпцигу. Після цього, до 1902 р. працював у кримському селищі Аблеші. Там у Берів був двоповерховий будинок, в якому перший поверх використовувався під лікарню. В подальшому, у зв'язку з будівництвом приватної лікарні, родина переїхала до м. Олександрівська Катеринославського повіту. Знаходимо в ДАЗО бланк лікарні, де можна прочитати, що під час будівництва лікарні, ще у 1910 р., її офіційна назва — «Хирургическо-гинекологическая лечебница и Родильный приют доктора Г. Б. Бэра», у 1915 — 1916 рр. — «Лечебница и Родильный приют доктора Г. Б. Бэра» [3, спр. 54, арк. 159].

Генріх Бер станом на травень 1911 р. займав посаду лікаря в Олександрівському міському комерційному училищі [3, спр. 8, арк. 106]. В цьому ж навчальному закладі навчався в той час і його син Едуард. У 1909/10 навчальному році він та ще 6 дітей робітників училища були звільнені від плати за навчання. Ці кошти відносилися на рахунок міста [3, спр. 11, арк. 81]. Згодом, у 1917 р., цей навчаль-

ний заклад закінчили Євген Бер та менша донька — Вікторія. Як нам відомо зі спогадів Людмили Іванівни, у 1914 р. Г. Б. Бер працював лікарем і в організації «Пошта — телеграф».

Дружина Генріха — Вільгельміна Софія, уроджена Ганзен, з роду прибалтійських німців. За освітою акушерка. Вона до одруження з Генріхом вже мала доньку Алісу. Спочатку Вільгельміна працювала разом з чоловіком, але згодом залишила роботу, займалася дітьми та господарством.

Після 1918 р. родина Берів знову опинилася в рідному Криму, переїхали до Сімферополя. Генріх Бернгардович там працював у міському відділі охорони здоров'я. Через деякий час (точна дата наразі невідома) лікар Бер захворів на туберкульоз та невдовзі помер.

У подружжя Берів було шестеро дітей. Завдяки Людмилі Іванівні ми отримали спогади про трьох доньок Генріха та Вільгельміни — її маму та двох тіток.

Старша донька Аліса була прийомною Генріху. Вона народилася в Криму, закінчила жіночу гімназію вже в Олександрівську. Потім навчалася у Петербурзі, вивчала німецьку мову на педагогічному факультеті одного з вишів. Повернувшись до рідного Олександрівська, деякий час працювала класною дамою в одній з гімназій. Відомо, що в радянські часи була засуджена та заслана на Соловки, до Архангельської області у сел. Єрцеве. Там Аліса Генріхівна утримувалась у виправному трудовому таборі, де й померла вже після війни.

4 травня 1901 року в Аблеші народилася Олена Бер. Навчалася вона в Олександрівську, в приватній жіночій гімназії Т. Г. Павленко, яку закінчила у 1918 р. Після повернення родини до Криму вступила до Кримського Медичного політехнікуму. Після закінчення, у 1930 р., Олена здобула кваліфікацію акушерки. Багато років Олена Генріхівна працювала у Дніпропетровську, займала посаду старшої медичної сестри у психіатричній лікарні. Згодом вийшла заміж і переїхала до Москви. У 1941 р. її, як німкеню, було депортовано до Казахстану, до спец поселення у Карагандинській області. Там вона знаходилася до 2 лютого 1956 р.

Третя сестра — Вікторія народилася вже в Олександрівську, 3 червня 1906 року. Таким чином, можемо зробити висновок, що родина переїхала до нашого міста між 1901 та 1906 рр. Під час війни, у 1943 році чоловік Вікторії був на фронті, доньці Людмилі було 4 роки. В цей час Крим був окупований німцями, і Вікторію Генріхівну з дитиною вивезли до таборів спочатку Австрії, а пізніше Німеччини. Тільки в 1945 р. вони повернулися в СРСР, але поневіряння на цьому не скінчилися. Родина опинилася у невеличкому селі біля станції Бабаєве на території Вологодської області. Там донька пішла до школи, а Вікторія важко працювала на лісорозробках, дуже пізно поверталася додому. Людмила Іванівна згадує, що морози були такі сильні, що мама, повертаючись додому ледь не відривала взуття, що примерзало до онуч. Минуло небагато часу, вже через два роки Вікторія Бер з донькою переїхали до Карагандинської області Казахстану, на возз'єднання з сестрою Оленою. Там родина і залишилася назавжди.

Такі відомості дійшли до нас про доньок лікаря Генріха Бера. Інформація про його трьох синів ще більш уривчаста. Людмила Іванівна Носова пригадує лише, що всі троє її дядьків народилися в Олександрівську. Звали їх — Борис, Євген та Едуард. Як згадувалося вище, Едуард та Євген закінчили місцеве комерційне училище. Борис навчався в реальному. Пригадує племінниця лише історію дядька Бориса, який працював головним бухгалтером в одному з банків м. Сімферополя. Його доля була досить трагічною. В результаті переслідувань, він наклав на себе

Аліса

Олена

Вікторія

Генріх

Вільгельміна

Борис

Євген

Едуард

Родина Берів

руки. Як склалося життя інших двох братів невідомо. В родинному архіві збереглися фотографії всіх членів родини Берів. І Людмила Іванівна люб'язно подарувала всю свою родинну спадщину до колекції нашого музею. Колектив ЗОКМ висловлює безмежну дяку онучці лікаря Бера за таке рішення. Деякі з цих речей згодом займуть гідне місце в майбутній експозиції музею, що буде присвячена темі розвитку медицини на території Запорізького краю на початку ХХ ст.

Нові надходження можна розподілити на декілька груп:

Фотографії — 39 одиниць. Серед них більшість це дитячі, родинні світлини зроблені у різний час, у різних місцях. Більшість знімків виготовлені в м. Олександрівську (фотостудії С. Я. Бермана та Б. Г. Когана), але є роботи і кримських майстрів (Д. М. Таймаз, Феодосія).

Інтерес представляють для музейників і два портрети кінця ХІХ ст., на яких зображені Генріх та Вільгельміна. Виконані вони олівцем. Онука Бера розповідала нам, що ледь не викинула їх під час прибирання будинку, і тільки коли випадково розгорнула рулон ватману, побачила портрети своїх дідуся та бабусі.

Серед нових надходжень є 14 документів. Вони є дуже цікавими для музейників і як джерело інформації, і як експозиційний матеріал. Деякі з них обов'язково увійдуть до експозиції в майбутньому. Перелік документів приводимо:

Свідоцтво про смерть діда лікаря Г. Б. Бера, Генріха Бера. 1842 р.

Свідоцтво про народження та хрещення батька лікаря Г. Б. Бера Бернгарда Бера 1827 року. Випис зроблено 1917 р.

Свідоцтво про приписання до призовної дільниці Бернгарда Бера, батька лікаря Г. Б. Бера. 1883 р.

Свідоцтво про народження та хрещення Г. Б. Бера у 1862 році. Випис зроблено 1910 р. у колонії Цюрихсталь.

Посвідчення, видане лікарю Г. Б. Бери 19 червня 1917 р. про те, що російське підданство Бером Бернгардом було прийнято ще до 1870 року.

Свідоцтво про закінчення Г. Б. Бером Харківського Імператорського університету. 1892 р.

Копія свідоцтва про закінчення Г. Б. Бером Харківського Імператорського університету. Завірена нотаріусом Ланшиним. 1913 р.

Свідоцтво про народження та хрещення доньки лікаря Г. Б. Бера Олени. Цюрихсталь. 1906 р.

Атестат про закінчення Олександрівської жіночої гімназії, заснованої Т. Г. Павленко, доньки лікаря Г. Б. Бера Олени. 1918 р.

Свідоцтво про закінчення Олександрівської жіночої гімназії, заснованої Т. Г. Павленко, доньки лікаря Г. Б. Бера Олени. 1918 р.

Свідоцтво про закінчення Кримського Медичного політехнікума доньки лікаря Г. Б. Бера Олени. 1930 р.

Свідоцтво про народження та хрещення доньки лікаря Г. Б. Бера Вікторії Бер. 1906 р.

Свідоцтво про проходження обряду конфірмації донькою лікаря Г. Б. Бера Вікторією Бер. 1906 р.

Копія свідоцтва про народження та хрещення доньки лікаря Г. Б. Бера Вікторії Бер. 1913 р.

В колекції ЗОКМ донедавна зберігалось тільки два предмети пов'язані з історією лікарні Бера. Це фаянсові бульйонниця та глечик з логотипами медичного закладу, які використовувалися для годування пацієнтів. Вони мають інвентарний

номер ЗКМ 3648 (1 — 2). Завдяки Людмилі Іванівні кількість предметів посуду зросла на три одиниці. Тепер ми маємо ще соусник та дві тарілки — закусочна неглибока та супова глибока білого кольору з такими самими логотипами. Весь цей посуд Бер замовляв на Дмитровському фарфоровому заводі «Товариства виробництва порцелянових, фаянсових виробів М. С. Кузнецова». Про це говорять клейма підприємства на денцях.

Крім фотографій, документів та посуду до музею потрапили й особисті речі членів родини Берів.

Рамка для трьох фотографій. Лицева поверхня метал зі срібленням, Зворотна — оцинкований метал. В цій рамці до нас потрапили три фотографії: Генріха, Вільгельміни та в овальному віконці над ними — Бориса.

Рушник білої тканини з бахромою. Вишитий хрестом червоними та чорними нитками по краях. Він належав родині лікаря Г. Б. Бера у м. Олександрівську. Кінець XIX — початок XX ст. За легендою, яку розповідала Вікторія Бер своїй доньці, цей рушник вишивав особисто Генріх Бер.

Серветки льняні білого кольору квадратної форми з мережкою по зовнішньому периметру, які дбайливо зберігалися в родині під час мешкання в Олександрівську. Кінець XIX — початок XX ст.

І наостанок, Бери зберегли 2 банкноти Російської імперії номіналом 10 крб. 1909 р., які теж були передані до нашого музею.

Ми дуже радіємо, що доля звела нас з нащадком родини Берів, позитивною, цікавою людиною. Дякуємо Людмилі Іванівні Носовій за подарунки, її спогади, які хоч не цілком, але відновлюють частку історії нашого міста. Колекція Запорізького музею поповнилася великою кількістю нових експонатів, які згодом будуть об'єднані в окремий фонд.

Родина Берів в нашому місті мешкала недовго, приблизно 13 років. Уродженцями Олександрівська були тільки четверо з шести дітей Генріха та Вільгельміни. Але ці люди залишили слід в історії нашого міста. У спадщину Запоріжжю перейшла чудова будівля лікарні та пологового притулку, в якій і пізніше продовжував працювати медичний заклад, не одне покоління запоріжців були народжені в стінах цього пологового будинку. Наразі будівля — прикраса Старого Олександрівська, частка його історії. Однак, на сьогодні вона потребує серйозної реконструкції. Маємо надію, що міська влада не зволікатиме.

Бібліографія

1. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
2. Чайка О. В. Медицинская помощь и санитарные службы в г. Александровске в конце XVIII — начале XX века // Музейный вестник. — 2005. — № 5. — С. 100 — 116.
3. ДАЗО, ф. 58, оп. 1.

Козиряцкая С. И.

История семьи Бэров в г. Александровске

Среди ряда событий этого года в жизни Запорожского областного краеведческого музея, самым ярким было знакомство с потомком династии Бэров, внучкой доктора Генриха Бера — Людмилой Ивановной Носовой. Бэр жил и работал в г. Александровске в начале XX в., в 1911 — 1912 гг.

он построил здесь частную лечебницу с родильным приютом. Здание сохранилось до наших дней, все годы в нем работал родильный дом, не одно поколение запорожцев были рождены именно здесь. Это одно из красивейших строений старого города, его украшение, которое сегодня нуждается в реконструкции.

В коллекцию ЗОКМ были переданы больше шестидесяти вещей из семейного архива Бэров: документы, портреты, фотографии, личные вещи, посуда, которой пользовались в лечебнице. Благодаря этому может быть восстановлена часть истории Александровска — Запорожья.

Koziryatskaya S. I.

The history of the Ber family in the city of Aleksandrovsk

Among the series of events of this year in the life of the Zaporizhzhya Regional Museum of Local Lore, the most striking was the acquaintance with the descendant of the Baer dynasty, the granddaughter of Dr. Heinrich Ber — Lyudmila Ivanovna Nosova. Baer worked in the city of Aleksandrovsk at the beginning of the 20th century, in 1911 — 1912. he built a private hospital with a maternity shelter here. The building has survived to the present day, all the years a maternity hospital has been working in it, more than one generation of Cossacks were born here. This is one of the most beautiful buildings of the old city, its decoration, which today needs reconstruction.

More than sixty items from the Baers family archive were transferred to the ZMLL collection: documents, portraits, photographs, personal items, dishes that were used in the hospital. Thanks to this, part of the history of Alexandrovsk — Zaporizhzhya can be restored.

Деркач Т. Г.

ЛИСІ ГОРИ – СВІДКИ ПЛАНЕТАРНИХ ПОДІЙ

Одне з геологічних утворень — Лисі гори завжди привертала увагу мешканців навколишніх міст і сіл тим, що на них нічого не росло, але яка їх природа рідко хто знає. Мабуть тому з ними пов'язані різні повір'я, в основному, нехороші. Незважаючи на те, що вже ХХІ століття і територія нашої області добре вивчена, багато хто ще розповідає міфи, що це місця злої сили, де збираються відьми та проводять там свій шабаш.

Метою статті є збір інформації про геологічну історію Лисих гір області для сприяння її практичному використанню у географічній і геологічній освіті, природоохоронній справі та необхідність збереження геологічної спадщини регіону згідно з законодавчими актами та міжнародними програмами у цій галузі.

Перш за все, чи дійсно це гори? Зі шкільної географії ми знаємо, що горами називається значне підвищення над рівниною висотою більше 1000 м. Наші Лисі гори здіймаються над рівнинною місцевістю на декілька десятків метрів, навіть менш ніж 100 м. Тож це — пагорби або горби-останці з похилими схилами і плоскою вершиною, що окремо підіймаються над навколишньою рівниною на обмеженій площі.

Походження топоніма «Лиса гора» пішло від відсутності рослинності на вершинах пагорбів. Люди не могли пояснити, чому на них нічого не росте і це викликало страх. В пустелях теж нічого не росте. Але як тільки випадає дощ або з'являється вода — пустельні піски зацвітають і зеленіють. Тож причина — перш за все нестача води. Підземні води на таких пагорбах знаходяться значно глибше, ніж їх можуть дістати рослини. Крім того, значно вищі температури влітку на піщаній поверхні,

наявність натрієвих солей в неглибокому кореневмісному горизонті призводить до загибелі більшості рослин. На піщаних масивах після дощів вода просочується, нічим не затримуючись. Вітер перевиває піски. І таким чином вершина залишається «лисою». Та коли піски засаджують соснами та іншими сухостійкими рослинами, підтримуючи їх до певного віку, піщані масиви перестають бути «лисими». Приклад тому: Лиса гора в м. Василівці, о. Хортиця.

«Біографія» запорізьких Лисих гір має свої цікаві особливості, про які варто знати. Всі вони так чи інакше пов'язані з планетарними подіями геологічної історії Землі і утворенням Великого Лугу.

Дивлячись на карту Запорізької області бачимо, що Лисі гори розташовані в межах невеликої території Василівського і Запорізького районів: біля м. Василівки, с. Веселянки, с. Григорівки, між с. Біленьким і с. Лисогіркою. На перший погляд здається, що ці останці мають бути схожими, але так це чи ні?

У тектонічному відношенні територія Лисих гір розташована на південному схилі Українського кристалічного щита (УКЩ), що межує з північно-східною частиною Причорноморської западини. Внаслідок цього в геологічній будові території беруть участь породи кристалічного фундаменту та осадові породи мезозой-кайнозою.

В розрізах осадових відкладів виділяють товщі, які відображають стадії геологічного розвитку морських басейнів. Вкриваючи територію області крім височин, моря залишали по собі відклади пісків, глин, вапняків з черепашками керівних молюсків, кожен з яких характеризує особливості часу їх існування. Кожна із товщ характеризується набором певних фауністичних фаціальних комплексів з відображенням перш за все сольового режиму. В геологічному розрізі відкладів півдня України спостерігається чергування відкладів, утворених в умовах, близьких до нормальної солоності, з відкладами, утвореними в солонуватоводних, опріснених і континентальних умовах.

Причиною утворення різних типів відкладів стали інтенсивні тектонічні рухи альпійської фази складчастості на рубежі палеогену та неогену. Це призвело до

Стратиграфічне районування України. 1. – Український щит.
2 – Південно-західний схил Українського щита, 3 – Причорноморська западина

розпаду океану Тетис та до утворення ряду напівзамкнутих морських басейнів. Одним з найбільш яскравих прикладів таких акваторій є Борисфенська затока Сарматського моря, води якої вкривали територію Запорізької області. Вона періодично з'єднувалася з розташованими на заході нормально-морськими басейнами західної частини океану Паратетису. Це обумовило палеонтологічні особливості стратиграфічних горизонтів Причорномор'я [1, с. 43].

Складна геологічна історія Причорноморської западини відбилась на території Запорізької області, яка повністю або частково затоплювалася морськими водами у всі епохи неогену. Біля 13 млн. років тому в межах Східного Паратетису відокремлюється Сарматське море, яке досягало широти м. Рівного на заході, Полтавської та Харківської областей на сході. Наступні коливальні рухи земної кори поступово зменшувалися, берегова лінія моря пересувалася на південь [2, с. 67].

В історії геологічного розвитку півдня України в міоценовий час басейни Північного Причорномор'я неодноразово з'єднувалися з одновіковими басейнами Західної і Центральної Європи. Науковці з'ясували ці події завдяки молюсковій фауні, яка є однією з домінуючих в кайнозої та яка відрізняється характерними видами для кожного морського басейну. Це дозволяє використовувати їх для стратиграфічного поділу. Наприклад, для веселянських шарів конкського горизонту — ориктоценози с *Venus konkensis* Sok, для сарматських відкладів — різноманітний комплекс солонуватих кардіїд і мактрид. Детальна стратиграфічна шкала створена головним чином на підставі вивчення молюсків. Для уточнення стратиграфічних схем широко залучаються також дані по мікроорганізмам: форамініферам, остракодам, радіоляріям, діатомовим, нанопланктону та ін. [1, с. 44].

Виходячи з того, що молюски пристосовані до певних екологічних ніш, вони є чудовими індикаторами палеоекологічних умов давніх водоймищ. Умови існування молюсків встановлюються шляхом зіставлення з екологією близьких до них сучасних біоценозів, які можуть відрізнитися від давніх предків. Повинні враховуватися також умови седиментації і екології інших груп фаун, міграція малакофауни та багато інших факторів. Тому при визначенні палеоекології біоценозів проводяться комплексні дослідження. Подібні дослідження проводились і на матеріалі з Лисих гір.

Сучасний вигляд територія області придбала внаслідок успадкованої історії геологічного розвитку з відчутними і безперервними повільними підняттями й опусканнями Північного Причорномор'я та прилеглої частини Українського кристалічного щита. На седиментацію Північного Причорномор'я протягом мезокайнозою найбільше впливали глибинні розломи. Земна кора весь час змінюється і сучасний вигляд її визначає тільки одну з стадій цього процесу. Тривалість неотектонічних рухів має різну природу. Вони пов'язані з планетарними, підкоровими, коровими рухами, евстатичними коливаннями Світового океану.

Неотектонічний етап виділяється як один з основних етапів рельєфоутворення глобального значення. Цю точку зору поділяють більшість геоморфологів. В цілому неотектонічний етап входить в великий ритм тектонічних рухів. Він відповідає альпійському циклу складчастості (150 — 200 млн. років), який в свою чергу поділяється на менш тривалі ритми: 30 — 40 млн. років, 4 — 6 млн. років, 0,8 — 1 млн. років та менші [3, с. 75].

У межах території відзначаються прояви неотектонічної активізації по широтній, меридіональній та північно-західній системах тектонічних порушень. Відбувається нерівномірне підняття. Амплітуда підняття для р. Дніпра

становить 102 – 106 м. Долини річок зазнали деформації по широтній системі розломів. Про це засвідчують звуження долини, врізання русла річки, круті обривисті береги [4, с. 99].

В Запорізькій області найбільше збереглися відклади неогену (особливо сарматського ярусу) та антропогену. Морські відклади сарматського регіоярусу в області мають значне поширення. Їх виходи на денну поверхню спостерігаються по долинах р. Дніпра, Конки, Гайчура, в районі розміщення Лисих гір [4, с. 49].

13,6 – 13,7 мільйонів років тому на початок сарматського віку з'єднання Паратетису з нормально солоними морями практично припинилося і утворився величезний напівморський басейн Сарматського моря, який тільки епізодично з'єднувався зі Середземним морем. Ранньосарматський басейн простягався від Альп до Аральського моря і розділявся на ряд водоймищ, які з'єднувалися протоками.

Ранньосарматське море поширювалося в межах попереднього конкського моря й досягало широти м. Запоріжжя. Північна межа поширення верхньосарматських відкладів проходить на північ від Запоріжжя і Кривого Рогу. Східна межа відкладів приблизно збігається з долиною р. Молочної, а південна проходить по Керченському узбережжю. Переважаючими відкладами верхнього сармату є органогенні і хемогенні вапняки, мергелі, глини і піски [4, с. 65].

Морський басейн був мілководним і на його дні відкладались глини, рідше вапняки й тонкозернисті піски. Ранньосарматські верстви вміщують молюски: *Cardium plicatum* Eichw., *Cardium obsoletum vindobonense* Lask., *Mastra eichwaldi* Lask., *Ervilia dessita* Eich., *Ervilia pussila andrusovi* Koles. та інші [4, с. 49]. Клімат був помірно теплим і відносно вологим. Рослинність складалася з хвойних, широколистих і миртових.

Починаючи з 12,2 мільйонів років тому в середньосарматський час море затоплює майже всю територію області крім Приазовського підняття. Морський басейн був мілководним, тому відклади характеризуються строкатим літологічним складом: піски, вапняки, глини темно-сірі до чорних тонколистуватих, які угорі змінюють забарвлення на зелене. Клімат зберігав основні риси попередньої епохи. Для верств цього часу характерні молюски: *Mastra vitaliana* Orb., *Cardium fittoni* Orb., *Raphia vitaliana* Orb. та інші [4, с. 50].

В кінці середнього сармату відбулася регресія моря і розміри басейну різко зменшились. Пізньосарматське море розміщується в районі верхньої течії р. Верхньої Терси та нижньої течії р. Конки [4, с. 96]. При цьому відбулося подальше зниження солоності вод до 4 – 9 ‰. Східний Паратетис перетворився в повністю замкнуту водойму [5, с. 15].

Відклади пізньосарматського мілкого моря представлені пісками, карбонатними і безкарбонатними зеленувато-сірими, зеленими, рідше сірими і темно-сірими глинами, оолітовими та органогенно-детритовими вапняками з черепашками *Mastra caspia* Eich., *Mastra bulgarica* Toula, *Mastra nalivkini* Koles. та інш. Слідом за регресуючим на південь пізньосарматським морем на морській низині виникає гідрографічна мережа південної орієнтації. Русло Дніпра прямує на південь.

У Нижньому Придніпров'ї в основі верхньосарматського розрізу залягають континентальні відклади, які містять рештки наземних хребетних гіпаріонової фауни [6, с. 65]. Залишки цієї фауни знайдені на місцезнаходженні в Підгірному [7, с. 20] і на василівській Лисій горі [8, сс. 123 – 125].

Стратиграфічна шкала

Система	Відділ	Розділ	Підвідділ	Регіонарус (горизонти)	Хронометричні межі (млн.р.тому) (9, сс. 63 – 64),	Вік відкладів Лисих гір
Четвертинна (антропогенова)	Голоцен			Чорноморський	0.0117	
	Плейстоценовий	Неоплейстоцен	Верхній	Новоевксинський		
				Посткарагантський		
				Карагантський	0.128	
			Середній	Евксинсько-узунарський		
				Др.-евксинський		
		Еоплейстоцен	Нижній	Чаудинський	0.427	
				Гурійський Валахська фаза тектогенезу (Г. В. Пасічний 1974 р.)	0.787	Утворення Запорізько-Нікопольського закруту (Г. В. Пасічний 1974 р.)
					1.8	
Неогенова	Пліоценовий		Верхній	Куяльницький	3.6	
			Нижній	Кімерійський	5.4	
	Міоценовий		Верхній	Понтичний	7.0	Лиса гора Василівка
				Меотичний	9.3	
				Сарматський	11.2	Веселянка
					12.2	Саур Могила
					13.6	Лиса гора Василівка
			Середній	Конкський	14.0	Веселянка
				Карагантський	15.0	
				Чокракський	16.5	

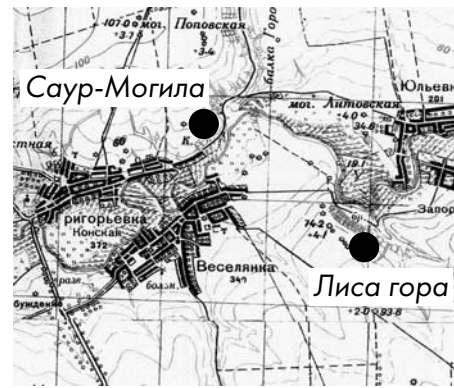
Згідно з даними радіологічного датування нижня межа сармату визначається в 13,6 – 13,7 млн. років тому, межа нижнього і середнього проходить на рівні 12,2 млн. років тому, межа середнього и верхнього підярусу 11,2 млн. років, а верхня межа регіонарусу 9,3 млн. років тому [5, с. 14].

Веселянська Лиса гора

Місцезнаходження: за 3 км на схід від с. Веселянки Запорізького району.

Тут в балці Скотоватій на денну поверхню виходять відслонення єдиного в Україні стратотипового розрізу неогенових морських відкладів конкського регіонарусу. Це комплексна пам'ятка природи місцевого значення площею 2 га за рішенням Запорізького облвиконкому від 25. 09. 1984 р. № 315. Південніше через трасу знаходиться відомий гіпостратотип практично повного розрізу морських відкладів сарматського регіонарусу. Але він не входить до природно-заповідного фонду.

Одним з перших це місцезнаходження обстежував відомий гірський інженер, професор Микола Павлович Борбот-де-Марні в 1866 р. і першим в Росії виділив тут відклади сарматського ярусу. В цьому ж місці відомий геолог Микола Олексійович Соколов виявив і першим описав в своїй науковій роботі «Верстви з Venus konkensis» в 1899 р. веселянські морські верстви конкського горизонту.

Сарматські відслонення на веселянській Лисій Горі

Веселянський розріз вже багато десятиліть є полігоном для вивчення цих відкладів палеонтологами.

Веселянська Лиса гора зазнала найбільших руйнувань через діяльність людини. Згідно з матеріалами геологічної розвідки Укргіпродострою в 1951 р. цю територію об'єднали з Саур Могилою в Григорівське родовище піску. З висновку розвідки: обидві ділянки характеризуються ідентичною геологічною будовою і близькими умовами залягання. Продуктивна товща представлена сарматськими пісками, які характеризуються фаціальною мінливістю і містить прошарки глини. Ці піски можуть бути використані для кладочних і штукатурних розчинів, будівництва доріг. Піски нижнього горизонту можуть бути використані як бетонні. Сумарна потужність пісків видима в кар'єрі — 26 метрів. Запаси пісків на Лисій горі складають 1877 тис. м³, на Саур Могилі 287 тис. м³. Піщані кар'єри на 1964 р. експлуатувалися Укрводостроєм і колгоспом для будівельної справи [10, сс. 161 — 162].

Судячи з сучасного стану від цієї «гори» майже нічого не залишилося. Зараз місцеві мешканці продовжують видобуток піску для будівельних потреб і зробили тут несанкціонований смітник.

Саур-Могила

Розташована за 1 км на схід від с. Григорівки Запорізького району, на прямій лінії через русло р. Конки з веселянською Лисою горою. Гелогічна пам'ятка місцевого значення. Заповідана рішенням облвиконкому від 22. 05. 1972 р.

Горб-«останець» Саур-Могила

Це безлісий останець з плоскою вершиною, складений черепашковими вапняками сарматського регіоярису неогену. Відносно більша щільність вапняків Саур-Могили, порівняно з породами, серед яких вони залягають, зберегла підвищення в рельєфі від ерозійно-денудаційних процесів на схилі долини р. Конки. Він характеризує фрагмент розрізу Веселянського гіпостратотипу і репрезентує сарматський розріз в фаціях, типових для північно-східної частин Причорноморської западини [11, с. 169]. На вершині розташований триангуляційний геодезичний знак. Використання об'єкту: науково-пізнавальні екскурсії на розріз сарматських відкладів.

Скам'янілі сарматські молюски

Лиса гора на околиці міста Василівки

З мосту через річку Карачокрак перед м. Василівкою добре видно порослий лісом пагорб висотою 90 м. Йдучи між пагорбом і затокою за 2 км на північно-захід від околиці міста можна вийти на високий мис, утворений при впадінні р. Карачокрака в акваторію водосховища, де починаються урвища узбережжя Каховського водосховища. Якщо низька вода, можна обережно спуститись до пляжу і побачити яскраве оголення різноманітних верств неогенових відкладів — відкрити книгу бурхливої геологічної історії нашої області. Тут спостерігається досить повний розріз прибережно-морських відкладів верхнього міоцену сарматського і понтичного ярусів та континентальні червоно-бурі палеогрунти плейстоцену на значній відстані. Пошарово тут можна спостерігати перехід від морських до прісноводних відкладів з неодноразовим розмивом.

Але огляд відслонень можливий тільки на окремих ділянках, де немає обвалів і прямовистих відслонень в період низької води та подалі від зсувів. Подібні відклади спостерігаються і на правому березі Каховського водосховища. Русло Дніпра прорізає їх навпіл. Одним з перших ці відслонення обстежував І. А. Гюльденштедт в 1774 р. Найбільш детально відслонення були досліджені в 1983 — 1986 рр. під час маршрутних досліджень при геологічній зйомці м-ба 1 : 50 000 та 2003 р. канд. геологічних наук Манюком В. В. Згідно з його висновками наводиться перелік відкладів.

Під шаром делювію в верхніх частинах схилів фрагментарно відслонюються органогенні перекристалізовані і оолітові вапняки понтичного регіоярису з ракушками молюсків. Нижче зеленувато-сірі і темно-сірі до чорних, аргілітоподібні тонкоплитчасті глини лагунно-лиманного

Морські відклади
василівської Лисої гори

типу з прошарками мергелю та глин вапнисто-доломітистих з черепашками молюсків, типовими для верхнього сармату. Видима потужність верхньосарматських відкладів 5 — 8 м. Нижню частину розрізу складають середньосарматські темно-сірі до чорних, щільні, аргілітоподібні, тонкоплитчасті глини з прошарками черепашкового детриту (до 0,2 м), мергеля та глини вапнисто-доломітисті. Глини в великій кількості містять черепашки молюсків: *Mastra* (*Sarmatimastra*) *fabreana* Orb., *Paphia tricuspis* Eichw., *Paphia gregaria* Goldf., *Cardium suessi* Eichw., *Donax dentiger* Eichw. і багато інших [11, с. 153].

В північно-східній частині Лисої гори серед сарматських відкладів виділяється підводна зона дельти — авандельта давньої річки. Протягом 2009 — 2010 рр. науковцями Київського палеонтологічного музею НАНУ в цій товщі виявлені численні залишки риб декількох видових таксонів, кістки амфібій, щитки черепах, зуби і фрагменти кісток гіпаріонів. Знайдені елементи скелетів гризунів та мілких ссавців вказують на вік товщі як початок середнього неоплейстоцену [12, с. 79].

За дослідженнями проф. Рековця Л. І. на Лисій горі також відслонюються прибережно-морські відклади верхнього сармату з бериславською фауною, залишками прісноводних риб, *Ischymomys ponticus* та фауною середнього плейстоцену.

Далі на захід в відслоненнях спостерігаються декілька червоно-бурих горизонтів палеогрунтів плейстоцену. Відслонення василівської Лисої гори дозволяють спостерігати і досліджувати в послідовності їх літологічні і палеонтологічні особливості.

Згідно з переліком об'єктів природно-заповідного фонду Василівського району лісовий масив на Лисій горі за рішенням Запорізького облвиконкому від 25.09.1984 р. № 315 є ландшафтним заказником місцевого значення площею 700 га, який розташований в межах Василівського лісництва державного підприємства «Запорізького лісомисливського господарства» [13, с. 16].

Наступна за сарматською меотична трансгресія моря досягла нижньої течії р. Конки. Її мілководні відклади були майже знищені, як і значна частина верхньосарматських, понтичною трансгресією. У природному відслоненні відклади зустрінуті біля смт. Комишуваха [4, с. 50].

Формування рельєфу Причорномор'я в пізньому кайнозої обумовлено альпійськими фазами складчастості Середземноморської геосинклінальної області. Кожна епоха впливала на формування сучасного рельєфу, який несе характерні риси давніх часів рельєфоутворення. В основному сучасний рельєф сформувався в пізньопонтичний час, коли проявилася чергова фаза складчастості. По регіональним тектонічним зонам, закладеним в архей, виробилися палеодолини річок, які мали інший напрямок ніж зараз: р. Дніпро в Азовське море, р. Томаківка в Сиваш [14, с. 31].

У понтичний час територія стає ареною останньої обширної трансгресії. В мілководному опрісненому морі відкладалися оолітові та черепашкові вапняки і глини, рідше мергелі і піски. В кінці пізньоміоценової епохи починається регресія понтичного моря. Відбувається активізація системи широтних і сполучених з ними меридіональних розломів. Це призводить до закладання нової гідрографічної мережі. Південна орієнтація палеодолин змінюється західною.

Неотектонічна активізація Приазовського горсту призводить до інверсії блоків кристалічного фундаменту. Створюється бар'єр, який перегороджує шлях водам р. Дніпра на південь і його долина в кінці пізнього понту різко повертає на захід

у грабеноподібне зниження. Пра-Дніпро, зустрівши перешкоду в вигляді масиву біотито-плагіоклазових гранітів, обходив їх, повертаючи нижче Запоріжжя на південний схід, а потім на південний захід. Увійшовши в полосу більш слабких гнейсів і мігматитів, Пра-Дніпро врізався в них, обійшовши Український кристалічний щит.

Сильна валахська фаза складчастості на межі пліоцену і антропогену викликала підняття блоків фундаменту по зонах розломів субширотного напрямку. Це призвело до утворення широкого закруту Палео-Дніпра в районі Нікополя і використання ним палеодолини Базавлука. В подальшій геологічній історії розвитку долини Дніпра закрут став ложем різноманітних відкладів і місцем утворення Великого Лугу [14, с. 97].

Впродовж всього антропогену на території Причорноморської западини переважали підняття. В середньому і пізньому антропогені зростає роль ерозійних, делювіальних і алювіальних процесів. Нижні течії річок Дніпра, Дністра, Дунаю перетворилися в широкі (до 20 км) пойми і плавні. Посилюється похолодання клімату [14, с. 31].

Найбільше матеріалів, як результат багаторічних спостережень про розвиток нижнього Пра-Дніпра в антропогені, представлено в монографії Г. І. Горецького «Аллювиальная летопись великого Пра-Днепра». Геологічна будова долини Дніпра дуже складна, порівняно з долинами інших річок. Це обумовлено більш активним і різнобічним впливом льодовиків та співвідношенням алювію з іншими генетичними типами, гострою дискусією з багатьох питань стратиграфії антропогенових відкладів.

В нижній частині Дніпра, яка ніколи не піддавалася безпосередньому впливу льодовикових мас, могли зберегтися лиманно-морські і лиманно-дельтові відклади. Тут найбільш повно розвинені давньоевксинські світи похованого алювію [15, с. 8].

Русло р. Дніпра займало спочатку на 15 — 20 км південно-східніше русла сучасного. Багаторазово мігрувавши, воно нагадувало дельту з вершиною трикутника у с. Кушугум. Давні річкові тераси були майже знищені. Залишились тільки їх уривки біля сел Біленького, Іванівського, Благовіщенки, Великої Знам'янки та біля м. Нікополя [15, с. 361].

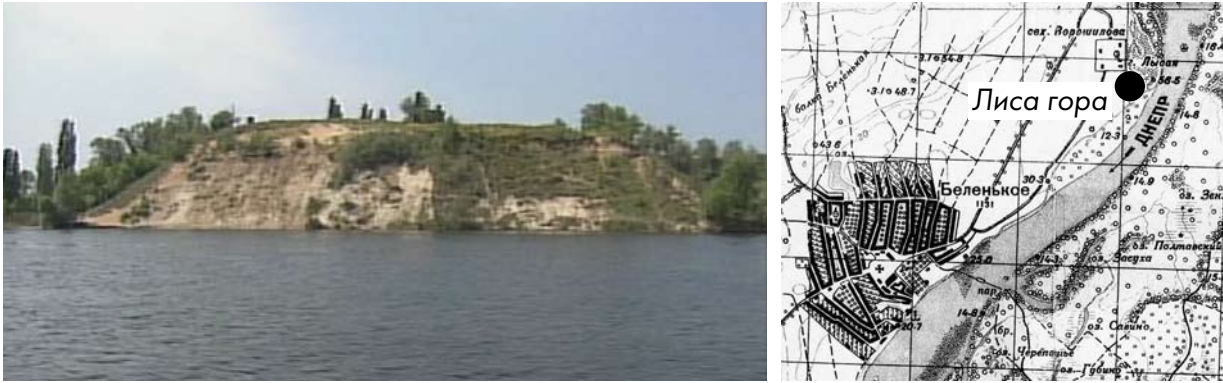
Широкого розвитку в районі Запорізько-Нікопольського закруту Дніпра набули осади післяльодовикової перигляційної формації. Ними складена перигляційна тераса з нерівномірним рельєфом, на якій розміщена Лиса гора між с. Біленьким і с. Лисогіркою. Потужність відкладів перигляційної формації зростає у напрямку до тальвегу долини. При цьому значно змінюється і літологічний склад осадів, які наближаються до перигляційного алювію [15, с. 363].

Піщані відклади добре видно на карті в руслі Дніпра до затоплення.

Лиса гора між селами Біленьке і Лисогірка

Уявлення про осади перигляційної тераси Дніпра дає розріз цієї тераси біля Лисої гори, вище с. Біленького (1958 р.). Нижче урізу води на 1 м в оголенні виявлено шар зернистої маси, ймовірно, на контакті перигляційної товщі з похованим алювієм Пра-Дніпра. В розрізі Лисої Гори під еоловими пісками з глибини 7 м виділяються 3 пачки перигляційних відкладів:

- 1) озерно-перигляційні супіски на глибині 7 — 9,15 м,
- 2) озерно-делювіальні супіски на глибині 9,15 — 10,5 м,
- 3) перигляційні піски на глибині 10,5 — 27,35 м, потужністю 17 м.

Лиса гора біля села Біленького

В озерно-делювіальних супісках добре помітні ознаки перерви в осадоначиненні: кротовини, тріщини всихання, кармани, макропористість, гумусованість. Ознаки перерви в накопиченні осадів є і в кровлі перигляційних пісків, на глибині 10,5 – 11,15 м, тріщини всихання, кармани, кротовини. Нижче ці ознаки зникають.

Разом з тим перигляційні піски Лисої Гори відрізняються як від типового алювію рівнинних рік, так і від перигляційного алювію за наступними ознаками: за відсутністю укрупнення гранулометричного складу пісків донизу, за відсутністю базального горизонту, за виключним переважанням горизонтальної і хвилясто-горизонтальної шаруватості.

Ймовірно, що на істотні особливості перигляційних пісків Лисої Гори вплинуло формування їх у величезній відстійній ванні Запорізько-Нікопольського закруту. Цим обумовлені: 1) добре відсорткування перигляційних пісків, 2) їхня гранулометрична однорідність, 3) яскраво виражена горизонтальна шаруватість, 4) правильне чергування світло-сірих промитих і темно-сірих або зеленувато-сірих пиловатих і глинистих пісків, 5) велика потужність перигляційних пісків [15, с. 363].

Особливість геологічної будови похованого алювію Пра-Дніпра на території Запорізько-Нікопольського закруту проявляється в слабкому розвитку залишків стариць. Це обумовлено значним ухилом алювію, інтенсивним розмивом і більшою швидкістю течії після виходу Пра-Дніпра із Запорізьких кристалічних воріт. В протилежність цьому молодший голоценовий алювій Кінкських плавнів має більш сильно розвинуті старичні фації [15, с. 366]. Можна сказати, що ця Лиса гора є свідком гідросферної катастрофи – танення льодовиків.

Лиса гора між селами Біленьким і Лисогіркою теж зазнала потужного антропогенного впливу від добування піску, що зменшило її висоту на декілька десятків метрів. В Пояснювальній записці до Державної геологічної карти України згадується Лисогірське родовище алювіальних пісків середньої потужності 20 м, які придатні для виготовлення силікатної цегли і будівельних робіт [4, с. 112]. Крім того, постійно йде підмивання відкладів водами Каховського водосховища.

В Україні відкрито багато місцезнаходжень викопних тварин неогену і зокрема сармату. Відомо, також, багато місцезнаходжень викопних тварин і в Запорізькій області. Тільки в своїй роботі І. Г. Підоплічко дав перелік більш ніж 80 місцезнаходжень в Запорізькій області відомих з 1928 по 1951 рр. [16, сс. 1 – 236]. Багато інших були знайдені пізніше. В основному це місцезнаходження скам'янілої фауни неогенового віку і найчисленніші з них сарматського в тому числі. Численні

залишки сарматських молюсків і хребетних, знайдених на узбережжі Каховського водосховища, Веселянки, Саур Могили, кар'єру біля с. Григорівки зберігаються в фондах Запорізького обласного краєзнавчого музею [17, сс. 5 – 12].

Ще однією цікавою темою для багатьох є виходи ерозійних джерел у відслоненнях вапняків та підземні води в піщаних відкладах на околицях Лисих гір. Це результат водозбору і розвантаження підземних вод. Якщо води проходять крізь вапняки звичайно, що у них підвищена мінералізація. Перш ніж користуватися, воду виключно з усіх джерел нашої області необхідно перевіряти на мінералогічний, хімічний і біологічний стан. Адже практично всі води на нашій території, крім артезіанської з великих глибин, забруднені. І, на жаль, ніякі молитви не спроможні їх очистити.

Згідно з законодавством вода питна, призначена для споживання людиною – вода, склад якої за фізико-хімічними, органолептичними, мікробіологічними, паразитологічними та радіаційними показниками відповідає вимогам державних стандартів та санітарного законодавства (з водопроводу, фасована, з бюветів, пунктів розливу, шахтних колодязів та каптажів джерел), призначена для забезпечення фізіологічних, санітарно-гігієнічних, побутових та господарських потреб населення, а також для виробництва продукції, що потребує використання питної води [18, ДСанПіН 2.2.4-171-10].

Найдоступніший спосіб пізнання історії розвитку Землі для реконструкцій природних подій складають палеоландшафтні пам'ятки (будь-які рештки давньої природи, давніх ландшафтів) і палеоландшафтні індикатори (сліди давніх процесів, явищ тощо). Головні закономірності зональних змін ландшафтів зумовлені розташуванням території відносно екватора, положенням на материку, геоморфологічним розташуванням, літогенною основою. Палеогеоморфологічний метод фіксує етапи розвитку поверхні земної кори, обумовлені палеотектонікою, палеокліматом, змінами гідросфери, денудацією й нагромадженням опадів. Співвідношення етапів розвитку палеогеоморфогенезу з етапами змін інших факторів значною мірою залежать від регіональних і палеогеографічних зональних умов [3, сс. 6 – 7].

Безсумнівно, важлива роль в формуванні рельєфу, створеного внаслідок геологічної дії тимчасових і постійних водотоків, належить регресіям Чорноморського басейну, що спричинило вріз річних долин [19, с. 56].

Для території України характерна надзвичайна різноманітність новітніх рельєфоутворюючих ендегенних режимів і форм впливу неотектонічних рухів земної кори на геоморфогенез, складний і неоднозначний характер геодинамічної взаємодії морфоструктур різних рангів і типів. В основу роботи над відтворенням палеорельєфу покладені багаторічні дослідження, використані дані космічних і аерофотознімків, бурового

Освячене джерело
в сарматських вапняках

матеріалу, морфометричних побудов і лабораторних досліджень, картографічні матеріали [19, с. 75].

Найчастіше в межах розташування Лисих гір зустрічаються форми рельєфу змішаного походження:

Таблиця форм рельєфу

Типи рельєфу	Рельєфоутворюючі процеси і фактори	Форми рельєфу
Ерозійно-аккумулятивний	а) Площинна ерозія і акумуляція. б) Лінійна ерозія та акумуляція тимчасових водотоків. в) Ерозія й акумуляція постійних водотоків.	а) Змиті верхні частини схилів; делювіальні шлейфи нижньої частини схилів. б) Ерозійні борозни, лощини, яри, балки. в) Долини річок (корінні схили, заплави, тераси).
Денудаційний	Різні види денудації.	Горби-«останці».
Водно-льодовиковий	Ерозія і акумуляція талих льодовикових вод.	Піщані, прохідні долини.
Гравітаційний	Круті схили, виклинювання підземних вод.	Зсуви, обвальні-осипні шлейфи на схилах.
Еоловий	Вітрова ерозія, сипучі гірські породи.	Дюни, кучугури, котловини видування.
Береговий	Дія хвиль (абразія, акумуляція).	Коси, берегові бари, пляжі, тераси.
Техногенний	Діяльність людини, техніка.	Кар'єри, відвали, дамби, насипи, кургани, будівлі тощо.

Найпоширенішим типом рельєфу розглянутої території є ерозійно-аккумулятивний (утворений текучими поверхневими водами — площинним стоком, тимчасовими і постійними водотоками). Руїнування і перенесення гірських порід текучими водами називають ерозією. Найбільші об'єми ерозії гірських порід і ґрунтів зумовлює площинний змив. Кожний вид стоку утворює певні ерозійні форми (змиті верхні частини схилів; борозни, яри, круті корінні схили долин річок) і аккумулятивні форми рельєфу (шлейфи відкладів, заплави, тераси).

Зсув – гравітаційна форма рельєфу

Геологічні пам'ятки всіх типів при різноманітних видах і в різних місцях знаходження зазнають постійних впливів зовнішніх природних і техногенних чинників, що у більшості випадків негативні. Вони втрачають при цьому наукову, пізнавальну, естетичну цінність, руйнуються, приходять в повний занепад. Найбільш поширеними впливами на Каховському водосховищі виступають процеси вивітрювання, ерозії, гравітаційні процеси – обвали, провали, зсуви.

Активізація руйнівних процесів в басейнах рік відбувається як через аномальні синоптичні ситуації (зливи, повені), так і через техногенні втручання – забудова заплав, гідротехнічні роботи. Загрозу руйнування і втрати цінних геологічних пам'яток несуть часто не обґрунтовані роботи поблизу заповідників або безпосередньо на їх територіях.

Роботи з закріплення місць розташування геологічних пам'яток повинні виконуватися у складі заходів, передбачених державними цільовими програмами протизсувних і берегоукріплювальних робіт. При використанні територій прилеглих до місць розташування геологічних пам'яток необхідно дотримуватися законів України і, зокрема, положень земельного, водного кодексів, закону про надра [20, с. 20].

Бібліографія

1. Барг И. М., Носовский М. Ф. Моллюски миоценовых морей юга Украины и их биостратиграфическое значение // Стратиграфия кайнозоя северного Причерноморья и Крыма: Сб. научных работ. – Днепропетровск, 1976. – С. 43 – 47.
2. Геология и полезные ископаемые // Природа Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1982. – 184 с.
3. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України [за ред. доктора географічних наук Ж. М. Матвіїшиної]. – К.: Наукова думка, 2010. – 200 с.
4. Державна геологічна карта України. М – б 1:200 000. Аркуші L-36-VI (Запоріжжя), L-37-I (Пологи). Центральноукраїнська серія. Пояснювальна записка. – К.: Державний комітет природних ресурсів України, Казенне підприємство «Південукргеологія», 2004. – 145 с.
5. Невесская Л. А., Гончарова И. А., Ильина Л. Б, Парамонова Н. П., Хондариан С. О. О стратиграфической шкале неогена Восточного Паратетиса // Стратиграфия. Геологическая корреляция. – М.: РАН, 2003. – Т. 11. – № 2. – С. 3 – 26.
6. Стратиграфія УРСР. Неоген. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. X. – 271 с.
7. Деркач Т. Г. Місцезнаходження гіпаріонової фауни сармату в Запорізькій області // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2018. – № 18. – С. 20 – 30.
8. Деркач Т. Г. Лысая гора – уникальный природный музей // Музейный вісник. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 3. – С. 118 – 127.
9. Стратиграфічний кодекс України. – К., 2012. – 66 с.
10. Строительные материалы Запорожской области (минерально-сырьевая база). – К.: Будівельник, 1964. – С. 161 – 162.
11. Геологічні пам'ятки України [за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського]. В чотирьох томах. – К., 2007. – Т. 2. – С. 156 – 157.

12. Ковальчук А. Н. Палеофаунистические исследования новых неогеновых и антропогенных местонахождений Запорожской области (Украина) в 2010 г. // 4-е Яншинские чтения, посвященные 100-летию со дня рождения академика А. Л. Яншина: Сб. матер. молодежн. конф. — М.: Геос, 2011. — С. 73 — 81.
13. Перелік природно-заповідного фонду Запорізької області. — Інформаційний екологічний атлас Запорізької області. — Запоріжжя, 2012. — 56 с.
14. Пасечный Г. В. Основные черты палеогеографии Причерноморья в позднем кайнозое // Стратиграфия кайнозоя Северного Причерноморья и Крыма. — Днепр-пропетровск: ДГУ, 1976. — С. 31 — 36.
15. Горещий Г. И. Аллювиальная летопись великого Пра-Днепра. — М.: Наука, 1970. — 491 с.
16. Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип. 2. — 236 с.
17. Деркач Т. Г. Окаменелые остатки миоцена из коллекции ЗОКМ // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2008. — Вип. 8. — С. 5 — 12.
18. Міністерство охорони здоров'я. Наказ 12.05.2010 № 400 Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною» (ДСанПіН 2.2.4-171-10) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0452-10>
19. Палиенко В. П. Новейшая геодинамика и ее отражение в рельефе Украины [отв. ред. Маринич А. М.]. — К.: Наукова думка, 1992. — 116 с.
20. Демчишин М. Г., Анацький О. М., Кріль Т. В. Інженерно-геологічні аспекти охорони та збереження геологічних пам'яток як об'єктів природної спадщини // Геологічні пам'ятки — яскраві свідчення еволюції Землі: зб. матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. — К.: Логос, 2011. — С. 37 — 38.

Деркач Т. Г.

Лысые горы – свидетели планетарных событий

В геологических отложениях Лысых гор зафиксированы этапы развития территории, связанные с планетарными событиями. В статье изложен материал об особенностях Лысых гор Запорожской области, расположенных у с. Веселянки, Саур Могила, у г. Васильевки, между селами Беленьким и Лысогоркой.

Derkach T. G.

Bald mountains – witnesses of planetary events

In the geological deposits of the Lysy Gory, stages of development of the territory associated with planetary events are recorded stages of development of the territory planetary events.

The article presents material about the features of the Bald Mountains of the Zaporizhzhya region near the village Veselyanki, Saur Graves, the city of Vasylievka, between s. Belenkoe and with. Lysogorka.

КУРГАНЫ У ПГТ БАЛАБИНО

Осенью 1993 г. Восточный отряд АЭ Запорожского областного краеведческого музея проводил охранные раскопки в Запорожском районе, где по трассе водовода г. Запорожье — пгт Балабино * [1]. В зону разрушения попали три кургана, входившие в состав могильника (охранный № 3985) из пяти насыпей.

Курганный могильник находился в 1,5 км к востоку от ЮВ окраины пгт Балабино и в 0,5 км к СЗ от развилки расположенной южнее г. Запорожья по трассе Москва — Симферополь. Курганы располагались по краю степного плато, ограниченного с севера и юга глубокими балками, а с запада, полого опускающегося к старой днепровской пойме (рис. 1, 1). Курганы раскапывались на снос.

Курган № 1 ** находился в 45 м к З от Р к. 3 — 4 (рис. 1, 1). Высота — 0,3 м диаметр — 24 м, сильно распахан. Возводился в один прием над основным погребением культуры многоваликовой керамики (Бабинская) — п. 2. Выкид из этого погребения располагался на древнем горизонте (в дальнейшем — ДГ) полукольцом шириной 2 м с юга от могилы, мощность его составляла 0,2 м. Вокруг погребения в радиусе 1 м на ДГ прослежен слой натоптанного грунта мощностью 1 — 2 см. На этой «площадке» обнаружен фрагмент керамики (1) и кремь (2). Насыпь сооружена из серо-коричневого комковатого чернозема, ее границы прослежены на расстоянии 9 м к северу и югу от Р в профилях 1, 2 (рис. 1, 2).

Материк на глубине — 0,9 м от Р с понижением к краям насыпи, мощность ДГ 0,3 — 0,35 м. Позже в курган впущено погребение 1, кочевника (рис. 1, 2).

Находки из насыпи:

1. Фрагмент стенки лепного сосуда, тесто рыхлое с органическими примесями, толщина стенок — 0,7 см.

2. Проксимальная часть среднеширокой кремневой пластины серого цвета. На одной грани заметны фасетки, образовавшиеся в процессе использования заготовки (рис. 1, 3). Размеры: — 1,65 x 1 x 0,2 см.

Погребение 1 — впускное, кочевническое (рис. 1, 4) располагалось в 1,1 м к З от Р. Совершено в подпрямоугольной яме, ориентированной по оси ЗЮЗ — ВСВ. Размеры по дну 2,68 x 1,2 м. Дно неровное, приподнято вдоль С и ЮЗ стенок, глубина — 0,55 м от Р. Погребенная, женщина, 40 — 50 лет ***, уложена в гробовище, которое состояло из двух продольных (2,7 x 0,06 x 0,05 м) и пяти

* Открытый лист Самара В. А.

** Исследовал Антонов А. Л.

*** Антропологический анализ произвела ст. научный сотрудник отдела биоархеологии к. и .н. Литвинова Л. В.

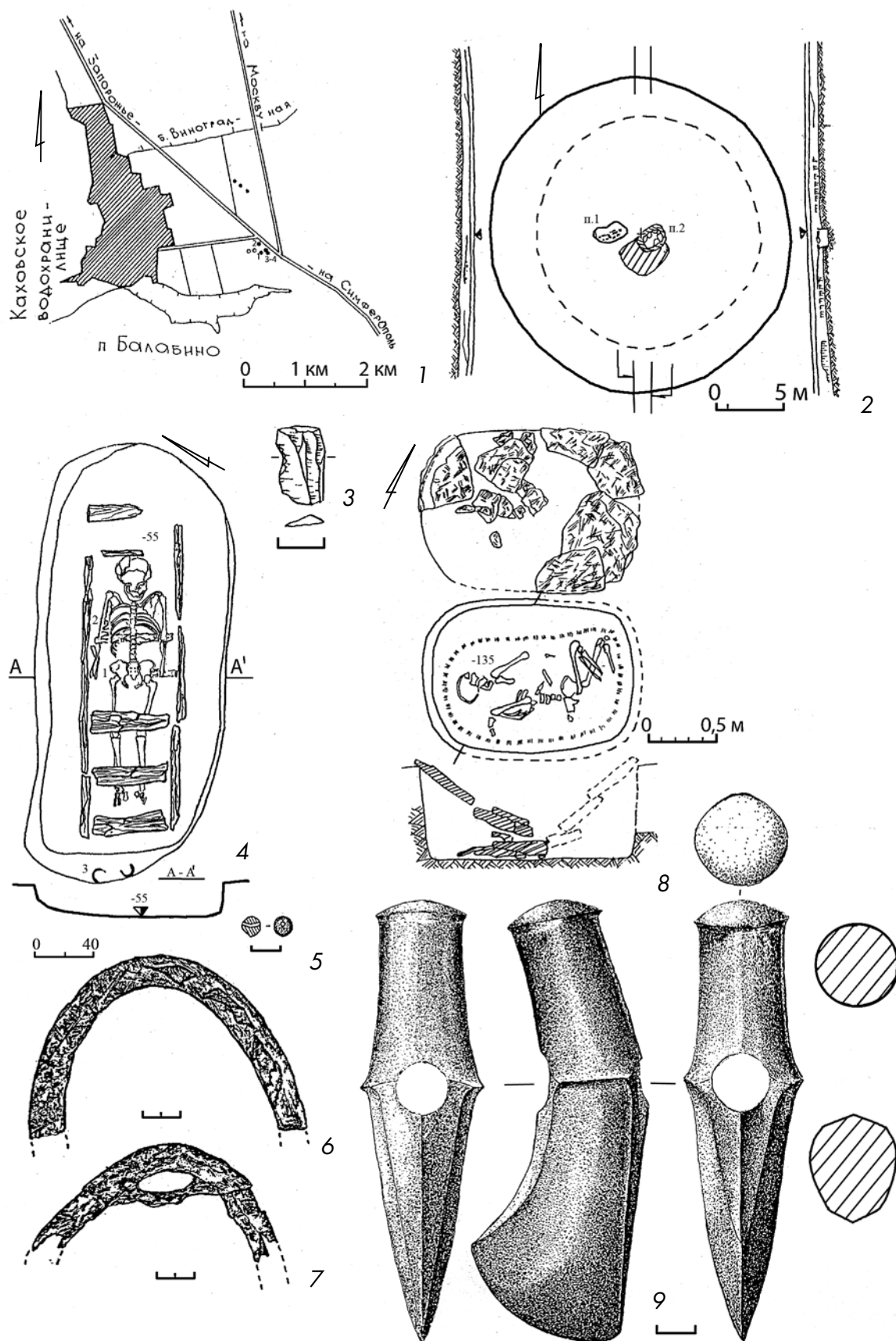

Рис. 1. 1 – схема расположения курганного могильника; 2 – общий план к. 1; 3 – кремь из насыпи; 4 – план и разрез п. 1; 5 – 7 находки из п. 1; 8 – план и разрез п. 2; 9 – топор из п. 2

поперечных (0,5 x 0,15 x 0,01 м) плах, сверху перекрывавшееся корой и плахами (0,5 x 0,12 x 0,01 м). Погребенная лежала вытянуто на спине, головой на ССВ, руки вдоль тела. В ее ногах, за пределами настила уложены два стремени (1). Слева у таза находился камень (2), под костями в районе шеи — сердоликовая бусина (3).

1. Стремени сильно корродированы и деформированы.

Стремя 1 — с яйцевидной расплющенной дужкой, верхний край образует округлый выступ над прорезью для путлища, с узкой закругленной к низу подножкой (рис. 1, 7).

Размеры: дужка 1,3 x 0,9 см, прорезь 2,4 x 0,8 см, подножка 3 x 0,5 см.

Стремя 2 — сохранившаяся часть арковидной формы, дужка без отверстия для путлища (рис. 1, 6), размеры 2 x 0,8 см.

2. Камень — известняк белого цвета подпрямоугольной формы размерами 5 x 8 см.

3. Круглая бусина диаметром 0,6 см, отверстие сверленное с двух сторон (рис. 1, 5).

Размеры: диаметр — 0,6 см.

Погребение 2 основное, КМК (Бабинская) (рис. 1, 8) расположено в центре кургана. Яма подпрямоугольной формы с закругленными углами, слегка сужающаяся ко дну, ориентирована по оси СВ — ЮЗ. Размеры по дну 1,5 x 1,05 м, глубина — 1,35 м от Р. Яма была перекрыта известняковыми плитами (средняя величина 0,7 x 0,6 x 0,1 м). Погребенный, мужчина, 25 — 30 лет, лежал в центре ямы на подстилке из коричневого тлена (кожи?) скорченно на левом боку, головой на ЮЗ. Руки (сохранились только плечевые кости) вытянуты к коленям. Ноги согнуты под углом, близким к прямому, в тазобедренных суставах и под острым — в коленных. За спиной на уровне плеча находился топор бородинского типа (1).

1. Изящный нефритовый * топор — молот (рис. 1, 9) представляет собой тип вислообушных топоров с двусторонним сверлением проушины (оси сверления не совпадают). Дугообразно изогнутое лезвие сильно оттянуто к брюшку. Лезвие, по рубящей части, острое (просвечивается по краю). На спинке и брюшке от лезвия до проушины проходит четко выраженная хорда. У проушного отверстия резко выступает поперечное ребро. Пестообразный обушок, несколько заужен к грибовидному навершию. Цвет топора темно-зеленый с белесыми прожилками.

Размеры: длина — 11,7 см, ширина у проушины — 2,9 см, диаметр отверстия — 1,4 см со стороны спинки, 1,6 см — с брюшка.

Погребение 1 датируется XII — XIII вв. н. э., погребение 2 — XVII в. до н. э.

Курган № 2 ** находился в 250 м к северо-западу от Р к. 3 — 4 (рис. 1, 1). Распаханная насыпь высотой 0,3 м, диаметром 22 x 21 м исследована на снос с фиксацией профилей двух контрольных бровок, ориентированных в направлении ССЗ —

* Топор бородинского типа, обнаруженный в 1993 году в погребении 2 (КМК, Бабинская культура) кургана 1, изготовлен из нефрита, спутанно-волокнистый амфибол, актинолит. Определение сделали Блоха В. Д. — кандидат геолого-минералогических наук, доцент кафедры геологии и прикладной минералогии технического университета г. Кривой Рог; Нестеровский В. А. — доцент кафедры минералогии, геохимии, петрографии, директор геологического музея (на сегодня профессор кафедры геологии нефти и газа, доктор геологических наук КНУ). Место возможного ближайшего обнаружения — Кривой Рог, Донецкий бассейн, Закавказье или Малая Азия. На Балканах не обнаружен.

Заведующий кафедрой геммологии Национального горного Университета, доктор геолого-минералогических наук, профессор Баранов П. Н. определил степень преломления минерала 1,65 — 1,67 свойственную нефритам.

** Исследовала Нор (Шкаликова) Е. В.

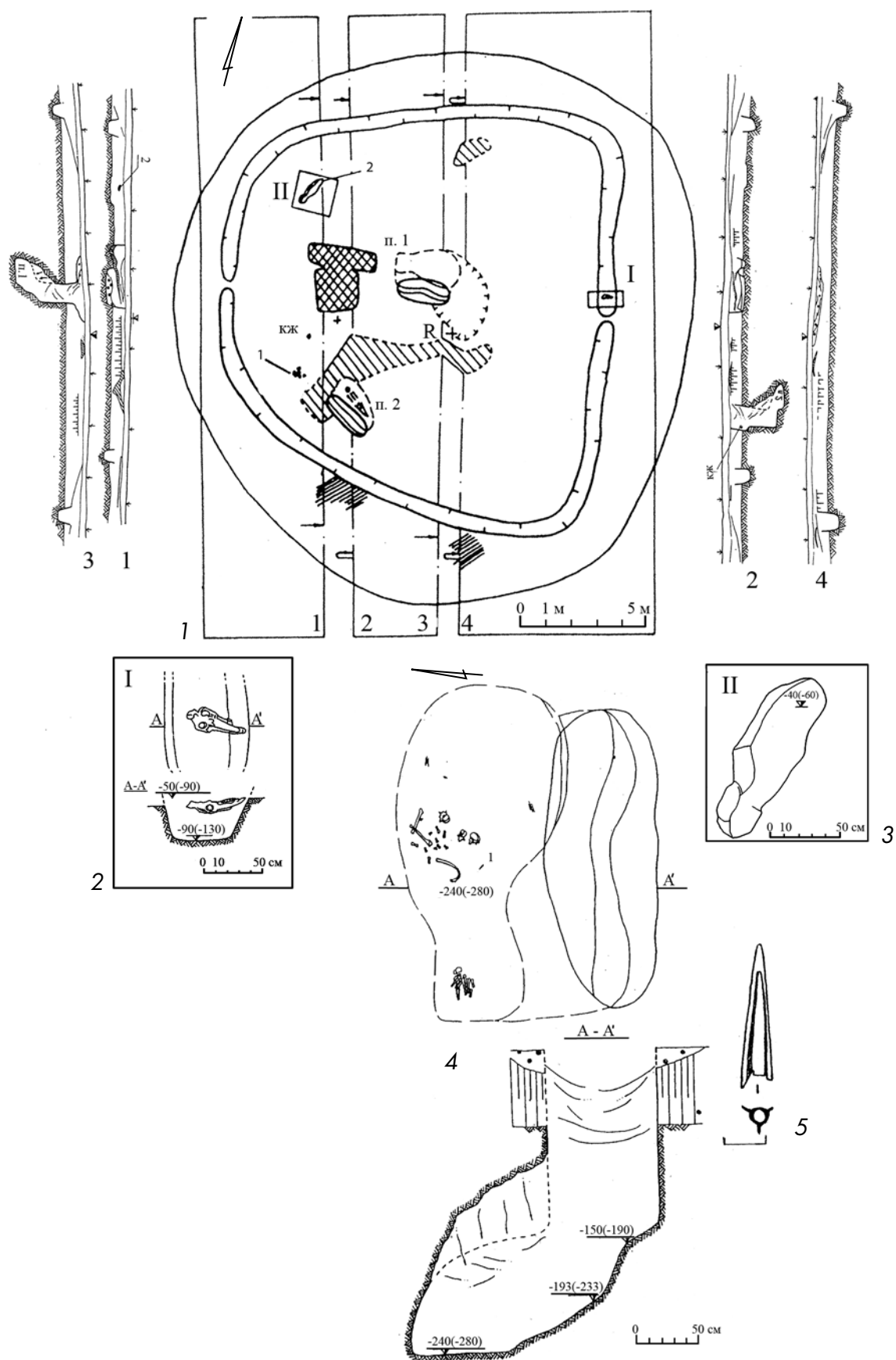

Рис. 2. 1 – общий план и профили бровок к. 2; 2 – выноска I, ров с черепом лошади; 3 – выноска II, менгир; 4 – план и разрез п. 1; 5 – наконечник стрелы из п. 1

ЮЮВ (рис. 2, 1). За R принята центральная точка насыпи, привязки выполнены на центр входных ям методом угловых координат.

Основным в кургане являлось скифское погребение 1, выкид из которого в виде зигзагообразной полосы шириной от 0,6 м до 1,7 м фиксировался на ДГ к Ю от погребения (профиль 1 — 4) (рис. 2, 1). Подкурганная площадка была окружена рвом, имевшим подтрапецевидную в плане форму (рис. 2, 2). Длина более широкой, восточной части ровика составляла 16 м, длина зауженной, западной — 11 м, диаметр по линии З — В равнялся 16 м. Заполнение рва носит характер затека — т. о., диаметр насыпи не превышал 14 — 15 м. По оси ВСВ — ЗЮЗ в ровике сделаны два узких прохода. Ширина западного — 0,2 м, на востоке края участков ровика практически смыкались (рис. 2, 1). Выкид из ровика размещался внутри ограниченного им пространства, о чем свидетельствует профиль 4. Стенки рва наклонные, дно плоское, профиль варьирует от трапецевидного до округлого с уплощенным дном, ширина по верхнему краю составляла 0,6 — 0,7 м, по дну — 0,4 м, глубина дна — 0,9 м от ДГ (1,3 м от R). В заполнении встречались отдельные кости животных, в 1 м к северу от восточной перемычки на глубине 0,5 м от ДГ (0,9 м от R) найден ориентированный на восток череп коня (рис. 2, 2).

Позже последовал выпуск однокультурного погребения 2, не сопровождаемый досыпкой. Происхождение мощного слоя затечного грунта шириной 0,3 — 0,15 м в южной поле первичной насыпи (профиль 1, 2, 4) неясно; оно может быть связано как с выпуском п. 2, так и с ритуальными действиями в связи с совершением погребения 1. К последним относится установка в СЗ секторе кургана (азимут 305°) на расстоянии 8 м от R гранитного менгира размерами 1,2 x 0,35 x 0,15 м, нижний край которого был вкопан на глубине 0,5 м от современной поверхности (далее СП) (0,7 м от R). В 6,5 м к ЮЗ от R на уровне ДГ были обнаружены фрагменты овального блюда из плоской песчаниковой плиты толщиной 1,5 — 2 см с закругленными гранями (рис. 2, 3).

Погребение 1 (основное, скифское) (рис. 2, 4) совершено в центре подкурганной поверхности. Погребальное сооружение — яма с подбоем (катакомба I типа по В. С. Ольховскому) [2]. Овальная входная яма размерами 2,35 x 0,9 м ориентирована в широтном направлении. Вдоль южной стенки на глубине 1,5 м и 1,95 м от ДГ (1,9 м и 2,35 м от R) оставлены две ступеньки шириной 0,25 м и 0,15 м. Дно слегка покато спускается к камере, примыкающей к северной стенке входной ямы и имеющей форму неправильного овала размерами 2,65 x 1,3 м. Свод обрушен, стенки камеры в нижней части слегка наклонены к центру. Погребение ограблено в древности через входную яму. От скелета взрослого сохранились *in situ* только кости стоп в западном углу камеры; таким образом, вероятно, умерший был уложен вытянуто на спине головой на В. В центре камеры найден бронзовый наконечник стрелы (1).

1. Наконечник, стрелы трехлопастный, с ложком до острия, лопасти обрезаны чуть ниже втулки. Длина 3,5 см (рис. 2, 5).

Погребение 2 (впускное, скифское) (рис. 3, 1) совершено в юго-западном секторе кургана. Входная яма прямоугольной формы размерами 2,25 x 0,95 м ориентирована по линии СЗ — ЮВ. Вдоль ЮЗ стенки на глубине 1,2 м от СП (1,4 м от R) оставлена ступенька шириной 0,3 м, дно на глубине — 2,2 м от СП (2,4 м от R).

Вход в камеру был устроен в СВ стенке входной ямы и закрыт закладом, который состоял из камышовой циновки простого плетения (рис. 3, 2), опиравшейся, очевидно, на одну или несколько деревянных жердей и придавленной

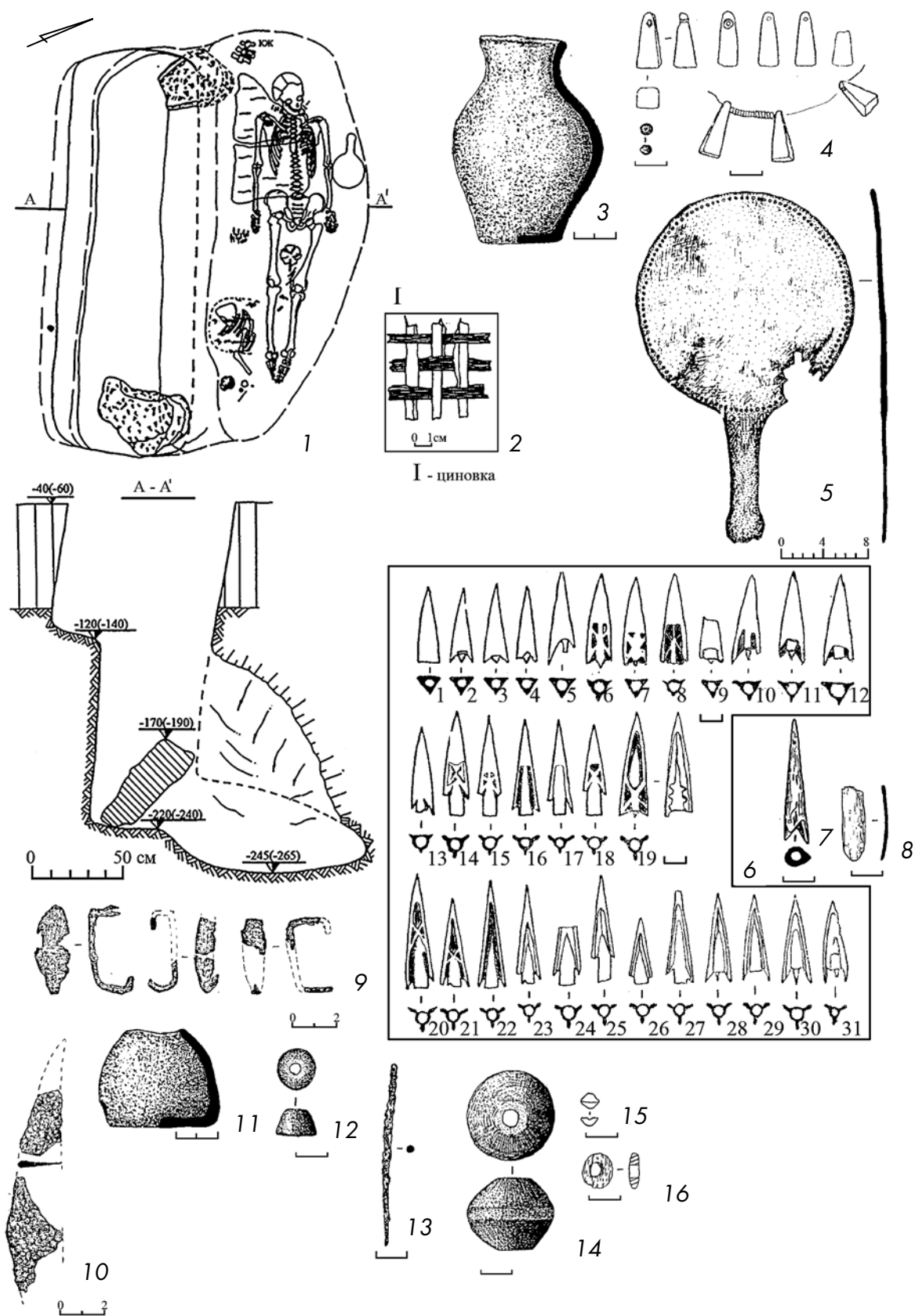

Рис. 3. 1 – план и разрез п. 2 к. 2;
2 – выноска I, схема плетения циновки; 3 – 16 – находки из п. 2

в углах входной ямы двумя массивными известняковыми глыбами. Овальная в плане камера размерами 2,2 x 0,85 м располагалась параллельно входной яме, дно ее чуть ниже дна последней (2,45 м от СП, 2,65 м от R). Погребен взрослый человек в вытянутом положении на спине головой на СЗ. Руки вытянуты вдоль туловища, пальцы обеих собраны в щепоть, ноги также вытянуты, голеностопные суставы и стопы, вероятно, были спеленаты. Между костями ног взрослого помещался скелет ребенка, скорченного на боку (?) головой на СЗ.

За головой взрослого, ближе к входу, на костях животного, помещен миниатюрный сосуд (1). В области шеи обнаружено ожерелье (2, 3), за локтем левой руки у стенки камеры положено бронзовое зеркало (4). У кисти правой руки на месте не сохранившегося колчана (?) блоком шириной 0,1 м лежали наконечники стрел (5). Наконечники располагались в три ряда; среди них обнаружен также один костяной наконечник (6). Здесь же находилась небольшая костяная пластина (7). Справа от умершего на уровне голени помещалось блюдо (8) с напутственной пищей, среди костей животного найден нож (9). Ниже размещались еще один сосуд (10), насадка на веретено (11), игла (12), пряслице (13) и бусина (14). На дне под костями в области правого плеча сохранился отпечаток ткани.

1. Миниатюрный плоскодонный, лепной горшок с плавно отогнутым наружу венчиком, зауженным горлом, и корпусом, имевшим максимальный диаметр на середине высоты. Обжиг неровный, цвет черно-коричневый, в тесте примеси органики, слюды, шамота (рис. 3, 3).

Размеры: высота — 9 см, диаметр венчика — 4,3 см, диаметр тулова — 6,7 см, диаметр дна — 4 см.

2, 3. Ожерелье (рис. 3, 4) состоит из чередующихся с бисером светло-зеленого цвета восьми бусин в форме четырехгранной пирамиды с квадратным основанием и отверстием в верхней части. Две бусины изготовлены из прозрачного, а шесть из синего стекла. В состав ожерелья входила также плоская костяная бусина овальной формы (рис. 3, 16).

Размеры: диаметр бисера — 0,3 см, высота синих бусин 1,8 см, прозрачных — 1,3 см, сторона основания — 0,6 см.

4. Бронзовое цельнолитое зеркало с прямой ручкой, имеющей на конце округлое расширение. Диск с одной стороны украшен по краю циркульным орнаментом, с другой имеет небольшой округлый в сечении бортик (рис. 3, 5).

Размеры: диаметр диска — 20 см, длина рукояти — 12 см, ширина рукояти — 3 см, диаметр расширения — 4,2 см.

5. Бронзовые наконечники стрел (31 шт.) следующих типов:

5.1. Семь трехлопастных с остроугольной головкой, ложком до острия, лопасти обрезаны вровень с втулкой или чуть выше. На двух экземплярах на всех сторонах имеется тамгообразный рельефный знак в виде креста (рис. 3, 6/20 — 24, 26, 27). Длина — 2 — 3,5 см.

5.2. Один такой же, но с более длинной втулкой (рис. 3, 6/25). Длина — 3,2 см.

5.3. Четыре трехлопастных со скрытой втулкой, ложком до острия, длинными остриями лопастей, опущенными ниже основания в виде шипов (рис. 3, 6/28 — 31). Длина — 2,5 — 2,7 см.

5.4. Один трехлопастный со скрытой втулкой и сводчатой головкой, ложком до острия, концы лопастей опущены чуть ниже основания. На одной грани — тамгообразный рельефный знак в виде креста, на другой — по три рельефных точки по обе стороны от втулки (рис. 3, 6/19). Длина — 3 см.

5.5. Два трехлопастных с П-образным ложком на половину высоты головки, втулкой срезанной вровень с окончаниями лопастей или чуть выступающей (рис. 3, 6/16, 17). Длина — 2,7 и 2,9 см.

5.6. Один трехгранный с фигурным ложком на половину высоты головки и выступающей втулкой. Верхнее окончание ложка имеет вид углового выступа. Во всех трех ложках тамгообразный рельефный знак в виде креста (рис. 3, 6/14). Длина — 3 см.

5.7. Один трехгранный с арочным ложком на треть высоты головки и выступающей втулкой (рис. 3, 6/15). На всех гранях — тамгообразный рельефный Ж-образный знак. Длина — 2,9 см.

5.8. Один трехгранный с П-образным ложком на половину высоты головки и выступающей втулкой. На всех гранях — тамгообразный рельефный знак, в виде креста (рис. 3, 6/18). Длина — 2,6 см.

5.9. Три трехгранных со скрытой втулкой, П-образным ложком на половину высоты головки, концы лопастей обрезаны вровень с основанием или чуть опущены. У двух экземпляров на всех гранях, у одного — на одной из ложек имеется тамгообразный рельефный Ж-образный знак (рис. 3, 6/6 — 8). Длина — 2,6 — 2,7 см.

5.10. Два трехгранных с чуть выступающей втулкой, широко расходящимися концами граней, опущенными ниже втулки в виде шипов (рис. 3, 6/11, 13). Длина — 2,5 — 2,8 см.

5.11. Три трехгранных со скрытой втулкой, небольшим П-образным ложком у основания и длинными концами лопастей, опущенными вниз в виде шипов (рис. 3, 6/9 — 11). Длина — 2,8 — 3 см.

5.12. Три трехгранных со скрытой втулкой, острия граней опущены в виде шипов (рис. 3, 6/2 — 4). Длина — 2,2 — 2,4 см.

5.13. Один такой же, но с более длинными выступающими шипами (рис. 3, 6/5). Длина — 2,9 см.

5.14. Один трехгранный со скрытой втулкой и горизонтальным основанием (рис. 3, 6/1). Длина — 2,2 см.

6. Костяной наконечник стрелы со скрытой втулкой и тремя свисающими лопастями, в сечении круглый (рис. 3, 7). Длина — 4 см, диаметр в основании — 0,6 см.

7. Тонкая костяная слегка изогнутая пластина (рис. 3, 8). Размеры: 2,4 x 0,7 см.

8. Деревянное блюдо в виде двух широких полуovalов размерами 0,3 x 0,15 м, скрепленных между собой четырьмя железными скобами с овальными щитками (рис. 3, 9).

9. Фрагменты ножа с горбатой спинкой, деревянная рукоять не сохранилась (рис. 3, 10). Размеры: ширина лезвия не менее 2,5 см.

10. Асимметричный миниатюрный лепной сосудик закрытого типа с туловом в форме усеченного конуса и широким плоским дном (рис. 3, 11). Цвет серо-черный. Размеры: высота — 4 см, диаметр венчика — 2,2 см, диаметр дна — 5 см.

11. Насадка на веретено свинцовая усечено-конической формы (рис. 3, 12). Размеры: длина — 0,7 см, диаметр верхнего основания — 0,8 см, диаметр нижнего основания — 1,3 см, диаметр отверстия — 0,4 см.

12. Железная игла, круглая в сечении (рис. 3, 13). Длина — 5,8 см.

13. Пряслице керамическое биконическое (рис. 3, 14). Высота — 2,4 см, диаметр по ребру — 2,8 см, диаметр отверстия — 0,6 см.

14. Бусина биконическая из синего прозрачного стекла (рис. 3, 15). Размеры: высота — 0,6 см, диаметр по ребру — 0,8 см.

Курган № 3 — 4 * занимал главенствующее положение в группе и замыкал ее с востока (рис. 1, 1). Подвергался длительной распашке и к моменту раскопок, представлял собой сильно оплывшую насыпь с двумя вершинами, имевшую в плане вид восьмерки и ориентированную по линии север — юг с незначительным отклонением к западу. Размеры ее составили: высота — 2 м, диаметр по длинной оси — 74 м, диаметр через северную вершину — 59 м, через южную — 42 м. Насыпь повреждена многочисленными перекопами времен Великой Отечественной войны.

Курган раскапывался на снос методом перпендикулярных траншей. Первоначально были исследованы сначала южная, затем северная части насыпи, получившие нумерацию к. 3 и к. 4 соответственно **; центрами их стали наиболее высокие точки насыпи, расположенные на длинной оси на расстоянии 30,7 м друг от друга — 0,2 и 0,1 (R). Направление траншей и бровок здесь перпендикулярно длинной оси. Затем через центральную часть насыпи, так называемую перемышку, были проложены траншеи вдоль длинной оси кургана. Привязки выполнены способом угловых координат от R или от 0,2 на центр погребений, совершенных в простых ямах, на центр входных ям для погребений в катакомбах или на центр костяка там, где форма могильного сооружения не прослежена. Каждое из погребений имеет сводный показатель глубины и уровня. Глубина дана от уровня впуска или от СП там, где он неизвестен, уровень — от R для к. 4 и от 0,2 и от R — для к. 3.

В насыпи к. 3 — 4 были сделаны следующие находки:

1. Кремневый обломок с частью меловой корки, кремнь серый, непрозрачный, с прожилками. Найден в 15 м к СВ от 0,2 (азимут 62°) на глубине 0,4 м от СП (1,15 м от 0,2; 2,05 м от R), в слое черноземного затека по склону насыпи.

2. Фрагмент стенки лепного сосуда эпохи поздней бронзы с валиком по шейке, рассеченным косыми насечками, на тулово опускаются прочерченные линии (рис. 5, 2). Поверхность ангобирована, в тесте примеси слюды, шамота, органики. Обнаружен в 3,5 м к 3 от R (азимут 273°) на глубине 0,2 м от СП (0,3 м от R), в пахотном слое.

3. Мелкие фрагменты тонкостенного сосуда с примесью органики и песка в тесте. Обнаружены в 8 м к СВ от R (азимут 74°) на глубине 0,8 м от СП (1,3 м от R).

4. Фрагмент стенки сосуда, поверхность которого с обеих сторон оформлена полосчатым сглаживанием (рис. 5, 3). Цвет черный, тесто плотное, с примесью песка и органики. Найден в 15 м к ЮЗ от R (азимут 240°) на глубине 0,7 м от СП (1,8 от R).

5. Дистальная часть кремневой пластины с притупляющей ретушью по одной грани, изготовлена из светло-серого прозрачного кремня (рис. 5, 3). Найдена в 13,4 м к Ю от R (азимут 193°) на глубине 0,65 м от СП (1,55 м от R).

6. Глыба известняка-ракушечника размерами 0,65 x 0,35 x 0,25 м обнаружена в 2,5 м к 3 от R (азимут 295°) в пахотном слое, глубина верхнего края — 0,3 м от СП (0,35 м от R).

* Исследован Шкаликовой Е. В.

** Следует признать нецелесообразной подобную раздельную нумерацию, ибо расчищенные в перемышке погребения получили шифр «к. 4, п. _», тогда как три из них — № 10, 13, 15 были впущены в курган 3. В отчете полевая нумерация сохранена во избежание путаницы с фотоматериалами.

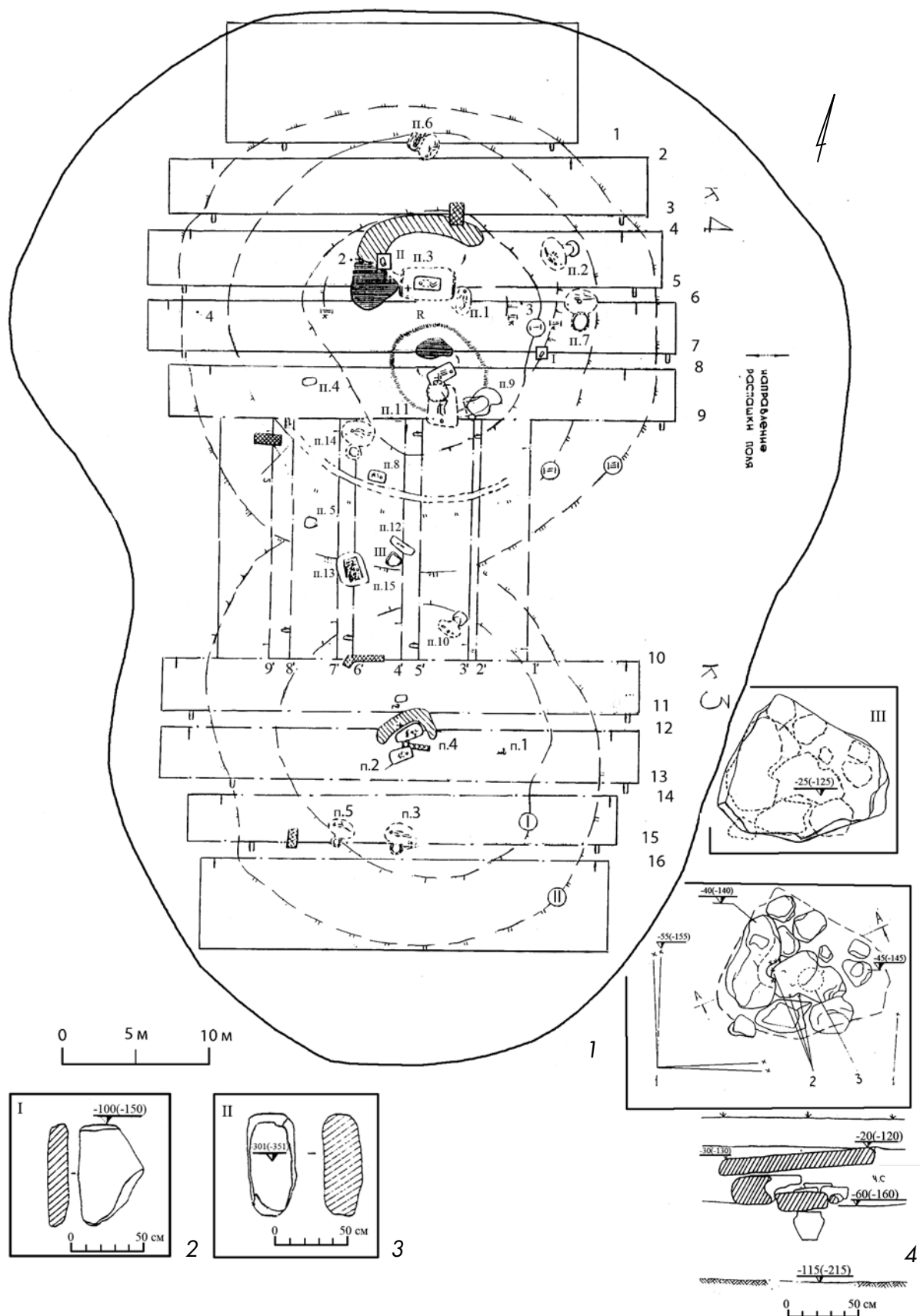

Рис. 4. 1 – общий план курганов 3 и 4; 2, 3 – выноски I и II, камни из насыпи курганов; 4 – выноска III, схема культового сооружения

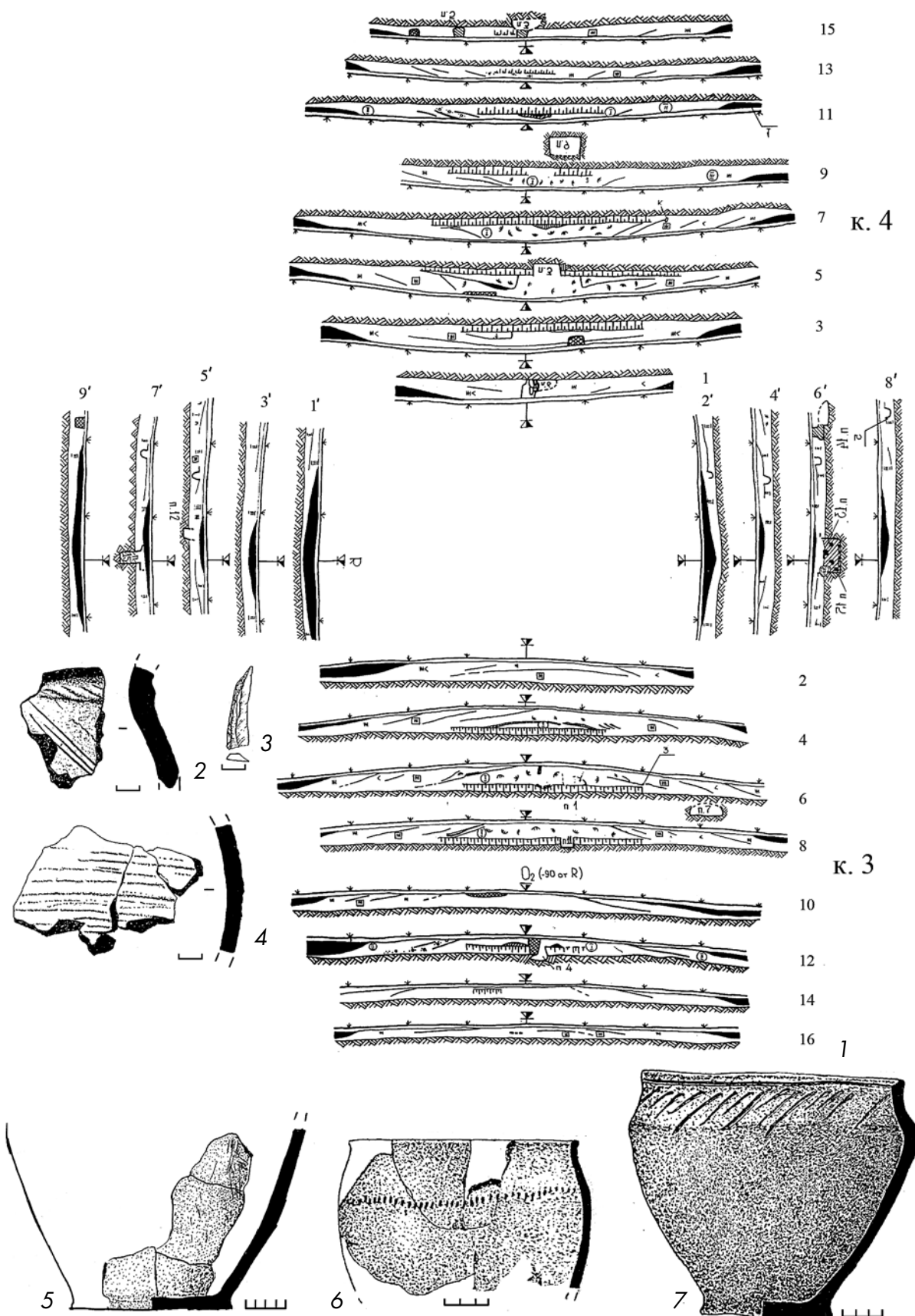

Рис. 5. 1 – профили бровок курганов 3 и 4;
2 – 4 – находки из насыпи курганов; 5 – 7 – находки из культового сооружения

Стратиграфия кургана 3 – 4 (рис. 4, 1; 5, 1).

Древнейшим в к. 3 было энеолитическое погребение 4, выкид из которого, лежащий на ДГ полукольцом шириной 0,6 – 0,8 м, охватывал могилу с севера (профиль 11, 12). С ним связано возведение насыпи из однородного темно-коричневого грунта диаметром около 19 м. Первоначальная высота ее не восстанавливается, т. к. курган сильно распахан.

В западной поле этой насыпи фиксируется слой «белоглазки» и затечного грунта; его происхождение не совсем ясно: возможно, он является конструктивным элементом насыпи I, а возможно, возник в связи с впуском п. 2. Погребение 2 (энеолитическое ?) было произведено в центре первичной насыпи и сопровождалось сооружением насыпи из светло-коричневого чернозема, увеличившей диаметр кургана до 27 м. Для возведения насыпи II использовался также предматериковый суглинок, от выборки которого вокруг кургана образовалась кольцевая выемка. Так, глубина погребенного чернозема (в дальнейшем ПЧ) в центре к. 3 составила 0,6 м от 0,2 (1,5 м от R), материка в центре к. 3 – 1,2 м от 0,2 (2,1 м от R), материка в западной поле – 1,85 м от 0,2 (2,75 м от R), материка в восточной поле – 1,6 м от 0,2 (2,5 м от R).

Остальные погребения впущены в к. 3 без досыпок.

Всего в к. 3 обнаружено восемь погребений, из которых:

2 энеолитических – к. 3, п. 2; к. 3, п. 4;

3 катакомбных – к. 3, п. 3; к. 3, п. 5; к. 4, п. 10;

1 культуры многоваликовой керамики – к. 4, п. 15;

2 срубных – к. 3, п. 1; к. 4, п. 13.

Возникновение кургана 4 связано с погребением 11 (энеолитическим ?). Перед совершением захоронения на участке ДГ, имевшем около 6 м в поперечнике, грунт подвергался определенному воздействию (возможно, обжигу), в результате чего приобрел желтоватый оттенок. В центре этой площадки произведено п. 11, выкид из неглубокой ямы уложен холмиком к северу от него. Погребенный чернозем скрыт за пределами первичной насыпи; границы ее фиксируются достаточно четко. В плане она имела форму неправильного овала 17 x 15 м, ориентированного по оси ССЗ – ЮЮВ, чуть расширенного к северу. Площадка, на которой производилось п. 11, находилась в южной части насыпи I. Насыпь сложена из крупных кусков дерна, склоны ее очень крутые.

С ее уровня было впущено п. 3 (ЯК), совершенное в просторной яме с запле- чиками. Черноземный выкид из п. 3 располагался западнее ямы на участке шири- ной до 3 м (профили 5, 6), материковый выкид дугой шириной 1 – 1,5 м лег на склон насыпи I к северу от погребения (профиль 4). Перекрывшая п. 3 насыпь II сооружалась, видимо, в несколько приемов и имела поэтому ряд конструктивных прослоек. В профилях 5, 6 отчетливо фиксировались границы досыпки, которая скрывает только часть насыпи I, так что полы ее на расстоянии 1,5 – 2,5 м от края остались не перекрытыми. Она сложена также из кусков дерна и обозначена на общем плане короткими отрезками с грифом II к.

О поэтапном сооружении насыпи II могут свидетельствовать три прослой- ки затека в ней, читаемые в профиле 4. На границе одной из таких досыпок была установлена крупная гранитная плита подтреугольной формы размерами 0,7 x 0,45 x 0,15 м, вкопанная, судя по профилю 7, на уровне ДГ.

Неясен читаемый в профиле 3 небольшой участок насыпи, полого опускаю- щийся к западу и резко обрывающийся на востоке. В плане он прослежен не был; поэтому ограничимся предположением о наличии здесь пандуса.

Формирование насыпи II закончилось с досыпкой мощного слоя однородного темно-коричневого грунта, который увеличил диаметр кургана до 26 — 27 м, перекрыв все предыдущие конструкции. Впоследствии на склоне насыпи II был вырыт неглубокий ров; стенки его вертикальны, у дна закруглены, ширина по верхнему краю — 0,5 м, глубина — 0,45 — 0,5 м от уровня II насыпи. Его заполнение аналогично грунту насыпи III и состоит из светло-коричневого однородного чернозема. Ров прослежен только в профилях перемычки (профили 2' — 8') и имел здесь форму четкого кольца.

Ямное п. 8 было впущено в к. 4, видимо, без досыпки.

Окончательное формирование насыпи к. 4 относится к катакомбному времени, и связано, вероятно, с раннекатакомбным п. 9. Выкид из него прослежен не был, однако огромные размеры погребального сооружения, свидетельствующие о значительных трудовых затратах, ставят его в разряд неординарных и позволяют предположить наличие над ним досыпки с гораздо большей степенью вероятности, нежели над позднекатакомбными — к. 4, пп. 2, 7, 14.

В ложбине между склонами полностью оформившихся насыпей к. 3 и к. 4 в срубное время было устроено культовое сооружение (рис. 4, 4), перекрытое крупной плитой серого крупнозернистого гранита размерами 1,2 x 1 x 0,15 м. Оно представляло собой вымостку из одиннадцати рваных камней различной величины, один из которых серый гранит, остальные — известняк, ракушечник. Камни размещались в один слой, в плане вымостка отдаленно напоминает чашу, открытую устьем на СВ. Характерно, что камень, соответствующий придонной части сосуда, если принять нашу аналогию, имеет с внутренней стороны подработанное (?) углубление, усиливающее сходство с чашей. Здесь были найдены фрагменты разбитого сосуда (2). Вокруг вымостки, на глубине 0,55 — 0,6 м от СП (1,55 — 1,6 м от R), соответствующей склонам насыпей к. 3 и к. 4, была разбита часть другого сосуда (1). Под центральным камнем вымостки найден еще один сосуд, сохранившийся полностью (3), глубина его верхнего края — 0,65 м от СП (1,65 м от R) (рис. 4, 4).

1. Фрагмент лепного сосуда с коническими стенками и небольшой закраиной у плоского дна (рис. 5, 5). Внешняя поверхность ангобирована, покрыта расчесами. Обжиг неровный, цвет — от черного до буро-желтого, в тесте примесь крупного песка и кварцита. Размеры: сохранившаяся высота — 17,8 см, диаметр дна — 16 см, толщина стенок — 1 см.

2. Фрагменты лепного сосуда с приостренным и слегка отогнутым наружу краем венчика, округленным туловом и большой закругленной закраиной у плоского дна (рис. 5, 6). Тулово опоясывает ряд вертикальных наколов в технике «отступающей лопаточки». Поверхность серого цвета, в тесте — органические примеси и мелкий песок.

3. Стройный лепной сосуд кубковидных очертаний с приостренным краем венчика, выделенным уступом на переходе к коническому тулову и узким плоским дном (рис. 5, 7). Поверхность серого цвета, слегка подлощена. Под венчиком нанесена полоса орнамента в углубленно-прочерченной технике: сосуд опоясан горизонтальной линией, от которой на плечики опускаются параллельные косые насечки различной длины. Размеры: высота — 17,5 см, диаметр венчика — 19 см, диаметр тулова — 21 см, диаметр дна — 10,3 см.

Очевидно, сооружение оставалось открытым, а впоследствии оказалось погребено в слое черноземного затека, образовавшегося за счет позднейшей деформации обеих насыпей.

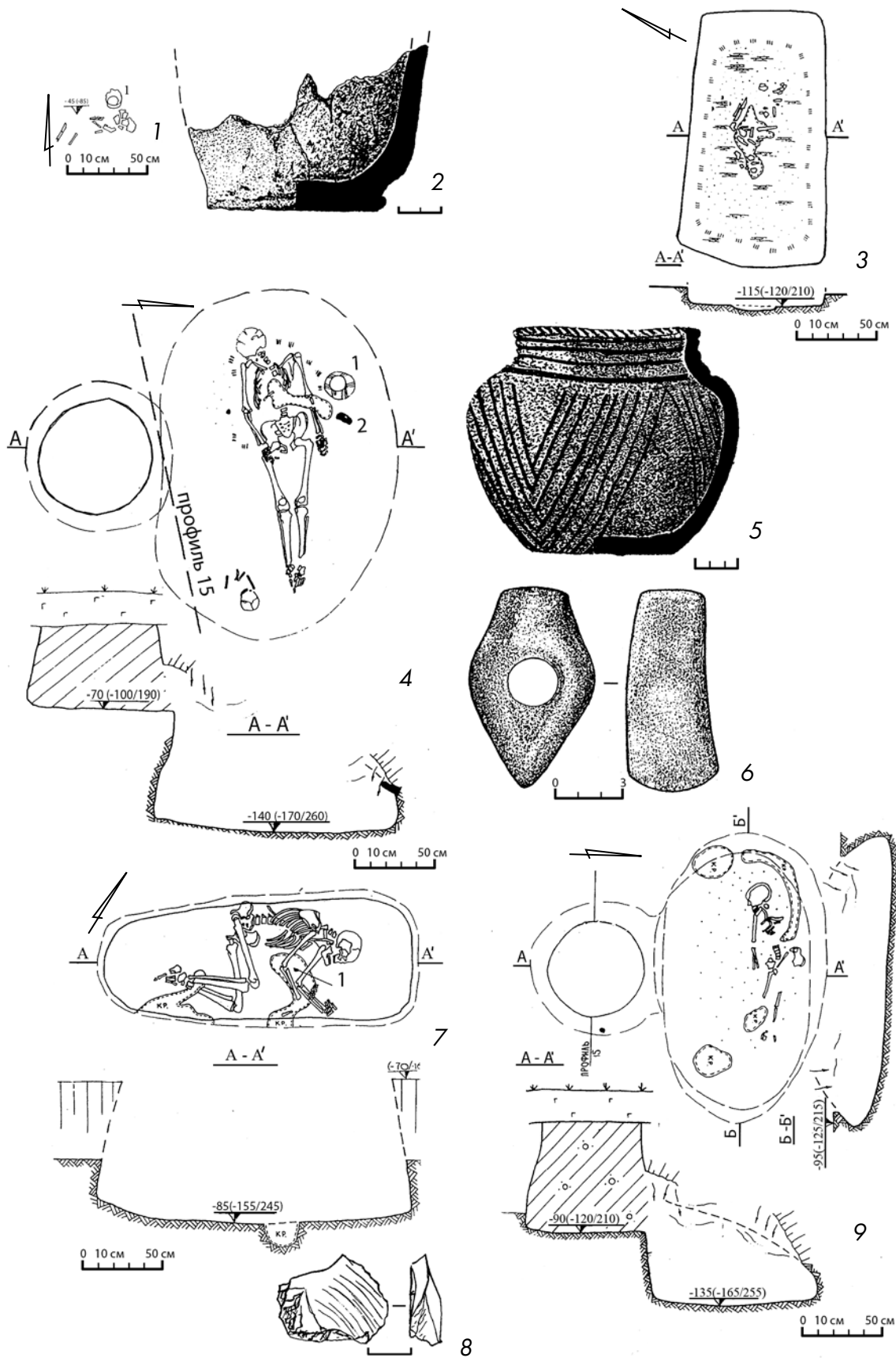

Рис. 6. 1 – план п. 1 к. 3 – 4; 2 – фрагмент сосуда из п. 1;
3 – план и разрез п. 2; 4 – план и разрез п. 3; 5, 6 – находки из п. 3;
7 – план и разрез п. 4; 8 – кремь из п. 4; 9 – план и разрез п. 5

К наиболее поздним захоронениям исследованного памятника относятся скифские п. 1 и п. 6, впущенные в к. 4.

Всего в к. 4 выявлено 12 погребений, из них:

1 энеолитическое (?) — п. 11;

2 ямных — пп. 3, 8;

5 катакомбных — пп. 9, 2, 5, 7, 14;

2 скифских — пп. 1, 6;

1 неопределенное, эпохи бронзы — п. 4;

1 неопределенное — п. 12.

Погребение 3.1 (впускное, срубное) (рис. 6, 1) совершено в восточном секторе к. 3 (азимут 80°) на расстоянии 7,3 м от 0,2. Погребальное сооружение не прослежено; на глубине 0,45 м от СП (0,85 м от 0,2 и 1,75 м от R) обнаружен скелет ребенка (2 — 3 года), уложенного головой на восток в скорченном положении на правом боку. Руки согнуты в локтях, кисти их помещены перед лицом; угол согнутости ног — острый, восстанавливается только в коленных суставах. Перед лицом умершего поставлен сосуд (1).

1. Небольшая лепная банка с коническим корпусом и приостренной закраиной у дна. Поверхность бугристая, цвет — бурый, черепок, в изломе черный, в тесте присутствуют органические примеси и небольшое количество песка. Размеры: высота сохранившейся части сосуда — 12 см, диаметр дна — 8 см, толщина стенок — 0,7 — 0,9 см (рис. 6, 2).

Погребение 3.2 (впускное, ямное) (рис. 6, 3) находилось в центре кургана, в 2 м к ЮВ от 0,2. Яма подтрапециевидной формы с четко выраженными углами прослежена в придонной части, ориентирована по оси ВСВ — ЗЮЗ. Ее размеры составили: длина — 1,65 м, ширина восточной (изголовной) части — 0,8 м, западной — 0,95 м. Дно ровное, находилось на глубине — 1,15 м от СП (1,2 м от 0,2 и 2,1 м от R), в черноземном заполнении отмечены комки грязи.

По центру ямы помещен скелет взрослого в скорченном положении на левом боку, ориентированный на ВСВ. Левая рука, очевидно, была протянута к коленям, правая — согнута в локте под прямым углом и уложена поперек туловища, ноги скорчены под тупым углом в тазобедренных суставах.

По дну, исключая неширокую полосу вдоль стенок ямы, отмечена посыпка мелом и коричневый тлен, на котором в области черепа и грудной клетки умершего сохранились окрашенные темно-красной охрой участки. За спиной погребенного найдено несколько древесных уголков.

Погребение 3.3 (впускное, катакомбное) (рис. 6, 4) обнаружено в южном секторе (азимут 158°) на расстоянии 8,6 м от 0,2. Округлая в плане входная яма была забутована материком и слегка расширялась ко дну. Диаметр ее по верхнему краю 0,75 м, у дна — 1 м, глубина дна 0,7 м от СП (1 м от 0,2 и 1,9 м от R). Вход в камеру, выведенную радиально, находился в С стенке шахты, высота входного отверстия около 0,3 м. Камера фасолевидной формы размерами 2,3 x 1,5 м ориентирована по оси З — В, дно ее на 0,7 м ниже дна шахты (1,4 м от СП, 1,7 м от 0,2 и 2,6 м от R), стенки сохранились на высоту 0,3 м.

Погребение парное. Умерший, взрослый, уложен по центру камеры, головой налево от входа в вытянутом положении на спине с ориентацией на ЗЮЗ. Череп чуть склонен к правому плечу, левая рука вытянута вдоль туловища ладонью вниз, пальцы ее собраны щепоткой, кисть вытянутой правой руки помещена на бедро. Ноги, видимо, были спелёнаты. В ногах у взрослого, валетом, головой направо от

входа, уложен в вытянутом положении на спине ребенок (не более 6 месяцев), череп находился лицевой частью вверх и ориентирован на В, кости нижних конечностей повреждены грызунами.

Слева от взрослого, между дальней стенкой камеры и левой рукой умершего, на уровне локтевого сустава помещен сосуд (1), опрокинутый вверх дном, чуть ниже, на уровне предплечья — каменный топор (2). Под туловищем взрослого отмечен коричневый тлен, дно у правой руки взрослого и у черепа ребенка окрашено ярко-красной охрой.

1. Лепной сосуд с уплощенным краем венчика, средневысокой цилиндрической шейкой, выделенными округлыми плечиками, шаровидным туловом и широким плоским дном (рис. 6, 5). Обе поверхности оформлены зубчатым сглаживанием, наружная — полностью покрыта геометрическим орнаментом, выполненным в прочерченной технике. Край венчика украшен частыми косыми насечками, шейку опоясывают четыре параллельных линии, от которых на тулово опускаются три треугольника вершинами вниз, стороны которых образованы из 6 — 9 параллельных линий. Обжиг неравномерный, черно-бурый. Размеры: высота — 15 см, высота шейки — 3 см, диаметр венчика — 13,5 см, диаметр тулова — 18 см, диаметр дна — 9,5 см.

2. Топор-молот относится к типу короткообушковых с укороченным клиновидным лезвием и двусторонним сверлением проушины. В лезвийной части изделие расширяется, лезвие закруглено и подработано с брюшка в слегка свисающую лопасть. Обушок округлый в сечении, спинка и брюшко уплощены (рис. 6, 6). Поверхность тщательно отшлифована. Размеры: длина — 8,5 см, ширина лезвия — 4 см, диаметр обушка — 3 см, диаметр отверстия — 2,3 см.

Погребение 3.4 (основное, энеолитическое) (рис. 6, 7) совершено с уровня ДГ в центре к. 3. Могильное сооружение — узкая овальная в плане яма, стенки которой расширяются ко дну, ориентированная по направлению ВСВ — ЗЮЗ. Ее длина 2 м, ширина — 0,85 м, в западной части яма несколько заужена — 0,6 м. Стенки имеют незначительный наклон к середине могилы, дно у стенок слегка повышается, глубина по центру ямы составила — 0,85 м от ДГ (1,55 м от 0,2 и 2,45 м от R).

Скелет взрослого скорчен на левом боку с ориентацией на ВСВ. Руки помещены перед грудью, согнуты под прямым углом в локтевых и лучезапястных суставах, кисти их направлены к лицу. Ноги также согнуты под прямым углом в тазобедренных и коленных суставах. Перед грудью умершего, в кротовине, на глубине — 0,9 м от ДГ найден обожженный кремневый отщеп аморфной формы (рис. 6, 8).

Погребение 3.5 (впускное, катакомбное) (рис. 6, 9) впущено в южный сектор (азимут — 182°) на расстоянии 9,2 м от 0,2. Округлый входной колодец, забутованный материком с известняковыми включениями, несколько расширялся ко дну, где имел диаметр 0,85 м. Камера выведена радиально, вход в нее расположен в северной стенке входного колодца; глубина дна последнего составила — 0,9 м от СП (1,2 м от 0,2 и 2,1 м от R). Овальная в плане камера размерами 1,85 x 1,1 м ориентирована в широтном направлении, дно ее на 0,45 м ниже дна входного колодца. Свод обрушен, судя по сохранившимся на высоту 0,35 м стенкам, он имел максимальную высоту у входного отверстия.

Умерший, подросток, был уложен у дальней стенки камеры головой на ЗЮЗ в вытянутом положении на спине, с незначительным общим изгибом вправо так, что положение тела повторяло очертания камеры. Череп находился на правой

стороне, склонен к правому плечу, правая рука вытянута вдоль тела, левая — кистью помещена на таз. Дно камеры под умершим и перед ним со стороны входа, окрашено темно-красной охрой.

Погребение 4.1 (впускное, скифское) (рис. 7, 1) находилось в центре к. 4 в 3,5 м от R. Погребальное сооружение, устроенное в рыхлой черноземной насыпи и представлявшее собой, по всей вероятности, яму с подбоем (катакомбу I типа — по В. С. Ольховскому), было прослежено лишь частично. Овальная в плане камера размерами 2,5 x 1,45 м ориентирована по оси С — Ю, дно ее находилось на глубине 1,5 м от СП (1,6 м от R), на уровне ПЧ. Из заполнения входной ямы, которая примыкала к камере с западной стороны, происходит обнаруженный на глубине 0,95 м от СП (1,05 м от R) наконечник дротика (1). Вероятно, оружие было воткнуто в дно в северном углу входной ямы, перед устьем камеры. Перед входом в камеру найдено истлевшее бревно длиной 0,85 м, использовавшееся, вероятно, как элемент заклада.

Погребенный, взрослый мужчина 45 — 50 лет, уложен на спине головой на СВ, руки вдоль туловища, слегка согнуты в локтях, кисти их помещались, видимо, на уровне таза, ноги уложены (распались ?) ромбом.

Справа от умершего, на уровне черепа фиксировался тлен деревянного овального блюда (2) с напутственной пищей, на ребра животного положен нож (3). Чуть ниже, на уровне плечевой кости были помещены пять нижних челюстей хищника (волка?, собаки?). Перед входом в камеру находилось копье (4) с сохранившимся древком длиной 2 м.

Слева от погребенного, на уровне кисти, блоком шириной 0,25 м располагались в два — три ряда бронзовые (5) и деревянные (6) наконечники стрел. У многих наконечников сохранились деревянные переходные стержни длиной 2 — 3 см. Здесь же были найдены и деревянные «ушки», окрашенные в ярко-алый цвет; возможно стрелы были помещены в могилу сломанными пополам.

1. Наконечник дротика железный, черешковый, остролистной формы, имеющий наибольшую ширину у основания (рис. 7, 4). Острие и черешок обломаны, сохранившаяся длина пера 14,5 см, черешка — 1 см.

2. Фрагмент деревянного блюда, прошитого у края расплющенной бронзовой проволокой.

3. Железный нож с прямой утолщенной спинкой, имевший деревянную рукоять, крепившуюся с помощью двух железных заклепок (рис. 7, 5). Сохранились два фрагмента клинка размерами 5 x 2 см и 3 x 1,5 см.

4. Наконечник копья листовидной формы с длинным пером, линзовидным в сечении (рис. 7, 2). Втулка длинная коническая, с валиком по нижнему краю. Размеры: общая длина — 33 см, длина пера — 18 см, ширина пера — 4 см, диаметр втулки — 3,3 см, длина ее — 15 см.

Вток копья железный цилиндрической формы с продольной щелью (рис. 7, 3), длина — 6 см, диаметр — 2 см.

5. Сто восемьдесят один бронзовый наконечник стрел нескольких разновидностей (рис. 7, 6):

5.1. Один трехгранный базисный со сводчатой головкой, лопасти обрезаны вровень с основанием. Длина — 2,2 см.

5.2. Один трехгранный базисный с остроугольной головкой, острия лопастей опущены вниз в виде шипов, втулка намечена небольшим П-образным ложком. Длина — 1,7 см.

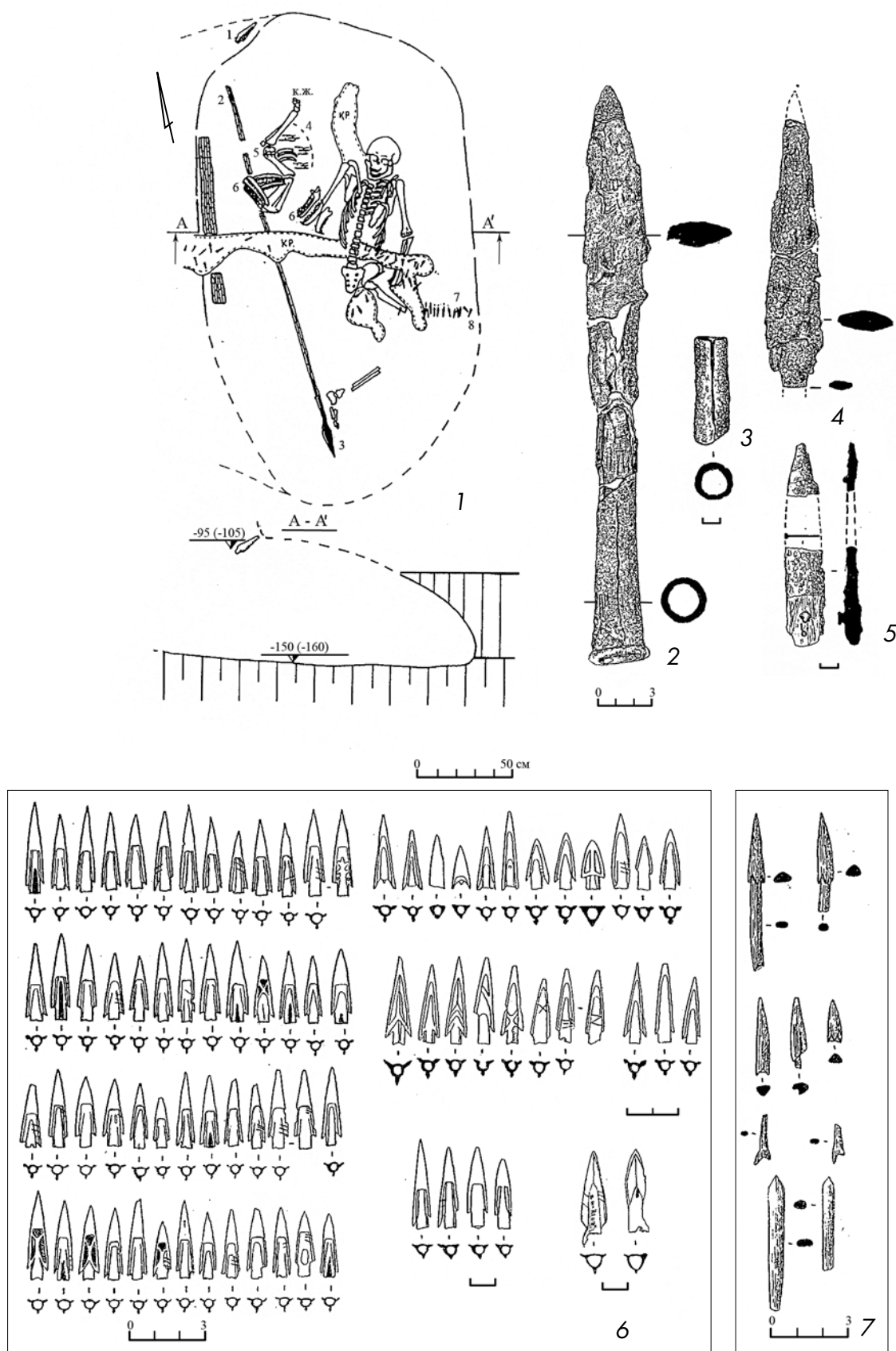

Рис. 7. 1 – план и разрез п. 1 к. 4; 2 – 7 находки из п. 1

5.3. Четыре трехлопастных базисных с остроугольной головкой, ложком до острия, грани обрезаны вровень с основанием или опущены чуть ниже его. Длина — 2,5 — 3,2 см.

5.4. Один такой же, но со сводчатой головкой, грани обрезаны вровень с основанием. Длина — 3,1 см.

5.5. Два трехлопастных базисных с остроугольной головкой, ложком до острия, широко расставленными остриями лопастей, образующими шипы. Длина — 2,3 — 3 см.

5.6. Один трехлопастный втульчатый с остроугольной головкой, ложком до острия, лопасти обрезаны под тупым углом к основанию, под одной из них, ниже втулки, опущен шип. На одной из граней одной лопасти прочерчены две, на другой — три косые насечки. Длина — 3,7 см.

5.7. Один трехлопастный втульчатый с лавролистной головкой, ложком до острия, массивной выступающей втулкой, от которой под одной из лопастей опущен шип. Длина — 3,4 см.

5.8. Один трехлопастный втульчатый со сводчатой головкой, массивной выступающей втулкой, лопасти выделены на две трети высоты головки рельефными треугольниками. Длина — 2 см.

5.9. Три трехлопастных втульчатых со сводчатой головкой, ложком до острия, лопасти обрезаны вровень с основанием. На одном из экземпляров на одной лопасти — три прочерченных линии. Длина — 2,4 — 2,7 см.

5.10. Два таких же, но концы лопастей поставлены широко и обрезаны под острым углом значительно выше основания. Длина — 2 — 2,3 см.

5.11. Семьдесят семь трехлопастных втульчатых с остроугольной головкой, ложком до острия, лопасти обрезаны выше основания или вровень с ним. Часть наконечников имеет широко расходящиеся острия лопастей, образующие шипы. Длина — 2 — 3,5 см.

На одном из экземпляров на одной грани имеется тамгообразный рельефный знак в виде косой линии.

На другом — на всех гранях рельефные знаки в виде «елочки». У шести наконечников на всех гранях нижний вырез лопастей подчеркнут на ложке рельефным знаком — Ж.

На одном экземпляре на одной лопасти прочерчены две косые насечки, еще на восьми — по три косые насечки.

На одном наконечнике на двух гранях — рельефный знак в виде креста, еще на одном — рельефный знак.

На одном наконечнике на одной из граней прочерчен косой крест.

Один наконечник на одной из лопастей имеет три косые насечки, другая грань имеет прочерченный Z-образный знак.

5.12. Два трехлопастных с маленькой остроугольной головкой, ложком до острия, длинной выступающей втулкой. Длина — 2,1 см.

5.13. Восемьдесят один трехлопастный с остроугольной головкой, П-образным ложком на половину или 2/3 высоты головки, втулкой вровень с окончаниями лопастей или чуть выступающей. Длина — 2,7 — 3,7 см. На восьми экземплярах на одной грани прочерчены две косые насечки, семь экземпляров имеют на одной грани по три косые насечки. Один наконечник, имеет на всех гранях по одной косой насечке. Три наконечника имеют рельефный знак, еще два — рельефный знак в виде креста. На одном наконеч-

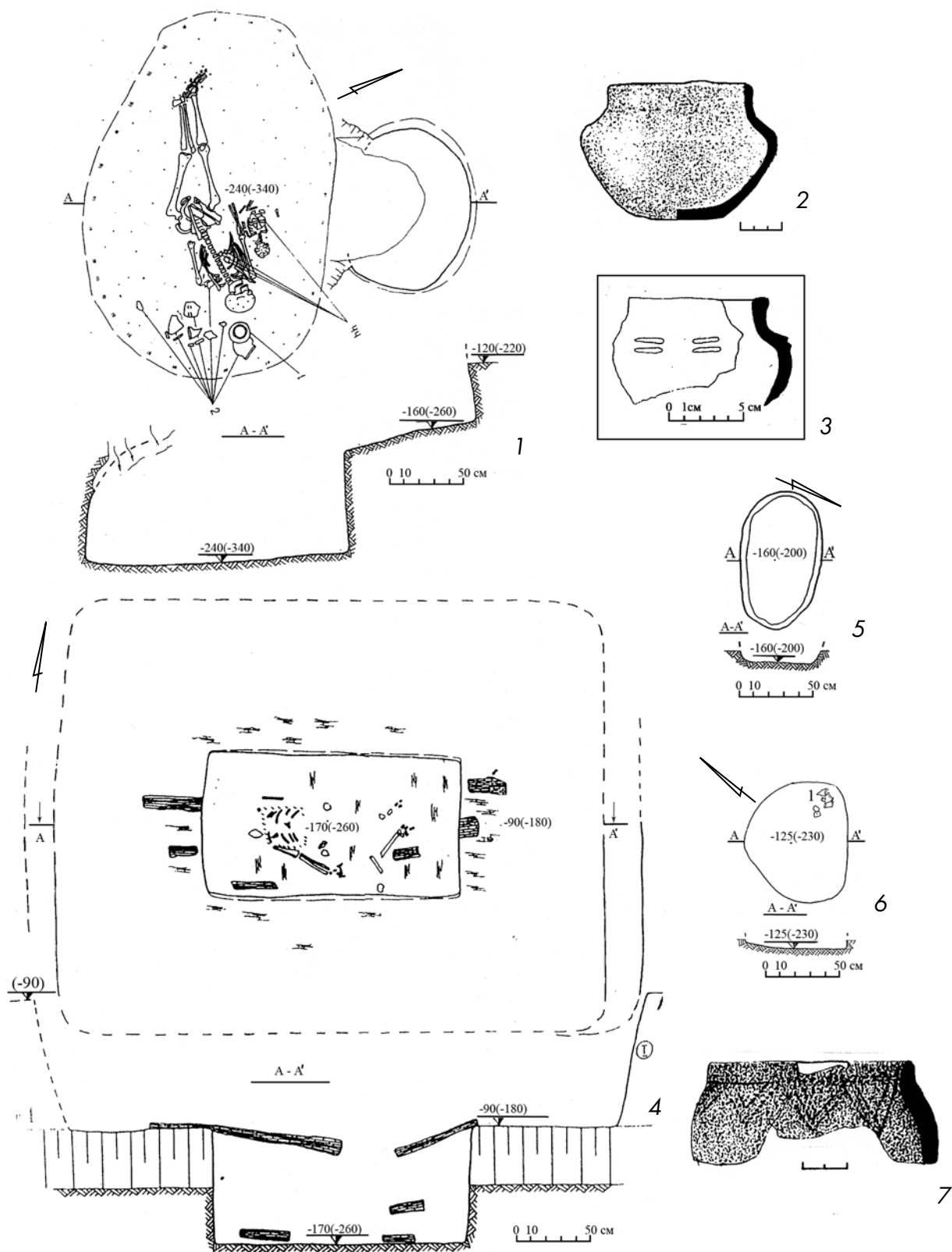

Рис. 8. 1 – план и разрез п. 2 к. 4; 2, 3 – находки из п. 2;
4 – план и разрез п. 3; 5 – план п. 4; 6 – план п. 5; 7 – фрагмент сосуда из п. 5

нике имеется по три рельефных точки по обе стороны втулки (Ж-образный рельефный знак ?).

5.14. Два таких же, но одна из лопастей опущена вниз вровень с втулкой. Длина — 3,2 — 3,5 см.

5.15. Два трехлопастных со сводчатой головкой, П-образным ложком на половину высоты головки и сильно выступающей втулкой. Длина — 3,2 и 3,8 см.

6. Семь деревянных наконечников стрел, из них два слегка уплощенные двухлопастные длиной 3,8 см и 5,5 см (рис. 7, 7), пять — имитируют трехлопастные стрелы, два из которых имеют оформленный переходный стержень вместо втулки. Их общая длина — 4 см и 6 см. У остальных наконечников этой группы он, видимо, утрачен.

Погребение 4.2 (впускное, катакомбное) исследовано в северо-восточном секторе (азимут 50°) на расстоянии 12 м от R (рис. 8, 1). Овальная в плане яма чуть расширялась ко дну, где имела размеры 1,15 x 0,8 м. Заполнение ее состояло из мешаного материка, глубина дна — 1,6 м от СП (2,6 м от R). От центра входной ямы в направлении на ЮЗ участок дна слегка понижался, переходя в небольшой дромос длиной 0,8 м, глубина дна — 1,7 см от СП (2,7 м от R). Камера выведена радиально и имеет форму широкого овала размерами 2,4 x 1,65 м, ориентированного по линии СЗ — ЮВ; дно ее на 0,8 м ниже дна входной ямы. Свод практически полностью обрушен, стенки сохранились на высоту 0,5 м, их наклон позволяет реконструировать форму свода как полусферическую.

По центру камеры головами налево от входа уложены двое умерших, ориентированных на В. Взрослый был уложен в вытянутом положении на правом боку и впоследствии завалился на спину. Череп находился на правой стороне, правая рука вытянута вдоль тела ладонью вниз, левая кистью помещена на таз; ноги вытянуты, стопы сохранились в положении *in situ*, на боку. Справа от взрослого, напротив входа в камеру, находился скелет ребенка в положении на спине с вытянутыми вдоль тела руками, ноги его согнуты в коленях и уложены в левую сторону. В области грудной клетки взрослого и ребенка найдены фрагменты детского черепа, принадлежащие, возможно, еще одному умершему (рис. 8, 1).

За черепом взрослого, устьем вверх, помещен сосуд (1), здесь же найдены фрагменты разбитого талькового сосуда (2). По всей площади дна отмечен мощный, до 0,5 — 1 см слой коричневого тлена, поверх которого нанесен мел и ярко красная охра. Краской такого же оттенка окрашен череп, кости рук, грудная клетка и стопы взрослого и весь скелет ребенка.

1. Приземистый слегка ассиметричный лепной сосуд с закругленным краем венчика, выделенной прямой шейкой, покатыми плечиками и коническим корпусом, плавно округленным на переходе к плоскому дну (рис. 8, 2). Обжиг неровный, цвет — от черного до песочно-желтого. Поверхность носит следы полосчатого сглаживания. Размеры: высота — 9 — 9,8 см, диаметр венчика — 14 см, диаметр дна — 6,7 см.

2. Сосуд с валикообразно утолщенным венчиком, имеющим уплощенный край, выделенной прямой шейкой и плечиками, плавно переходящими к шаровидному корпусу (рис. 8, 3). По плечикам нанесен горизонтальный орнамент в виде двух коротких параллельных рельефных полос. Изготовлен из мягкого слоистого материала серовато-стального цвета. Фиксируемые размеры: высота шейки — 2 см, толщина стенок — 1 см, длина полосы орнамента — 2 см, расстояние между группами полос — 2 см.

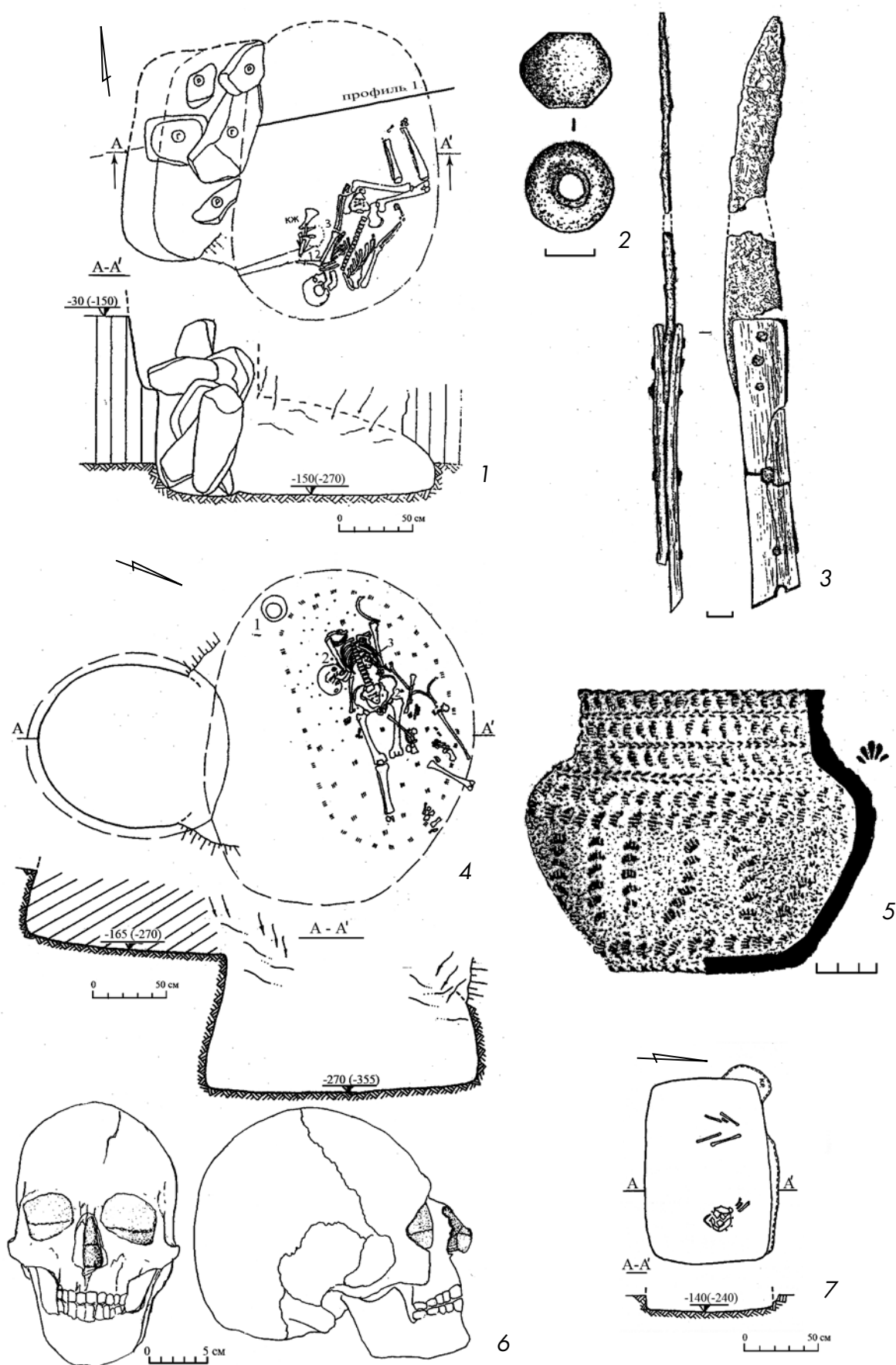

Рис. 9. 1 – план и разрез п. 6; 2, 3 – находки из п. 6; 4 – план и разрез п. 7; 5 – сосуд из п. 7; 6 – череп с элементами моделировки лица погребенного в п. 7; 7 – план п. 8

Погребение 4.3 (впускное с I насыпи, ямное) (рис. 8, 4) находилось в центре кургана 4 (азимут 52°) на расстоянии 1,5 м от R (рис. 4, 1). Погребальное сооружение — яма с заплечиками, устроенными на глубине 0,9 м от уровня впуска (1,80 м от R), на уровне ДГ. На заплечиках, имевших прямоугольную форму и площадь $3,7 \times 2,9$ м, находились бревна продольного перекрытия. Яма четких прямоугольных очертаний имела широтную ориентацию, ее размеры $1,75 \times 1$ м. Стенки ямы вертикальные, дно ровное, глубина — 1,7 м от уровня впуска (2,6 м от R). Погребение сильно нарушено землероями. Костяк взрослого находился в скорченном положении на спине черепом на 3. Правая рука вытянута и слегка отведена от тела, положение левой не прослежено. Ноги, согнутые в коленях, впоследствии завалились вправо. По всей площади могилы зафиксированы следы растительного коричневого тлена, поверх которого в области грудной клетки умершего отмечен участок желтовато-горчичного тлена мощностью 0,5 см (войлок?).

Погребение 4.4 (впускное, неопределенное, эпохи бронзы) (рис. 8, 5) расположено в ЮЗ секторе (азимут 202°) на расстоянии 9,6 м от R. Овальная в плане яма размерами $1 \times 0,55$ м ориентирована по направлению СВ — ЮЗ, глубина дна — 1,6 м от СП (2 м от R).

Погребение 4.5 (впускное, катакомбное) совершено в южном секторе (азимут 177°) на расстоянии 18 м от R (рис. 8, 6). Прослежена сердцевидная в плане камера размерами $0,9 \times 0,75$ м, ориентированная по оси СВ — ЮЗ, и выведенная, вероятно, радиально. Дно ее имеет незначительное повышение к дальней стенке, глубина в центре камеры — 1,25 м от СП (2,3 м от R). В СВ углу камеры, справа от входа, найдены фрагменты сосуда (1) и два комка формованной охры размерами $4 \times 2,5 \times 2$ и $3,5 \times 3 \times 2$ см, один из которых имеет сквозное отверстие диаметром 0,5 см.

1. Фрагмент привенчиковой части лепного сосуда с приостренным и слегка отогнутым наружу краем венчика, невыделенной шейкой, округлыми покатыми плечиками и яйцевидным (?) корпусом (рис. 8, 7). Сосуд украшен оттисками простой веревочки. Венчик, опоясывает горизонтальная линия, от которой на плечики опущены треугольники вершинами вниз, стороны их образованы двумя параллельными линиями. Обжиг неравномерный, цвет — от бурого до серого, черепок в изломе черный, в тесте органические примеси и шамот. Размеры: высота сохранившегося фрагмента — 4 см, диаметр венчика — 9 см, диаметр тулова — 13 см.

Погребение 4.6 (впускное, скифское) (рис. 9, 1) размещалось в 10,5 м к ССЗ (азимут 338°) от R. Совершено в яме с подбоем. Овальная входная яма ориентирована по оси ССВ — ЮЮЗ, ее приблизительные размеры — $1,4 \times 0,75$ м. Вдоль западной стенки на глубине 0,8 м от СП (2 м от R) устроена ступенька шириной 0,1 м, дно на глубине 1,5 м от СП (2,7 м от R), горизонтально. Входная яма была завалена глыбами известняка-ракушечника и серого крупнозернистого гранита, размеры которых колеблются от $0,75 \times 0,25 \times 0,2$ м до $0,3 \times 0,2 \times 0,1$ м. Устье камеры открывалось в восточной стенке входной ямы, перед ним устроен небольшой порожек высотой 2 — 3 см. Камера овальная в плане, ее ширина — 1,3 м, длина — около 2 м, дно ее находилось на одном уровне с дном входной ямы. Свод в центре камеры обрушен, у дальней стенки его высота составляет 0,4 м.

Скелет взрослого находился в положении на спине и ориентирован на ЮЗ. Череп помещен на левой стороне и склонен к левому плечу, локти плотно прижаты к телу, кисти их находились в области таза. Ноги, согнутые под тупым углом в тазобедренных и прямых — в коленных суставах, уложены (?) вправо. Слева, от

погребенного на уровне грудной клетки зафиксирован древесный тлен — остатки блюда, на котором была положена напутственная пища и железный нож (1); под костью животного, напротив левого плеча умершего, найдено пряслице (2).

1. Железный нож с горбатой спинкой и рукоятью из двух костяных пластин. Одна из пластин в нижней части обломана, край другой косо срезан. Лезвие крепилось к рукояти тремя железными заклепками; еще две заклепки скрепляют между собой костяные пластины (рис. 9, 3). Размеры: длина рукояти — 11,7 см, реконструируемая длина изделия — 23 — 24 см.

2. Свинцовое биконическое пряслице (рис. 9, 2); высота — 1,5 см, наибольший диаметр — 1,7 см, диаметр отверстия — 0,5 см.

Погребение 4.7 (впускное, катакомбное) (рис. 9, 4) исследовано в СВ секторе кургана (азимут 75°) на расстоянии 12,4 м от R. Входная шахта, заполненная чистой материковой глиной, имела в плане форму овала и слегка расширялась ко дну, где ее размеры составили 1,35 x 1,25 м. Дно шахты ровное, глубина ее — 1,65 м от СП (2,7 м от R). В северной стенке шахты находился вход в камеру; последняя выведена по касательной к дуге курганный насыпи. Шахта слегка нависала над камерой, ширина входного отверстия — 0,85 м, высота ступеньки — 0,85 м. Камера имела форму широкого овала со спрямленной стенкой, прилегающей к входу, ее площадь — 2,25 x 1,8 м, ориентация длинной оси — ВСВ — ЗЮЗ. Свод обрушен, стенки сохранились на высоту 0,55 м, дно ровное, находилось на глубине — 2,5 м от СП (3,55 м от R).

Ближе к СЗ стенке камеры произведено захоронение взрослого мужчины (до 30 лет) в вытянутом положении на спине с ориентацией на ЮЗ. Анатомический порядок скелета нарушен. Череп, частично моделированный (1), отделен и помещен на левой височной кости в области правого локтевого сустава. Смещены также кости предплечий, левой голени, обеих стоп, часть ребер и позвонков. У ЮЗ стенки камеры, налево от входа, был поставлен перевернутый вверх дном сосуд (2).

Дно, исключая полосу шириной 0,15 — 0,2 м у дальней стенки камеры и 0,5 — 0,7 м перед входом, покрывал коричневый тлен, поверх которого в области туловища погребенного и справа от него нанесен слой ярко-красной охры толщиной 1 — 2 мм. Такой же краской окрашен череп, плечевые кости и ребра. В области сердца под костями из жидкой (?) охры того же оттенка, сформован овал 1 x 0,6 см, толщина слоя краски здесь достигала 2 см (рис. 9, 4).

1. Моделировка лица произведена составом серо-стального цвета и включала два элемента: заполнение глазниц и формовку «носа». Последний состоял из двух деталей, разделенных носовой перегородкой (рис. 9, 6).

2. Лепной сосуд с плоским срезом венчика, высокой цилиндрической шейкой, покатыми плечиками и коническим корпусом, плавно суженным к плоскому дну (рис. 9, 5). Внешняя поверхность заглажена, на внутренней — видны следы зубчатого инструмента. Сосуд богато орнаментирован в шнуровой технике. Срез венчика украшен косыми оттисками гусеничного штампа. Шейку опоясывают чередующиеся ряды оттисков «гусенички» и шнура. Под ними на плечиках два ряда оттисков «гусенички» иного характера, от которых вниз на тулово опускается выполненная в той же технике ломанная зигзагообразная линия. В придонной части сосуд опоясывают еще два ряда оттисков «гусенички», из которых верхний аналогичен оттискам на тулове, нижний — на венчике. Обжиг неровный, цвет — от черного до буро-желтого. На внутренней поверхности сохранились чешуйки вещества коричневого цвета. Размеры:

высота — 14,3 см, диаметр венчика — 12,5 см, диаметр тулова — 17 см, диаметр дна — 19 см.

Погребение 4.8 (впускное, ямное) (рис. 9, 7) обнаружено в 13,5 м к ЮВ (азимут 165°) от R. Совершено в прямоугольной яме со слегка изогнутыми наружу стенками, ориентированной по оси З — В и имеющей размеры 1,25 x 0,8 м. Стенки вертикальны, дно плоское, глубина — 1,4 м от СП (2,4 м от R). Заполнение ямы — рыхлый чернозем, содержащий древесный тлен от бревен перекрытия. Погребенный, подросток, уложен скорченно на спине головой на В, ноги со временем завалились вправо, руки, вероятно, были согнуты в локтях. Под черепом отмечена слабая посыпка дна красно-коричневой охрой.

Погребение 4.9 (впускное, катакомбное) (рис. 10, 1) совершено в ЮВ секторе кургана (азимут 125°) в 9,7 м от R. Погребальное сооружение характеризуется значительными размерами и наличием конструктивных особенностей в устройстве входной ямы. Последняя была выявлена на глубине 1,6 м от СП (2,05 м от R), где имела форму неправильного овала с двумя выступами на одной из стенок — ЮВ. Входная яма ориентирована по оси СВ — ЮЗ, ее длина по верхнему краю — 2,4 м, ширина колеблется в пределах 1,2 — 1,55 м. В восточном углу шахты на глубине 2,4 м от СП (2,85 м от R) имеется небольшая подтреугольная в плане ступенька — упор площадью 0,15 x 0,25 м. Чуть ниже, на глубине 2,5 м от СП (2,95 м от R), вдоль торцевой СВ стенки шахты устроена наклонная ступенька шириной 0,45 м, за которой следует крутой спуск. Извилистая ЮВ стенка опускается ко дну более полого, образуя уступы, которые также могли использоваться в качестве ступенек. Дно входной ямы находилось на глубине 3,25 м от СП (3,7 м от R) и имело вид прямоугольника с закругленными углами площадью 1,7 x 1 м. На стенках ямы обнаружены следы копательных орудий. Заполнение шахты состояло из однородного рыхлого чернозема.

В ЮЗ стенке шахты находилось устье входа в дромос, имевшее форму арки высотой 0,33 м, шириной 0,85 м. По обе стороны от него в углах входной ямы выбраны небольшие ниши, глубина дна северной — 2,85 м от СП (3,3 м от R), южной — 3,05 м от СП (3,5 м от R). Глина в С нише обожжена — след кострища диаметром 0,15 м зафиксирован в С углу входной ямы, дно последней по всей площади покрыто золой и усеяно древесными угольками. Возле кострища найден астрагал.

В камеру, выведенную по касательной к насыпи кургана, вел дромос длиной 0,7 м, к устью камеры он расширялся до 1,25 м, дно его находилось на одной глубине с дном входной ямы. Камера подпрямоугольной формы размерами 2,9 x 2 м ориентирована по оси С — Ю с незначительным отклонением. Стенки, сохранившиеся на высоту 1 м, практически вертикальны, свод, очевидно, был плоским. Дно камеры на 0,8 м ниже дна входной ямы — 4,05 м от СП (4,5 м от R).

По центру камеры головой налево от входа погребен взрослый (возраст 30 — 35 лет, пол определить нельзя) в скорченном положении на правом боку с ориентацией на ЮЮВ. Череп отделен и смещен к югу; правая рука чуть согнута в локте, кисть ее протянута к коленям ладонью вверх, левая рука была согнута в локте и помещалась поперек туловища. Ноги согнуты под тупым углом в тазобедренных суставах и близким к прямому — в коленных.

На месте, где должен был находиться череп, обозначена охрой ярко-розового цвета широкая полоса площадью 0,3 x 0,1 м (изображение «стопы»?). Справа от нее помещались пять альчиков и комков темно-красной охры размерами 8 x 5 x 2 см.

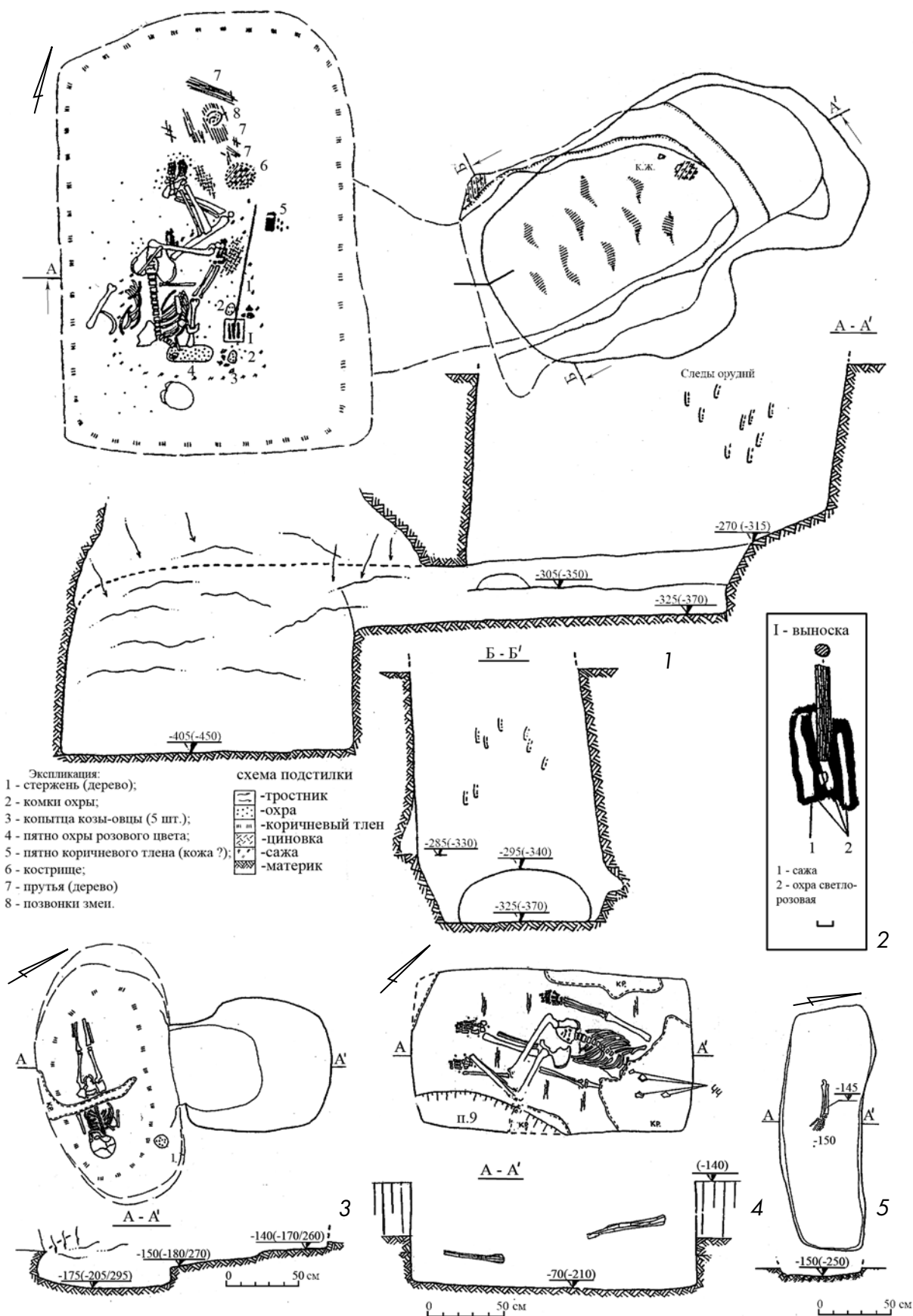

Рис. 10. 1 – план и разрез п. 9; 2 – выноска I, схема подстилки;
3 – план и разрез п. 10; 4 – план и разрез п. 11; 5 – план п. 12

Вдоль туловища умершего, справа от него, расположен деревянный стержень (1), участок дна под рукоятью которого 7 x 4 см покрыт сажей, поверх нее красной охрой нанесены три параллельных полосы. Чуть ниже, у стержня слева, найден еще один комок темно-красной охры размерами 7 x 5 x 3 см. У острия стержня, справа от него, найдены древесные угольки, и пятно плотного коричневого тлена размерами 12 x 5 см (остатки кожаного мешочка ?). Справа от стоп умершего прослежены следы кострищ диаметром 0,2 м, а ниже — пучки тонких древесных прутьев диаметром 0,5 — 0,6 см, длиной 0,3 — 0,4 м. Под одним из пучков найдены расположенные кольцом позвонки змеи (?).

Дно по всей площади камеры покрывал коричневый тлен, усыпанный темно-красной охрой. Под туловищем погребенного прямоугольный участок дна размерами 1,1 x 1 м имел сложную подстилку, состоящую из саж, циновки полотняного плетения, коричневого тлена, красной охры и сверху — камыша (рис. 10, 2).

1. Округлый в сечении деревянный стержень, один из концов которого закруглен, а другой плавно заужен к острию. Поверхность тщательно заглажена. Стержень изготовлен из дерева твердых пород и выполнял, возможно, функции стрекала. Размеры: длина — 0,85 м, диаметр — 0,8 — 0,9 см.

Погребение 4.10 (впускное, катакомбное) (рис. 10, 3) совершено в северном секторе к. 3 (азимут 2°) на расстоянии 8,5 м от 0,2. Входная шахта подквадратной в плане формы с закругленными углами имела размеры 0,9 x 0,8 м и ориентирована по линии ССВ — ЗЮЗ, уровень дна — 1,4 м (1,7 м от 0,2 и 2,6 м от R). От середины дна шахты в ЮЗ направлении, в сторону камеры, ведет едва намеченный пологий спуск длиной 0,6 м, ширина его составляет 0,55 м и соответствует ширине лаза, глубина у входа в камеру — 1,5 м от СП (1,8 м от 0,2 и 2,7 м от R). Камера выведена радиально: от входной шахты ее отделяет небольшой простенок шириной 0,05 м в восточной части и 0,25 м в западной. Камера в плане овальная со спрямленной стенкой, прилегающей к входу, ее размеры 1,8 x 0,9 м, ориентация длинной оси ВЮВ — ЗЮЗ. Свод обрушен, стенки сохранились на высоту 0,2 м. Дно имеет значительное повышение к стенкам камеры, особенно торцевым; глубина, по центру — 1,75 м от СП (2,05 м от 0,2 и 2,95 м от R).

Погребен ребенок, 4 — 5 лет, головой налево от входа в вытянутом на спине положении с ориентацией на ВЮВ. Ноги вытянуты, положение предплечий и кистей не восстанавливается. Центральную часть камеры, включая дно под умершим, покрывал коричневый растительный тлен, на костях таза отмечена слабая окраска охрой. Пятно ярко-красной охры мощностью 1 см и диаметром 8 — 10 см зафиксировано слева от входа в камеру, на уровне головы погребенного.

Погребение 4.11 (основное, энеолитическое ?) (рис. 10, 4) совершено в 6,5 м к ЮВ (азимут 135°) от R с уровня ДГ в яме правильных прямоугольных очертаний с четко выраженными углами, имеющей размеры 1,85 x 1,05 м и ориентацию по оси СВ — ЮЗ. Стенки вертикальны, дно ровное, с незначительным понижением в СВ изголовной части могилы, глубина в центре составила 0,7 м от ДГ (2,1 м от R). Заполнение ямы — рыхлый чернозем, в котором по всей глубине встречены фрагменты бревен продольного перекрытия.

По центру могилы произведено захоронение взрослого в скорченном положении на спине, ориентированного на СВ. Руки вытянуты вдоль туловища, бедренные кости завалились влево, кости стоп сохранились в положении на подошве. По дну отмечен коричневый тлен. Под стопами умершего — красно-коричневая охра.

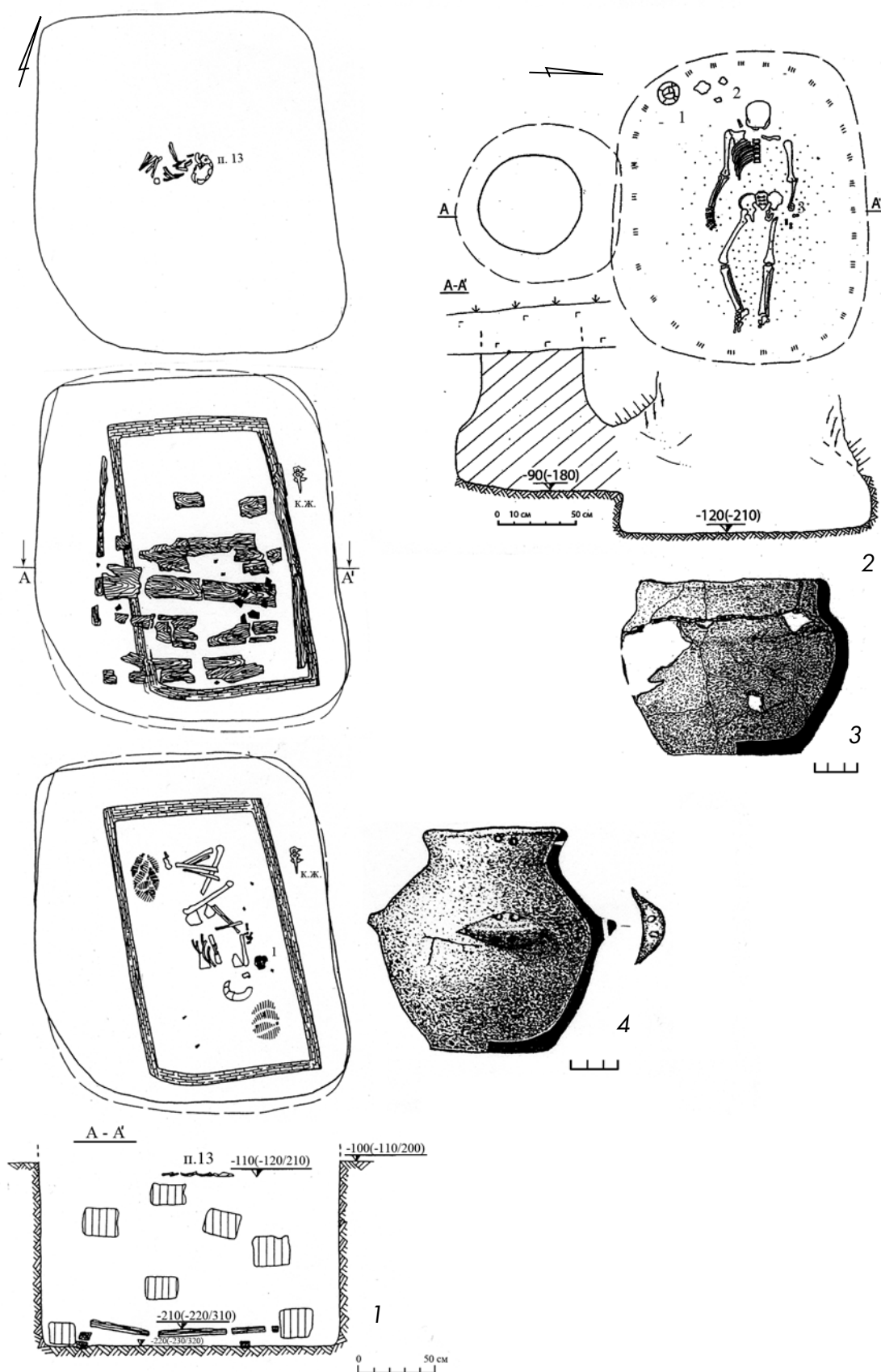

Рис. 11. 1 – план и разрез погребений 13 и 15;
2 – план и разрез п. 14; 3 – сосуд из п. 14; 4 – сосуд из п. 15

Погребение 4.12 (впускное, неопределенное) (рис. 10, 5) находилось в ЮВ секторе (азимут 157°) в 18,3 м от R. Погребальное сооружение зафиксировано в придонной части, где представляло собой узкую прямоугольную яму размерами 1,7 x 0,55 м ориентированную по линии З — В и имеющую незначительный общий изгиб в Ю сторону; дно ее находилось на глубине 1,5 м от СП (2,5 м от R). На глубине 1,45 м от СП, выше дна ямы помещались сохранившиеся анатомический порядок кости предплечья и кости правой руки человека (возможно, женщина ?) в положении ладонью вверх.

Погребение 4.13 (впускное, эпохи поздней бронзы) (рис. 11, 1) совершено в СЗ поле к западу (азимут 317°) на расстоянии 20,5 м от 0,2. Контуры могилы не прослежены. На глубине — 1,1 м от СП (1,2 м от 0,2 и 2,1 м от R) под слоем рыхлого черноземного заполнения обнаружен скелет ребенка 5 — 6 лет, скорченный на правом боку с ориентацией ВСВ. Правая рука слегка согнута в локте и протянута вперед, левая рука согнута, кисть ее поднята к лицу, угол скорченности ног — острый в коленных и тазобедренных суставах.

Погребение 4.14 (впускное, катакомбное) (рис. 11, 2) обнаружено в Ю секторе кургана (азимут 173°) на расстоянии 12,2 м от R. Входной колодец, округлый в плане, в разрезе имел колоколовидные очертания, диаметр его по верхнему краю 0,15 — 0,7 м, по дну — 1 м, заполнение составлял мешанный материк. Северная стенка входного колодца едва нависала над камерой, выведенной радиально; глубина дна колодца — 0,9 м от СП (1,8 м от R), высота входного отверстия — 0,4 м. Камера, в форме широкого овала размерами 2,05 x 1,65 м имела широтную ориентацию, свод ее обрушен, стенки сохранились на высоту 0,4 м; дно ровное, плоское, по всей площади камеры находилось на глубине 1,2 м от СП (2,1 м от R).

По центру камеры черепом налево от входа помещен костяк взрослого в положении на спине, ориентированный на З. Левая рука вытянута вдоль тела, правая слегка согнута в локте и отведена от туловища; левая нога вытянута, правая чуть согнута в коленном суставе и уложена вправо. Возможно, ноги умершего первоначально были подняты коленями вверх. Справа за черепом погребенного, ближе к входу, найден перевернутый вверх дном сосуд (1) и фрагменты талькового сосуда из слоистого материала голубовато-стального цвета. По дну камеры читался коричневый тлен растительного происхождения, поверх которого по центру произведена посыпка охрой красно-коричневого цвета.

Комок охры такого же оттенка размерами 3 x 2,2 x 1 см найден в области лучезапястного сустава левой руки погребенного (рис. 11, 2).

1. Приземистый лепной плоскодонный сосуд с приостренным краем венчика, короткой прямой шейкой и покатыми плечиками, корпус плавно сужается к широкому дну (рис. 11, 3). Наружная поверхность заглажена зубчатым штампом, цвет — от бурого до черного, в тесте примесь мелкого песка и органики. Размеры: высота — 12 см, высота шейки — 2,5 см, диаметр тулова — 15,4 см, диаметр дна — 8,5 см.

Погребение 4.15 (впускное, КМК (Бабинская) (рис. 11, 1) располагалось непосредственно под п. 13. На глубине 1 м от СП (1,1 м от 0,2 и 2 м от R) выявлены контуры ямы, имевшей в плане форму широкого прямоугольника с сильно закругленными углами, особенно ЮЗ. Длинная ось ее ориентирована ССЗ — ЮЮВ, размеры составили — 2,35 x 1,95 м. Возможно, на глубине 0,6 — 0,7 м от СП (0,7 — 0,8 м от 0,2 и 1,6 — 1,7 м от R) яма имела уступы шириной около 0,4 — 0,5 м. Заполнение состояло из мешанного материкового грунта, в котором по всей глубине ямы встречались

блоки из дерна размерами 0,23 x 0,22 x 0,2 м — 0,25 x 0,21 x 0,18 м. Дно находилось на глубине 2,2 м от СП (2,3 м от 0,2 и 3,2 м от R). Здесь была устроена конструкция из дерева, которая представляла собой прямоугольную раму размерами 1,7 x 1,1 м, высотой 0,1 — 0,15 м из прямоугольных в сечении брусков 5 x 7 см, перекрытую сверху досками или плахами шириной 0,1 — 0,2 м. С двух сторон вдоль длинных стенок раму поддерживали упомянутые выше дерновые блоки. На перекрытии в Ю части могилы были найдены фрагменты сосуда.

Умерший, взрослый (возраст 50 — 55 лет), погребен в слабоскорченном положении на левом боку и ориентирован на ЮВ. Череп находился на правой височной кости, правая рука, согнутая в локте, кистью помещена в области таза, левая согнута в локте и положена поперек туловища, ноги согнуты под тупым углом в тазобедренных и острым — в коленных суставах. Перед лицом умершего лежала часть сосуда. Фрагменты этого сосуда были найдены на перекрытии (1). За черепом и у стоп погребенного отмечены скопления древесных угольков, по всему дну в пределах деревянной конструкции фиксировалась зола. На уровне коленей погребенного, между восточной стенкой могилы и рамой — каркасом, находилась напутственная пища — три позвонка животного.

1. Асимметричный лепной сосуд — амфорка с закругленным краем венчика, короткой раструбной шейкой и шаровидным туловом, плавно округленным у плоского дна (рис. 11, 4). На середине высоты, по линии максимального диаметра, сосуд имел четыре налепных ушка с двумя сквозными вертикальными отверстиями, напротив которых под венчиком выполнены четыре пары отверстий того же диаметра. Поверхность сосуда светло-коричневого цвета с серыми пятнами. Два ушка повреждены, одно утрачено в древности. Размеры: высота — 14 — 14,5 см, диаметр венчика — 10,7 см, диаметр шейки — 8,5 см, диаметр дна — 8,5 см, диаметр отверстий — 0,4 см.

Библіографія

1. Самар В. А., Андреев В. Н., Шкаликова Е. В. Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда археологической экспедиции Запорожского краеведческого музея в 1993 г. // Архив ЗОКМ 1993/115

2. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII — III вв. до н. э.). — М.: Наука, 1991. — 256 с.

Нор О. В., Антонов А. Л.

Кургани у смт Балабине

Дана публікація спрямована на введення в науковий обіг матеріалів отриманих при дослідженні курганів у смт Балабине Запорізького району: унікальних археологічних знахідок виявлених в похованнях.

Nor O. V., Antonov A. L.

Kurgans near Balabyne urban-type settlement

This article is published to introduce for scientific use the materials received during the kurgans' study near Balabyne urban-type settlement in Zaporizhzhia district, the unique archaeological finds were revealed in the burials.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДОБИ БРОНЗИ ПОЛОГИ І

У вересні 2018 р. археологічна експедиція Бердянського державного педагогічного університету * розкопала поблизу м. Пологи курганний могильник під охоронним номером 2007 [1, с. 93; 2].

Пам'ятка Пологи І знаходилася за 2,7 км на південь від південно-західної околиці міста Пологи (рис. 1, 1). Згідно паспорту об'єкта культурної спадщини **, до складу могильника входили два кургани, які були розташовані по лінії північний захід — південний схід. Обидва кургани інтенсивно розорювалися. Кургани досліджувалися на знесення. Для фіксації тимчасово залишалися бровки, орієнтовані по осі захід — схід.

Порядковий номер	Курган №	Ямна КіС	Катакомбна КіС	Культура кола Бабине	Зрубна КіС	Доба пізньої бронзи
1	К.1	П.2	П.4-6	П.3		П.1
2	К.2				П.1	
		1	3	1	1	1

2

Рис. 1. 1 – Місцезнаходження КМ № 2007;
2 – співвідношення поховань різних культур (діаграма)

* Розкопки у Пологівському районі Запорізької області у другій половині ХХ та на початку ХХІ ст. проводили археологічні експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею під керівництвом З. Х. Попандопуло, А. Г. Плешивенко, І. Р. Тихомолової та А. Л. Антонова (3, сс. 109 — 110; 4, с. 128; 5, с. 149; 6, сс. 42 — 43).

** Паспорт об'єкта культурної спадщини (курганний могильник № 2007), який був складений у жовтні 2015 р. О. В. Дровосековою, знаходиться у комунальній установі «Пологівський районний організаційно-методичний центр» Пологівської районної ради.

Курган № 1 (рис. 2, 1)

Центральний курган могильника. Його географічні координати (WGS 84): 47027,918 N та 36° 10,235 E. Висота кургану від рівня сучасної поверхні у жовтні 2015 р. дорівнювала 2,32 м, діаметр — 66 м *. На момент розкопок його висота становила 1,2 м від рівня сучасної поверхні та 1,8 м від рівня ДГ, а діаметр 28 м.

Курган округлої форми, верхівку покривала висока трава переважно амброзія. На вершині кургану, на південь від R⁰, де знаходилася опора триангуляційного знаку, лежала по лінії північний схід — південний захід антропоморфна стела.

Поховання № 1 (впускне) доби пізньої бронзи. Знаходилося в 4 м на південний схід та на глибині 1 м від R⁰ (рис. 3, 1). Контури ями не простежувалися, але над похованням, на глибині 0,3 м від R⁰, виявлена пляма попелу від багаття (0,5 x 0,7 x 0,02 м).

Кістяк дорослої людини, головою на схід, обличчям на південь, лежав на лівому боці. Збереглися тільки кістки розчавленого черепа, два шийних хребця, декілька фрагментів ребер та правої стопи. Довкола черепа та грудної клітини знаходилася підсипка зі стертої у порошок каолінової глини **. За 0,28 м на північний схід від грудної клітини зафіксований тлін білого кольору. Ймовірно, що це могли бути залишки трав'яної підстилки (циновки).

За 0,3 м на північ від ребер знайдено невеликий фрагмент жердини (довжина 0,07 м, діаметр 0,08 м) від перекриття.

Поховання № 2 (основне) — ямної КІС. Виявлено в 5,2 м на північний захід та на глибині 1,9 м від R⁰ (рис. 3, 2). На відстані 0,3 — 0,5 м на північний захід від поховання знаходився потужний материковий викид (довжина 7 м, ширина 1 — 2,5 м, товщина 0,1 — 0,5 м), який півколом охоплював яму. Перед тим як копати яму, попередньо зрізали шар чорнозему. Про це свідчить той факт, що викид майже зникався з рівнем залягання материкового шару.

Яма (довжина 2 м, ширина 1,5 на заході та 1,6 на сході, глибина 0,6 — 0,7 м від рівня ДГ) в плані прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії північний схід — південний захід. Дно з нахилом з заходу на схід та з півночі на південь. Вірогідно, що вона була перекрита дерев'яними плахами. Відбиток однієї з плах перекриття, яке впало, зафіксоване під північною стінкою ями. Її розміри: довжина — 0,7 м, ширина приблизно — 0,1 м, товщина — 0,02 м. Заповнення — чорнозем, в якому зустрічалися дрібні уламки дерева. Зазначимо, що під північно-східною стінкою ями, на глибині 0,3 м від рівня ДГ, лежав шар попелу товщиною 0,3 см.

Кістяк чоловіка 45 — 50 років лежав на лівому боці, головою на південний захід та обличчям на північ. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, права — зігнута у лікті під прямим кутом, ноги підігнуті під прямим кутом. Кістки збереглися дуже погано. Небіжчика накрили циновою з трави, від якої залишився білий тлін. Вона заходила на північну та східну стінки.

За 7,3 м на північний захід від R⁰ та в 0,6 м від ями на рівні залягання викиду виявлена лопатка ВРХ.

Поховання № 3 — бабинська культура. Виявлено за 5 м на південь на глибині 1 м від R⁰ по кам'яних плитах, які в цьому місті простежувалися в розрізі 3 на глибині 0,3 м від R¹.

* Згідно паспорта кургану № 2007-1.

** У межах Пологівського району немає покладів крейди і вапняку. Проте є великі поклади каолінової глини. Автори вдячні за консультацію В. О. Єлагіній (старший викладач кафедри природознавства БДПІ/ БДПУ у 1981 — 2017 рр.).

ПОЛОГИ I
курган 1
загальний план

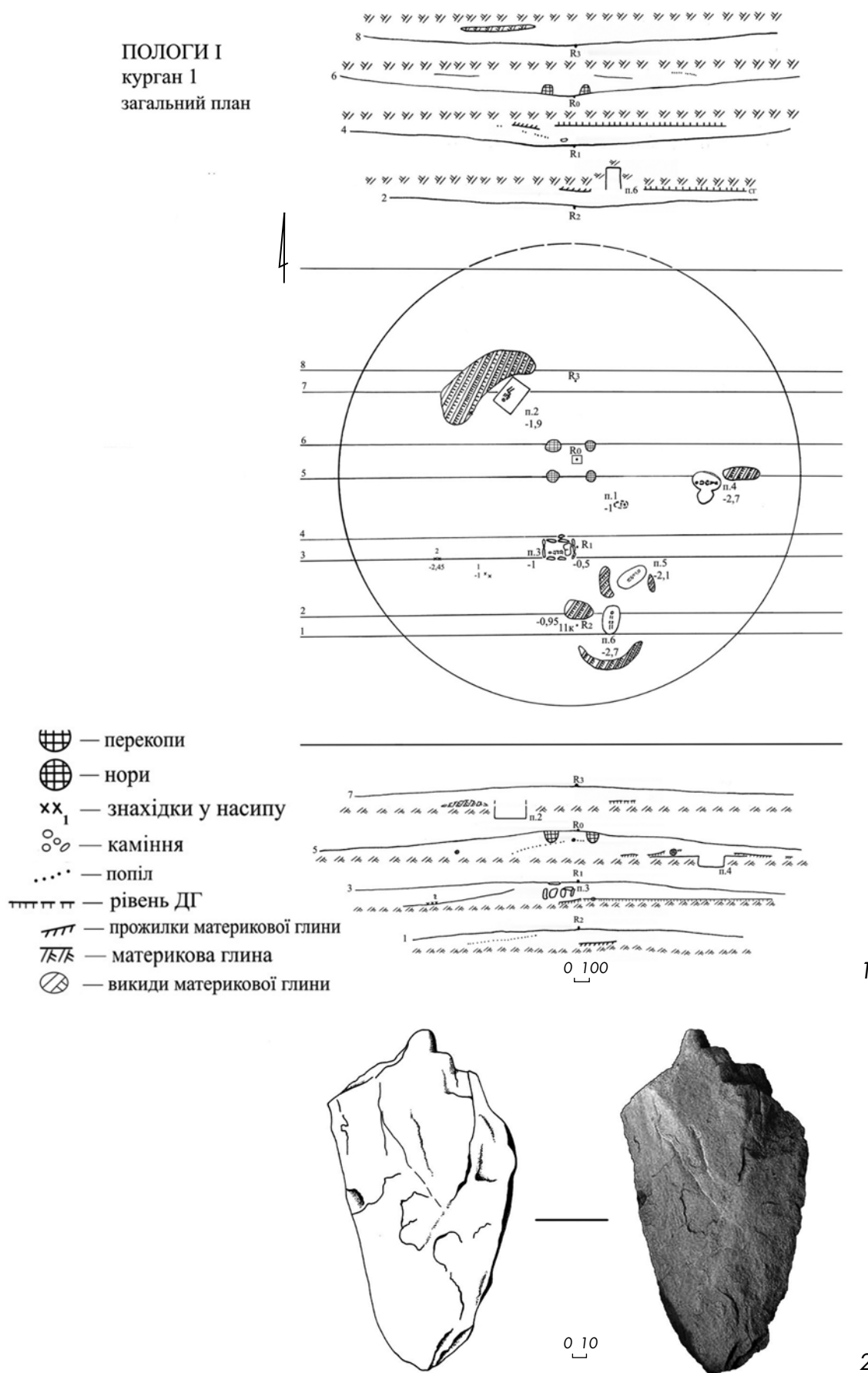

Рис. 2. 1 – Загальний план та розрізи кургану 1; 2 – антропоморфна стела

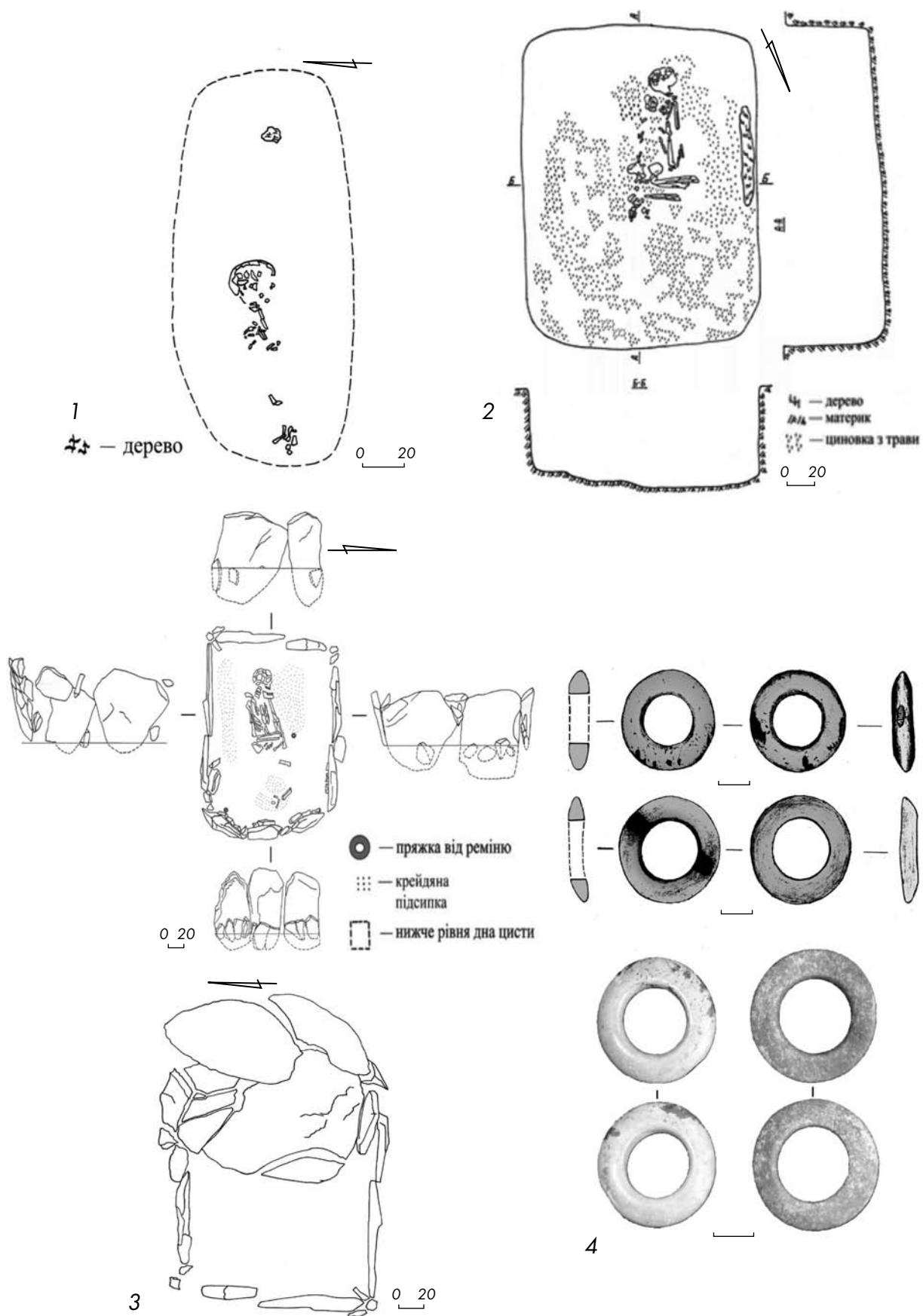

Рис. 3. 1. Курган 1: 1 – п. 1 доби бронзи;
2 – п. 2 ямної культури; 3 – п. 3 бабинської культури; 4 – пряжки з п. 3

Кам'яний ящик впущений у насип кургану. Зовнішні розміри ящика: 1,7 – 2 x 1,5 – 1,6 м, внутрішні розміри: 1,6 – 1,8 x 1,35 – 1,4 м, глибина 0,7 – 0,8 м (рис. 3, 3).

Стінки ями (котловану) обклали 9 гранітними плитами з грубо оббитою поверхнею, які нижніми торцями вкопали на глибину 0,25 – 0,4 м. Знизу їх підклинили необробленими невеличкими камінцями. Плити стояли впритул одна до одної тільки у верхній частині.

Західна стінка (з півдня на північ) – дві брили: перша – висота – 1 м, ширина – 0,4 – 0,8 м, товщина – 0,05 – 0,1 м, вкопана на 0,37 м. Її підклинили 3 камінцями (0,7 x 0,08 x 0,05 м; 0,15 x 0,11 x 0,03 м; 0,2 x 0,15 x 0,05 м); друга – висота – 0,9 м, ширина – 0,2 – 0,4 м, товщина – 0,09 м, вкопана на 0,39 м. Її підклинили одним камінцем (0,2 x 0,15 x 0,05 м). Перша плита заходила за другу. Простір між нею та південною стінкою заклали трьома невеличкими камінцями.

Південна стінка – дві плити. Перша (з заходу на схід) – висота – 0,83 м, ширина – 0,9 м, товщина – 0,05 – 0,1 м, вкопана на 0,22 м. Друга з відколотим верхнім східним кінцем (0,45 x 0,2 x 0,1 м) – висота 0,85 м, ширина 0,5 – 0,56 м, товщина 0,06 – 0,09 м, вкопана на 0,26 м. Її підклинили з заходу одним камінцем (0,1 x 0,05 x 0,03 м). Простір між цією та східною стінкою заклали чотирма камінцями (0,2 x 0,1 x 0,1 м; 0,2 x 0,05 x 0,06 м; 0,2 x 0,1 x 0,05 м; 0,11 x 0,07 x 0,05 м), які лежали не щільно один над одним.

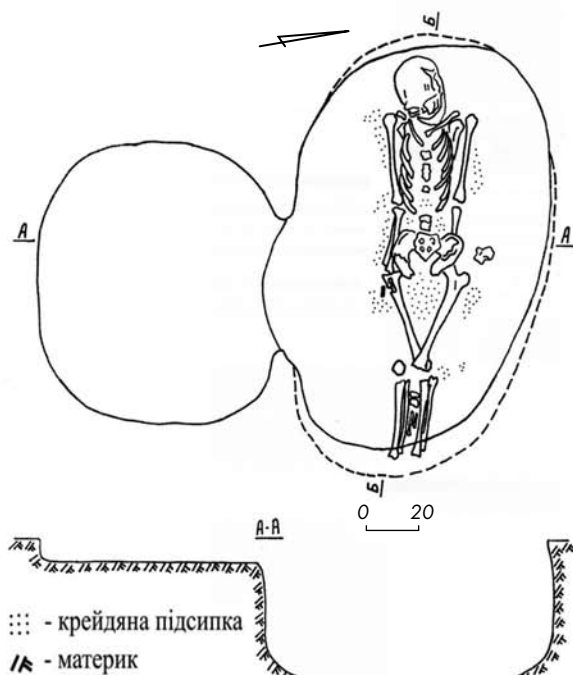
Східна стінка – три плити: перша – висота – 0,95 м, ширина – 0,5 м, товщина – 0,05 – 0,15 м, вкопана на 0,26 м. Її підклинили п'ятьма камінцями (0,2 x 1,4 x 0,05 м; 0,25 x 1,7 x 0,05 м; 0,2 x 0,5 x 0,04 м; 0,15 x 0,7 x 0,03 м), які заходили один за другий. Друга плита стояла впритул до першої: висота – 1 м, ширина – 0,3 – 0,52 м, товщина – 0,15 м, вкопана на 0,25 м. Її підклинили трьома камінцями (0,2 x 0,1 x 0,03 м; 0,3 x 1,7 x 0,03 м; 0,25 x 1,6 x 0,03 м), які стояли під нахилом з півдня на північ. Найменший підклинював першу і другу плити. Третя – висота – 1 м, ширина – 0,05 – 0,5 м, товщина – 0,02 – 0,3 м, вкопана на 0,3 м, яку підклинили також трьома камінцями (0,3 x 0,3 – 1,5 x 0,03 м; 0,3 x 0,4 – 1 x 0,03 м; 0,27 x 1 – 1,7 x 0,04 м), які стояли під нахилом з півночі на південь. Друга та третя плити стояли не щільно.

Північна стінка (захід – схід) – дві плити. Перша розколота зверху у західній частині – висота – 0,98 м, ширина – 0,4 – 0,89 м, товщина – 0,05 – 0,1 м, вкопана на 0,28 м, підклинили одним камінцем (0,23 x 0,5 – 1,5 x 0,03 – 0,08 м). Друга – висота – 0,97 м, ширина – 0,73 м, товщина 0,05 – 0,1 м, вкопана на 0,37 м, її підклинили чотирма камінцями (0,2 x 1 x 0,03 м; 0,15 x 2 x 0,04 м; 0,15 x 0,2 – 1,2 x 0,05 м; 0,9 x 0,7 x 0,03 м). Плити стояли не щільно, зверху простір між ними заклали трьома камінцями (знизу до верху – 1,8 x 0,02 – 0,08 x 0,5 м; 0,07 x 0,05 x 0,03 м; 0,3 x 0,04 – 0,09 x 0,05 м).

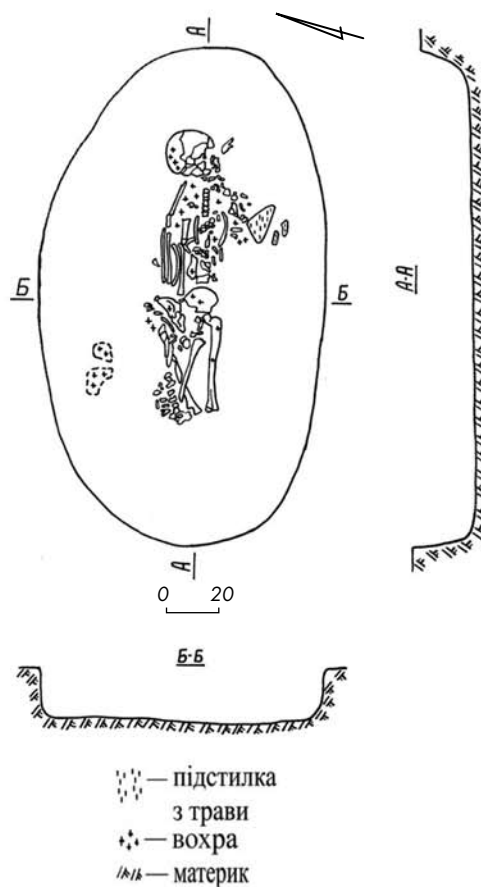
У східній частині збереглися дві плити перекриття, які лежали горизонтально поперек цисти. Краї нижчої брили (1,5 x 1 x 0,1 м) виходили за межі ящика. Поверх неї на схід лежала ще одна брила (1,4 x 0,58 x 0,09 м), яка тільки трохи перекривала першу. Обидві брили розкололися. Окрім того, нижча провалилася всередину цисти.

На глибині 0,6 м від верхнього краю плит лежав кістяк дорослої людини, у якої були вщент розтриті кістки ніг і тазу брилою перекриття, яка впала, та гризунами-землеріями.

Небіжчик, чоловік 30 – 40 років, лежав на спині головою на захід на підстилці з трави та був посипаний стертою в порошок каоліновою глиною. Ліва рука

1

2

Рис. 4. Катакомбні поховання: 1 – п. 4; 2 – п. 5

витагнута, права зігнута в лікті під прямим кутом, а її кисть лежала зверху променевої кістки лівої руки. Від кісток ніг збереглися уламки, судячи з положення яких, вони були повернені вліво.

З правого боку у верхній частині тім'яної кістки черепу, впритул до сагітального та коронарного швів, знаходився отвір 3 x 4 см, підпрямокутної форми. Сліди повного загоєння свідчать про те, що трепанацію зробили ще за життя небіжчика.

Біля лівої руки лежала кільцева пряжка з кістки (1), ще одна (2) знайдена в південно-західному кутку цисти разом з кістками гризуна.

Інвентар:

1. Пряжка у формі кільця, зроблена з кістки, полірована. Діаметр — 2,9 — 3 см, діаметр отвору — 1,5 см. Товщина — 0,7 см (рис. 3, 4).

2. Пряжка у формі кільця, зроблена з кістки, полірована. Діаметр — 3,3 см, діаметр отвору — 1,8 см. Товщина — 0,5 см (рис. 3, 4).

Поховання № 4 — катакомбної КІС (рис. 4, 1). Знаходилося за 8,5 м на схід на глибині 2,7 м від R⁰. Впускне з рівня ДГ. Викид зафіксований в розрізі 5, виявлений на схід від катакомби.

Вхідний колодязь в плані округлої форми (діаметр 1 м), зафіксована глибина 0,15 м, заповнення — чорнозем. Лаз (0,85 x 0,5 м) вів до камери овальної форми (1,5 x 1 x 0,5 м), яка була витягнута по лінії північний захід — південний схід. Дно камери було нижче рівня вхідного колодязя на 0,3 м. Ймовірно, що стеля обвалилася у давнину.

Кістяк чоловіка/жінки 40 — 60 років, на зріст 157 — 159 см [7, сс. 40 — 41; 8 сс. 43 — 44], лежав витягнуто на спині головою на захід. Череп та кістки таза розчавлені. Майже всі кістки скелета лежали в анатомічному порядку. Руки покладені вздовж тулуба. Променеві та ліктьові кістки та кисті обох рук лежали під тазом. Ноги перехрещені — права стегнова кістка була зміщена в області коліна під ліву стегнову кістку. Крім того, обидві кістки нижньої частини правої ноги (велика і мала гомілкові кістки), були перевернуті фронтальною стороною донизу. Розташування великої і малої гомілкових кісток, дозволяє констатувати, що зміна анатомічного положення нижньої частини правої ноги сталася тоді, коли зв'язки ще не розклалися (або не повністю розклалися).

Кістки стоп (або стопи) помістили між нижніми кістками ніг. Вони лежали в анатомічній послідовності тому, що відділення стоп від ніг і переміщення їх між гомілковими кістками також відбулося при наявності сполучних тканин в стопах.

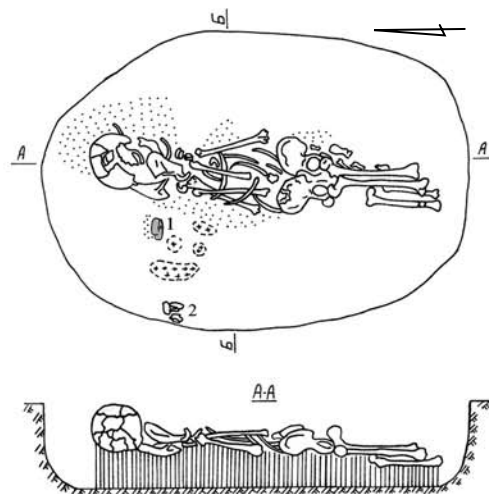
Вірогідно, маніпуляції зі стопами і з нижньою частиною правої ноги, були зроблені тоді, коли тіло похованого ще зберігало сполучні тканини. Розчленування зроблено або за допомогою інструментів або внаслідок часткової деградації тканин [8, с. 44].

Небіжчика поклали на підсіпку з розтертої каолінової глини та посипали вохрою верхню частину тулуба та череп.

Поховання № 5 (впускне) — катакомбної КІС (рис. 4, 2). Знаходилося за 8 м на південний схід на глибині 2,4 м від R⁰. Впускне з рівня ДГ. Викид зафіксований на захід і на схід від поховання. Основний викид (2,1 x 0,7 x 0,3 м) в 0,5 м з заходу півколом охоплював катакомбу. Вхідний колодязь не виявлений. Камера овальної форми (1,7 x 1 x 0,2 м), звід обвалився у давнину.

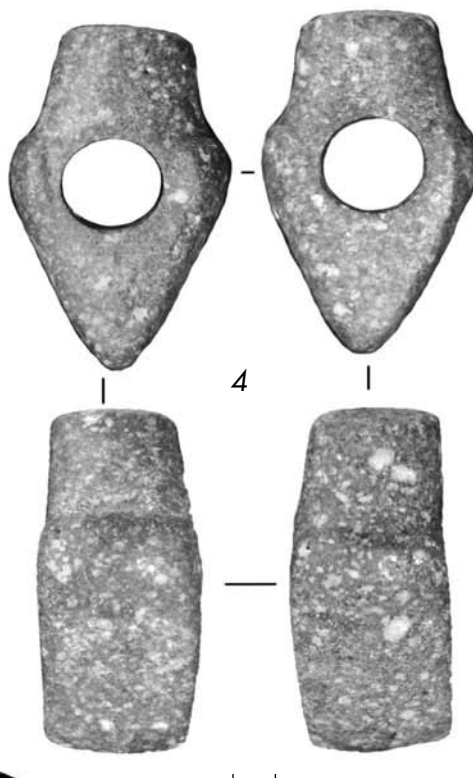
1

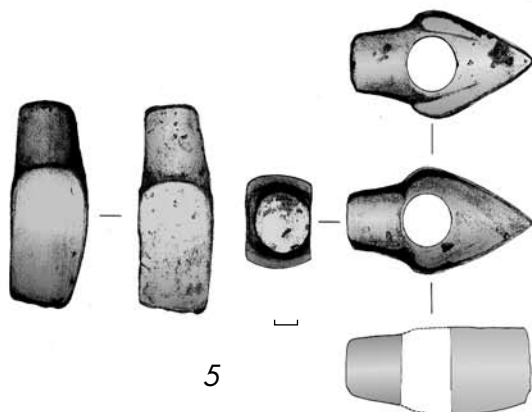
2

3

4

5

Рис. 5. Катакомбне поховання 6: 1 – 3 – фото та креслення; 4 – 5 – сокира-молот

Кістяк дорослої людини (20 — 40 років) лежав не в анатомічному порядку. Його перед похованням розчленували, а потім заново склали. Голову поклали на схід, схиленою обличчям до рук, які лежали з правої сторони. Шийні хребці лежали в анатомічному порядку, а ребра знизу та зліва від них. Кістки тазу і ніг перевернули і вони лежали впритул до ребер. З правого боку на ребрах лежала ліва великогомілкова кістка. Стегнові кістки лежали зверху правої великогомілкової та малогомілкових кісток. *

Небіжчика поклали на підстилку (0,2 x 0,17 м) з трави (кори) залишки, якої зафіксовані зліва від грудної клітини. Кістяк рясно посипали червоною вохрою, а череп — злегка.

В 0,2 м на північ від кісток ніг зафіксовано дві плями вохри. Їх розміри: східної — 0,07 x 0,05 м, західної — 0,1 x 0,07 м, відстань між ними 0,05 м. Вірогідно, що це нечіткі відбитки стоп ніг.

Поховання № 6 (впускне) — катакомбної КІС (рис. 5, 1 — 3). Знаходилося за 10 м на південний схід на глибині 2,7 м від R⁰. На південь зафіксований викид материкової глини товщиною 0,2 — 0,3 м.

Вхідний колодязь не виявлений. Камера овальної форми (1,77 x 1,23 x 0,2 м) витягнута по лінії північ — південь. Ймовірно, що звід обвалився в давнину. Заповнення складалося з пухкого чорнозему, в ньому зустрічалися дрібні уламки дерева та вохра.

Кістяк юнака 18 — 21 років лежав не в анатомічному порядку, як і у похованні № 5. Його також перед похованням розчленували, а потім заново склали. Голову поклали на північ, ліва лопатка та променева кістка лежали зліва зверху ребер, кістки таза перевернуті, а великогомілкові кістки — під стегновими. Всі кістки лежали дуже щільно, крім колінних суглобів, фаланги пальця та одного хребця, які лежали під західною стінкою камери навпроти шиї. Складається враження, що померлого склали так, щоб він лежав на животі [7, сс. 40 — 41; 8 сс. 43 — 44].

Небіжчик лежав на підсипці або подушці з чорнозему завтовшки 0,15 — 0,18 м, на яку зверху насипали розтерту у порошок каолінову глину (рис. 5). Такою ж каоліновою глиною було посипане і дно камери. Небіжчика посипали червоною вохрою.

Праворуч від черепа на підсипці з подібного порошку та вохри лезом на південь лежала кам'яна сокира (1). Її нижня частина була коразійна (рис. 5, 4 — 5) внаслідок фізико-хімічної взаємодії води та каолінової глини з каменем [9].

Поміж сокирою та кістками під західною стінкою камери виявлені три плями вохри (рис. 5, 3). Західна пляма суцільна, а східні менші за розміром на одній лінії (північ — південь). Відстань між більшою і двома меншими — 0,05 м. Ймовірно, що це не чітке зображення стопи.

Інвентар:

1. Кам'яна шліфувана бойова сокира-молот з просвердленою по центру втулкою і з бічними виступами в районі втулки. Спинка злегка вигнута. Розміри: загальна довжина — 8,7 см, довжина леза — 6,1 см, ширина леза — 0,2 — 4,3 см, товщина леза — 2,8 — 3,5 см, діаметр обуха — 2,9 см, діаметр втулки знизу — 2,1, зверху — 2,3 см (рис. 5, 4 — 5).

Об'єкти, які знаходилися за межами поховань

Антропоморфна стела лежала на південь від R¹, по лінії північний схід — південний захід (рис. 1, 2). Це гранітна плита, яку тільки злегка обробили.

* Також у похованні виявлені молочні зуби дитини у віці від 6 до 12 років [7, с. 41].

Низ трикутний. Розміри: довжина — 2,3 м, ширина знизу — 0,2 м, найбільша ширина — 1,1 м, ширина на рівні «плечей» — 1 м.

Невеликим виступом позначена «голова» (висота — 0,2 м, ширина — 0,18 м), яка переходила в широкі «плечі». Зліва вона плавно переходить до рівня погруддя. С правої сторони менш оброблена. Під нижньою частиною стели виявлено шар попелу (0,2 x 0,1 x 0,01 м).

Також у насипі кургану знайдені фрагменти ліпного посуду, вірогідно, що їх залишили після тризн (рис. 1, 1).

Стратиграфія насипу (рис. 2, 1)

Висота кургану № 1 на момент розкопок становила 1,8 м від рівня ДГ. Рівень ДГ переважно зберігся у східній частині насипу. Хронологічна послідовність зведення і зростання насипу кургану наступна. Первинний насип зробили над ямним похованням № 2. З розрізу бровки № 3 чітко видно, що ця ямна могила впущена в материк з рівня ДГ. Пізніше в насип кургану були впущені поховання № 4 — 6 (одночасно?) катакомбної КІС, над якими зробили досипку, прив'язавши її з заходу до основного насипу. Таким чином, відбулося злиття насипу. Після цього центр кургану змістився на південний схід. Через деякий час, на поверхні насипу на південь від вищої точки кургану впустили цисту, яку перекрила друга та остання досипки насипу кургану. Завершує період формування насипу впускне поховання № 1 доби пізньої бронзи.

У бровці 5 простежено первинний насип кургану, а зверху нього шар попелу довжиною 2 м та товщиною 1 — 3 см. Крім того, у східній частині цієї бровки зафіксований рівень ДГ, який був обпалений. У східному кінці траншеї (між бровками 6 і 7) виявлено пляму попелу (1 x 1 x 0,03 м) багаття 1. У цій траншеї у північно-західному кінці на рівні ДГ сліди багаття 2 — шар попелу (товщиною 0,03 м). Залишки 3 багаття (1 x 1 x 0,02 — 0,03 м) зафіксовані в 4,7 м на північний захід від R⁰ на глибині 1,8 м. 4-е багаття знаходилося за 4,5 м на північний схід від R⁰ на глибині 0,3 м над похованням № 1.

Курган № 2 (рис. 6, 1)

Знаходився на відстані 25 м на південь від кургану № 1. Географічні координати (WGS 84): 47°27,894 N та 36°10,283 E. Висота кургану від рівня сучасної поверхні у жовтні 2015 р. дорівнювала 0,64 м, діаметр — 56 м *. На момент розкопок курганний насип був повністю розораний (діаметр — 32 м). Умовний центр кургану (R⁰) встановили за допомогою геодезичної зйомки.

Згідно паспорта він мав округлу (напівсферичну) форму, задернований, покритий високою травою, переважно амброзією.

Під курганом досліджено 1 поховання зрубної КІС та пункт знахідки кераміки (ПК).

Поховання № 1 (основне) — зрубної КІС, доби середньої бронзи (рис. 6, 2). Виявлено в 6,5 м на південний схід від R⁰. Згідно розрізу бровки встановлено, що його впустили з рівня ДГ. Викид материкової глини зафіксований у північному та північно-східному секторах кургану. Ширина викиду до 0,8 м, його товщина до 0,3 м.

Яма прямокутної форми витягнута по лінії північний схід — південний захід. Її розміри: 1,1 x 0,8 м. Зазначена глибина — 0,32 м. Заповнення — чорнозем з дрібними шматочками золи.

* Згідно паспорта кургану № 2007-2.

ПОЛОГИ I
курган 2
загальне креслення

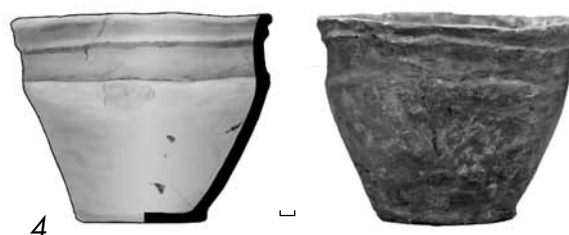
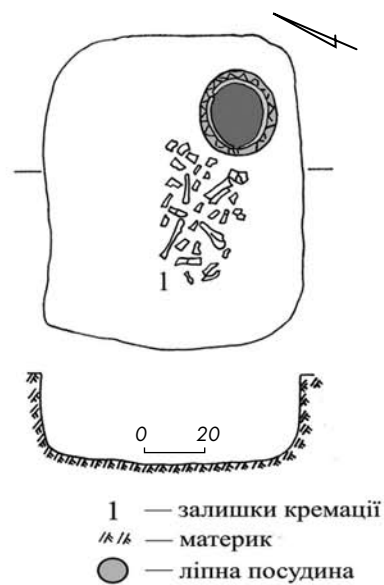
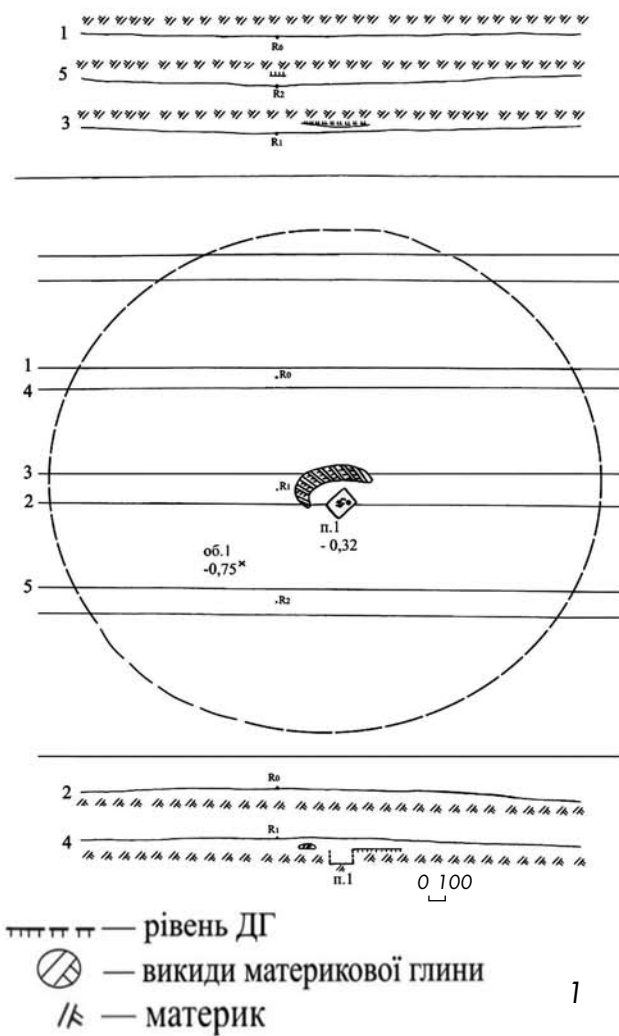

Рис. 6. 1 – Загальний план та розрізи кургану 2;
2 – поховання 1; 3 – чаша з п.1; 4 – ліпна посудина з тризни

У центрі ями виявлено овальної форми (0,3 x 0,5 м) скупчення обгорілих фрагментів кісток. Кістки черепа лежали у північно-східній частині скупчення. Напевно, трупоспалення відбулося поза межами поховальної споруди, а потім залишки кремації поклали у яму. Поховання чоловіка у віці 35 — 40 років. В південно-східному кутку ями стояла посудина (1).

Інвентар:

1. Ліпна чаша гострореберна, присадкувата, орнаментована (рис. 6, 3). Зовнішня і внутрішня поверхні гладкі. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — чорний зі світлими плямами. Орнамент нанесений на фризі мотузковим штампом у вигляді подвійного зигзагу з трикутників з «віями» та одним рядом втиснутих крапок/ямок по низу та верху замкнутого фризу. Висота — 10 см, діаметр вінця — 17,8 см, діаметр денця — 9 см.

Об'єкти в насипі

Пункт 1 — в насипі за 9 м на південний схід від R⁰ на глибині 0,75 м знайдена ліпна посудина (1). За 0,2 м на північний схід від неї лежав невеличкий камінець. Тризна (рис. 6, 1).

Інвентар:

1. Посудина ліпна, зрубної культури, з вираженим ребром. Під вінцем проходить гладкий валик. Зовнішня і внутрішня сторони рівні, гладкі. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — чорний. Висота — 15,5 см, діаметр вінця — 19,5 см, діаметр денця — 10 см (рис. 6, 4).

Стратиграфія насипу

Насип споруджений в один прийом над зрубним похованням № 1. Складався з щільного чорнозему. Рівень ДГ виявлений на глибині 0,6 — 0,65 м, а материк фіксувався з глибини 0,8 м.

Особливості поховального обряду могильника

Першим серед курганів могильника був насипаний курган № 1 в якому спостерігаємо типову для курганів Приазов'я хронологічну послідовність ямної, катакомбної та бабинської культур. Курган № 2 залишили носії зрубної культури. Під курганами досліджено 7 поховань доби бронзи (табл. 1), з них 44 % — катакомбні поховання.

По-перше, поховальний інвентар знаходився тільки у трьох похованнях з семи досліджених. Опосередковано, до нього відноситься і «копалка», яка лежала неподалік від п. 2 к. 1 ямної культури (на рівні залягання викиду). «Копалка»/лопата поганої збереженості з обламаною робочою частиною розсипалася. Такі «копалки»/лопати виготовлялися з лопаток ВРХ або коней. У процесі обробки відділявся лопатковий хрящ, збивався гребінь, підрізався і заточувався робочий край. Зазначимо, що вони доволі відомі в похованнях доби бронзи на теренах України, у тому числі і в Північному Приазов'ї. Зокрема, аналогічні «копалки» розкопані у п. 6 к. 6 (Дмитрівка) та п. 1 к. 1 (Пологи) катакомбної КІС [2, с. 10; 10, сс. 30, 34, рис. 6, 6].

З трьох поховань катакомбної культури, тільки в п. 6 к. 1 розкопана кам'яна шліфована бойова сокира-молот. Ця сокира аналогічна так званим подовжено-ромбічним сокирам типу 4 згідно класифікації С. М. Санжарова, які знайдені на Донбасі [11, сс. 166 — 167, рис. 5, 2]. Відзначимо, що типологічно близька сокира розкопана авторами у п. 4 к. 1 с. Дмитрівка пізнього періоду катакомбної КІС [10, сс. 29 — 30, рис. 4, 7]. Подібні сокири відомі і в катакомбних похованнях Криму [12, сс. 16, 25, рис. 4, 4].

Такі сокири-молоти використовувалися не тільки, як бойові, а й були «парадними» [13, с. 167], тобто виконували функцію інсигній. Цікаво, що у п. 6 к. 1 поховали юнака у віці 18 — 21 року. Вірогідно, що незважаючи на свій юний вік, він мав особливий статус. Про це свідчить не тільки сокира, а й поховальний обряд: своєрідне поховальне ложе насипане з чорнозему посеред катакомби, яке посипали порошком з каолінової глини та вохрою, а також обряд демембрації (розчленування).

Поховальний інвентар в п. 3 к. 1 бабинської культури, представлений двома полірованими пряжками від паска, які зробили у формі кільця з кістки. Аналогічні пряжки розповсюджені в похованнях культурного кола Бабино — дніпро-донської, дніпро-прутської та волго-донської культур [14; 15, сс. 108 — 123; 16, с. 117]. Такі пряжки знайдені на теренах України у похованнях цієї культури [17, с. 78, рис. 1, 6; 18, с. 276, рис. 8, 4, с. 280, рис. 9, 10, с. 291, рис. 10, 4, 5; 15, с. 110, рис. 1, с. 113, рис. 2, 15; 19, с. 72, рис. 1, 16; 20, сс. 97 — 99, рис. 4, 2]. Зокрема, пряжки такої форми зафіксовані у похованнях дніпро-донської бабинської культури, яка за радіовуглецевим аналізом датується XXII — XVIII ст. до н. е., не тільки в Україні, а й на інших територіях [21, с. 45]. Так, вони розкопані в курганах волго-донської бабинської культури [22, с. 46; 16, с. 106, рис. 2, 5, 7, с. 111, рис. 5, 1 — 9, с. 115].

Зазначимо, що дуже подібні кільця відомі у похованнях пізньоямної, катакомбної та зрубної КІС [23, с. 96, рис. 74, 18, с. 121; 24, с. 186, 188, рис. 22, с. 211; 25, с. 4; 26, с. 208, рис. 49, 9 — 10, 12, 27, сс. 242, 244, рис. 2, 1 — 6; 27, сс. 76 — 80; 28, сс. 238 — 246; 29, сс. 23 — 44; 30, сс. 92, 227, рис. 107, 5, с. 230, рис. 110, 2; 31, сс. 64 — 111].

Однак, не всі кістяні кільця ямної, катакомбної, бабинської та зрубної КІС, мали відношення до пасків. Дослідники вважають, що частина з них використовувалась у кінській вузді [18, сс. 257 — 290; 25, сс. 3 — 4; 29, сс. 29 — 30; 31, с. 64; 32, сс. 333 — 337, рис. 4], в кріпленнях обладунків, або як медальйони, які пов'язують з солярною символікою [31, сс. 64, 90, 96].

У п. 1 к. 2 зрубної культури стояла чаша або, так звана, гострореберчаста посудина. Найближча аналогія за формою та орнаментом — чаша з поховання Залиман, 2/1 Харківської області [33, с. 136, рис. 2, 5]. Аналогічні за формою посудини розкопані у могильнику Заплавка XX, 1/3 на Дніпропетровщині [34, рис. 9, 11; 35, сс. 26 — 28, рис. 2, 3], Копані I, 4/2, Рождественка 1/9, Калинівка I, 1/2 на Харківщині та Семенівка, 1/1 на Донеччині [33, с. 134, рис. 1, 5 — 7, с. 135, рис. 2, 4], у п. 4 к. 1 с. Дмитрівка на Запоріжжі [36, сс. 111 — 113, рис. 5].

Близькі за формою чаші знаходилися у покровських поховальних пам'ятниках на теренах лісостепового Поволжя [37, сс. 161, 191 — 192, 194, рис. 11, 16 — 18, рис. 10, 6, рис. 12, 10 — 11, 18, 23]. Такі ж чаші розкопані у п. 1 к. 1 та п. 4 к. 8 у с. Песочне [37, сс. 163 — 164, 187, рис. 5, 4; 38, с. 36, рис. 5, 24]. Орнамент у вигляді трикутників мала гострореберчаста посудина з п. 2 к. 2 Нижньоозерецького могильника лісостепового Поволжя [38, с. 32, рис. 4, 7]. Окрім того, близька за формою посудина знайдена в п. 1 к. 1 у с. Набокове на Верхньому Доні [39, с. 223].

Дослідники вважають, що такі чаші ставили у «соціально значущі» поховання [37, сс. 163 — 164; 38, с. 15] або в поховання жерців та служителів культу [34, с. 46]. Загальновідомо, що культ чаші у індоіранців був пов'язаний з культом предків, а зв'язок з ними досягався через вживання хмільних напоїв — еліксиру безсмертя [34, с. 64].

Зазначимо, що дослідники зрубної культури різних регіонів доволі часто підкреслюють, що поховальний інвентар бідний, або відсутній. Серед посуду домі-

нують банкоподібні з орнаментом та банковидні неорнаментовані посудини [37, сс. 163 — 164; 40, с. 25].

По-друге, це обряд демембрації, який зафіксований в катакомбних похованнях кургану 1. Першим цей термін в аспекті археології застосував Ю. А. Смирнов, який визначив цей обряд як «один з етапів (варіантів) птоματοлогічної стадії некрологічного циклу, на якому відбуваються дії, що призводять до порушення загальної («анатомічної») цілісності тіла померлого, тобто до його часткового або повного розчленування» [41, с. 163]. Останнім часом обряд розчленування або демембрації почали виокремлювати у «повноцінну категорію поховальних пам'яток» разом з трупопокладенням/інгумацією та трупоспаленням/кремацією [42, с. 51].

Цікаво, що серед усіх поховань катакомбної культури за обрядом демембрації поховано 3,8 % небіжчиків [43, табл. 2, 5]. Найбільше цей ритуал застосовувався носіями інгульської катакомбної культури. Так, за даними С. Ж. Пустовалова у катакомбних похованнях поміж Інгулом та Нижнім Доном обряд демембрації зафіксований у 2,4 % поховань [44, с. 35], а згідно досліджень С. Г. Небрата доля цих поховань складає близько 3,5 % [45, сс. 11 — 16]. Ймовірно, що ці покійні при житті мали особливий статус [46, с. 328].

Пологівські поховання відносяться до групи Д2 (кістки складені у певному, але не в анатомічному порядку) згідно класифікації С. Д. Лисенко і С. Н. Разумова [42, с. 51]. Про особливий статус покійників із к. 1 Пологи І свідчить не тільки розчленування, а й плями червоної вохри на дні катакомб — стилізовані зображення стоп ніг (п. 4, 5). Окрім того, це й посипання тіла померлого вохрою з одночасним використанням підсипки з каолінової глини розтертої у порошок та вохри. Тобто поєднання двох кольорів, які символізували народження, годування та життя [47, сс. 12 — 14].

Обряд використання вохри притаманний племенам катакомбної культури у Північно-Західному Причорномор'ї та Криму [48, сс. 92, 119], Північному Приазов'ї [11, сс. 54, 78, 102; 49, сс. 123 — 124], на Нижньому Подон'ї [50, сс. 34, 62], в Орело-Самарському міжріччі [34, сс. 36, 38; 51, сс. 97 — 98].

По-третьє, обряд кремації зафіксований у п. 1 к. 2. Подібні поховання досить рідко зустрічаються у Північному Приазов'ї [52, сс. 22, 24; 53, с. 116, табл. 8]. Згідно даних В. О. Забавіна, з 1356 поховань зрубної культури у цьому регіоні, тільки 24 поховання здійснено за обрядом трупоспалення, тобто 1,8 % [54, сс. 4, 101, 105].

Зазначимо, що відносно обряду кремації у племен зрубної культури існують різні точки зору [26, сс. 103 — 104; 39, сс. 221 — 229; 55, с. 181; 56, сс. 172 — 190].

По-четверте, ритуали пов'язані з вогнем — поховально-поминальні багаття та ватри очищення. Як вже відзначалося, попіл зафіксований в кургані 1 поряд з ямним похованням, на досипаному насипі над похованням бабинської культури та під антропоморфною стелою.

Окрім того, попіл від двох багать виявлений за 50 м на схід від кургану 2. Ймовірно, що одне від багаття на якому відбулася кремація (п. 1). Отже, ритуали пов'язані з вогнем, відбувалися як в момент поховання (попіл від ватр поблизу могил або неподалік від них), так і після створення курганного насипу, тобто безпосередньо на його насипі. Всі ці моменти простежені в курганному могильнику Пологи І.

Однак, ритуали пов'язані з вогнем не є ознаками окремих культур, це складовий елемент поховального обряду, який існував в ямній, бабинській, зрубній та інших культурах доби бронзи. Складність поховального обряду племен епохи бронзи свідчить про існування у них досить розвиненою міфологічної моделі світобудови.

Бібліографія

1. Папанова В., Тощев Г., Каїра Ф. Дослідження курганів доби бронзи у Північному Приазов'ї // I Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, 23 – 25 листопада 2018 р. – К.: ІА НАНУ, 2018. – С. 93.
2. Папанова В. А., Тощев Г. М., Каїра Ф. В. Звіт. Розкопки курганных могильників № 2007 і № 2417 (м. Пологи та с. Пологи Пологівського району Запорізької області) у 2018 р. // Науковий архів ІА НАН України. – К., 2018. – 125 с.
3. Попандопуло З. Х. Костянтинівські кургани // Археологія. – 1979. – № 31. – С. 109 – 110.
4. Плешивенко А. Г. Могильник кургана «Бабакова могила» из Северного Приазовья // ДСПК. – Запорожье, 1993. – Т. IV. – С. 128 – 156.
5. Тихомолова И. Р. Памятники сарматского времени в бассейне р. Конка // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения проф. Б. Н. Гракова. – Запорожье: ЗГУ, 1989. – С. 149.
6. Антонов А. Л. Исследования археологической экспедиции ЗОКМ в 2011 г. // Культурна спадщина Запорізького краю. – Запоріжжя, 2011. – С. 42 – 43.
7. Каськова Л. Ф., Артемьев А. В. Предварительный антропологический анализ костных материалов выявленных АЭ БГПУ в 2018 // Папанова В. А., Тощев Г. М., Каїра Ф. В. Звіт. Розкопки курганных могильників № 2007 і № 2417 (м. Пологи та с. Пологи Пологівського району Запорізької області) у 2018 р. // Науковий архів ІА НАН України. – К., 2018. – С. 38 – 42.
8. Нечаева И. В. Антропологический анализ костных материалов. 2018 // Папанова В. А., Тощев Г. М., Каїра Ф. В. Звіт. Розкопки курганных могильників № 2007 і № 2417 (м. Пологи та с. Пологи Пологівського району Запорізької області) у 2018 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – К., 2018. – С. 43 – 45.
9. Ніконець І. І., Добрянський І. М., Шмиг Р. А. Будівельне матеріалознавство. – Львів: Український бестселер, 2012. – 127 с.
10. Папанова В. А., Тощев Г. Н., Голик А. А. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы (с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области) // ССПК. – К., 2016. – Т. XIX. – С. 22 – 58.
11. Санжаров С. Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. – Луганск: Изд-то ВНУ, 2001. – 170 с.
12. Ступка М. В. Каменные сверленные топоры-молотки в системе ямно-катакомбных древностей // История оружия. Альманах. – Запорожье: Артишок, 2008. – № 1. – С. 11 – 34.
13. Санжаров С. Н. Каменные сверленные топоры Донбасса // РА. – 1992. – № 3. – С. 160 – 177.
14. Литвиненко Р. О. Культурне коло Бабино: (по матеріалам поховальних пам'яток). Автореф. дис. на к.і.н. – К.: Ін-т археол. НАН України, 2009. – 32 с.
15. Литвиненко Р. О. Культурный круг Бабино: название, термины, структура // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 108 – 123.
16. Мимоход Р. А. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криво-лукской культурной группы к волго-донской бабинской культуре // КСИА. – 2014. – Вып. 232. – С. 101 – 119.
17. Привалов А. И., Литвиненко Р. А. Памятники культуры многоваликовой керамики (КМК) в бассейне р. Мокрая Волноваха // Северо-Восточное Приазовье

в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). — Донецк: Изд-во ДонГУ, 1996. — Часть первая. — С. 76 — 77.

18. Литвиненко Р. А. «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2004. — № 2. — С. 257 — 290.

19. Клименко В. Ф., Цимбал В. И. О погребениях культуры многоваликовой керамики в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. Всесоюз. семинара. — Запорожье: ЗГУ, 1990. — С. 70 — 74.

20. Ніколова А. В., Разумов С. М. Поховання культури Бабине Сутоклейської могили / Археологія. — 2012. — № 3. — С. 96 — 108.

21. Мимоход Р. А. Погребения днепро-донской бабинской культуры из одиночного кургана Ясиновский III и могильника Таловый I на правом берегу Северского Донца // КСИА. — 2013. — Вып. 228. — С. 34 — 45.

22. Мамонтов В. И. Раскопки курганов на орошаемых участках «Горный» и «Дальний» // Древности Волго-Донских степей. — Волгоград: ВолГУ, 1990. — Вып. 1. — С. 46 — 89.

23. Вязьмитіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП. — 1960. — Т. VIII. — С. 22 — 135.

24. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наукова думка, 1976. — 216 с.

25. Василенко А. І. Про технологічну спорідненість кісткових поясних пряжок та найдавніших кісткових псаліїв // Теоретичні проблеми вітчизняної історії: Матер. конфер. — Луганськ: СНУ, 2000. — С. 3 — 9.

26. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков: ПФ Амет, 2001. — 264 с.

27. Отрощенко В. В. К истории племен срубной культуры // Археология Восточно-европейской степи. — Воронеж, 2003. — Вып. 17. — С. 72 — 89.

28. Санжаров С. М. К вопросу о генезисе круглых пряжек эпохи бронзы // МИАВУ. — Луганск, 2003. — № 1. — С. 238 — 246.

29. Мимоход Р. А. Костяные и роговые пряжки финала средней — начала поздней бронзы в Восточной Европе и на Кавказе как хронологические индикаторы и свидетельства культурных контактов // Археология Восточно-европейской степи. — Саратов, 2012. — Вып. 9. — С. 23 — 44.

30. Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка. — Киев — Берлин: Издатель О. Филук, 2014. — 568 с.

31. Рогудеев В. В. Медальоны среднего и бронзового века (к атрибуции солярных медальонов «чакра») // Археология Восточно-европейской степи. — Саратов, 2015. — Вып. 11. — С. 64 — 111.

32. Пыслару И. Индоевропейцы, конь и узда в эпоху бронзы // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 322 — 345.

33. Цимидапов В. В. Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и поло-возрастной аспект // Археологический альманах. — 2010. — № 21. — С. 120 — 139.

34. Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке: (по данным погребального обряда). — Днепропетровск: ДГУ, 1981. — 80 с.

35. Полидович Ю. Б., Усачук А. Н., Цимидапов В. В. Завитки в орнаментации срубной культуры // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2015. — № 3 (30). — С. 23 — 32.
36. Папанова В. А., Тощев Г. Н. Курганы у с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области // ССПК. — Запоріжжя, 2014. — Т. XVII. — С. 107 — 121.
37. Семенова А. П. Погребальные памятники срубной культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара: Изд-во Самарского научного центра РАН, 2000. — 336 с.
38. Агапов С. А., Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Срубная культура Лесостепного Поволжья // Культуры бронзового века Восточной Европы. — Куйбышев: Наука, 1983. — С. 6 — 58.
39. Иванов М. В. Погребение срубной культуры с обрядом кремации на Верхнем Дону // Дослідження пам'яток археології Східної Європи. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. — Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2012. — С. 221 — 229.
40. Привалова О. Я. Грунтовые могильники срубной культуры на Донеччине // Актуальные проблемы охраны и исследования археологических памятников в Центральном Донбассе: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. — Перевальск, 1988. — С. 24 — 26.
41. Смирнов Ю. А. Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. — М.: Восточная литература, 1997. — 279 с.
42. Лысенко С. Д., Разумов С. Н. Демембрация в погребальном обряде ингульской катакомбной культуры Северо-западного Причерноморья // Новое прошлое. The New Past. — 2016. — № 4. — С. 50 — 64.
43. Литвиненко Р. О. Обряд вторинного похоронения в культурах бабинського кола // Донецький археологічний збірник. — Донецьк, 2011. — Вип. 15. — С. 7 — 35.
44. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — К.: Шлях, 2005. — 412 с.
45. Небрат С. Г. Вторичные погребения ингульской катакомбной культуры // Донецький археологічний збірник. — Донецьк, 2013. — Вип. 17. — С. 7 — 23.
46. Агульников С. М., Попович С. С. Обряд демембрации в ямной культуре Пруто-Днестровского междуречья // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск: Глобус, 2010. — С. 323 — 344.
47. Гаврилов А. В. О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита — бронзы // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. — Запорожье: ЗГУ, 1990. — С. 12 — 14.
48. Тощев Г. Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье: ЗНУ, 2007. — 304 с.
49. Небрат С. Г. Охра в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. — 2011. — Вип. 2. — С. 121 — 125.
50. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наукова думка, 1976. — 216 с.
51. Фещенко Е. Л. К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докл. Всесоюзного семинара. — Запорожье: ЗГУ, 1990. — С. 97 — 99.

52. Берестнев С. И. О погребальном обряде населения срубной общности Восточно-украинской Лесостепи // Древности. — Харьков: НМЦ «МД», 2004. — С. 15 — 28.

53. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества. — Донецк: Институт археологии НАН Украины, 2004. — 204 с.

54. Забавін В. О. Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток). Дисертація. — К., 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://iananu.org.ua/images/.../2019_Zabavin_robyigolova.docx

55. Купцова Л. В. Погребальные памятники срубной культуры Западного Оренбуржья с применением камня: специфика, культурные связи, периодизация и радиоуглеродная хронология // Археологические памятники Оренбуржья. — Оренбург: ИПК Университет, 2014. — С. 177 — 195.

56. Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 172 — 190.

Папанова В. А., Тоцев Г. Н., Каїра Ф. В.

Курганный могильник эпохи бронзы Пологи I

В статье рассматриваются итоги раскопок археологической экспедиции Бердянского государственного педуниверситета в 2018 году возле г. Пологи, Пологовского района Запорожской области курганного могильника эпохи бронзы. Первым среди курганов могильника был насыпан курган № 1, в котором наблюдаем типичную для курганов Северного Приазовья хронологическую последовательность ямной, катакомбной и Бабинской культур. Курган № 2 оставили носители срубной культуры. Под курганами исследовано 7 захоронений эпохи бронзы. Зафиксирован ряд особенностей погребального обряда: обряд демембрации в катакомбных захоронениях, кремация в срубном захоронении, ритуалы связанные с культом огня (ямное, бабинское и срубное погребения). Погребальный инвентарь представлен каменным топором-молотом (катакомбное погребение), костяными пряжками в форме кольца (бабинское погребение) и чашой с орнаментом (срубное погребение).

Papanova V. A., Toshev G. N., Kaira F. V.

Mound burial ground of the Bronze Age Pology I

The article considers the results of the excavations of the archaeological expedition of the Berdiansk State Pedagogical University in 2018 near the town of Pology, Pologovsky district of Zaporizhzhia region, the burial mound of the Bronze Age. The first among the burial mounds of the burial ground was the mound No.1, in which we observe the chronological sequence of the Yamna, Catacomb and Babinsky culture typical for the mounds of the Northern Azov region. Mound No 2 was left by carriers of the Zrubna. Under burial mounds 7 burial sites of the Bronze Age were investigated. A number of features of the burial rite were recorded: the demembration rite in catacomb burials, cremation in the Zrybny burials, rituals associated with the cult of fire (Yamna, Babinskaya and Zrybny burials). The grave goods are represented by a stone ax-hammer (Catacomb burial), bone buckles in the shape of a ring (Babyn's burial), and an ornamental bowl (Zrybne burial).

МЕНОНІТСЬКА ТОПОНІМІКА ОСТРОВА ХОРТИЦІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Характерною особливістю Хортиці, як одного з визначних історичних місць України, є багатство топоніміки. Давні назви урочищ острова є своєрідними пам'ятками культури, невід'ємною частиною його культурно-історичного середовища, сакрального простору. Зберігаючи пам'ять про минуле, вони надзвичайно доповнюють образ ландшафту. Переважна більшість хортицьких топонімів пов'язана з добою Запорозького козацтва. Зафіксована Д. І. Яворницьким та Я. П. Новицьким понад сто років тому, інформація про них сьогодні слугує наочним підтвердженням великого значення Хортиці в історії України та інтенсивно використовується в екскурсійній діяльності. Крім того, історичні назви мають суто утилітарне значення, як зручні орієнтири у просторі для багатьох місцевих мешканців і гостей острова.

Проте, номенклатура хортицьких топонімів далеко не обмежується періодом козацтва. До недавнього часу поза увагою українських дослідників історії острова залишався значний пласт нині забутих географічних назв, пов'язаних з перебуванням на ньому колоністів-менонітів у 1789 — 1916 рр. Володіючи Хортицею протягом 127 років, меноніти дали імена багатьом балкам, скелям, озерам, сусіднім острівцям та іншим урочищам. Всі ці назви є змістовним джерелом з історії господарського освоєння острова та пам'ятками мови й фольклору народу, який зробив величезний внесок у розвиток нашого краю протягом тривалого історичного періоду. Тому менонітські топоніми, як і будь-який спадок минулого, варті поваги й належного вивчення. Оскільки автор пропонованої статті не є спеціалістом з германської філології, головну задачу він вбачає в тому, щоб зібрати наявні у своєму розпорядженні факти й звернути на них увагу відповідних фахівців.

Увага тих дослідників, які на межі XIX — XX ст. описували хортицькі урочища та намагалися створити цілісну картину історії острова, зосереджувалася головним чином на подіях та переказах доби козацтва [1, сс. 186 — 203; 2, сс. 52 — 84]. В той самий час, в останні десятиліття напередодні Першої світової війни, в Російській імперії поступово наростали германофобські настрої та формувався образ «німця», як «етнічного ворога» [3, сс. 21 — 24]. З огляду на це будь-який «німецький» культурний спадок вважався не вартим уваги й у масовій свідомості сприймався, як абсолютно чужий і зовсім не властивий для нашого регіону. Цей погляд знайшов відображення, зокрема, у праці популярного в шовіністичних колах публіциста О. О. Палтова (Веліцина) — «Немецкое завоевание на Юге

России» (1890 р.). Вона починається саме з опису менонітського села на Хортиці [4, сс. 144 — 152].

У 1916 р. меноніти були вимушені продати Хортицю місту Олександрівську [5, с. 111]. Трагічні події I пол. XX ст., відомі, як «Der Leidensweg» (Шлях скорботи) призвели до повного зникнення менонітських колоній в Україні під час Німецько-радянської війни [6, р. 109]. У 1965 р. острів, історично пов'язаний із Запорозьким козацтвом, був оголошений Державним історико-культурним заповідником [7, сс. 43 — 47]. Після цього було заплановано знищити пам'ятник Якобу Хьоппнеру, що стояв на місцевому кладовищі. Аби врятувати монумент, у 1972 р. менонітам-емігрантам довелося домовлятися про перевезення його до Канади [8, s. 200]. У численних радянських науково-популярних виданнях роль менонітів в історії Хортиці подавалася виключно в негативному світлі. Так, М. П. Киценко у своїй відомій праці «Хортиця в героїці і легендах» (1967 р.) безпідставно твердить: «Німці дарма що прожили на хортицькій землі біля 130 років, так і не зблизилися з українським народом. І мова, і звичаї, й історія — все для них було далеким і чужим. Вони ходили по Хортицькій землі з холодними серцями і знищували її багатства жорстокими руками» [9, с. 43]. У туристичному фотобуклеті «Хортиця» (1970 р.) читаємо: «Земли Хортицы царское правительство передало немцам-колонистам. Они беспощадно уничтожали памятники истории казачества, природные богатства острова» [10, с. 10]. Зрозуміло, що за подібного ставлення вивчення менонітських історичних назв (як і будь-якого іншого спадку цієї етно-релігійної спільноти) було неактуальним і навіть «шкідливим», тим більше, що в СРСР питання топоніміки належали до сфери ідеології та пропаганди. Показовим в цьому плані є ґрунтовне історико-краєзнавче дослідження В. Г. Фоменка «Хортицкая старина» (1969 р.). При підготовці роботи автор користувався, зокрема, Планом дачі колонії Хортиці 1867 р. (далі — план 1867 р.), з якого міг дістати дані щодо менонітської топоніміки острова, що неї торкнувся дуже побіжно. Хоча документ прямо згадується у тексті роботи, у реєстрі літератури він відсутній [11, сс. 133, 137, 143]. Ця обставина пояснюється тим, що В. Г. Фоменко, як член комуністичної партії, вимушений був дотримуватися певних ідеологічних настанов і, по можливості, уникати висвітлення негласно «заборонених» тем.

З набуттям Україною незалежності становище почало повільно змінюватися. Першим відомим нам українським виданням, в якому було приділено увагу менонітській топоніміці Хортиці, є краєзнавчо-туристична карта острова, підготовлена М. А. Остапенком та Г. В. Остапенко у 2002 р. [12]. Продовженням цієї роботи слід вважати атлас «Всеосяжна Хортиця», створений колективом Національного заповідника «Хортиця» у 2006 р. [13, сс. 16 — 21]. У 2011 р. окрема публікація автора цих рядків була присвячена вивченню топонімів сусіднього з островом басейну річки Верхня Хортиця, значна частина яких має менонітське походження [14]. У статті 2014 р., присвяченій вищезгаданому Плану дачі колонії Хортиці, цей документ розглядався, зокрема, як джерело з топоніміки острова [15].

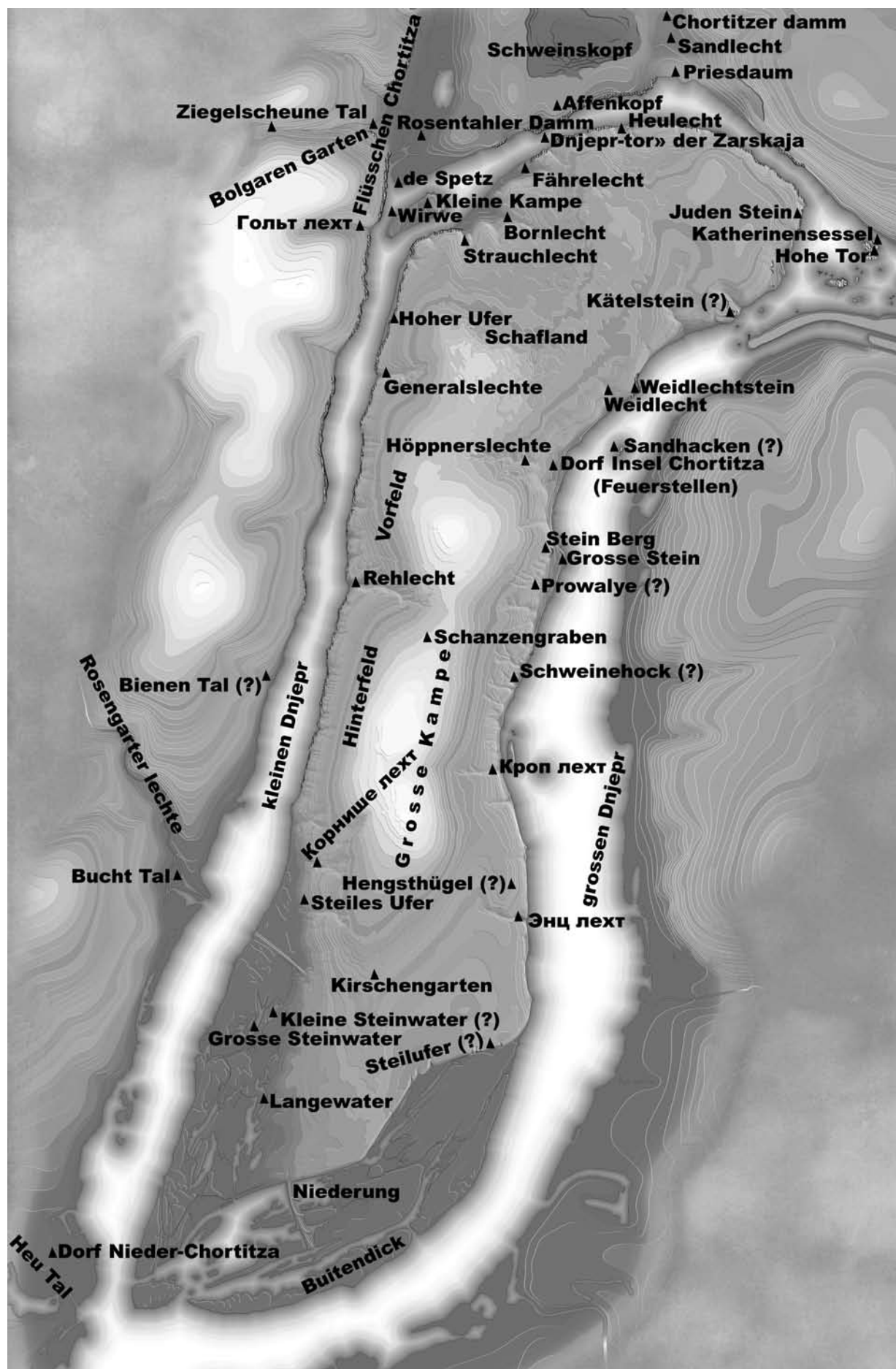
Притаманні менонітам висока освіченість і величезна повага до минулого знайшли втілення у значній кількості друкованих праць з власної історії та генеалогії. Незважаючи на те, що Хортицька та інші колонії на території України припинили існування понад 75 років тому, вивчення їх минулого дослідниками-менонітами з Канади, США й Німеччини інтенсивно триває й сьогодні. Хоча село Острів Хортиця не виділялося розмірами й не грало значної ролі в економіці Хортицького округу, менонітські автори в своїх роботах приділяють йому чимало уваги. Це

пояснюється не тільки тим, що Хортиця була місцем проживання та поховання відомого депутата Якоба Хьоппнера — одного з двох керівників переселення менонітів в Україну. Імовірно також, що колоністи відчували на собі певний вплив з боку місцевих українців, для яких острів мав сакральне значення, як місце розташування легендарної Січі.

Спеціальні дослідження, присвячені менонітським топонімам острова Хортиці та їх етимології, автору цих рядків, на жаль, не відомі. Факти, наведені у пропонуванні статті, містить низка робіт, більшість з яких мають характер популярних історико-краєзнавчих досліджень та автобіографічних нарисів з белетристичним ухилом. Вже автори «Короткого історичного огляду заснування та існування колоній Хортицької менонітської округи» (1848 р.) нарікають на брак точних записів з історії поселення та використовують для своєї праці спогади літніх людей та їхні скромні нотатки. У цій роботі, зокрема, подана загальна характеристика острова Хортиці та господарства його мешканців [16].

У 1913 р. було вперше опубліковане оповідання Корнеліуса Гільдебранда «Неділя у 1840 році на острові Хортиці», створене значно пізніше описаних в ньому подій, вірогідно, із залученням щоденникових записів та розповідей старших членів родини. У заключній частині воно містить згадки кількох урочищ [17, ss. 47 — 58]. Крім того, відомо, що К. Гільдебранд описував острів Хортицю в своїй праці «Наш життєпис». Згідно даних менонітського історико-краєзнавчого та генеалогічного сайту «Chortitza» оригінал цього рукопису зберігається у маєтку Дж. К. Еппа (George K. Epp) у Канаді [18]. У серпні 1989 р. чорно-біла копія документа була подарована Державному історико-культурному заповіднику на острові Хортиця Менонітським центром (Mennonite Center), Торонто, Канада, та онукою автора спогадів — пані Анною Гільдебранд-Дік (Mrs. Anna Hildebrand Dusk) з Лімінгтона, Онтаріо, Канада. Дар був здійснений з нагоди святкування в Запоріжжі 200-ї річниці заснування Хортицької колонії [19]. За час, що минув, це унікальне джерело, оздоблене між іншим, оригінальними мініатюрами, не було опубліковане а ні в Україні, а ні в Канаді.

Певний інтерес для нас становлять статті М. Петерс (1927 р.), І. Сіменс (1943 р.) та В. Петерса (1973 р.), опубліковані у канадській німецькомовній газеті «Der Bote». Всі три автори належали до однієї великої родини, яка походить з острова Хортиці, після 1916 р. жили спочатку в с. Нижня Хортиця, а згодом — на еміграції в Канаді. У своїх статтях вони розкривали велике значення острова в історії менонітів Старої колонії, згадуючи, між іншим, ряд місцевих топонімів [20, s. 3; 21, s. 5; 22, s. 9]. Інший уродженець Хортиці, І. П. Классен, автор художніх нарисів «Острів Хортиця. Картини настрою, думки і спогади» (1979 р.), користувався не тільки твором К. Гільдебранда, але й усними повідомленнями від інших острів'ян, родичів та друзів. Один з розділів книги — «Зображення острова та школи» — присвячений топоніміці Хортиці. Тут ми знаходимо виразні ремінісценції К. Гільдебранда [23]. Робота Н. Я. Крюкера «Перші російсько-менонітські села. 1789 — 1943. Хортиця-Розенталь» (1981 р.) містить доволі змістовну схему топоніміки всієї Хортицької колонії (далі — схема Н. Я. Крюкера 1981 р.) та цілий розділ, присвячений опису урочищ, розташованих в басейні р. Верхня Хортиця поряд із островом [24, ss. 17, 203 — 215]. У книзі «Генеалогія Классенів: з країни революції та війни у країну свободи та миру» (1990 р.) канадійка К. Н. Классен присвячує опису батьківщини своїх предків лише невеличкий розділ. Проте в її праці знаходимо цінні для нас схеми острова та окремо — села на ньому (далі — схема острова; схема села)

[25, pp. 9, 11, 13]. Дж. Тіссен у своєму «Нижньо-німецькому словнику» (1999 р.) наводить надзвичайно цікаві факти про велике значення Дніпра для менонітів [26]. А. Регер та Д. Плетт присвятили острову Хортиці окремий розділ своєї книги «Ці камені» (2001 р.) [27, ss. 80 — 96]. Д. Г. Ремпель та К. Ремпель-Карлсон, автори книги «Менонітська родина у царській Росії та Радянському Союзі, 1789 — 1923» (2002 р.), багато уваги приділяють опису урочищ Верхньої Хортиці та сусіднього острова [28]. Нарешті, у 2003 р. побачив світ перекладений англійською мовою щоденник А. І. Классена — унікальне джерело з історії, господарства й топоніміки острова на межі XIX — XX ст. [29].

Менонітів, які переселилися в Україну з Нижньої Вісли, у нас частіше називали «німцями» [30, с. 20]. Однак, за походженням вони були переважно фламандцями та фризями, що у XVI ст. масово переселялися у регіон міст Данціга та Марієнвердера з Фландрії, Голландії та Фрисландії, рятуючись від релігійних переслідувань [28, pp. 10 — 11]. Вже у Західній Пруссії, у XVIII ст. їхньою офіційною літературною та богослужбовою мовою стала німецька. Проте, як на Нижній Віслі, так і в нашій країні, мовою повсякденного спілкування менонітів була інша. Більшість вчених-лінгвістів вважають її окремим розмовним койне, що сформувалося на основі нижньофранкських говірок зі збереженням нідерландських елементів. Цю мову називають *Mennonite Plaut* (менонітська платська), *plattdeutsch* (платдойч), нижньо-німецька [30, ss. 18 — 20; 31]. Використання двох мов одночасно — німецької писемної та платської розмовної — наклало свій відбиток на менонітську топоніміку: у різних джерелах ми зустрічаємо географічні назви як німецькою, так і платською мовами.

Прибувши влітку 1789 р. у Хортицьке урочище, перша партія переселенців менонітів поклала початок новому адміністративно-територіальному утворенню на території Катеринославської губернії — Хортицькому менонітському округу. З 1871 р. він отримав статус Хортицької волості [32, ss. 176, 496 — 497]. Його неофіційна, загальноприйнята серед менонітів назва — Стара Колонія. Старою вона була по відношенню до Молочанської колонії, заснованої у 1804 р. [28, р. XXVII]. Центром Старої Колонії стало село, розташоване на правому допливі Дніпра — малій річці Верхня Хортиця. Як і решта менонітських сіл, воно мало три назви, які побутували одночасно: офіційну, німецьку — *Chortitza*, платську *Gortits* та українську — Хортиця. Останні дві вживалися неофіційно [24, s. 123].

Головна ріка Старої Колонії — Дніпро. У «Короткому історичному огляді ...» 1848 р. ця назва німецькою мовою передана, як «Днерг», у роботі «Перше переселення менонітів з Данцігської області у Південну Росію» 1888 р. та інших пізніших працях — «*Dnjergr*» [16; 33, s. 29]. Назва ріки платською мовою — *Nippa* [23, s. 38]. У роботі «Айнлаге, хроніка села. 1789 — 1943» (2010 р.) Х. Берген також вживає епітет Дніпра — «Старий» (нім. — *Alte*) [34, s. 122]. Дж. Тіссен твердить, що ця ріка мала «міфологічні масштаби», вкорінилася у серцях і умах менонітів, міцно увійшла в їхні традиції та фольклор. Саме слово «Дніпро» в менонітській нижньо-німецькій лексиці стало настільки розповсюдженим та усталеним, що воно часто використовується як синонім ріки в цілому і навіть як дієслово. Наприклад, у фразі «*Daut Tjind haft sich enjenippat meaning*», котра означає, що дитина підмочилася, або сама волога. І. П. Классен у німецькому тексті своєї книги, говорячи про пароплав біля острова Хортиці, застосовує слово «*dnjerperte*», що, певно, можна перекласти, як «дніпрує», тобто йде по Дніпру. Дж. Тіссен також підкреслює значення Дніпра для менонітів наступним прикладом. Вже на еміграції, під час традиційного

пиття кави о четвертій годині дня (так зв. *Vaspa*), літні люди, народжені в Україні, відчували зверхність над молодими, котрі ніколи не смакували «справжньої» кави, приготовленої на дніпровській воді [25, s. 82; 26, pp. 132 – 133].

Острів Хортиця оточений двома рукавами Дніпра: Старим — з правого, західного боку та Новим — з лівого, східного [2, сс. 40 – 41]. Певно, зважаючи на ширину, Старий Дніпро меноніти називали Малим (нім. *kleinen Dnjepr*), а Новий — Великим (нім. *grossen Dnjepr*) [8, s. 188; 20, s. 3; 25, s. 5; 27, s. 80]. Мешканець острова Хортиці Абрам Классен у своєму щоденнику під 22 березня 1914 р. застосовує й українську назву — Старий Дніпро (у англійському перекладі видання цього джерела — *Old Dnieper*) [29, p. 84].

Меноніти цілком усвідомлювали унікальність і значення острова, де їм довелося жити. Це яскраво ілюструє давня байка, що її наводить Дж. Тіссен: Коли Бог створив світ за шість днів, на сьомий день Він приліг відпочити саме на Хортицю. Так пояснювалася неймовірна краса цього місця [26, p. 132]. І. П. Классен зображував місцевих мешканців, своїх земляків, як людей з особливими якостями й навіть окремою, острівною ідентичністю: «У цьому середовищі зростали плідні сили наших острів'ян, наших предків, наших батьків. Очі їхні були гострі, м'язи міцні, воля залізна, і проста філософія реального природного впливу. Коли вони підіймалися на крутий берег впевненим, дещо важким кроком, енергійно підіймаючи ноги, на піску залишалися глибокі сліди. І коли вони, широкі у плечах, стояли на пляжі, в кожного складалося враження: ось він, острів'янин, могутня фігура, справжній представник нашого народу! І ось, ми бачимо Хьоппнерів, Гільдебрандів, Касдорфів, Дрідігерів, Классенів — поселенців острова Хортиця» [23, s. 2].

Назва острова в німецькомовних джерелах передається по-різному: у П. Гільдебранда — *Insel Chortitz*, у «Короткому історичному огляді ...» 1848 р. — *Insel Chortiz*, у І. П. Классена — *Insel Chortitza* [17, s. 34; 16; 23, s. 16]. Неофіційна, платська назва острова — *Kaupr*. Вона мала також німецький відповідник — *Kampe* [24, ss. 14, 123]. Крім того, колоністи часто вживали назву *Grosse Kampe* (Великий *Kampe*), відрізняючи, таким чином, його від розташованого поруч, у Старому Дніпрі, *Kleine Kampe* (Малого *Kampe*, або *de tjleni Kaupr* платською), котрий сьогодні відомий, як острів Байди [24, ss. 204, 213; 27, s. 80]. К. Гільдебранд та І. І. Сіменс повідомляють, що мешканців острова Хортиця називали «кампнерами» (*der Kampner*) [17, s. 53; 21, s. 5].

Топонім *Kampe* (*de Kaupr*) був принесений менонітами в Україну із Західної Пруссії так само, як назви кількох сіл Хортицької колонії. Такі населені пункти, як *Einlage*, *Neuendorf*, *Rosengart*, *Kronstal*, *Burwalde* ми бачимо як на плані 1867 р., так і на «Карті Данцига, Ельбінга і Марієнбурга ...» 1789 р. [35; 36]. Те ж стосується й *Grosse Kampe*. Щоправда, на щойно згаданій карті так позначений не населений пункт, а острів у дельті Вісли. Його бачимо на схід від одного з рукавів ріки — Королівської Вісли (*Königlich Weichsel*). Поряд знаходяться *Kewigs Kampe*, *Lasken Kampe*, *Wanhofs Kampe* та інші з такою ж приставкою [36]. Сьогодні вся ця територія належить до гмини Штутово Новодвурського повіту Поморського воєводства Республіки Польща [37]. За словами дослідника Еда Хьоппнера з Вінніпега, Канада, *kamper* були маленькими острівцями чи так званими «вердерами», що утворювалися у дельті Вісли після дренавання, яке успішно проводили меноніти [27, s. 80]. Схоже пояснювали цей термін Д. Г. Ремпель та К. Ремпель-Карлсон. За їх словами *kamper* являли собою не затоплювані під час повеней, підвищені ділянки, що на них зводилися будинки [28, p. 313].

Згадані острівці дуже відрізняються від великого, високого та скелястого острова на Дніпрі. Відповідь на питання — чому він був названий «Камре», можливо, ховається в етимології цього слова. Як стверджує Етимологічний словник німецької мови (1968 р.), воно також означає огорожене поле, польову ділянку. В формі «Kämpre» воно потрапило в німецьку мову, де є спорідненим з такими словами, як «табір» (військовий), а також «боєць» та «герой» (Kämpfer) [38, s. 305]. У зв'язку із цим цілком можливо, що на думку надати Хортиці назву Kaump (Kamre) менонітів наштотували численні залишки старовинних земляних укріплень, які й зараз можна бачити на нашому острові.

Описуючи обриси острова Хортиці, В. Петерс цитує неопублікований твір К. Гільдебранда: «По формі він був схожий на риб'ячий міхур — вужчий посередині та ширший з кінців» [17, s. 1]. І. П. Классен пише: «З обох кінців він був значно ширший, ніж посередині, й згідно кривині, мав вигляд великої латинської S — з ледь вигнутими кривими» [23, s. 1]. Автор опосередковано цитує К. Гільдебранда, описуючи хортицькі урочища від його імені. Цей опис починається з північного краю острова: «І ось він стоїть з нащадком на одній з висот Кампа, озирається, часто вказує пальцем у далечині і каже: «Ти бачиш там край землі? — Це те, що ми зовемо Високою Брамою (Hohe Tor), що є початком острова на півночі, де Дніпро розділяється й обіймає нашу місцевість двома рукавами. Великі скелі розрізають ріку, створюючи близнюків: великий та малий Дніпро» [23, s. 5]. Висока Брама (Hohenthor) двічі згадується також у щоденнику Абрахама Классена. Вперше — під 15 лютого 1913 р.: «Коли я повернувся з Айнлаге (село Кічкас — авт.) я пройшов через Hohenthor. Росіяни перебирались тут човнами з хмизом» [29, p. 51]. Вдруге — під 4 березня 1913 р.: «Погода була чудова. На Hohenthor та біля Айнлазького мосту (Кічкаський міст — авт.) досі стоїть крига» [29, p. 52]. М. Петерс у 1927 р. писала про це місце: «Нарешті ми дісталися до «Katharinenstuhl» (Крісло Катерини — авт.). (У минулому острів'яни називали його «Hohe Tor»)» [20, s. 3]. Її син В. Петерс у 1973 р. додає: «Ось Дніпро поділяє масивна скеля. Наша інтуристська супутниця Лариса назвала кутуватий гранітний масив «Скелею трьох стогів». Вона розмовляла англійською й назвала її «Three Haystacks Rock» (Скеля Три Стоги). Раніше гігантський блок, який виглядає як величезний стілець, називався «Katherinensessel» (Крісло Катерини — авт.) [22, s. 9]. На схемі Н. Я. Крюкера (1981 р.) скеля названа «Kaiserin Sessel Stein» (скеля Крісло Імператриці — авт.), на англійській схемі К. Н. Классен 1990 р. — «Dividing gate» (Розділова брама — авт.), на схемі 2002 р. — «Catherine's Chair» (Катеринин Стілець — авт.) [24, s. 17; 25, p. 11; 28, p. 80]. Отже, як бачимо, автори II-ї пол. XX ст. вже навіть не згадують первісну менонітську назву — «Hohe Tor».

Зауважимо, що скелі, про які йде мова, сьогодні мають вигляд острівців, розташованих між греблею Дніпрогесу та північним краєм Хортиці. Ця скельна група носить назву «Три Стопи» й складається зі скель Диван Цариці (Крісло Катерини), Середній Стоп та Похилий [39]. До будівництва Дніпрогесу всі вони з'єднувалися з островом великою піщаною косою, котра затоплювалася тільки у весняну повінь. Гребля, збудована у 1927 — 1932 рр., перекрила шлях піщаним наносам і за кілька років коса була поступово розмита [15, с. 165].

З відомих нам сьогодні джерел вперше скелі Стопи згадуються у Журналі капітана 1-го рангу І. Ногаткіна про виміри глибин Дніпра за березень 1771 р.: «... Проходили выдавшуюся от НО и плеча острова по Днепру к восточному берегу пещаная коса а на конце, по наименованию казаков Столпы ...» [40, с. 25].

На плані острова Хортиці 1780-х рр. позначені «два острова Столбы» [41]. У кін. 1850-х рр. О. С. Афанасьєв-Чужбинський писав про них: «Це дві окремі гранітні кручі, що утворюють неначе ворота, прохід якими вимагає майстерності і вправності» [42, с. 171]. Д. І. Яворницький у 1888 р. згадує вже три «камені Стовпи», середній називаючи «Середньою скелею Стовпів», а найзахідніший — «Диваном». За не підтвердженим фактами переказом, на цьому Дивані відпочивала під час своєї подорожі Дніпром цариця Катерина II. Дослідник пояснює, що основою для цього переказу стало перебування імператриці у правобережному селі Хортиця у травні 1787 р., зауважуючи, що «предание почти со всякой скалой, более или менее замечательной, желает соединить имя Екатерины II» [1, сс. 137 — 138]. Я. П. Новицький у 1917 р. не вказує назв окремих скель Стовпів, але згадує, що проміжки між ними носять назву воріт [2, сс. 8 — 9]. Щодо розповсюдженої у радянські часи назви «Три Стоги», то вона, вірогідно, з'явилася у I пол. XX ст. через помилку в публікації результатів досліджень давнього поселення на скелі Середній Стовп (1929 р.). Археолог А. В. Добровольський, автор публікації, називає скелі «Крісло Катерини», «Середній» або «Другий» та «Третій Стіг» [43, сс. 103 — 104]. У краєзнавчій літературі та текстах екскурсій ця помилка могла вкорінитися внаслідок того, що з сер. 1930-х рр. історичне краєзнавство знаходилося у стані глибокого занепаду, а традиційна топоніміка як така втратила актуальність.

На схемі Н. Я. Крюкера 1981 р. на початку Старого Дніпра на острові Хортиці позначена Juden Stein (Єврейська скеля) [24, s. 17]. Д. Г. Ремпель пише про неї: «... високий, скелястий північний кінець острова, з його видатною віхою, так званою Єврейською скелею (Judesteen або Juden Stein). Тут прірва зривається у воду на сотню футів або більше (біля 30,5 м — авт.)». Як повідомляє автор, згідно місцевому «російському» фольклору запорозькі козаки скидали з цієї скелі єврейських торговців, яких підозрювали в шахрайстві [28, р. 78]. Зауважимо, що серед записаних свого часу Я. П. Новицьким та Д. І. Яворницьким українських переказів нічого подібного немає. Вірогідно, топонім Juden Stein має таке саме порівняно недавнє псевдоісторичне походження, як, наприклад, Крісло Катерини або Запорозька миска на Середньому Стовпі, з якої ніби-то їли козаки [1, с. 138]. Не зовсім зрозуміло, яка саме скеля на північному кінці острова ховається під назвою Juden Stein: Верхня Голова, або розташоване на схід від неї та балки Чавунової нині безіменне високе прямовисне урвище.

На англomовній схемі К. Н. Классен 1990 р. у північній частині острова бачимо «Black Rock» (Чорну скелю) [25, р. 11]. «Der Schwarze Felsen» (Чорну скелю) а також «Der Drachen» (Дракон) — «одні з найкрасивіших і найбільших скель острова та околиць» — згадують у 1979 р. І. П. Классен та у 2001 р. А. Регер і Д. Плетт [23, s. 92; 27, s. 80]. Під скелею Дракон, імовірно, мається на увазі Верхня Голова, де розташована Змієва печера [1, с. 199; 2, с. 11]. Зважаючи на дати виходу двох вище зазначених праць, можна припустити, що згадані топоніми навряд чи мають відношення до менонітської традиції. Скоріш за все, автори засвоїли їх з тексту дореволюційних історико-краєзнавчих видань або туристичних буклетів та екскурсій під час відвідин Хортиці.

Д. Г. Ремпель та К. Ремпель-Карлсон наводять цікаві свідчення про печеру біля Дніпра. Острів'янин Іоганн Гільдебранд (1828 — 1905) у 1880-і рр. начебто допоміг знайти вхід у неї групі державних службовців, які шукали схований там скарб. За словами авторів, меноніти, очевидно, знали про існування печери, та ніхто з них до неї не заходив. Усна традиція пропонує різні варіанти того, чи знаходилася вона

на самому острові Хортиці, чи на західному березі Дніпра [28, р. 286]. У зв'язку із цим згадаємо невелику печеру Волхвову в скелях правого берега Старого Дніпра у межах сучасного Хортицького району м. Запоріжжя. Вона була знайдена й описана місцевими краєзнавцями тільки у 2017 р. [44, сс. 55 — 57]. У кількох метрах на південний схід від входу до печери, на вертикальній поверхні берегової скелі гострим предметом, імовірно, у I пол. XX ст., зроблене схематичне зображення якоря. Оскільки якор, як відомо, є одним із менонітських символів, цей факт не може не привертати нашої уваги [45].

Описуючи узбережжя Нового Дніпра, І. П. Классен услід за К. Гільдебрандом згадує скелю Kätelstein, що стоїть між північним кінцем острова та розташованим на ньому селом [23, ss. 5, 14 — 15]. Згаданий топонім, на нашу думку, можна перекласти, як «Казан-скеля». Проте, згідно німецько-платському онлайн-словнику німецькому слову «Kessel» (казан) відповідає платське «Tjetel», але не «Kätel». Можливо, в даному разі наявна діалектна варіація [46]. Зі слів І. П. Классена логічно припустити, що за назвою Kätelstein ховається скеля, відома інформаторам Д. І. Яворницького та Я. П. Новицького, як Совутина [1, с. 206; 2, с. 54]. Проте сам топонім, якщо його етимологія пояснена нами вірно, примушує згадати скелю Середній Стовп із розташованою на ньому так званою «Запорозькою ступою» [2, с. 9].

Наступною скелею, розташованою за словами І. П. Классена «трохи ближче» до села, є Weidlechtstein [23, s. 5]. Цю скелю під 10 березня 1891 р. згадує у своєму щоденнику А. І. Классен, щоправда в публікації її назва перекладена англійською мовою: «Сьогодні лід зійшов до Скелі Вербової балки (у тексті — «Willow Valley Stone» — авт.)» [29, р. 4]. У назві Weidlechtstein частина «Weid» («Weide») перекладається з німецької, як «верба». Частина «lecht» входить до багатьох менонітських назв балок Хортицької колонії та у перекладі з платської означає «балка». Віктор Петерс називає слово «Lejchten» (тіщини, балки) німецьким [22, s. 9]. В. Петерс, Д. Г. Ремпель та К. А. Ремпель-Карлсон у назвах балок Оленячої та Генералки наводять дещо інші форми цього слова — Reläjcht i Generaulsläajcht [8, s. 200; 28, р. 48]. Частина «stein» перекладається з німецької, як «камінь», або, у даному разі — «скеля». Гирла балок Велика та Мала Вербова розташовані між північно-західною околицею колишнього села Острів Хортиця та скелею Вошива [1, сс. 205, 214; 2, сс. 40, 58]. Остання є найближчою до балок Вербових, отже саме вона ховається за менонітською Weidlechtstein. Таким чином, у цьому топонімі бачимо назви одразу двох об'єктів: скелі та сусідньої балки.

Описуючи Новий Дніпро, І. П. Классен згадує «Sandhacken» з його сірими каменями», що знаходиться посередині ріки, вище за течією від лівобережного села Вознесенівки [23, s. 13]. Вірогідно маються на увазі так звані «скелі Зітхання», або російською — «Охи-Вздохи», розташовані нижче за течією від мосту ім. Б. М. Преображенського [12; 13, с. 6]. У назві «Sandhacken» частина «Sand» перекладається з німецької, як «пісок», а «hacken», можливо, є варіантом слова «haken» — «гак». Іншими словами, топонім можна пояснити, як «камені, що за них пісок чіпляється, мов за гачок».

Починаючи опис села, І. П. Классен говорить: «Аж ось перед нами село з його фермами, що також називається «Комин» (Feuerstellen)» [23, s. 5]. Німецькою мовою село називалося Insel Chortitza, платською — Kaump, російською — Остров Хортица, колонія Остров Хортицы або Острово-Хортица [24, s. 123; 35; 47].

У межах колишнього села до Нового Дніпра виходить гирло однієї з найбільших на острові балок. Її українські назви — Ганівська (Ганівка) й Довга [1, сс.

205, 214, 216; 2, сс. 40, 59]. На Плані 1867 р. вона позначена, як Ганнеш лехт [35]. На схемі села з книги К. Н. Классен балка має назву Pauls Tal (Павлова балка) [25, р. 9]. Д. Г. Ремпель та К. А. Ремпель-Карлсон називають її Höppnerl ajcht (балка Хьоппнера) [28, р. 164]. М. Петерс, наводячи близький варіант — Höppnerslechte, повідомляє про те, що у балці знаходилася садиба депутата Якоба Хьоппнера, а на кладовищі, на північному схилі балки — його могила з монументом, встановленим у 1890 р. Авторка свідчить про велике меморіальне значення цього місця для своєї родини: «Я гарно тут все знала. Ми зупинялися тут часто, ще коли були дітьми, й пізніше, коли вирости» [20, с. 3]. В. Петерс відвідував могилу Якоба Хьоппнера разом з матір'ю у 1926 р. та в складі групи канадських туристів — у 1972 р. [8, с. 200].

Південніше описаної балки на березі Нового Дніпра стояла значна скеля, знищена кар'єром Дніпровського Будівництва наприкінці 1920-х рр. Її українські назви — Мартинова та Думна. Респондент Д. І. Яворницького, мешканець с. Вознесенівки, першу назву пояснював так: «Мартинова скеля від німця Мартина: тут, против самої скелі була у нього хата; так-то сперш усе казали: «скеля проти Мартинової хати», а потім уже прямо: «Мартинова скеля» [48, с. 60]. Пізніше дослідник стверджував, що Мартиновою скеля зветься в німців (менонітів), у той час, як українці називають її Думною — від місцевого запорожця Думи [1, сс. 205, 214]. Проте, наявні в нашому розпорядженні джерела свідчать, що менонітська назва скелі була іншою. У перекладеному англійською мовою щоденнику А. І. Классена вона згадана під 12 березня 1909 р. та 22 липня 1912 р. й названа «Big Stone» (Великий Камінь) [29, рр. 35, 43]. Так само, але німецькою мовою (Grosse Stein), називають скелю М. Петерс, та Д. Г. Ремпель. Причому, на схемі села, складеній останнім автором, позначена ще й Stein Berg (Кам'яна або Скельна Гора) — розташований поряд із Grosse Stein мисоподібний, крутий і високий скелястий схил [20, с. 3; 25, р. 9]. Крім того, у межах села, на самому березі ріки, знаходилася скеля Plattstein («Плаский камінь» — нім.). З неї, за словами І. П. Классена, місцеві мешканці зазвичай рибалили та спостерігали за пароплавами й плотами, що проходили повз острів [23, с. 82]. Точно локалізувати цей об'єкт поки немає можливості.

У щоденнику А. І. Классена згадуються ще кілька топонімів на території або поблизу села Острів Хортиця. Безпосередньо поряд із двором автора проходило так зване «Prowalye» (Провалля) — яр, який небезпечно розширювався під час потужних злив [29, рр. 67, 92]. Відомо, що садиба А. І. Классена розташовувалася на південно-східній околиці села [25, р. 9]. Отже, «Prowalye» — один з глибоких, нині безіменних ярів на північ від балки, відомої сьогодні, як Кінський Спуск [13, с. 6]. Серед сільськогосподарських угідь, де автор щоденника садив пшеницю, згадується так званий «Schadnummer» [29, рр. 14, 36, 38, 92]. На жаль, наявні в нашому розпорядженні джерела не дозволяють бодай приблизно локалізувати цей топонім на місцевості. Щодо етимології цієї назви, можна сказати тільки, що німецьке дієслово «schaden» означає «шкодити», «завдавати шкоди».

У центральній частині острів перетинала нині майже повністю знищена ріллею лінія земляних укріплень (шанців) російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. [35]. Від них отримала українську назву балка Шанцева, розташована там, де укріплення підходять до Нового Дніпра [1, сс. 204, 214; 2, сс. 40, 60]. Ми поки не знаємо, як називали цю балку меноніти, хоча відомо, що самі укріплення (Schanzengraben) слугували для них орієнтиром на території сільськогосподарських угідь. Зокрема,

А. І. Классен у щоденнику повідомляє про баштан і посадки пшениці та картоплі біля Schanzengraben [29, pp. 14, 62].

Навпроти південного кінця острівця Розстебина до Нового Дніпра виходить гирло балки Костіної, що отримала українську назву від місцевого запорожця Кості [1, сс. 204, 214, 217; 2, сс. 41, 61]. Згідно плану 1867 р. ця балка мала менонітську назву Кроп лехт [35]. Вочевидь, топонім походить від платського слова «kropp», що означає «врожай» [46]. Отже, назву балки можна перекласти, як «Врожайна». Наступна поіменована на вищезгаданому плані балка — Энц лехт [35]. Як свідчить Я. П. Новицький, свою українську назву — Корнієва — вона отримала від імені місцевого «німця» (меноніта) Корнія Енса, «одного из первых поселенцев острова, имевшего здесь оседлость до основания колонии» [2, с. 63]. Отже, не викликає сумніву, що менонітська назва балки походить від прізвища цієї людини. Садиба його нащадків, родини Enns, знаходилася у селі Острів Хортиця, південніше скелі Grosse Stein [25, p. 9].

Описуючи східне узбережжя острова, І. П. Классен називає урочища, більшість з яких сьогодні доволі складно локалізувати на місцевості через відсутність у нашому розпорядженні якісних картографічних джерел, які містять ці топоніми. Тому не зайвим буде навести відповідні фрагменти з твору названого автора: «... на півдні, за селом, ви бачите місце, що зветься Schweinehock, далі, за ним — висока гора на березі. Це Hengsthügel, а на південь від нього лежить так званий Kirschengarten [23, s. 5]. В іншому місці читаємо: «Вони сидять на одному з найстрімкіших берегів острова, так званому Hengsthügel. Звідси відкривається краєвид Дніпра на північ у гарну погоду ... Просто перед Steilufer лежить Олександрівськ та Альт-Шьонвізе» [23, s. 65].

Топонім Schweinehock з німецької мови можна перекласти, як «місце, де сидять (відпочивають) свині». Як український «літературний» відповідник цієї назви, можна запропонувати Свиняче Тирло. Знаходилося воно, імовірно, на узбережжі Нового Дніпра між балкою Кінський Спуск на півдні та островом Розстебин на півночі.

Топонім Hengsthügel перекладається з німецької, як «пагорб жеребця», де «Hengst» — це жеребець, а «hügel» — пагорб. Цілком гіпотетично локалізуємо його на узбережжі Нового Дніпра між балками Костіна та Корнієва, ближче до останньої. На плані 1867 р. у цьому районі, на краю острівного плато, показані два узвишшя [35].

Більш-менш точно локалізується Kirschengarten — Вишневий Сад. Відомо, що він був створений ще у 1780-і рр. за велінням колишнього власника Хортиці — князя Г. О. Потьомкіна. Згідно переказів, записаних у ХІХ ст. Д. І. Яворницьким та Я. П. Новицьким, меноніти по прибуттю на острів застали тут великий молодий сад, де росли яблуні, кислиці, груші, вишні й особливо багато терену. Цей сад, який називали «Потьомкінським» або «Царським», знаходився у підвищеній південно-східній частині острова, біля великого кургану, який також отримав назву «Потьомкінського» (один з насипів курганної групи № 5 за сучасною нумерацією). Коли помер старий капрал, охоронець саду, багато дерев звідси були викопані колоністами для своїх потреб [1, с. 217; 2, сс. 21 — 22]. Залишки саду позначені на «Плане колонии Острова-Хортицы» сер. ХІХ ст., як «Место, на котором растут дикие фруктовые деревья грушковые», на підвищеному плато, на південь від лінії редутів, що перетинає центральну частину Хортиці [47]. На плані 1867 р. «выгон чистый с отдельно стоящими фруктовыми деревьями» займає вже

значно менше площі й на півночі починається у районі балок Энц лехт (Корнієва) та Корніше лехт (Корнійчиха). Поряд знаходяться значні площі ріллі та степів [35]. Приблизно так локалізується Kirschengarten на схемах острова з менонітських історико-краєзнавчих праць [24, s. 17; 27, s. 82].

На поч. ХХ ст. Kirschengarten використовується вже під посіви пшениці та кукурудзи, про що дізнаємося з щоденника А. І. Классена [29, pp. 36, 38, 67]. Причому, автор згадує не тільки «Cherry garden» (Вишневий сад) в цілому, але й «Long cherry garden» (Довгий вишневий сад) та «Large cherry garden» (Великий вишневий сад) [29, pp. 90, 92, 93]. На схемі острова з праці К. Н. Классен бачимо «Cherry garden field» (Поле Вишневого саду) [25, p. 11].

Відомо, що в урочищі Kirschengarten знаходилася перша оселя депутата Я. Хьоппнера, збудована у 1789 р. [28, p. 48]. Говорячи про Потьомкінський сад, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, котрий побував на Хортиці наприкінці 1850-х рр., додає, що бачив місце, де стояла «перша колоністська хижа, що належала менонітові Якубу». Далі автор наводить переказ про напад на нього розбійників-лугарів, що примусило Я. Хьоппнера переселитися до села [42, сс. 186 — 187]. Подібну розповідь почув у 1880-і рр. Д. І. Яворницький від сина депутата — Я. Я. Хьоппнера [1, с. 224]. Отже, колоністська оселя біля Потьомкінського саду (Kirschengarten) простояла зовсім недовго й визначити її розташування сьогодні вкрай проблематично. На схемі острова з книги А. Рeger та Д. Плетт це місце відмічене цілком умовно [27, s. 82]. Звузити район пошуків допоможуть свідчення Н. Я. Крюкера про те, що Я. Хьоппнер оселився поряд з урочищем «Buitendik», у східній частині острівних плавнів [24, s. 47].

Згаданий І. П. Классеном топонім Steilufer перекладається з німецької, як «крутий берег». Локалізувати це урочище допомагають слова автора про те, що просто перед ним лежить Олександрівськ та Альт-Шьонвізе. Як свідчить «План уездного города Александровска Екатеринославской губернии» 1913 року, ці два населені пункти знаходилися на різних берегах лівого допливу Дніпра, річки Мокра Московка, навпроти східної частини хортицьких плавнів [49, спр. 357, арк. 63]. Отже, Steilufer — це, очевидно, крутий схил острівного плато на краю плавнів у районі сучасного селища Овочівників та балки Глиняної, тобто та «высокая и обрывистая часть острова», що про неї казав Я. П. Новицький [2, с. 65].

Плавнева частина острова мала велике значення у господарстві місцевих мешканців, зокрема, як джерело дефіцитного лісу. Д. Г. Ремпель з цього приводу пише наступне: «У дні Хьоппнера острів був дуже лісистим, вкритим величезними дубами, липами, в'язами та іншими деревами. Нищення мешканцями всіх сіл (Хортицької колонії — авт.) у 1830 — 40-х рр. різко скоротило його площу. Відновлення лісу, нарешті, почалося у середині століття, коли село придбало весь острів» [28, p. 312]. Н. Я. Крюкер додає: «Позаяк острів Хортиця був доволі великим, а село — дуже маленьким, Хортицьке поселення (колонія — авт.) спочатку зарезервувало собі значну частину лісу в нижній частині острова для використання всією громадою. У складі цього резервату була невелика ділянка луків. Утруднений доступ до цього резервату для більшості сіл колонії, а також крадіжки та проникнення туди сторонніх осіб, з часом призвели до продажу цієї частини місцевим селянам. Це зробило їх одними з найбільших власників землі ... бо кожен селянин (села Острів Хортиця — авт.) володів понад 170-ма акрами» [24, s. 47].

Для позначення низовинної частини острова І. П. Классен та Н. Я. Крюкер застосовують слово «Plawnie» [23, s. 5; 24, s. 17]. Поряд із цим українським тер-

міном застосовувався також німецький — *Niederung* (Низовина), перекладений англійською, як «*low area*» або «*low land*». Тут, як повідомляє А. І. Классен, полювали на качок, ловили рибу та косили сіно й траву для худоби [24, s. 11; 29, pp. 38, 55, 67, 86, 90, 92].

Складовою плавневої частини Хортиці було урочище *Butendick* (*Buitendick*) розташоване, як свідчать наявні в нашому розпорядженні схеми, вздовж берега Нового Дніпра, аж до південного кінця острова [23, s. 5; 24, s. 17; 25, p. 11]. На схемі з книги А. Рeger та Д. Ф. Плетт воно позначене, як «Лука *Buitendick*» [27, s. 82]. За словами Д. Г. Ремпеля, південна низовина *Bütendick* знаходиться зліва від Вишневого саду Потьомкіна. Тут «... молодь села Нижня Хортиця проводила свій Травневий фестиваль, а також інші весняні та осінні прогулянки. Це місце було типовим для південних степових плавнів, районів, рясно зарослих дубом, в'язом, буком, липою, тополею та вербою, з сінними галявинами та неглибокими застійними озерами. Вузька протока сполучала цю низовину із західним рукавом Дніпра, протилежним частині Нижньої Хортиці [28, pp. 48, 164 — 165]. У виданні щоденника А. І. Классена вищезгадане урочище назване *Aussendick* та перекладене англійською, як «*outer dyke*», тобто «Зовнішня дамба». Автор щоденника, зокрема, повідомляє, що у січні 1913 р. сюди їздили «по дерева». Тоді ж на Зовнішній дамбі мешканці лівобережного села Вознесенівка за 100 руб. придбали групу кущів «до третьої греблі» [29, pp. 7, 42, 47, 50, 72, 90].

Топонім *Butendick* (*Buitendick*, *Bütendick*), вочевидь, походить від нідерландського слова *Buitendijk*, де «*Buiten*» — це «Зовнішня», а «*dijk*» — «дамба». Так само, але з німецької мови, перекладається назва *Aussendick*. На жаль, поки що немає даних про те, чи пов'язаний цей топонім з кількома дамбами, розташованими у плавневій частині Хортиці, на узбережжі Нового Дніпра, уперек течії ріки. Ці споруди, точний час появи яких нам також невідомий, відсутні на планах Дніпра, складених за дослідженнями 1881 р., але наявні на плані, складеному за результатами робіт 1917 — 24 рр. [50, л. 1; 51].

Описуючи хортицькі плавні, І. П. Классен говорить про «різні урочища, кожне з яких має свої імена», а також «різні імена луків». При цьому автор, на жаль, не уточнює, які саме назви мають на увазі. З топонімів цієї частини острова він згадує лише озера *Langewater*, *Kleine Steinwater* і *Grosse Steinwater* [23, s. 5]. Назва *Langewater* з нідерландської мови перекладається, як «довга вода» (у даному разі — «Довге озеро»). На плані 1867 р., у північно-західній частині хортицьких плавнів бачимо озеро Грос Ланге воде («Велика Довга вода») [35]. Його українська назва — Прогній [1, с. 214; 2, с. 41]. Назва *Kleine Steinwater* з німецької мови перекладається, як «Мала Кам'яна вода», відповідно, *Grosse Steinwater* — «Велика Кам'яна вода». На плані 1867 р. озеро Штейн воде знаходиться на схід від Грос ланге воде [35]. На схемі острова Д. І. Яворницького воно позначене, як Домаха, у Я. П. Новицького — Велика Домаха [1, с. 214; 2, с. 41].

Північніше західного краю хортицьких плавнів, приблизно у районі балки, названої на сучасних планах острова Корнетівською, на березі Старого Дніпра на схемі Н. Я. Крюкера показане урочище *Steiles Ufer* — «Стрімкий Берег» німецькою мовою [12; 13, с. 6; 24, s. 11]. І. П. Классен згадує урочище *Kornien*, яке, вочевидь, відповідає балці Корнише лехт, позначеній на плані 1867 р. [23, s. 5; 35]. У Д. І. Яворницького вона носить назву Корнійчиха, у Я. П. Новицького — урочище Корнетівщина [1, с. 203; 2, сс. 41, 67]. А. І. Классен у щоденнику згадує «великий *Kornischen*» та «старий *Kornischen*», де сіяли ячмінь та овес [29, pp. 14,

38, 93]. Топонім Kornien (Kornischen, Корнише), імовірно, походить від німецького слова Korn (зерно, жито). Отже, назву цього урочища (балки) можна перекласти, як «Зернова» або «Житня».

На північ від Корнетівщини розташована велика балка Широка [1, сс. 203, 214; 2, сс. 40, 67]. Її менонітська назва — Rehlecht (Rehlechte, Reh Tal, Рій лехт) [20, s. 3; 23, s. 5; 24, s. 17]. За словами К. Гільдебранда у сер. XIX ст. Rehlegte була місцем, де особливо любили ховатися вовки [17, s. 56]. На поч. XX ст., як повідомляє А. І. Классен, звідси вивозили дубовий ліс, а поряд вирощували кавуни [29, pp. 14, 25, 52]. Німецьке слово «Reh» перекладається, як «олень» (варіант — косуля), отже назва балки — Оленяча або Косулина.

На західному схилі острова І. П. Классен називає Hinterfeld (нім. — «Заднє поле») та Vorfeld (нім. — «Переднє поле»), розташовані перше — на південь, а друге — на північ від балки Rehlecht [23, s. 5]. Переднє, заднє та старе заднє поле («front field», «back field» та «old back field» в англійському перекладі) згадує у своєму щоденнику А. І. Классен. Тут за його словами вирощували пшеницю, ячмінь, овес, кукурудзу, картоплю, кавуни та гарбузи [29, pp. 14, 38, 92 — 93]. На схемі з книги К. Н. Классен Vorfeld розташоване на захід від села [25, p. 9]. На плані 1867 р. рілля, яку можна пов'язати з Hinterfeld, займає весь західний схил острова між балками Корнише лехт та Рій лехт (Оленяча). Між Рій лехт та Генерал лехт (Генералка), там, де знаходилося Vorfeld, рілля доходить аж до верхів'їв балок східного схилу Хортиці [35].

На північ від Vorfeld розташована балка Генералка (Генеральська) [1, сс. 203, 214; 2, сс. 40, 67]. Під цим іменем вона відома принаймні з 1780-х pp. [41]. Менонітська назва цієї балки — Generalslegte (Generalsleacht, Generalstale, Generalslechte, Генерал лехт) [17, s. 57; 23, ss. 4 — 5; 24, s. 17; 29, pp. 1, 25; 35]. Щодо походження цього топоніму Д. Г. Ремпель повідомляє наступне: «Ми назвали одну балку Generaulsläajcht, бо там за переказом загинув і був похований російський генерал під час російсько-турецької війни 1739 — 40 pp. (така дата у тексті — авт.)» [28, pp. 48 — 49].

На плані 1867 р. на північ від балок Генерал лехт та Ганнеш лехт острівне плато займає пасовище («выгон») [35]. Імовірно, саме цей район Хортиці мав на увазі Н. Я. Крюкер, згадавши «так звану Schafland» («Овечу землю» — нім.) [24, с. 152]. К. Гільдебранд свідчить, що степові пасовища були відгороджені від сільгоспугідь довгою чагарниковою огорожею, яка перетинала увесь острів [17, s. 53].

Північніше балки Генералки на схемі острова, складеній Д. Г. Ремпелем показане урочище Hoher Ufer («Високий берег» — нім.) [27, s. 82]. Імовірно, мається на увазі скеля Гавунівська та круті схили і скелі в урочищі, відомому сьогодні під назвою «Турпляж» [2, с. 69; 39].

На плані 1867 р., південніше сучасного профілакторію заводу «Запоріжсталь» поставлене слово «Штрюк», без уточнення — балка це, чи урочище [35]. Зауважимо, що на північ від цього місця розташована балка Каракайка, менонітська назва якої — Strauchlecht (Strauch Tal) [23, s. 5; 24, s. 17; 29, p. 5]. Цей топонім походить від німецького слова der Strauch (чагарник), отже, назва балки може бути перекладена, як Чагарникова.

Поряд із гирлом балки Каракайки у Старому Дніпрі знаходиться острів, сьогодні відомий під назвою Байди, а на межі XIX — XX ст. — Канцерівський [1, с. 214; 2, с. 40; 39; 52, с. 180]. Як вже було сказано вище, його менонітська німецькомовна назва — Kleine Kamp (Kleine Kampe), платська — de tjleni Kaump (de tjleena Kaump)

[23, s. 88; 24, s. 204; 28, p. 313]. К. Н. Классен, спираючись, очевидно, на українську краєзнавчу літературу ХХ ст., застосовує назву Small Chortitza (англ. Мала Хортиця) [25, p. 11]. Н. Я. Крюкер, занурюючись у приємні спогади дитинства у 1920-х рр., вважає цей острів «кращім місцем у світі». Він згадує розташовані на ньому кілька скель, звідки місцеві хлопці стрибали в Дніпро: «Була велика пласка скеля, так звана Plattform (нім. — Платформа — авт.), достатньо висока, щоби пірнати. Інше місце — «de Atj» (die Ecke) (лат. та нім. — Ріг — авт.). Інше — «Kuljik» (лат. Кулик — авт.), а найвище місце називалося «Вааһ». Це останнє мало біля 20 футів висоти (біля 6 м — авт.) й використовувалося тільки найсміливішими хлопцями». Останню назву автор не пояснює [24, с. 204]. Вірогідно, згадані Н. Я. Крюкером назви були ефемерними мікротопонімами на зразок тих російськомовних, що побутують сьогодні на правому березі Старого Дніпра у Хортицькому р-ні м. Запоріжжя: скелі Чертик, Пятак, Червонец, Кольца тощо [37].

Вище Каракайки на західному схилі Хортиці розташована балка Громушина (Громушині роздори). Свою українську назву вона отримала від імені запорожця Громухи, котрий жив там у ХVІІІ ст. [1, сс. 209, 214; 2, сс. 40, 69]. Менонітська назва балки — Bornlecht (Born Tal, Brunnenlehte, Бором лехт) [23, s. 5; 24, s. 17; 27, s. 80; 29, p. 73; 35]. Варіанти топоніму Bornlecht і Born Tal походять від німецького слова Born — джерело, Brunnenlehte — від німецького ж Brunnen — криниця, Бором лехт — від латського Born — криниця. Отже, назва балки може бути перекладена, як Джерельна (Кринична). Згадуючи лише український топонім, Я. П. Новицький, тим не менше, повідомляє: «В этой отлогой балке два ключа, один из которых, затененный деревьями, орошает живописную лужайку, всегда зеленую, всегда покрытую цветами трилистника и незабудок ... Второй ключ на вершине балки. В 1880 — 1890-х годах, заботами меннонитов, он был углублен, обложен камнями; вода его привлекала проезжих и прохожих» [2, с. 70].

Вище Громушиної (Bornlecht) розташована балка, яка на планах острова поч. ХХІ ст. позначена, як «У перевоза», «Перевізка» [12; 13, с. 6; 39]. В менонітів вона носила назву Fährelecht (Faehrlechte), адже тут був поромний перевіз — Fachre (Faehre, Fahre). За словами І. П. Классена, це єдине місце, де можна переправити вози на поромі через ріку [23, s. 5; 24, ss. 17, 204; 27, ss. 80, 82; 29, p. 8]. На плані 1867 р. балка, де знаходиться пором і будинок поромника з присадибною ділянкою, не поіменована [35]. Д. І. Яворницький також не називає топоніма, згадуючи тільки «место переправы (Ueberfahrt)» [1, с. 202]. Я. П. Новицький повідомляє, що обсаджена алеєю дорога, яка з'єднувала Потьомкінський сад з переправою, називалася «поштовою», але на своїй схемі острова називає її «Степовим шляхом». Там же позначена й дорога «з Розенталя в кол. о-в Хортицьку», що прямує через переправу [2, сс. 21, 40]. Поштову дорогу (в англomовному тексті видання — «post road») згадує також А. І. Классен [29, p. 13].

За 1,5 км на південний захід від скелі Верхня Голова розташоване гирло балки Музичиної [1, с. 214; 2, с. 40]. Її менонітська назва — Neulecht (Гей лехт), в англomовному тексті видання щоденника А. І. Классена — Hay valley [23, s. 5; 35; 29, p. 7]. Топонім перекладається, як «Сінна балка». В історії менонітів це місце пам'ятне тим, що тут влітку 1789 р. відбулася перша ночівля колоністів на острові та їхня зустріч із запорожцем Матвієм Шутем (Дворяненьком) [1, с. 220; 52, с. 171]. У 1891 р. за розпорядженням земського начальника Г. Т. Гаркушевського силами місцевих менонітів поряд із балкою було встановлено пам'ятного дерев'яного хреста на честь козацької церкви, котра ніби-то там стояла [2, с. 72; 29, pp. 7 — 9].

Безпосередньо поряд із островом розташовувалися землі кількох сіл Хортицького округу: Айнлаге (Кічкасу), Хортиці, Розенталя (Канцерівки), Розенгарда (Новослобідки), Бурвальде (Бабурки) та Нижньої Хортиці [2, сс. 40 — 41; 35]. Перебування менонітів на правому березі Старого Дніпра протягом 1789 — 1943 рр. теж залишило свій слід в місцевій топоніміці.

За 1 км на південний захід від сучасного автомобільно-пішохідного мосту через Старий Дніпро на березі ріки знаходиться урочище Царська Пристань. Я. П. Новицький так пояснює цю назву: «В 1787 году, на правом берегу, по преданиям, останавливалась флотилия Екатерины II, следовавшая в Херсон, а в 1790 — эти же места служили пристанью сплавного леса, предназначенного казною для меннонитов ...» [2, с. 74]. Д. Г. Ремпель додає, що у 1789 р. тут висадилася частина колоністів, що прибули з Пруссії [28, р. 78]. На схемах Д. Г. Ремпеля та Н. Я. Крюкера позначена *Zarskaja Pristanj* [27, s. 82]. За словами останнього «нижньо-німецькою» мовою це місце зазвичай називалося «*Priesdaum*» [24, s. 209]. А. І. Классен, повідомляючи про початок руху пасажирського пароплава 24 березня 1909 р., застосовує топонім «*Zarskaja*» (Царская) [29, р. 36]. Втім, згадуючи зупинку на маршруті пароплава та торгівлю лісом, що відбувалася поряд, він частіше вказує *Sandlecht*, тобто Піщану балку («*sandy hollow*» у англomовному тексті видання) [29, pp. 55, 57, 67, 84].

Sandlechte або *Sand Tal* (нім. — Піщана балка) — долина, де в минулому знаходилося одне з двох гірл р. Верхня Хортиця. Саме в пониззі *Sandlechte* знаходиться Царська Пристань. Я. П. Новицький називає цю долину «річищем», а Н. Я. Крюкер — *Altes Dnjepr Bett* — русло Старого Дніпра. Тут, за його словами, знаходилося одне з найбільших і найглибших в околицях озеро «*Gortietschi Ree*» (плат. — Маленька річка Хортиця), «жодним чином не пов'язане з річкою Хортицею в нашому селі ..., де вода залишалася впродовж року, через що це було популярне місце для купання. Високі, гарні старі дерева, що оточували цю місцину, були частиною великого гаю, котрий робив Пристань такою славною». Після катастрофічної повені 1845 р. меноніти перегородили *Sandlechte* (*Altes Dnjepr Bett*, річище) так званою Хортицькою дамбою. Вона запобігала затопленню сіл, особливо Розенталя, під час весняного сніготанення [20, s. 3; 24, ss. 17, 204 — 215; 52, с. 180]. Вочевидь, дамба отримала таку назву тому, що знаходилася на землях села Хортиці [35].

На південь від Царської Пристані знаходиться Хортицький Степок, або Мала Хортиця, як називали її респонденти Я. П. Новицького — місцеві старожили-меноніти. Цей підвищений простір оточений Старим Дніпром та річищем, під час особливо потужних повеней перетворювався на острів, близький у плані до трикутника. Наприкінці XVIII ст. він був укритий лісом з дубу, тополі та осокорів [35; 52, с. 180]. Пізніше меноніти дали цьому урочищу платську назву *Schwienskorff* (нім. *Schweinskorff*), тобто Свиняча Голова, знак якої (можливо — скеля подібної форми?), за словами Д. Г. Ремпеля, там знаходився. Тут, поблизу Дніпра, колоністи села Розенталя збудували свої перші тимчасові землянки [24, ss. 17, 204; 27, s. 82; 28, р. 78]. У північній частині *Schwienskorff* вздовж Старого Дніпра на схемі Н. Я. Крюкера показані *Grosse Felsen* — Великі Скелі. Південніше, приблизно за 0,95 км від Царської Пристані, знаходиться невелика скеля, за свою форму названа менонітами платською мовою *Opekorff* (варіант — *Oapikorff*), а німецькою — *Affenkorff*, тобто Мавп'яча Голова [23, s. 91; 24, ss. 17, 204, 210; 27, s. 82; 28, р. 78]. Поряд із нею Старий Дніпро дуже звужується між надзвичайно мальовни-

чих гранітних берегів. І. П. Классен називає це місце «Dnjepr-tor» der Zarskaja» («Дніпровські ворота» Царської») [23, s. 91].

З південно-західного боку урочище Schwienkskopp омивається річкою Верхня Хортиця, або Верхньо-Хортицький струмок (нім. — Flösschen Chortitza). Долина, якою протікає річка, називалася також Kolonies Tal (нім. — балка Колоній), адже в її верхній частині розташовані села Хортиця та Розенталь [24, ss. 17, 204]. Як твердить Д. Г. Ремпель, перші поселенці називали її «своїм Іорданом», що свідчить про велике сакральне значення цієї річки для колоністів [28, p. 78]. Зауважимо, що саме на річці Верхня Хортиця знаходиться історична святиня менонітів — Віковий або Великий дуб (Hundertjährige Eiche, Grosse Eiche), відомий сьогодні, як Запорізький дуб [24, s. 206; 53, ss. 275 — 276]. К. Н. Классен називає це дерево «живим доказом та справжнім свідком славного минулого Хортиці» [25, s. 18].

Недалеко від Старого Дніпра долину Верхньої Хортиці перетинає збудована менонітами земляна Розентальська дамба (нім. — Rosentahler Damm) [24, s. 204]. Її назва пояснюється тим, що споруда знаходилася на землях села Розенталь [35]. Українська назва села — Канцерівка, німецька — Rosental, платська — Rosentdoal [24, s. 123]. Останні дві перекладаються, як «Трояндова Долина». Вище села у балці Канцерівській був розташований Koloniesgarten (нім. — Сад Колонії), створений ще у 1780-і рр. поряд з палацем князя Г. О. Потьомкіна, який там знаходився. Як повідомляє Д. Г. Ремпель, «згідно усної традиції, Барч (Іоганн Барч, один з двох депутатів-керівників переселення менонітів — авт.) назвав свою садибу Rosedale, і коли ранні поселенці перемістили свої тимчасові прихистки з урочища Schwienkskopp у район саду, вони прийняли Rosedale у якості назви для свого села» [28, pp. 79, 215].

При впадінні р. Верхня Хортиця у Старий Дніпро утворюється мис, названий менонітами платською мовою de Spetz (нім. — der Spitze). Цей топонім можна перекласти, як «Шпиль», «Кінець». Поряд знаходилося урочище з українською за походженням назвою Wirwe — місце, де за словами Н. Я. Крюкера, були водяні вири [24, ss. 204, 215]. Протока Вирва відділяє скелю Канцерівську, тобто острів, відомий сьогодні під іменем Байди, від правого берега Старого Дніпра. Як свідчили респонденти Я. П. Новицького, вона утворилася у XVIII ст. за надзвичайного підйому води, коли були знесені тутешні піщані кучугури [52, с. 180]. Зауважимо, що в «Атласі ріки Дніпра ...» 1784 р. сучасний о. Байди носить назву «Вирва» [54, с. 90].

На захід від урочища Вирви до р. Верхньої Хортиці впадає струмок, що тече нині безіменною балкою. В менонітів вона носила назву Ziegelscheune Tal (Ziegelscheuntal) [24, ss. 17, 204, 215; 29, p. 32]. Топонім можна перекласти з німецької мови, як «долина (балка) Цегляного Сараю». За словами Н. Я. Крюкера, у 1920-і рр. у гирлі балки знаходилися так звані Volgaren Garten (нім. — Болгарські Городи), де вирощувалися різні овочі [24, s. 204].

Навпроти південного кінця острова Байди, на правому боці Старого Дніпра знаходиться гирло балки, яка на плані 1867 р. названа Гольт лехт [35]. Можливо, цей топонім походить від німецького слова Holt («нора»). В такому разі, назва балки може бути перекладена, як Норова.

Вище гирла р. Середня Хортиця на схемі Н. Я. Крюкера позначена Bienen Tal (нім. — Бджолина балка). Точне розташування її доволі складно визначити, але цілком можливо, що тут мається на увазі велика, нині безіменна балка на правому березі Старого Дніпра, за 1,8 км на південний схід від сучасного мосту ім. Б. М. Преображенського [24, s. 17].

Навпроти північно-західного краю острів-хортицьких плавнів у Старий Дніпро впадає р. Середня Хортиця. Долина, по якій вона протікає, як свідчить Я. П. Новицький, мала українську назву Бабурська балка — від прізвища колишнього запорожця поручика Івана Бабури, який проживав там з іншими козаками: Сіроштаном, Задиракою, Шаповалом, Шугаєм, Вербою та ін. [2, с. 67]. І. І. Сіменс називає її *Rosengarter Lechte* — Розенгартська балка [21, s. 5]. Цей топонім походить від назви розташованого у середній течії р. Середня Хортиця менонітського села, заснованого у 1824 р. Його українська назва — Новослобідка, німецька — *Rosengart*, платська — *Rosegoad* [24, s. 123]. Дві останніх перекладаються, як «Трояндовий сад». На англомовній схемі острова з книги К. Н. Классен вищезгадана балка названа *Burwalde valley* — Бурвальдська балка [25, р. 11]. Як і попередній топонім, цей походить від назви розташованого на р. Середня Хортиця села, заснованого менонітами на козацькому попелищі у 1803 р. Його українська назва — Бабурка, німецька — *Burwalde*, платська — *Berwoal* [24, s. 123]. Дві останніх перекладаються, як «Ведмежий ліс». Менонітський населений пункт з такою назвою існував ще у Західній Пруссії [36]. На схемі Н. Я. Крюкера та сама Бабурська балка має німецьку назву *Dnieper Tal* — Дніпровська. У своїй гирловій частині вона зветься *Bucht Tal* — Затокова балка. Вірогідно, цей топонім пояснюється тим, що у гирлі річки щовесни з'являлася велика затока, яка згодом, після створення Каховського водосховища, стала постійною [24, s. 17].

Нарешті, проти південного кінця острова Хортиці у Старий Дніпро з правого боку впадає р. Нижня Хортиця. Балка, по якій вона протікає, згідно Н. Я. Крюкера, носила німецьку назву *Neu Tal*, тобто «Сінна долина (балка)» [24, s. 17]. З лівого боку від гирла річки Нижня Хортиця знаходиться однойменне село, засноване менонітами у 1803 р. Його німецька назва — *Nieder-Chortitz*, платська — *Nie Gortits* [24, s. 123].

Таким чином, доступні нам джерела дозволяють локалізувати на острові Хортиці та правому березі Старого Дніпра понад п'ятдесят менонітських топонімів. Переважна більшість із них пов'язана з господарською діяльністю колоністів, у той час, як українські назви урочищ, котрі побутували одночасно, здебільшого походять від імен історичних персонажів — місцевих запорозьких козаків II пол. XVIII ст.

Слід зауважити, що представлена у пропонованій статті «топонімічна картина» є далеко не повною. По-перше, автор поки не має даних про менонітські назви низки значних об'єктів, розташованих у географічних межах свого дослідження. Це, наприклад, більшість озер у плавневій частині Хортиці, острівні балки Совутина, Велика Молодняга та Липова, острів Дубовий, окремі мальовничі скелі на правому березі Старого Дніпра й розташовані там же кілька нині безіменних великих балок. По-друге, деякі топоніми не вдалося точно локалізувати на місцевості. Серед них *Kästelstein*, *Plattstein*, *Schweinehock*, *Hengsthügel*. По-третє, залишаються невідомими платські, тобто живі, розмовні відповідники німецькомовних назв багатьох урочищ.

Майже всі наведені у статті топоніми нині повністю забуті й не використовуються. Проте, на думку автора, частина з них, особливо ті, українські відповідники яких не відомі, можуть бути поступово повернені до життя. Для цього не зайвим є розмістити ці назви на картах, планах і схемах, а також внести інформацію про них до текстів путівників і пішохідних екскурсій. Першим кроком у цьому напрямку буде схема-додаток до цієї статті.

Бібліографія

1. Яворницький Д. І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу. — Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. — Ч. I. — 312 с.
2. Новицький Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності (за рукописом 1917 р.). — Запоріжжя: Тандем-У, 2005. — 120 с.
3. Бобылева С. И. Общественное мнение России конца XVIII — начала XX в. о российском немце // Вопросы германской истории. — 2004. — № 3. — С. 5 — 34.
4. Велицын А. А. Немецкое завоевание на Юге Росии // Русский вестник. — С.-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1890. — Т. 206. — С. 142 — 299.
5. Чайка О. В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы // Музейний вісник. — 2008. — Вип. 8. — С. 105 — 118.
6. Bergen H. Chortitza Colony atlas. Mennonite Old Colony (1867). — Saskatoon: Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004. — 116 p.
7. Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. XX ст. Збірник документів та матеріалів. — К.: Рідний край, 1997. — 475 с.
8. Peters V. Die Djneprinsel Chortitza und ihre Deutsch-Mennonitische Kolonie // Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde. — 1993. — № 36. — S. 188 — 203.
9. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. — Дніпропетровськ: Промінь, 1967. — 83 с.
10. Киценко Н. П., Пешанов В. Ф. Хортиця. — К.: Мистецтво, 1970. — 44 с.
11. Фоменко В. Г. Хортицкая старина // Заповідна Хортиця. — Запоріжжя: Дике поле, 2006. — Вип. 1. — С. 74 — 150.
12. Остапенко М. А., Остапенко Г. В. Хортиця. Краєзнавчо-туристична карта. — Запоріжжя: ГІС центр «Містобудівник», 2002.
13. Всеосяжна Хортиця. Атлас [Остапенко М. А., Охріменко С. Г., Татарінцев С. І. та ін.]. — Запоріжжя: «Дике Поле», 2006. — 23 с.
14. Власов О. Ю. Топоніміка балкової системи Верхньої Хортиці // Заповідна Хортиця. — Запоріжжя: ПП В. І. Антіпов, 2011. — С. 189 — 194.
15. Власов О. Ю. Острів Хортиця на «Плані дачі колонії Хортиці» 1867 р. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2014. — № 14. — С. 162 — 177.
16. Oberschulz Bartsch, Beisitzer Dyk, Siemens, Heinrich Heese. Das Chortitzer Mennonitengebiet 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortizzer Mennonitenbezirkes [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://chortiza.heimat.eu/Ber1848.html>
17. Hildebrand K. Ein Sonntag von Anno 1840 auf der Insel Chortitza // Zwei dokumente. Quellen zum Geschichtsstudium der Mennoniten in Rußland [Herausgegeben von Victor Peters]. — Winnipeg: Echo-Verlag, 1965. — Buch 14. — S. 47 — 58.
18. Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. — Chortitza, 1891 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://chort.square7.ch/Buch/Mbd.pdf>
19. Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. — 1891 // H3X 25519/П-17209.
20. Peters M. Eine Fahrt um die Insel «Chortitza» // Der Bote. — Mittwoch, den 2. Februar 1927. — S. 3.
21. Siemens I. I. Meine Vorfahren und die Insel Chortitza // Der Bote. — Mittwoch, den 23. Juni 1943. — S. 5.

22. Peters V. Insel Chortitza // Der Bote. — Dienstag, den 16. Januar 1973. — № 3. — S. 9.
23. Klassen Is. P. Die Insel Chortitza. Stimmungsbilder, Gedanken und Erinnerungen. — Winnipeg: Derksen Printers, 1979. — 126 s.
24. Kroeker N. J. Erste Mennoniten-Doerfer Russlands. 1789 — 1943. Chortitza-Rosental. — Vancouver: D. W. Friesen & Sons Ltd., 1981. — 292 s.
25. Klassen C. N. Klassen genealogy: from the land of revolution and war to the land of freedom and peace. — Printed by: Valcraft Printing LTD, 1990. — 636 p.
26. Thiessen J. The Mennonite Low German Dictionary. A Mirror of the Mortal Soul // Preservings. — 1999. — № 15. — P. 131 — 136.
27. Reger A., Plett D. F. Diese Steine. Die Russlandmennoniten. — Steinbach, Manitoba: Crossway Publications Inc., 2001. — 694 s.
28. Rempel D. G., Rempel Carlson C. A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789 — 1923. — Toronto — Buffalo — London: University of Toronto Press, 2002. — 372 p.
29. Diaries of Abraham Johann Klassen. 1891 — 1927 [translation by Margaret Ewert, granddaughter]. — 2003. — 162 p.
30. Браун П. Я. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. — Гальбштадт: Радуга, 1915. — 77 с.
31. Бабкова Ю. В. Языковые заимствования меннонитов, как показатель их социокультурной адаптации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/867>
32. Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь [составитель В. Ф. Дизендорф]. — М.: «ЭРН», 2006. — 558 с.
33. Erste Auswanderung der Mennoniten aus dem Danziger Gebiet nach Südrussland. Aus den nachgelassenen Papieren des verstorbenen Kirchenlehrers Peter Hildebrand. — Halbstadt: Verlag der Typographie von P. Neufeld, 1888. — 51 s.
34. Bergen H. Einlage, Chronik des Dorfes. 1789 — 1943. — Regina, 2010. — 197 s.
35. ДАЗО, ф. 264, оп. 1.
36. Karte von Danzig, Elbing, und Marienburg oder erstes Blat von Westpreussen / verfasst von Ioh. Frid. Endersch. Neu herausgegeben von F. A. Schraembl. Gest. von A. Amon in Wien // Allgemeiner grosser Atlas. — Wien: in eigenem Verlage, 1789 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/hd/content/zoom/2788159>
37. Вікімапія [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://wikimapia.org/#lang=en&lat=54.299898&lon=19.216976&z=13&m=w>
38. Duden. Etimologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. — Wien; Zürich: Dudenverlag, 1963. — Duden Band 7. — 818 s.
39. Власов О. Ю. Національний заповідник «Хортиця». Краєзнавчо-туристична схема. — Запоріжжя, 2016.
40. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя: РПВ «Видавець», 1995. — 56 с.
41. ЦГВИА, ф. ВУА, № 24089 (I-III) 27.
42. Афанасьев-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра. — Львів: Априорі, 2016. — 544 с.
43. Добровольський А. В. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. — Дніпропетровське, 1929. — Т. 1. — С. 61 — 160.

44. Власов О. Ю. Пороги Дніпра. — Харків: Видавець Олександр Савчук, 2018. — 448 с.
45. Bilder und Fotos Rosenthal (Kanzerowka), Chortitza Kolonie [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://chort.square7.ch/FB/4/p65421.jpg>
46. Plauttdeutsches Online-Wörterbuch [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.plaut-dietsch.de/pages/hochplat.html>
47. НБУВ, Сектор картографічних видань, інв. № 17291.
48. Эварницкий Д. И. Остров Хортица на реке Днепре. (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. — 1886. — Т. XIV. — С. 41 — 90.
49. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
50. Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до Лимана. Составлено по исследованиям Днепровской опосной партии, произведенным в 1881 году под руководством Полковника Поликарпова. — Издание Министерства путей сообщения. Картографическое заведение А. Ильина. — СПб., 1886.
51. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных съёмок 1917-18-19-22-24 г.г. (1:50000) // Александров И. Г. Проект. — М.: ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепровское Строительство, 1929. — Т. 1 (Приложения: альбом карт и планов).
52. Новицкий Я. П. С берегов Днепра (очерки Запорожья): Путевые записки и исследования // Я. П. Новицкий. Твори. — Запоріжжя, 2007. — Т. 1. — С. 48 — 183.
53. Власов О. Ю. Hundertjährige Eiche — Запорізький дуб // Заповідна Хортиця. — 2018. — Вип. VII. — С. 272 — 286.
54. Атлас реки Днепра, сочиненной с окуратной описи 1784 го году по имени Ея Императорскаго Величества указу, от вершины ея вниз по течение до впадения в Лиман с присоединением онаго и до Чернаго моря // НБУВ, Сектор картографічних видань. — 95 с.

Власов О. Ю.

Меннонитская топонимика острова Хортицы и его окрестностей

Статья является первой в Украине публикацией, специально посвященной меннонитским названиям урочищ острова Хортицы и правого берега Старого Днепра. Используя, главным образом, данные, содержащиеся в работах меннонитских историков и краеведов Канады и США, автор попытался локализовать и интерпретировать несколько десятков ныне полностью забытых топонимов — памятников истории, языка и фольклора народа, внесшего огромный вклад в развитие нашего края в кон. XVIII — нач. XX вв.

Vlasov O. Yu.

Mennonite place names of the island of Khortitsa and its environs

This article is the first publication in Ukraine dedicated specifically to the Mennonite names of the tracts of the island of Khortitsa and the right bank of the Old Dnieper. Using mainly the data contained in the works of Mennonite historians and local historians of Canada and the USA, the author tried to localize and interpret several dozens of completely forgotten place names — historical monuments, language and folklore of the people, which made a huge contribution to the development of our region in the end. XVIII — beg. XX century.

**БОРЦІ ЗА СВОБОДУ. УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР
В РЕВОЛЮЦІЇ 1905 – 1907 рр. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

Восени 1917 р. український прапор було піднято над панцерником «Святий Пантелеймон». Тоді ж корабель отримав назву «Борець за свободу». Це була вже третя назва корабля, який закладався на Чорноморському суднобудівному заводі в Миколаїві як «Князь Потьомкін-Таврійський». Були роки, коли мільйони людей із захватом дивилися художній фільм про повстання на овіяному легендами «Потьомкіні». Навіть ті, хто знав історію посередньо, про повстання чули і могли навіть дещо розповісти про цей історичний факт. Щоправда, за рамки затвердженої фабули не виходили ані серйозні дослідники, ані пересічні громадяни. Загальна хронологія повстання, звичайно ж витримувалася, прізвища називалися вірно. Однак повстання було вписане в контекст пануючої на той час ідеології.

Автор цієї розвідки не намагається описати події на панцернику, вони загальновідомі та доступні для ознайомлення. Головна мета роботи — аналіз ставлення членів екіпажу бунтівного корабля до повстання, аналіз чинників, що до нього привели, перш за все в національному вимірі. Зроблена спроба співставити отримані дані з тим, що відбувалося на інших кораблях та Чорноморському флоті загалом. І, оскільки збройні сили держави є невід'ємною частиною самої держави, автор намагався вписати повстання матросів в загальний контекст та вивести деякі закономірності в революційному русі.

Подія породила величезну за обсягом кількість літератури, детальний аналіз якої не входить до планів автора. Стисло можна сказати, що увічнення та пропаганда повстання почалися одразу після його завершення, і перші друковані видання датуються саме 1905 р. Вже у вересні 1906 р. проводир повстання Опанас Матюшенко шукав можливість надрукувати свої спогади вже другим виданням [1, с. 110]. В різні часи робилися бібліографічні аналізи, що дають змогу максимально повно ознайомитися з джерелами та дослідженнями теми [2, сс. 10 — 17; 3, сс. 284 — 286; 4, сс. 6 — 7; 5, сс. 5 — 28]. Українські історики радянської доби відзначали публікаціями ювілеї повстання, однак концептуально нічого нового не вносили [6; 7; 8]. Хіба що ці публікації додавали нові фактичні матеріали. І тільки наприкінці радянської доби почався деякий перегляд старого наративу. О. Матюшенко тепер визначався не як більшовик, а як анархіст [9, с. 140].

В закордонних виданнях тема про українську приналежність матросів панцерника була піднята не пізніше початку 60-х рр. ХХ ст. [10, с. 1456]. Після здобуття Україною незалежності до українського виміру повстання повернулися. Хід цього повернення вже проаналізований [11, с. 56]. Для нас важливим є те, що знов були поєднані саме повстання та термін «національно-визвольний рух». До аналізу цього поєднання ще дійдемо. Однією з найбільш національно-орієнтованих була стаття Д. Кулиняка [12].

В сучасній Росії, як і на початку ХХ ст. про революцію говорять стримано. Про потьомкінське повстання також. В. В. Шигін навіть називає учасників повстання «лжегероями» та наводить вирвані з контексту факти з метою доведення цього [13]. Подібний наратив виявився популярним, книга була перевидана. В такому саме ключі написані ще два твори автора [14; 15]. Навряд чи вказані книги цікаві з

історичної точки зору, однак як зразки пропаганди, безумовно, варті розгляду. З'явилися матеріали, де події на кораблі називають «чорними сторінками» історії та шукають їх витoki лише в закордонному фінансуванні [16]. Написане вище не означає, що серйозних досліджень на російських теренах не існує. Вихід книги Ю. П. Кардашева [17] значною мірою перевернув уяву дослідників про повстання. Поіменний перелік команди «Потьомкіна» був одним з основних джерел і для нашого дослідження.

Повстання на Потьомкіні було викликане революційними подіями 1905 – 1907 рр. Під час існування пізнього СРСР вони отримали назву Перша російська революція. Нами вживання цього терміну вже в Україні прослідковано до 2008 р. [18]. Існував термін «революція 1905 – 1907 років у Росії». В сучасній українській науковій літературі вживається термін «революція 1905 – 1907 рр. в Російській імперії» [19, с. 459]. Також існує термін «революція 1905 – 1907 рр. в Україні» [20, с. 157]. Автор останньої за хронологією відомої нам публікації не конкретизує місце і для визначення події оперує лише датою [21]. Ми притримуємося терміну з зазначенням Російської імперії. Справа в тому, що в українській мові слово «російська» у поєднанні з вказаною подією асоціюється головним чином з етнічною спільністю (рос. «русская»). І лише другорядною є асоціація з геополітичним об'єднанням (рос. «российская»). Тобто згідно з нормами української мови перш за все революцію здійснювали росіяни. Російські ж революціонери ще тоді відрізняли зазначені вище слова і розуміли революцію як загальноросійську, всеімперську, включно з національними окраїнами [22, с. 24]. Про Україну в цих подіях науковці почали говорити не пізніше 1954 р., але здебільшого в географічному контексті [23; 24]. Ступінь участі українців розмивалася тезами про єдність пролетаріату та селянства всіх національностей. При цьому деякі автори керуючу роль у революційному процесі відводили саме російському пролетаріату в національному, а не географічному сенсі [25, с. 8].

Вперше про український національно-визвольний рух в поєднанні з революційними подіями заговорили у 1951 р., згодом було навіть визнано, що «Український народ ... в умовах царської Росії на початку ХХ ст. позбавлений був права на вільний національний розвиток, рідну мову і власну державу» [26, сс. 27 – 28]. Відомий випадок, коли і в місцевій науковій пресі Україна, як територія, була пов'язана з терміном «пригноблені народи Росії» [27, с. 13]. Розвитку такі крамольні думки не отримали. Також у п'ятидесятих роках відкрито говорилося про вимоги поляків отримати автономію, боротьбу фінів за відновлення власної конституції, уведення в освіті та діловодстві Латвії латиської мови, боротьбу народів Середньої Азії та Казахстану на національному ґрунті [28, сс. 137 – 145]. Про національне гноблення, переслідування рідної культури та мови, як одну з причин революції говорилося і пізніше, у сімдесятих-вісімдесятих роках [29, с. 9]. Було відомо, що, наприклад українські вчителі вели боротьбу за скасування різних національних обмежень [30, с. 60]. Тим не менш, писати про гноблення поляків, латишів, естонців, кавказьких народів було ще можливо [31, с. 44; 32, с. 278], а от детальне вивчення питання щодо національного гніту стосовно українців вже знаходилося під суворим табу. Виходить, національне питання, разом з безліччю інших питань, було вкрай важливим, але вивчення його в спеціальній літературі регламентувалося. У сучасній російській літературі національне питання розглядається як один з дестабілізуючих факторів. Тим не менш український чинник у цьому контексті не фігурує [33, сс. 54 – 56].

На самому початку революції, 16 січня 1905 р. міністр фінансів В. Коковцов доповідав імператору, що робітничі страйки в Москві не набули особливого розмаху, в Петербурзі не було сильної організації, в центральних губерніях, за виключенням Саратовської, страйків взагалі не було. Найбільшу стурбованість у посадовця викликали події на західних окраїнах — в Ревелі, Ризі, Лібаві, Митаві, а особливо у Лодзінському та Варшавському районах. В останніх страйкували практично всі підприємства. Революційна пропаганда була дуже поширеною [34, с. 8]. Вірогідно, міністр чітко розумів, що найбільші загрози імперії йдуть саме з національних окраїн. Трохи згодом імперські столиці набрали обертів, але у своїй суті слова міністра залишалися вірними протягом усього революційного вибуху.

Оскільки збройне повстання на «Потьомкіні» було ледь не найбільш яскравим епізодом усієї революції, воно заслуговує бути розглянутим знов. Тим більше, поява в літературі поіменного списку команди панцерника дозволяє аналізувати різні боки події математично. Корабель був закритою територією, де стикнулися як прихильники, так і супротивники революції. Аналіз поведінки команди у кількісному вимірі може привести до важливих узагальнень. Розуміємо, що люди, які знаходилися на борту, не є випадковою вибіркою з усього населення Російської імперії. Тому в повній мірі екстраполювати результати дослідження на всю імперію не варто. Це не статистичний зріз. Хоч математика і є наукою точною, в нашому випадку абсолютної точності бути не може, тому що по-перше, джерела не зберегли достеменних відомостей про дії та настрої усіх, хто знаходився на кораблі тими днями, і по-друге, суб'єктивними є критерії відбору реальних людей до тих чи інших груп. Ми в цілому погоджуємося з критеріями, що вже окреслені під час визначення тих, хто приймав або не приймав участь у повстанні [17, сс. 448 — 450]. Тим не менш, суб'єктивність критеріїв призвела до того, що на самому початку в дослідження вводяться різні цифри. Так, у нас учасників повстання виявилось 201, а противників — 56. У Ю. П. Кардашева відповідно 228 та 37. Потрібні пояснення. Перш за все, ми аналізуємо дії не тільки нижніх чинів, а і офіцерів корабля, та священника. Таким чином кількість тих, хто виступав проти вирівнюється. По учасниках різниця більш суттєва, хоча і не критична. Пояснюємо наші критерії.

Членів команди ділимо на три групи. Перша, назвемо її групою I, — учасники повстання. Ступінь участі кожного була різною, тому додатково розіб'ємо ще на три підгрупи, позначені арабськими цифрами. Спочатку йдуть найбільш активні учасники. В документах слідства вони позначаються як «проводирі», «головні призовідники бунту», «вбивці» і таке інше. Члени Суднової комісії керували судом протягом повстання, тому теж включені до цієї підгрупи. Сьогодні важко визначити, точний склад комісії. Учасники подій та дослідники подавали відомості, що коливаються в межах 15 — 36 осіб. При цьому джерела дають 45 прізвищ людей, які могли бути її членами [3, с. 287]. Ми оперуємо списками Ю. П. Кардашева [17, сс. 457, 458]. Сюди ж додаємо тих, чиї активні дії підтверджуються іншими джерелами. Під цю категорію мав би потрапити Кісельов О. О., який у 1963 р. повідомляв, що власноруч викинув за борт суднового лікаря [17, сс. 290, 514]. Нами такий факт не був виявлений в ранніх джерелах, тому маємо сумнів в його достеменності. Наступна підгрупа — це люди, які приймали участь у повстанні не так активно, в залежності від обставин могли коливатися. Сюди віднесений К. М. Перелігін, фігура дуже суперечлива. У власних спогадах він не ототожнює себе з повсталими, часто навіть протиставляє. На початку повстання ховався. Однак, після перемоги

повсталих приймав дієву участь в роботі суднової комісії, отримував від неї важливі доручення і виконував їх [17, с. 348]. Не виключаємо, що він діяв з остраху, оскільки відомо, що про суворі покарання на кораблі говорили неодноразово [35, сс. 34, 37]. Виділення третьої підгрупи потребує додаткових пояснень. Про деяких матросів говорилося, що вони були озброєні. Формально усі вони грали на руку повсталих, тому що наявність значної маси озброєних людей дезорганізовувала тих, хто міг хоча б подумати про активний спротив. З іншого боку активні учасники повстання загрожували розстрілом або побиттям тим, хто гвинтівку не візьме [17, сс. 317, 399]. Саме в такий спосіб змусили озброїтися Шестака (Шестакова) Т. С. За першої можливості він повернув гвинтівку до піраміди, ми не вважаємо його учасником повстання [17, с. 415]. До другої підгрупи був віднесений озброєний Матвієнко Т. В., оскільки ще й вигукував «Ура!» [17, с. 325]. Тому ми розуміємо, що з 13 матросів третьої підгрупи могли бути як прихильники повстання, так і ті, хто його не схвалював.

Особи, що об'єднані до підгрупи I.1 були основними локомотивами повстання. За повідомленням О. М. Коваленка, О. Матюшенко заявив команді, що їх, свідомих революціонерів, на борту було «душ сто». Сам Коваленко оцінював кількість активних учасників в півтори сотні, серед яких близько п'ятдесяти були абсолютно свідомими та більш-менш розвиненими [36, № 2, сс. 129, 130]. Першим охарактеризував ступінь підтримки командою повстання матрос І. І. Коберда, який втік з панцерника в Феодосії. За його оцінкою лише 67 осіб були просякнуті «духом бунту», а до 400 цьому зовсім не співчували [37, с. 267]. Про 70 – 80 найбільш активних доповідав російський шпигун Г. Мелас [37, с. 276]. Приблизно через пів століття М. П. Рижий згадував, що максимально активних було близько сімдесяти, а приймали участь у повстанні сотні [38, с. 40].

Друга група, умовно група II, в повстанні участі не приймала. Ми так само розділили її на три підгрупи. До першої були віднесені ті, хто відкрито протидіяв повсталим, або мав мужність втекти з корабля. Друга підгрупа складається з матросів, які пасивно протистояли переховуючись. Третя підгрупа – це особи, про яких відомо лише те, що участі в повстанні вони не приймали, або повернулися до Севастополя на самому «Потьомкіні» і були звільнені від суду чи визнані судом невинними. За оцінками О. М. Коваленка тих хто відкрито протистояв було близько сімдесяти [36, № 2, с. 130]. Одразу після подій К. М. Перелигін повідомляв, що на початку повстання не бажали бунтувати близько 300 матросів [39, с. 234]. Виходячі з оцінок сучасників, можна стверджувати, що порядок цифр, як по першій, так і по другій групах в нашій класифікації приблизно відповідає дійсності. Також варто зауважити, що Коваленко оцінював противників вже після того, як більшості офіцерів на борту вже не було.

Нарешті третя група, умовно група III, складається з тих, чия участь у подіях невідома. Статистика третьої групи використана в дослідженні безіменно, за деякими виключеннями. До цієї ж групи був включений Шендеров С. М., активний учасник та організатор повстання, який після другого сходу на берег в Одесі на панцерник не повернувся. Слідством було встановлено, що при собі він мав гроші з суднової каси для закупівлі провізії [17, сс. 414 – 415]. Оскільки він міг керуватися мотивами особистого збагачення, нами, не без вагань, було прийняте саме таке рішення.

Задля уникнення подальших непорозумінь, вважаємо за потрібне подати усі прізвища як командного складу, так і рядових матросів з перших двох груп

(таблиця 1). Важливо зауважити наступне: прізвища в таблиці подані російською мовою. Саме нею провадилося тодішнє діловодство, але мова зразка 1905 р. не була тотожною сучасній. Це створює для дослідників певні проблеми. Оригінальне прізвище рекрута неросійського походження, в деяких випадках було дещо змінено флотським писарем у відповідності до тодішнього правопису і вдруге

Таблиця 1

Група		Прізвище	Кількість
I	1	Алексеев Н. С., Алексеев П. В., Андрианов (Адрианов) А. А. (Я.), Арманов М. С., Барабаш И. К., Безсонов П. И., Богданов (Богдан) И. А., Борисенко (Борденко, Борженко) Л. Г., Бредихин Е. Р., Бредковский С. Ф., Бурля Н. И., Бурсов (Бурцев) П. М., Бутков (Будьков) З. С., Вайнберг (Вейнберг) Г., Вакуленчук Г. Н., Войцеховский А. Д., Волобуев М. А., Вольский М. П., Воронько С. В., Гаврилов Я. (В.) В., Гайворонский З. Н., Гасаненко М. Г., Годун А. Я., Горелов Д. И., Гузь С. Я., Гутников Е. В., Данилюк И. К., Деев В. М., Денисенко С. А., Добровольский Н. И., Душин С. Р., Дымченко И. А., Ермолаев Е. А., Ефименко Е. И., Ефименко М. П., Задорожный И. П., Заулошнов А. Н., Зиновьев В. А., Зиновьев М. А., Зинченко В. М., Иванчук И. Т., Исаенко Т. М., Карпенко И. С., Карпенко И. И., Касьянов Л. С., Кашугин Ф. Я., Киреев И. П., Китайгородский К. Ф., Кобцы (Капцы) И. П., Коваленко И., Колбаса П. Г., Коломейцев П. П., Костенко М. М., Кошелев М. И., Крадожон Г. А., Кривопоткин Я. Д., Кружнов И. П., Кулик В. П., Куликов А. Е., Курилов П. Я., Курносов М. Е., Лапшин В. С., Липатов Ф. А., Логинов Г. С., Ломакин С. Р., Луцаев Ф. П., Лычев И. А., Макаров А. В., Мартыанов Т. Г., Матюшенко А. Н., Медведев Я. Д., Михайлов С. М., Морозов И. М., Ненашев А. С., Никишкин В. З., Овчаров Я. П., Плотноков Ф. М., Погорняц Ф. А., Покасюк П. М., Поляков Е. Г., Попруга Ф. В., Пятаков Ф. И., Резниченко Е. К., Репин И. А., Родин С. С., Савотченко Г., Савотченко К. Г., Самойленко А. В., Самойлов И. С., Свешников (Свешников) Г. К., Сивоголовов М. М., Скребнев Т. В., Солодов Е. П., Сомерс Ф., Спинов И. С., Стриж Г. Т., Сыров А. П., Терновой И. В., Тупиков Ф., Фенин И. Ф., Фишков З. И., Фролов И. И., Фурсаев Н. С., Харитонов Ф., Хитеев В. Н., Цвиркунов (Циркунов) М. Е., Черницын К. К., Шевченко Ф. Г., Шепелевич (Шипилевич) Н., Шестидесятый И. П., Шестопалов В. В., Шилин А. И., Шинкаренко М. В.	113
	2	Коваленко А. М., Алексеенко Ф. С., Андреев Ф. А., Андрюхин Ф. И., Антифеев С. Х., Атаев М. И., Бандурин (Бандура) М. Е., Барковский В. П., Блохин П. И., Богомолов М. А., Борчан А. К., Брославец А., Бычинин Я. А., Волошко С. З., Гарькавый С. М., Глущенко И. С., Глущенко Я. Е., Головацкий К., Гоптарев П. С., Горбачов Е. И., Грабанчук, Захарчук Ф. И., Гринченко В. Д., Гузенко К. Е., Гуменюк О. Ф., Дәнекин Г. Х., Дема Д. Л., Десятниченко А. К., Журовлев Е. Д., Захарченко И. Д., Землянский Г. Я., Зиновьев А. С., Зубрилин Р. К., Илларионов И., Кадубенко Н. Д., Калашников И. И., Канибас Д. П., Карпенко Я., Кирьяненко Д. Г., Кобыляцкий И. Я., Ковалев Ф. М., Коваленко И. М., Козленко И. Ф., Коровянский Ф. С., Костюков П. В., Краснолуцкий И., Крюков А. А., Кулемин И. К., Кулишов Г. Е., Кучерявый С. И., Лакий (Латий) Е. Г., Лебедев Н. Е., Логинов (Логвинов) И. С., Мальнев М. Л., Матвеев Т. В., Мирсков А. А., Наследников М. С., Окин П. Ф., Пахно И. А., Перелыгин К. М., Переседов П. И., Переяславец (Переяслица) С. А., Полторацкий Г. Н., Пригорницкий В. Е., Прохоров Б. С., Робулец И. Е., Розенко (Раденко) К. Ф., Рудоквас В. Г., Скорятин Д. М., Соколов К. И., Спевчук Ф. П., Старков Д. Г., Старцев (Старцев-Шишкарев, Шишкарев И. И., Сучкин И. М., Хохлаков Н. Т., Чиченков А. З.	75
	3	Беликов А. Д., Гончаров А. П., Кубрак Г. С., Липинский И. Н., Литвиненко И. Н., Лунев А. Р., Никулин П. П., Погорелов Н. Я., Пудовкин Г. Ф., Рыженков (Рожанков) В. И., Турбаев А. И., Хуторянский И. С., Шаблыкин (Щеблыкин) И.	13
II	1	Алексеев Д. П., Гиляровский И. И., Голиков Е. Н., Ливинцев Н. Я., Макаров А. Н., Назаров И. Ф., Неупокоев А. К., Пармен, Смирнов С. Е., Тон В. К., Цветков Н. Я., Ястребцов Н. С., Баланда И. С., Безчетнов М. М., Бердин (Берда) Д. В., Болдин (Балдин) И. В., Бордюков П. Г., Веденмеер Ф. А., Выгуляр М. К., Гапоненко Е. Г., Голик М. И., Грязнов Ф. М., Гусаков П. А., Денчик А. Я., Дмитренко А. Я., Дорошенко И. Г., Зыбалов Д. Т., Коберда (Каберда) И. И., Коляда П. Г., Кузьминов Н. К., Лесовой А. Г., Линник Д. Н., Мануилов М. М., Михайленко В. И., Мурмов В. В., Муромцев А. Н., Мухин (Мушенин) Е. С., Пархоменко А. Д., Подуст М. С., Раевский Г. В., Раздобурдин В. Г., Ракитин Г. К., Резцов Е. Ф., Руденко Н. А., Рыбас Т. З., Сафронов Л. В., Сербин А. И., Сопрыкин И. П., Усачев В. М., Фатин П. Е., Хандыга (Хандыря) М. Ф., Хвостов Г. Л., Шевелев Г., Шевченко Е. С., Шопарев Д. И., Щербина И. Ф.	56
	2	Вахтин Б. В., Гурин К. Г., Заушкевич С. А., Калужнов П. В., Беленко С. С., Белый П. Я., Бибикин Г. И., Бойко С. С., Бровко А. Т., Герашенко Ф. Я., Дороган Е. П., Иваненко Н. А., Ковтун (Колтунов) П. П., Комарницкий О. С., Кох Х. Д., Кочегаров А. С., Мостицкий И. И., Набока Е. А., Перевизников (Переврзников) С. И., Перепелицын Ф. П., Петренко М. Н., Позенко М. Н., Рязцов Г. К., Сложеницын (Сложеница) Е. А., Староверов И. А., Сычев А. Я., Тоторец И. А., Трубников А. К., Худяев Ф., Чечин В. Е., Чикала (Чекалов) Ф. С., Шипилов (Шепилов) Т. А., Юрченко Н. П., Ярцев П. Я.	34
	3	Акользин Е., Артюхин (Артюх) И. Я., Аршинов В. Т., Бабанин (Бабинин) Р. А., Боков С. В., Васильев Н. В., Васильченко Г. М., Васин И. И., Горбунов Я. Л., Гриден (Гриднев) Д. С., Губский Е. Д., Гужва А. С., Гусев Н. П., Дзвиденко К. С., Еремин Н. К., Ефимов М. И., Журавкин П. А., Звягинцев Д. И., Земляной И. Ф., Зубченко Т. С., Иванов И. Г., Кожушко Н. И., Костенко Е. Г., Курбатов С. В., Курганов А. Ф., Кучерявый Д. И., Мамошин К. Н., Мартыненко Ф. Я., Махота С. Г., Михайленко И. И., Нечай Ф. (Е) М., Николаев М. Т., Овчинников Я. П., Пожидаев И. А., Рубан Е. А., Рубин (Рудин) В. К., Самочкин Ф. С., Сапронов К. А., Теменко (Томенко) Ф. М., Чепорев (Чопоров) Н. М., Шашкин Ф. С., Шестак (Шестак) . С., Щербак С. И., Ягупов М. М., Яковец В. А.	45

змінено вже зараз. Так, курляндський селянин Я. Кенинь у звинувачувальному акті став Я. Кеніним [40, сс. 252, 295]. Уважний читач побачить, що одна людина мала по декілька варіантів написання прізвища — це також результат подібної практики. Задля уникнення додаткових помилок переклад на українську робився лише в тексті статті. Це важливо тому, що прізвище також має національну ознаку. Документально підтверджена національність лише декількох потьомкінців. Те, що Матюшенко був українцем зафіксовано в карній справі [37, с. 327]. Звичайно ж ми ніколи вже достотно не дізнаємося про національність кожного присутнього на борту. В нашому дослідженні орієнтирами буде місце призову, відсоток українців в місці призову та прізвище. Автор не стверджує, що визначив кожного українця поіменно, мова йде лише про тенденції.

Відомо, що на момент повстання на панцернику знаходилися 796 офіцерів та матросів. Поіменний перелік містить 799 прізвищ, включно з двома лікарями та священиком [17, сс. 208 — 424, 433]. Місце призову 35 осіб не встановлено, однак ці люди позначені в таблиці 1 у своїх категоріях. Місце призову вважаємо місцем народження. Звичайно ж міграції були можливими, однак не думаємо, що похибка у цьому випадку буде суттєвою. Нашим завданням є визначення ступеню підтримки, або непідтримки повстання вихідцями з українських та неукраїнських губерній тому в таблиці 2 загальна чисельність команди буде меншою на 35 осіб, зменшаться також окремі підгрупи. На судні були представники 34 губерній та Донської області. З них Волинська, Катеринославська, Київська, Полтавська, Харківська, Херсонська та Чернігівська є українськими [41, с. 6].

Таблиця 2

Група	Українські губернії			Неукраїнські губернії			Усього
	кількість осіб	відсоток		кількість осіб	відсоток		
		від 799	від 764		від 799	від 764	
I.1	43	5,38	5,62	68	8,51	8,90	111
I.2	28	3,50	3,66	44	5,50	5,75	72
I.3	4	0,50	0,52	9	1,12	1,17	13
Разом I	75	9,38	9,81	121	15,14	15,83	196
II.1	17	2,12	2,22	28	3,50	3,66	45
II.2	12	1,50	1,57	17	2,12	2,22	29
II.3	12	1,50	1,57	29	3,62	3,79	41
Разом II	41	5,13	5,36	74	9,26	9,68	115
III	142	17,77	18,58	311	38,92	40,70	453
Загалом	258	32,29	33,77	506	63,32	66,23	764

Аналізуючі табличні дані, перш за все треба зауважити, що через заокруглення соті долі відсотків плывуть і дають огріх, який не впливає на загальну картину. Відсотки вираховані як від усієї команди загалом, так і від частини команди, яку можна прив'язати до конкретної місцевості. Існують різні думки з приводу співвідношення представників різних національностей на Чорноморському флоті, ресурсом формування якого Військове міністерство у 1897 р. виділило 9 південних губерній [42, с. 39]. Кількість українців різні автори оцінюють в 65 % або більш ніж 75 % [42, с. 55; 43, с. 433]. Перша цифра відображає стан на 1917 р., походження другої невідомо. На прикладі «Потьомкіна» бачимо, що загальне

співвідношення вихідців з українських губерній до вихідців з інших становить приблизно 1:2. Беручи до уваги, що українці жили і в інших губерніях, загальна їх кількість буде дещо більшою. А от кількість учасників повстання співвідноситься приблизно 1:1,6. Якщо узяти активних учасників, отримаємо майже таку саму пропорцію. Кількість тих, хто участі в повстанні не приймав співвідноситься як 1:1,1. Пропорція між активними супротивниками дорівнює приблизно 1:1,6. Таким чином можна стверджувати, що вихідці з українських губерній приймали більш активну участь в подіях на боці повсталих. Не приймали участі у повстанні приблизно рівні кількості. Проте серед активних супротивників превалювали ті, хто жив за межами українських територій. Звичайно ж, в українських губерніях проживали не лише етнічні українці. Так само українці проживали в Таврійській, Кубанській, Курській, Ставропольській, Бесарабській та інших губерніях. В Донській області, наприклад, українське населення складало майже третину від усіх мешканців [44, с. 390]. Відомо, що однією з етнічних ознак є прізвище. Донська область до підгрупи I.1 дала 10 осіб, з яких шестеро мають українські прізвища, а ще двоє — русифіковані українські.

Аналіз прізвищ на професійному рівні повинні робити мовознавці. Ми під час такого аналізу спиралися на роботу Ю. К. Редька [45]. Наш аналіз підгруп I.1 та II.1 дає співвідношення відповідно 1:2,6 та 1:2,7. Існує певна проблема з прізвищами, які закінчуються на -ов. Ми їх не включали до українських, хоча в деяких випадках вони такими можуть бути [45, сс. 201, 208].

На кораблі були представники різних губерній, але найбільшу кількість склали рекрути з Катеринославської та Самарської. Приблизно однакова кількість матросів від них дають можливість провести об'єктивне порівняння дій вихідців з української та неукраїнської губерній (таблиця 3). З таблиці видно, що катеринославці були більш активними. Серед тих, хто бунтував, їх майже вдвічі більше. Так само значно переважають активні учасники. Перевага серед тих, хто не бунтував, над самарцями зовсім незначна.

Таблиця 3

Група	Катеринославська	Самарська
I.1	12	7
I.2	12	5
I.3	0	1
Разом I	24	13
II.1	5	5
II.2	5	3
II.3	5	4
Разом II	15	12
III	43	55
Загалом	82	80

Серед найактивніших учасників була певна еліта. Ці люди готували повстання заздалегідь, на самому його початку діяли рішуче і пройшли увесь шлях до кінця. Кардашев вивів перелік таких людей [17, сс. 448, 460]. Ми виокремили з нього п'ятьох осіб. Позиція по Шендерову С. М. вже була пояснена, Старцев та Десятниченко були віднесені до підгрупи I.2, відомості по Онуфрієнко Г. (П). Г. та Скрипнікову Г. А. вважаємо недостатніми. Тому будемо притримуватися

переліку найактивніших в наступній редакції: Алексеев П. В., Бредихін Ю. Р., Вакуленчук Г. М., Денисенко С. О., Димченко І. О., Заулошнов О. М., Кобци (Капци) І. П., Коваленко І., Кулик В. П., Матюшенко О. М., Нікішкін В. З., Резниченко Є. К., Родін С. С., Самойлов І. С., Сиров О. П., Спінов І. С., Фурсаєв М. С., Черніцин К. К., Шестидесятий І. П. З цих дев'ятнадцяти матросів дев'ять народилися в українських губерніях. У нас є підстави доповнити цей список ще однією людиною — М. М. Костенком. Не відомо, чи готував він повстання, проте входив разом з Резниченко та Матюшенко до виконкому судової комісії. Цей своєрідний тріумвірат фактично виконував обов'язки командира корабля [3, сс. 304 — 305]. Усі троє мали українське походження та прізвище. Варто зауважити, що полковник Шульц, який не був членом команди, і знаходився на борту як експерт з артилерійської стрільби, оцінював кількість найбільш активних повстанців приблизно в 12 осіб [37, с. 263].

Вже йшлося про те, що на українській етнічній території могли проживати представники інших національностей і навпаки. Для отримання максимально повної картини варто було б проаналізувати місце призову кожного члена команди і співставити з етнічною ситуацією. Для прикладу такий аналіз зроблено на частинах Катеринославської та Таврійської губерній, які зараз складають територію Запорізької області. Це цікаво ще і тому, що одна губернія позиціонована як українська, а інша як неукраїнська. Місця призову накладено на етнічну ситуацію на 1926 р., яка графічно відображена в цифровому атласі України, що створений Українським науковим інститутом Гарвардського університету [46]. Було б логічніше використовувати матеріали перепису 1897 р. Тим не менш, перепис 1926 р. проводився ще до Великого Голоду і ситуація навряд чи істотно змінилася у порівнянні з початком ХХ ст. Результати аналізу відображені в таблиці 4. Прізвища та ініціали подані російською. Незрозуміло звідки було призвано С. Я. Гузя. У 1859 р. в Олександрівському повіті було 6 населених пунктів з назвою Весела, один з яких локалізується на території сучасної Донецької області [47, сс. 21 — 24, 32, 34]. У 1886 р. зафіксовані села Весела (Солошина) та Маломихайлівка (Весела) [48, с. 23]. У 1968 р. на території Запорізької області, яка раніше входила до Катеринославської губернії було 4 населені пункти з такою назвою. Ще три були перейменовані і один увійшов до складу іншого [49, сс. 17, 19, 29, 34, 82, 88]. Витоки деяких з цих сел, вірогідно, сягали ХІХ ст. Тому місце призову цього матроса залишається невідомим. І, оскільки вірогідність того, що народився він на території сучасної Запорізької, а не Донецької області вища його внесено до таблиці без прив'язки до етнічної картини. До таблиці не увійшов Й. А. Седуненко з Кубанської області, який оселився в с. Біленьке після повернення до СРСР вже після Другої світової війни [50, с. 2].

Таким чином, маємо 36 осіб. Це 4,5 % облікового складу корабля. На початку 80-х рр. ХХ ст. як учасники повстання в історію Запорізької області були вписані 13 прізвищ [51, сс. 149, 189, 316, 338, 358, 374, 405, 561, 616]. З них на борту під час повстання знаходилося лише десятеро, їх прізвища позначені зірочкою. Решта таку честь собі приписали, або це за них зробив хтось інший. Тут варто зауважити, що фальшиві потьомкінці з'являлися і в двадцятих, і в п'ятидесятих роках ХХ ст. [17, с. 196; 37, сс. 319 — 326; 32, с. 244; 52, с. 41]. Замовчувалося те, що троє з цих десяти були активними противниками. Вірогідно, вони зробили усе можливе, щоб їх справжнє ставлення до повстання з роками було забуте. Наразі можна документально підтвердити участь у повстанні лише трьох з вказаної десятки. Хоч

М. Д. Данілов і говорив в пізній автобіографії про свою активну участь [7, с. 136], не бачимо підстав переводити його з третьої групи до першої. Аналізуючи табличні дані про походження тих, чия участь в подіях відома, можна зробити важливий висновок. Якщо людина жила в місцевості, переважно населеній українцями, вірогідність участі у повстанні була більшою і навпаки.

Таблиця 4

Місце призову (губернія, повіт, населений пункт)			Прізвище	Група	Відсоток українців росіян		Район (станом на 1926 р.)
Катеринославська губернія	Катеринославський	Біленьке	Пазюк П. К. *	III	67,1	2,81	Хортицький
	Маріупольський	Новоспасівка	Бровко А. Т.	II.2	55,84	35,7	Бердянський
			Павленко М. И. *	III			
			Сербин А. И. *	II.1			
			Соколов К. И. *	I.2			
	Олександрівський	Благовіщенка	Романько В. С.	III	95,96	0,54	Берестівський
		Веселе	Гузь С. Я.	I.1			
		Воскресенська волость	Гузенко К. Е.	I.2	95,3	2,17	Пологівський
		Гайчул	Савотченко К. Г.	I.1	86,39	12,26	Царекостянтинівський
		Гуляйполе	Дитбовский (Дембовский) Д. Б.	III	86,42	2,04	Гуляйпільський
		Пологи	Гужва А. С.	II.3	95,3	2,17	Пологівський
		Новогригорівка	Черный Т. В.	III	92,46	3,29	Запорізький
		Новомиколаївка	Шинкаренко М. В.	I.1	77,52	5,33	Новомиколаївський
		Федорівка	Денисенко С. А. *	I.1	95,3	2,17	Пологівський
Таврійська губернія	Бердянський	Андріївка	Пархоменко А. Д. *	II.1	15,1	6,48	Коларівський
		Бердянськ	Безсонов П. И.	I.1	55,84	35,7	Бердянський
			Добровольский Н. И.	I.1			
			Кривопоткин Я. Д.	I.1			
			Пелишенко М. Е.	III			
			Подзолкин П. И. *	III			
		Берестове	Липинский И. Н.	I.3	95,96	0,54	Берестівський
		Покровська волость	Ковалев Ф. М.	I.2	50,26	30,45	Другопокровський
		Степанівка	Литвиненко И. К.	III	50,26	30,45	Другопокровський
	Мелітопольський	Балка	Кобыляцкий И. Я.	I.2	67,52	31,84	Балківський
		Велика Білозерка	Борисенко (Борденко, Борженко) Л. Г.	I.1	97,66	1,55	Великобілозерський
		Велика Знам'янка	Данілов М. Д. *	III	24,96	73,75	Кам'янський
			Добушев (Добышев) П. В.	III			
			Кружнов И. П.	I.1			
Раевский Г. В.			II.1				
Чепорев (Чопоров) Н. М.			II.3				
Білозерська волость		Курбатов С. В.	II.3	97,66	1,55	Великобілозерський	
Водяне		Кирияненко Д. Г. *	I.2	24,96	73,75	Кам'янський	
Кам'янка		Сычев А. Я.	II.2				
	Трубчанов Д. А.	III					
	Усачев В. М. *	II.1					
	Ягунов М. М.	II.3					

Лише на добу до «Потьомкіна» приєднався панцерник «Георгій Побєдоносєць». Повстання на ньому майже зовсім не вивчене. Деякі документи з цього приводу були оприлюднені. Найбільш інформативним для нас є вирок військово-морського суду Севастопольського порту [53, сс. 244 – 262]. Цінність документа в тому, що всі учасники повстання та підозрювані в участі були засуджені в межах одного провадження, однією групою суддів. Дізнання тривало одразу після подій і свідками була вся команда. Документ має короткі відомості про підсудних. Усього було засуджено 75 осіб. Вони були умовно розбиті на 3 групи. Група I – засуджені до страти та каторжних робіт; група II – засуджені до різних термінів ув'язнення в цивільних в'язницях; група III – виправдані за недостатністю доказів. Третю групу розглядаємо як учасників повстання тому, що на лаву підсудних вони потрапили, за свідченнями інших членів команди, за пасивну підтримку повсталих. Дані зведені в таблиці 5.

Таблиця 5

Група	Українські губернії	Неукраїнські губернії	Загалом
I	13	9	22
II	20	13	33
III	6	14	20
Разом	39	36	75

З таблиці видно, що на «Георгії Побєдоносці» вихідці з українських губерній були схильні бунтувати трохи більше. Щодо активного виступу, тут пальма першості беззаперечно належала вихідцям з України. До розстрілу присудили керівників повстання С. П. Дейнегу, Д. П. Кошубу та І. К. Степанюка. Усі троє походять з України та мають українські прізвища. Взагалі, повсталих на кораблі було більше – 81 [53, с. 246]. Двом учасникам вдалося втекти на «Потьомкін», один втопився, справи ще трьох підозрюваних до суду, вірогідно, не дійшли. Серед підсудних було 6 уродженців Донської області. П'ятеро з них мали українські прізвища. Безумовно, більшість були українцями. Так О. А. Падалка народився в Таганрозі, в одноіменному повіті проживало 69,2 % українців [44, с. 390].

З прилюдних документів відомі прізвища 74 членів команди «Георгія Побєдоносця», які не приймали участі в повстанні. Оскільки відомості про їх місце народження відсутні, аналізуємо прізвища. За нашими оцінками співвідношення українських прізвищ до неукраїнських становить 29:45. В число 29 увійшов і Бєвзенко, який втік і його участь не зовсім зрозуміла. Кількість людей, яка знаходилася на судні під час повстання невідома, тому проаналізувати співвідношення учасників та неучасників до усієї команди поки що неможливо. Відомо лише те, що броненосці такого класу під час кампанії 1890 р. мали команди від 519 до 561 особи з некомплектom в 50 – 92 особи [54].

Повстало також учбове судно «Прут». Прилюдних документів, що відкривають подробиці цього епізоду загальнофлотського руху обмаль. З публікації газети «Пролетарій» відомо, що судили 44 членів команди з яких 15 були виправдані. Одного прізвища в документі не вистачає. На жаль місце народження відомо тільки у трьох з чотирьох страчених, тому аналіз, схожий на аналіз засуджених з «Георгія», неможливий. Можливе лише розбиття на ті ж самі три групи, при цьому навіть прізвища тих, хто потрапляє до групи III не відомі. Так, група I складається з 20 осіб, з них українські прізвища мали одинадцятьоро. Група II складається з 8 осіб, двоє з яких з українськими прізвищами. До страти присудили трьох

керівників — О. Петрова з Казані, Д. Тітова з Орловської губернії та І. Чорного, походження якого невідомо. Також стратили активного учасника І. Адаменка з Донської області [55, сс. 74 — 76]. На прикладі цього корабля бачимо, що серед активних учасників кількість українців доходила до половини, а серед керівників, походження яких відомо, їх взагалі не було.

Аналізуючи повстання на кораблях, і перш за все на «Потьомкіні», можна зробити деякі узагальнення. Вихідці з українських земель були більш активними в організації та проведенні повстань. Вони частіше йшли до кінця і рідше змінювали власну думку. Так само варто говорити про активну їх участь в спротиві повсталим. Коли ми говоримо про вихідців з українських земель, це не означає, що за національною ознакою всі були українцями. Вихідці з інших губерній теж були неоднорідними, і приклад Донської області переконливо про це свідчить. На наш погляд вірним буде твердження про те, що повстання перш за все мали економічні, соціальні та політичні ознаки, однак національний фактор був значним і український вплив тут був значно більшим, ніж, наприклад, російський. Вірогідно значення національного фактора розуміло командування Чорноморського флоту, коли після описуваних подій, вимагало «призивати виключно хліборобів північних губерній» [42, с. 47]. Військово-морські сили Російської імперії склалися не лише з Чорноморського флоту. Приклади непокори були всюди. Так, наприкінці жовтня 1905 р. збунтувалися матроси Сибірського флотського екіпажа у Владивостоці. Дійшло до бою. Керував матросами унтер-офіцер Первак [56, с. 68]. Прізвище ватажка українське [45, с. 74], однак недостатня вивченість цього епізоду наразі не дає нам змоги остаточно позиціонувати його як прояв лише української непокори. Вказана подія ще чекає на свого дослідника. Флотські повстання були боротьбою за волю в цілому, але значна частина борців мала на меті ще і визволення від гніту національного.

Зі сказаного вище, тим не менш, не можна робити висновок, що боротьба була національно-визвольною в прямому сенсі. Дійсно, українці вирізнялися з-поміж інших потьомкінців. Коваленко згадував, що на борту чув переважно українську мову, що саме українською звертався один з румунських матросів під час візиту на панцерник представників військової влади порту Констанца, що у вільний час деякі матроси виплясували гопака [36, № 3, сс. 59, 63]. М. Л. Мальнев з Харківщини на мітингу в Феодосії, за визначенням поліцейських чинів, промовляв з «малоросійським акцентом», [17, сс. 321 — 322; 37, сс. 266, 268]. Те, що його упізнали саме за цим «акцентом», говорить про україномовність матроса з російським прізвищем. Уродженець Полтавщини Задорожний відповідаючи на запитання жандармів використовував українські слова, а очевидно, що повідомив про це, бачив у ньому українця [57, сс. 156, 162]. Його земляк М. П. Рижий навіть у першій половині п'ятдесятих років вживав українські слова у своїх спогадах, написаних російською. Недарма під час перебування в еміграції він тяжів до Української соціал-демократичної партії Галичини та Буковини [38, с. 36; 58, сс. 43 — 44, 69]. За свідченнями К. Перелигіна, О. Коваленко, переходячи на бік повсталих, начебто заявив: «Я давно цього прагну і навіть ще з малих літ, тому що я малорос, і от зараз слухний для мене випадок залишитися з вами і боротися за свободу» [39, с. 240]. Сам Коваленко, згадуючи цю сцену, про свою національну приналежність не повідомляв [36, № 1, сс. 109 — 110]. Якщо навіть Перелигін невірно передав зміст сказаного, важливо інше — він чітко відрізняв українців і пов'язував з ними боротьбу за волю. На іншому бунтівному кораблі, «Георгії

Победоносці», ставропільський селянин І. Р. Ільченко сказав одному з квартирмейстерів: «Тепер не ваша воля, а наша». Така лінгвістична конструкція притаманна українській мові. Схожими фразами говорив Я. Г. Лисенко з Полтавщини. А от А. Є. Соседка з Катеринославської губернії використовував слово «воля» у значенні свобода [53, сс. 249, 251]. Личов згадував про свого приятеля, матроса з українського села, який ледь говорив російською [59, сс. 36 – 38]. І це було нормою, тому що в українському селі наприкінці XIX – початку XX ст. діти та молодь російської практично не розуміли [60, сс. 75, 77, 79].

На флоті, як і по всій країні, українці були інтегровані в російське суспільство з його традиціями, в тому числі й пропагандистськими. Виховання відданості існуючому державному устрою, формування шовіністичних настроїв мало місце в тодішньому війську [61, с. 25; 62, с. 82; 63, с. 214]. У вільний час можна було читати лише ті видання, на які були підписані частини, ліберальна преса купувалася за власні кошти лише тими, хто цікавився, та і ліберальні видання були російськими [63, с. 213; 64, сс. 230, 233]. Значна кількість не тільки вихідців з українських губерній, а і етнічних українців серед тих, хто на «Потьомкіні» не бунтував, були виховані саме так. Навряд чи тоді хтось міг навіть уявити існування іншої, ніж російська, держави. Характерний приклад – уродженець Полтавщини Х. І. Тесленко. Про його участь у повстанні нічого не відомо і він віднесений до групи III. Емігрувавши з потьомкінцями до Румунії, у липні 1917 р. через офіційних осіб він прохав повернутися до «дорогої Росії» і зрештою зробив це [17, с. 392]. Навіть організатор та керівник повстання Матюшенко про іншу державу не мріяв. Існують чотири розповіді про вбивство одного з офіцерів – лейтенанта В. К. Тона. Згідно з однією Матюшенко, звертаючись до командира, кинув фразу: «Ти не руський ...», начебто протиставляючи себе йому [17, с. 31]. Звичайно ж, вірогідність промовляння цієї фрази дорівнює 25 %, тим не менш ми вважаємо це цілком можливим. Тим більш, з його власних спогадів можна зробити висновок, що він не був проти жити під двоголовим орлом, за умови революційних перетворень в країні [65, с. 302]. Коваленко чітко відрізняв Україну від Росії, однак бачив майбутню боротьбу спільною не тільки з росіянами, а і з поляками та фінами. Загальноімперська ідеологія не могла не тиснути на свідомість. Між іншим, він бачив те, що окраїни імперії хвилюються більше, ніж її центр [36, № 3, с. 49].

З іншого боку українці впливали на етнічних росіян. Ще до призначення на «Потьомкін», уродженців Самарської губернії І. А. Личова та Курської губернії Т. В. Скребнева російській мові та арифметиці вчив, за повідомленням свідка процесу, «гарний маленький хохол», мимохідь їх конспіративно агітуючи [2, сс. 7 – 8]. Тут варто зауважити, що Скребнев народився в Путивльському повіті, де українців було 55,5 % [44, с. 390].

Важливим було також і те, яка пропаганда впливала на бунтівників до та під час повстання. Тема впливу на армію партій українського спрямування вивчена недостатньо. Наразі можна говорити лише про роботу з формування національної свідомості серед селян напередодні революції [66, с. 29]. Оскільки Чорноморський флот був укомплектований переважно селянами, національні ідеї були принесені на кораблі з цивільного життя. Відомо, що до революції у Севастополі діяв гурток «Кобзар», який складався переважно з офіцерів [43, с. 433]. Ми не певні, що ці люди якимось впливали на підготовку та хід повстання. Вплив партій українського спрямування на виступи військових мав місце наприкінці революції [67, сс. 76 – 78]. А безпосередньо під час подій на флоті найбільших успіхів досягли загальноро-

сійські соціалісти різних спрямувань. Такі люди перебували і на «Потьомкіні». Один з них навіть згадував, що Коваленко, ніби-то був членом якоїсь української партії [57, с. 75]. Так, дійсно, Коваленко був причетний до організації Революційної української партії. Він міг впроваджувати на кораблі українську агітацію, але жодне джерело поки що не дає цьому підтвердженнь. Взагалі то серед солдатів йшла агітація в усній формі на різноманітних нелегальних зібраннях, та через розповсюдження листівок [68, с. 26]. Під час революційних подій серед пропагандистів, що займалися агітацією в армії, лише більшовиків, якщо цифра не перебільшена, могло бути до 15 тисяч [69, с. 44]. Організатори повстання приносили листівки на кораблі і соціалістичні ідеї просякали розум багатьох. Показовим є похорон уродженця Харківщини І. В. Лисака, який трагічно загинув на нафтових промислах вже в еміграції. Матроси пов'язали на руки червоні стрічки, несли червоний прапор та співали революційних пісень [70, сс. 80 — 81; 71, сс. 96, 99; 17, с. 319]. Ще одним прикладом може бути доля Г. П. Хаценко з Чернігівської губернії. Повернувшись на батьківщину він був заарештований, а під час листопадового повстання у Севастополі перевезений на крейсер «Очаків». Під час обстрілу крейсера вірними уряду кораблями втратив ногу. Після повернення до рідної домівки, говорив багатим, що незабаром у них відберуть землю і всі стануть рівними. У відповідь чув, що за такі слова мало відірвати і другу ногу [17, сс. 400 — 401]. Те, що соціал-демократам вдалося взяти верх в ідейному протистоянні, підтверджує і подальша доля М. М. Костенка, який після повернення у 1918 р. був головою сільради [72, с. 113]. І. Я. Личов у третьому виданні власних спогадів цілу главу присвятив тим, хто на його думку боровся за встановлення радянської влади [59, сс. 182 — 192]. Однак, ця інформація була відсутня в ранніх виданнях і виглядає відверто замовною, викликаною урочистостями, присвяченими 50-річчю повстання. За нашою класифікацією, особи, перелічені Личовим, відносяться до усіх трьох груп. Ці відомості мають пройти ретельну перевірку, тому ми лише згадуємо їх.

Дійсно, віра в справедливість соціалістичних ідей була притаманна і українцям. Бажання захопити та поділити призводило до величезних втрат в економіці. Ми не намагаємося спрощувати події і безмежно вихвалити революціонерів будь-якої національності. Для нас важливо інше: українці були більш схильними до бунту не тільки через економічні негаразди в імперії, а ще і через усвідомлення своєї етнічної несхожості. Поки що готувалося підґрунтя для майбутнього вибуху. Недарма під час революції 1905 — 1907 рр. національне та мовне питання стояли дуже гостро. Неодноразово висловлювалися вимоги викладання рідною мовою [24, с. 196; 55, с. 97; 73, сс. 95, 97, 99; 74, с. 19]. Результатом було уведення в курси багатьох вишів курсів з історії та літератури України, початок діяльності культурно-просвітницьких організацій «Просвіта» [74, сс. 28 — 29, 34 — 36]. Не дивлячись на формальну заборону української мови, з'явилася українська преса [18, с. 49]. В газетах вперше публічно заговорили про автономію [75, с. 19]. Усі ці «пом'якшення» були виборені. Наслідки не забарилися. У 1917 р. на Чорноморському флоті вже було достатньо «Українських Гуртків» [76, с. 4]. Тепер систематична агітація та поява незалежної держави привели до підняття національного прапора на багатьох кораблях. Хоч і стримано, але український вплив на флот у 1917 р. визнавали і радянські дослідники [42, с. 55]. Вірогідно, цей вплив призвів до значного падіння більшовицького впливу на Чорноморський флот на початку 1917 р. [62, с. 98]. Весною та влітку 1918 р. українська агітація на матроських мітингах не припинялася [77, с. 36]. Потьомкінець О. Коваленко тепер узяв участь

у будівництві нового українського флоту [78, с. 169]. Національний фактор спрацював як міна уповільненої дії.

Вже йшлося про те, що особовий склад повсталих кораблів не може репрезентувати усе суспільство Російської імперії. Дещо змінимо кут зору і стисло проаналізуємо стан речей за межами військових підрозділів. Оскільки Російська імперія в становому вимірі була переважно селянською країною, участь селян у революційному процесі є вельми цікавою. Спротив селян в імперії почався ще за декілька років до революційних подій. У 1901 р. найбільш запеклі протистояння відбулися в Подільській, Волинській та Київській губерніях. Наступного року виступів було вдвічі більше, найвищою їх фазою стали події в Полтавській та Харківській губерніях, де бунтом були охоплені 19 повітів. Становище вдалося нормалізувати лише розстрілами. Серед лідерів були також Кутаїська, Пермська, Воронежська та Саратовська губернії [33, сс. 81 – 83]. У 1902 р. українські селяни спустошили близько 80 панських маєтків [79, сс. 164 – 165]. Неорганізований, на перший погляд бунт мав ознаки деякої самоорганізації. Навіть у сутичках з військами мешканці Полтавщини та Харківщини стійко трималися і навіть іноді атакували [79, сс. 169 – 170]. Іноді в спільних акціях приймали участь до 5 тис. селян [79, с. 168].

Під час революції кількість бунтуючих в рази вирісла. За способами боротьби дослідники виокремлюють різні напрямки. Від боротьби за зменшення податків до селянських повстань та партизанщини [80, сс. 30 – 110]. Але ж усе різноманіття врешті можна звести до активної та пасивної боротьби. В українських губерніях частка активної боротьби доходила до 70 %. Це призвело до оголошення стану посиленої військової охорони у всіх губерніях України. Влітку 1905 р. селянський рух охопив 21 % усіх повітів європейської Росії, у той самий час на українських територіях кількість таких повітів перевищувала позначку 50 % [81, сс. 80, 82, 90]. З самого початку революції фіксувалися масштабні виступи з підпалами та пограбуванням, в яких приймало участь іноді до 4 тис. селян одночасно. Зафіксований селянський мітинг, на якому зібралося до 5 тис. осіб. Страйковий рух на Правобережній Україні так само займав перше місце в імперії. Іноді мали місце сутички з поліцією та військами. У Великих Сорочинцях, наприклад, до 5 тис. селян вчинили збройний опір урядовим силам [24, сс. 170 – 171, 175, 177, 179]. Для порівняння наведемо цифри по кількості повсталих у деяких акціях в Рязанській губернії та Камишинському повіті Саратовської губернії на піку виступів 1905 – 1907 рр. Це відповідно 1000 та 3000 осіб [82, с. 163; 83, с. 225]. Камишинський повіт цікавий тим, що в ньому мешкало 15 % українців [44, с. 391].

На українських землях селяни часто виступали і проти національної буржуазії. Так, вогнем горіло майно, наприклад, Терещенків [84, сс. 63 – 64]. Заможні селяни так само зазнавали зазіхань на своє майно з боку найбідніших, відповідали силою, і це призводило до кровопролиття [24, сс. 187 – 189]. Саме тут важливо зауважити, що повноцінний національно-визвольний рух не можливий без спільності усієї нації, і бідних, і багатих. Вважаємо це однією з причин, що не дозволила українському народу отримати від революції більшого, ніж було отримано.

Страйковий і навіть повстанський рухи охопили також міста імперії. Ці рухи жили протестні настрої у війську. Зворотній напрямок також прослідковується. У відповідь на потьомкінське повстання страйки солідарності з матросами оголосили робітники в декількох містах, найбільш потужним з яких був страйк у Катеринославі [32, с. 31]. Страйковий рух взагалі вже проаналізований в спеціальній літературі. Абсолютна чисельність страйкарів в російських губерніях європейської

Росії * була значно вищою, ніж в українських [85, сс. 159 — 160]. Нами зроблена спроба отримати цифри, які можна співставляти. Українські губернії дали 16,45 % усіх страйкарів, а російські — 50,15 %. При цьому населення українських губерній становило близько 17 % населення імперії, а російських — майже 41 %. Мова йде про робітників, які лише раз узяли участь в страйку. Але ж були і ті, хто страйкував двічі та частіше. Цей показник говорить про інтенсивність боротьби. На цьому підґрунті більш ніж пів століття тому було визнано, що національний фактор впливав на напруженість боротьби [85, сс. 184 — 185]. І знов про фактор український не йшлося, хоча інтенсивність боротьби в Катеринославській губернії була дещо вищою, ніж в Московській, і значно вищою ніж в більшості інших губерній.

Піком робітничого руху були грудневі збройні повстання. Вони охопили багато міст. В Катеринославі, Харкові, Одесі бойові дії на вулицях розгорнулися ще у жовтні, майже на два місяці раніше, ніж у Москві [86, сс. 60 — 63, 65]. Дослідники визнавали, що жовтневі події в українських губерніях були пов'язані з національним пригніченням, однак національний рух окреслювали як другорядний, викликаний виключно економічною боротьбою [86, сс. 59 — 60]. Відомості про найбільші грудневі повстання наведені в таблиці 6. Повстання в Прибалтиці та на Кавказі не враховувалися. Довгий час вважалося, що гегемоном революції був пролетаріат. Автор дотримується думки про те, що пролетарі були активними не тільки через свій майновий статус, а ще і тому, що були сконцентровані на великих підприємствах. Серед них простіше було проводити агітацію. Тому порівнювалася загальна кількість робітників в конкретному місті з кількістю тих, хто приймав участь у барикадних боях. Порівняння не претендує на максимальну повноту, це має бути окреме велике дослідження. Через важкість визначення кількісного складу бойових дружин різних міст Донецької агломерації, що діяли разом, в таблицю не увійшли дані про бойові дії приблизно 4 тис. активних бійців Донбасу. В боях на невеличкій станції Люботин близ Харкова приймали участь за різними даними від 400 до понад 700 активних учасників [87, с. 64; 88, с. 96]. Відсутність відомостей про загальну кількість робітників на станції не дозволяє говорити про співвідношення. До таблиці не увійшли відомості також про повстання, які супроводжувалися збройними сутичками, але де не дійшли до повноцінних барикадних боїв, наприклад у Харкові. Озброєні робочі дружини в Миколаєві налічували більше тисячі членів, однак до сутичок там не дійшло взагалі [23, сс. 61, 69].

Таблиця 6

Повстання	Кількість робітників	Кількість активних учасників	Відсоток активних учасників від кількості робітників
Олександрівськ	бл. 5 500	бл. 300	бл. 5,45
Ростов	бл. 12 500 або 15 000	400	бл. 3,21 або 2,66
Москва	бл. 267 700	6 000	бл. 2,24
Мотовилиха	бл. 10 200	200	бл. 1,96
Сормово	бл. 30 000	450	бл. 1,5

Джерело: 32, сс. 82, 118, 215, 241, 305, 315, 362, 379, 398, 405.

* Для аналізу були взяті наступні губернії: Архангельська, Астраханська, Владимирська, Вологодська, Воронежська, В'ятська, Калузька, Костромська, Курська, Московська, Нижньогородська, Новгородська, Олонецька, Оренбурзька, Орловська, Пензенська, Пермська, Псковська, Рязанська, Самарська, Санкт-Петербурзька, Саратовська, Симбірська, Смоленська, Таврійська, Тамбовська, Тверська, Тульська, Ярославська, Донська область.

Таким чином, попередній аналіз дозволяє говорити про більш активну участь як в страйках, так і у повстаннях, мешканців територій, де українці складали значний відсоток населення. Люботинські події, наприклад, зібрали або співставну, або навіть більшу кількість учасників, ніж сормовські. Варто зауважити, що немісцева, тобто неукраїнська частка пролетарів в українських губерніях наприкінці XIX ст. доходила лише до третини. І тільки в донецькій частині Катеринославської губернії цей відсоток був трохи більшим за рахунок етнічних росіян [89, с. 5]. Однак, кардинальної переваги російські пролетарі і в цьому регіоні не мали. Наприклад, в Бахмутському повіті загальна кількість українців складала 58,2 %, а в самому Бахмуті росіян було лише 18,9 % від усіх мешканців [44, с. 388; 90, с. 96]. Якщо говорити про неукраїнський Ростовський повіт, то там мешкало 33,6 % українців [44, с. 390]. Говорячи про робітничий рух, не варто забувати про загальну концентрацію промисловості. На українських територіях, вона була найбільшою в імперії [91, сс. 308 – 309]. Це дозволяє говорити також про більшу революційність найбільш розвинених територій імперії. Тезу також підтверджують події на селі. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві був вищим в Прибалтиці, Україні та на Північному Кавказі. Звідси і більша інтенсивність селянського страйкового руху на вказаних територіях [80, с. 63].

Але ж, говорячи про робітничий рух треба озвучити проблему, про яку вже йшлося на прикладі матросів. Це проблема впливу на свідомість. І тут робота українських партій була недостатньою. Підготовка до повстання в Олександрівську проводилася переважно соціал-демократами. Учасник повстання П. В. Швець пізніше згадував, що ключову роль грала РСДРП, а «... інші партії не відчувалися». [92, арк. 2]. Вірогідно, це пояснює політичну орієнтацію активного учасника олександрівських барикадних боїв, О. Ф. Бондаря. Він був одним з тих, хто активно боровся за радянську владу під час вже другої своєї революції, а потім цю владу активно підтримував [93, арк. 19 – 20, 24 – 25]. Його українське походження було зафіксовано в автобіографії [94, арк. 1].

Підсумовуючи все, що сказано вище, можна зробити деякі висновки. Революція 1905 – 1907 рр. мала перш за все економічне підґрунтя, тому в ній приймали участь мешканці всієї імперії. Найменш активними революціонерами були етнічні росіяни. Оскільки вони були титульною нацією, їхня боротьба обмежувалася лише економічними та соціальними вимогами. На нашу думку, підтвердженням цієї тези є фраза потьомкінця Перелигіна, який говорив, що риторика революціонерів, а особливо гасло про заміну самодержавства республікою, було «неприємно для чисто руської людини» [39, с. 247]. Національне гноблення спонукало мешканців окраїн бути більш активними. Український чинник був значним, але українці не мали чіткої організації, сформованого керівництва і тому не були мотивовані створювати власну державу. Національна еліта здебільшого працювала над проектами національної та регіональної автономії. Активна боротьба українців за волю дозволила створити українські пресу та організації. Це сприяло подальшій боротьбі і за створення держави. Українські селяни та робітники не знайшли спільної мови з національною буржуазією, що значно послаблювало національний рух в цілому. Не сприяла руху також цілеспрямована політика русифікації і намагання російської еліти зробити українців титульною нацією в обмін на асиміляцію. З іншого боку, на свідомість українців вплинули соціалістичні ідеї переділу власності, що гальмувало усвідомлення необхідності національного державотворення. Потужний національний вибух був розсіяний, однак не минув даремно. На наш погляд,

події революції 1905 — 1907 рр., що відбувалися на українських територіях, варто оцінювати не тільки як боротьбу в економічній та соціальній сферах, а ще і як першу спробу боротьби на національному підґрунті за національну ідентичність. Як перший крок, що призвів до появи нової держави вже у 1917 р. Як перший, хоч і поки що невдалий, крок до свободи.

Бібліографія

1. Черненко А. М., Шляхов О. Б. Революційна діяльність учасників повстання на броненосці «Потемкин» в Америці у 1905 — 1917 рр.: (До 80-річчя повстання) // УІЖ. — 1985. — № 6. — С. 110 — 115.

2. Спиваковский Е. И. Материалы о революционной деятельности потемкинцев // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 — 1907 гг. Воспоминания и письма. — М.: Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. С. 7 — 34.

3. Гаврилов Б. И. Из истории восстания на броненосце «Потемкин» // ИЗ. — 1975. — № 95. — С. 284 — 313.

4. Гаврилов Б. И. В борьбе за свободу: Восстание на броненосце «Потемкин». — М.: Мысль, 1987. — 222 с.

5. Майборода П. Повстання на панцернику «Потьомкін» в історіографії: романтичний образ як джерело для міфології // Міф про броненосець / Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 105-річчя подій на броненосці/панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» (27 червня 2010 р.). — Одеса, 2011. — С. 4 — 32.

6. Шморгун П. М. До 60-річчя повстання на броненосці «Потемкин» // УІЖ. — 1965. — № 6. — С. 124 — 126.

7. Богуш П. М., Резнік В. І., Ярков В. І. До 70-річчя повстання на броненосці «Потьомкін» // УІЖ. — 1975. — № 6. — С. 135 — 137.

8. Попик В. І. 75-річчя повстання на броненосці «Потемкин» // УІЖ. — 1980. — № 6. — С. 128 — 130.

9. Черненко А. М., Шляхов А. Б. П. М. Матюшенко (Життя й революційна діяльність в еміграції у 1905 — 1907 рр.) // УІЖ. — 1989. — № 10. — С. 136 — 141.

10. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. — Буенос-Айрес, 1963. — Кн. XI.

11. Вітрик Р. Роль українського руху в повстанні 1905 р. на Чорноморському флоті: О. Коваленко і події на панцернику «Потьомкін» // Міф про броненосець / Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 105-річчя подій на броненосці/панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» (27 червня 2010 р.). — Одеса, 2011. — С. 55 — 60.

12. Кулиняк Д. Невідомий «Потемкин» // Військо України. — 2009. — № 6. — С. 38 — 40.

13. Шигин В. В. Лжегерои русского флота. — М.: Вече, 2010. — 448 с.

14. Шигин В. В. Мятаж броненосца «Князь Потемкин-Таврический». Правда и вымысел. — М.: Вече, 2014. — 384 с.

15. Шигин В. В. Мятажный броненосец «Потемкин». В истории и в кино. — М.: Вече, 2016. — 384 с.

16. Семенов И. История бунта на «Потемкине» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://samlib.ru/s/semenow_igorx/potiomkin.shtml

17. Кардашев Ю. П. Восстание. Броненосец «Потемкин» и его команда. — М., 2008. — 544 с.
18. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. — 2008. — Вип. 11. Серія: історія. — С. 44 — 53.
19. Волковинський В. М. «Потьомкін», повстання на броненосці // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2011. — Т. 8. — С. 459 — 460.
20. Молчанов В. Б. Революція 1905 — 1907 в Україні // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2012. — Т. 9. — С. 157 — 160.
21. Кудінов Д. До питання про існування Сумського осередку РУП-УСДРП у період революції 1905 — 1907 рр. // Краєзнавство. — 2018. — № 3. — С. 150 — 158.
22. Сарбей В. Г. Місце революції 1905 — 1907 рр. в історії загальноросійського революційно-визвольного руху // УІЖ. — 1985. — № 12. — С. 14 — 25.
23. Лось Ф. Е. Декабрьское вооруженное восстание на Украине // ИЗ. — 1954. — Т. 49. — С. 53 — 85.
24. Михайлюк А. Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905 — 1907 гг. (Харьковская, Полтавская и Черниговская губернии) // ИЗ. — 1954. — Т. 49. — С. 165 — 201.
25. Лукінов І. І. Революція 1905 — 1907 років — величезна історична подія // УІЖ. — 1980. — № 3. — С. 6 — 10.
26. Воробей П. І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р. // УІЖ. — 1966. — № 1. — С. 26 — 35.
27. Щербак І. П. 1905 рік в Олександрівську (Запоріжжі) // Наукові записки. Історико-філологічний збірник. — Запоріжжя: Запорізьке обласне видавництво, 1956. — Т. III. — С. 3 — 24.
28. Панкратова А. М. Первая русская революция 1905 — 1907 гг. — М.: ГИПЛ, 1951. — 244 с.
29. Шевелєв А. Г., Лось Ф. Є. Перша російська революція та її історичне значення // УІЖ. — 1975. — № 3. — С. 8 — 20.
30. Шешунова І. М. Участь учителів у революції // УІЖ. — 1985. — № 12. — С. 57 — 62.
31. Деренковский Г. М., Тютюкин С. В. Рабочий класс в революции 1905 — 1907 гг. // ИЗ. — 1975. — Т. 95. — С. 38 — 126.
32. Яковлев Н. Н. Вооруженные восстания в декабре 1905 года. — М.: ГИПЛ, 1957. — 552 с.
33. Первая революция в России: взгляд через столетие [под ред. А. П. Корелина, С. В. Тютюкина]. — М.: Памятники исторической мысли, 2005. — 602 с.
34. Доклады В. Н. Коковцова Николаю II // Красный архив. — 1925. — Т. 4 — 5. — С. 3 — 25.
35. Денисенко С. Потемкинское восстание. (Воспоминание матроса-«потемкинца») // Каторга и ссылка. — 1925. — № 5. — С. 28 — 42.
36. Коваленко А. Одиннадцать дней на броненосце «Князь Потемкин-Таврический» // Былое. — 1907. — № 1. — С. 88 — 113; № 2. — С. 124 — 141; № 3. — С. 46 — 68.
37. Восстание на броненосце «Князь Потемкин Таврический». Воспоминания материалы и документы. — М., Петроград: Государственное издательство, 1924. — 368 с.

38. Рыжий Н. П. О подготовке к восстанию на «Потемкине» // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 — 1907 гг. Воспоминания и письма. — М.: Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. — С. 35 — 40.
39. Перельгин К. К событию на броненосце «Князь Потемкин Таврический» // Восстание на броненосце «Князь Потемкин Таврический». Воспоминания материалы и документы. — М., Петроград: Государственное издательство, 1924. — С. 229 — 252.
40. Кенынь Я. А. [Воспоминания] // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 — 1907 гг. Воспоминания и письма. — М., Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. — С. 240 — 252, 295 — 296.
41. Стебницький П. Я. Україна въ економікѣ Россіи. — Петроградъ: 8-я Государственная типографія, 1918. — 44 с.
42. Гаркавенко Д. А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма // История СССР. — 1968. — № 5. — С. 36 — 56.
43. Гнатевич Б. Історія Українського війська. — Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. — Ч. III.
44. Русов А. Статистика украинского населения Европейской Россіи // Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. — Петроградъ: Общественная Польза, 1916. — Т. II. — С. 381 — 406.
45. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. — К.: Наукова думка, 1966. — 214 с.
46. Digital Atlas of Ukraine by Ukrainian research institute Harvard university [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine/famine-web-map.html>
47. Екатеринославская губернія съ Таганрогскимъ градоначальствомъ. Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1859 года. — СПб., 1863.
48. Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи. — СПб.: Изданіе центрального статистическаго комитета, 1886. — Вып. VIII: Губерніи Новороссійской группы. — 157 с.
49. Запорізька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1968 року. — Запоріжжя, 1968. — 124 с.
50. Кандіусов В. Комендор з броненосця // Червоне Запоріжжя. — 1955. — № 126. — 26 червня. — С. 2.
51. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1981. — 728 с.
52. Яковлев Н. Н. Декабрьское вооруженное восстание 1905 г. в Ростове-на-Дону // ИЗ. — 1955. — Т. 54. — С. 19 — 52.
53. Флот в 1905 // Красный архив. — 1925. — Т. 4 — 5. — С. 193 — 262.
54. Арбузов В. Броненосцы типа «Екатерина II». — С.-Пб.: Издательство альманаха «Корабли и сражения», 1994 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.e-reading.club/chapter.php/1014062/22/Arbuzov_-_Bronenoscy_tipa_Ekaterina_II.html
55. Революционное движение в Таврической губернии в 1905 — 1907 гг. Сборник документов и материалов. — Симферополь: Крымиздат, 1955. — 216 с.
56. Краснознаменный Тихоокеанский флот. — М.: Воениздат, 1973. — 320 с.
57. Фельдман К. И. Восстание на «Потемкине» // Восстание на броненосце «Князь Потемкин Таврический». Воспоминания материалы и документы. — М., Петроград: Государственное издательство, 1924. — С. 35 — 209.

58. Рыжий Н. П. Потемкинцы в Румынии // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 – 1907 гг. Воспоминания и письма. – М.: Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. – С. 41 – 44, 68 – 69.
59. Лычов И. А. Потемкинцы. – М.: Молодая гвардия, 1965. – 192 с.
60. Калениченко Н. П., Ильченко Ж. Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 72–81.
61. Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
62. Хесин С. С. Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав) // ИЗ. – 1968. – Т. 81. – С. 68 – 100.
63. Барышев М. С. Ноябрьс[кие] волнения севастопольской крепостной сапе[рной] роты и их причины // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 – 1907 гг. Воспоминания и письма. – М.: Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. – С. 209 – 229.
64. Назаренко Н. Т. Волнение и его причины в севастопольской крепостной саперной роте в ноябре 1905 года // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 – 1907 гг. Воспоминания и письма. – М.: Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. – С. 230 – 239.
65. Матюшенко А. Правда о «Потемкине» // Восстание на броненосце «Князь Потемкин Таврический». Воспоминания материалы и документы. – М., Петроград: Государственное издательство, 1924. – С. 285 – 315.
66. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004. – 198 с.
67. Геращенко Т. С. Організація «Оборона України» в 1904 – 1907 рр. // Наукові праці історичного факультету: 25-річчю іст. фак. присв. ЗДУ. 1977 – 1995. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. II. – С. 72 – 79.
68. Рубцов Г. О. Борьба большевиков Украины за солдатские массы в ході революції // УІЖ. – 1975. – № 3. – С. 21 – 28.
69. Метелица Д. А. Борьба партии большевиков за солдатские массы в трех революциях (историография вопроса). – Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1984. – 144 с.
70. Дмитренко А. Я. Моя жизнь в Румынии // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 – 1907 гг. Воспоминания и письма. – М.: Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. – С. 79 – 82.
71. Мартынов Г. И. Из воспоминаний о жизни в Румынии в годы первой русской революции // Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 – 1907 гг. Воспоминания и письма. – М.: Типография библиотеки имени В. И. Ленина, 1956. – С. 98 – 101.
72. Столяренко М. А. Непобежденная территория революции (Восстание на броненосце «Потемкин»). – М.: Военное издательство МО СССР, 1975. – 128 с.
73. Кізченко В. І. Рух за демократизацію освіти в роки першої російської революції // УІЖ. – 1981. – № 11. – С. 94 – 101.
74. Кизченко В. И. Первая Российская революция и культурный процесс на Украине. – К.: Наукова думка, 1984. – 192 с.
75. Тимошенко О. Діяльність Ліберально-демократичних партій Наддніпрянської України у період Російської революції 1905 – 1907 рр. // Проблеми гуманітарних наук. Історія. – 2013. – Вип. 32. – С. 14–31.

76. Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. — 1938. — Ч. 4. — С. 3 — 4.
77. Дмитренко Т. С., Юрковский Н. К. К истории потопления Черноморского флота в 1918 г. // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 36 — 43.
78. Гриценко І. Український Державний Флот в 1917 — 1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. — К.: Видавець Олег Філюк, 2015. — 232 с.: іл.
79. Емелях Л. И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. // ИЗ. — 1951. — Т. 38. — С. 154 — 175.
80. Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905 — 1907 гг. — М.: Наука, 1989. — 264 с.
81. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1956. — 188 с.
82. Попов В. И. Крестьянское движение в Рязанской губернии в революции 1905 — 1907 гг. // ИЗ. — 1954. — Т. 49. — С. 136 — 164.
83. Гохлернер В. М. Крестьянское движение в Саратовской губернии в годы первой русской революции // ИЗ. — 1955. — Т. 52. — С. 186 — 234.
84. Лещенко М. Н. Піднесення селянського руху на Україні навесні і влітку 1905 р. // УІЖ. — 1974. — № 12. — С. 60 — 69.
85. Амальрик А. С. К вопросу о численности и географическом размещении стачечников в Европейской России в 1905 году // ИЗ. — 1955. — Т. 52. — С. 142 — 185.
86. Иванов Л. М. Октябрьская политическая стачка 1905 г. на Украине // ИЗ. — 1955. — Т. 54. — С. 53 — 73.
87. Бородій М. К. Медичні працівники в революційних подіях // УІЖ. — 1985. — № 12. — С. 63 — 72.
88. Мірошников І. Я. Люботинська республіка 1905 р. // УІЖ. — 1985. — № 12. — С. 94 — 97.
89. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. — 180 с.
90. Бойко Я. В. Расселение русского этноса на Юге Украины на рубеже ХІХ — ХХ вв. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2010. — Вип. XXVIII. — С. 91 — 98.
91. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — Ч. II. — 580 с.
92. Швець П. В. Спогади // НА ЗОКМ, спр. 259.
93. Бондарь А. Ф. Кратко о себе и мною пройденном пути // НА ЗОКМ, спр. 259.
94. Бондарь А. Ф. Автобиография // НА ЗОКМ, спр. 2438(1).

Лініков В. А.

Борцы за свободу. Украинский фактор в революции 1905 — 1907 гг. в Российской империи

Революционные события начала ХХ в. в Российской империи вызвали огромный резонанс как у современников, так и в последующей историографии. Были сформированы концепции, частично существующие и сейчас. Неохотное упоминание в литературе украинского национального фактора приводило к мысли о растворении украинцев в общей массе народов империи. Это также

способствовало вымыванию из национальной памяти украинцев важного этапа освободительной борьбы. Напротив, культивировалось единство в отстаивании только лишь экономических интересов. В ХХІ в. появились диаметрально противоположные взгляды на революционный процесс начала ХХ в.

В данном исследовании на примере восстаний на броненосце «Потемкин» и других кораблях Черноморского флота сделана попытка проанализировать влияние национального фактора на революционный процесс. Автор пытался вписать события на флоте в общий контекст революционных событий. В результате проведенного исследования автором сформулированы следующие выводы: а) представители всех национальностей империи участвовали в революции; б) национальный фактор был значительным, и украинцы сыграли в событиях значительную роль; в) результатом активных действий украинцев стало ослабление национального гнета; г) национальная составляющая революционных событий начала ХХ в. играла значительную роль в национальных движениях в империи вообще и в украинском движении в частности.

Linikov V. A.

Freedom fighters. The Ukrainian factor in the revolution of 1905 – 1907 in the Russian Empire

The revolutionary events of the early twentieth century in the Russian Empire sparked a huge public reaction both among that day historiographers and their subsequent generations. Some concepts were defined which partly exist even today. The Ukrainian national factor was reluctantly mentioned in the literature led to the idea of the dilution of the Ukrainians within the variety of the peoples in the empire. That also had an impact on wiping an important stage of the liberation struggle from the national memory of the Ukrainians. On the contrary, the unity in upholding only economic interests was cultivated. In the 21st century, diametrically opposed views on the revolutionary process in the early 20th century appeared.

By examining the rebellions on the battleship Potemkin and the other ships of the Black Sea Fleet, an attempt was made to analyze the impact of the national factor on the revolutionary process. The author tried to set events in the fleet into the general context of the revolutionary events. As a result of the study the author reached the following conclusions: a) all nationalities of the empire participated in the revolution; b) the national factor was significant and the Ukrainians played a significant role in the events; c) the result of the active actions of the Ukrainians was the weakening of national oppression; d) the national constituent of the revolutionary events in the early 20th century had a valuable role in national movements in the empire in general and in the Ukrainian movement in particular.

Пристінський Б. В.

ЕКСКУРС У ГЕНЕЗУ АНАРХІЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ, ТА ЙОГО РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Про роль анархістів у робітничих рухах та революціях ХІХ — ХХ ст. після розпаду СРСР було сказано багато. Яскравим прикладом є чисельні дослідження «махновського руху», що висвітлені у роботі запорізького історика В. Чопа, або дослідження анархічного руху в Одесі В. Савченком. Але всі ці роботи висвітлюють сам факт існування руху, але ніяк не проливають світло на його генезу, без якої не можна зрозуміти природу та причину появи анархізму у настільки стійкій формі на теренах України. Проте варто зазначити ряд проблем, які стають перед науковцем що займається темою анархічного руху періоду до 1917 р.

Перша полягає у вкрай мізерній джерельній базі, бо якщо про «махновський рух» матеріалів достатньо, то про період до 1917-го р., значно менше. Не в останню чергу через знищення матеріалів більшовиками після їхнього приходу до влади.

Друга пов'язана зі стереотипами у суспільстві, що спонукають до глорифікації більшістю сучасних дослідників виключно національно-визвольної боротьби, при цьому ігноруючи і навіть засуджуючи будь-які прояви соціально-визвольної боротьби кінця XIX — початку XX ст. Таким чином дослідження анархічного руху, що являв собою один з найголовніших стовпів соціально-визвольної боротьби, є на сьогодні вкрай актуальним, як через недостатнє розкриття теми, так і через необхідність створення об'єктивної історіографії без політико-ідеологічної заангажованості.

Тож більшість робіт про анархістів висвітлюють події що протікають уже після лютневої революції 1917 р., та не розкривають ролі анархістського руху у подіях робітничого руху кінця XIX ст. та «першої російської революції 1905 — 1907 рр.». При цьому, в більшості наявної літератури віддається перевага у цих подіях виключно соціал-демократам «РСДРП» та у меншій мірі ЕСЕРам [1, с. 184]. Проте за рядом свідчень анархісти відігравали не останню роль у революційних подіях.

І варто почати з того, що анархічний рух на теренах України можна розділити на два етапи: перший — «протоанархічний», що зародився ще у добу «нового часу» і брав свої витoki з народних традицій самоуправління та різноманітних неканонічних теологічних течій, та другий — «політичний», що почав своє формування у 60 — 70-х рр. XIX ст.

Так, до «протоанархічного», в першу чергу, слід віднести соціальні селянські рухи періоду «розпаду Запорозького козацтва», такі як «похід в Таврію за волею», а також різного роду духовні течії та «секти», що існували з кінця XVIII ст. Такі, як наприклад молокани та духобори, які не визнавали ані влади православної церкви, ані царя та чиновництва і втілювали в життя ідеали самоуправління та самоорганізації, що у великій мірі відповідало ідеалам анархізму [2, сс. 10 — 11].

Політична ж форма руху сформувалася під впливом нових філософських традицій у політичній думці та технічного прогресу, що сприяв формуванню «класового суспільства». Спочатку серед інтелігенції, яка сповідувала народництво, а потім і серед простого люду, що був під впливом народницького просвітництва. Це поклало початок філософії анархізму уже звичної нам формації та дало поштовх до виходу лібертарних практиків та ідеологів на арену боротьби з поневолювачами.

У реальну боротьбу анархісти вступають лише з початком періоду «страйкового руху» у другій половині XIX ст. Так, перші страйки на теренах півдня України та Катеринославської губернії, зокрема, відбулися ще у 70-х р. XIX ст. [3, сс. 418 — 419]. Саме в ті часи переважний вплив на уми населення мали народники, серед яких було багато особистостей «бакунінських» та «кропоткінських» поглядів [4, сс. 151 — 157]. Тоді у народницькому русі фактично панували три анархічні напрями: «філософський» — під проводом Петра Кропоткіна; «революційний» — який сповідували «Бакуністи» (послідовники Михайла Бакуніна); та «заговорницький» — в персоні Сергія Нечаєва, що відрізнявся «бланкістським» характером. Про вплив останнього на формування лібертарної ідеї, красномовно свідчить програма створеної ним організації «НАРОДНА РОЗПРАВА», у якій прямим текстом говориться про знищення усякого державного ладу, що в свою чергу є одним з ключових пунктів в ідеології руху [5, с. 221].

До своєрідних представників анархічного руху безпосередньо в Україні, чий ідеї вплинули на погляди сучасників, також можна віднести Михайла Драгоманова та

його послідовників. Він у своїх теоретичних роботах пропагував ідеї федералізму та управління «з низу до гори» за допомогою місцевих «рад», що були подібні до федеративних ідей батька «анархо-синдикалізму» П'єра Жозефа Прудона [6, с. 164].

Всі ці течії, так чи інакше, формували анархістський вимір революційного руху в країні. Ще одним доказом анархістського характеру народницького руху слугує промова С. І. Бардіна звинуваченого на «процесі 50-ти», у якій він виступає на захист лібертарної доктрини [7, сс. 9 – 10].

Все це породило на початку XX ст. потужну мережу анархістських угруповань, тісно пов'язаних з робітничо-страйковим рухом по всій країні. Зокрема, й на півдні.

Основний же пік активізації анархістів припадає на початок XX ст., зокрема на період «першої російської революції 1905 – 1907 рр.». Пов'язано це було, як з активізацією робітничого руху по всьому світу, так і з розчаруванням багатьох активістів у демагогії та бездіяльності партійних осередків, та підкріплювалося, черговим переломним моментом у релігійно-культурних пошуках інтелігенції [8, сс. 28 – 39].

Так у своїй доповіді на анархістському конгресі у Амстердамі, що проходив 1907 р., Н. А. Рогдасєв зазначав, говорячи про анархізм, що «Многие рабочие видели в нем свежую, живительную струю – оно выводило их из удушливой, пропитанной «политиканством» атмосферы социалистических партий ...» [7, с. 405]. Таким чином доповідач дає зрозуміти, що багато з тих, хто раніше розглядав себе як соціал-демократа чи есера, або ж симпатизував їм, врешті-решт втомившись від пустої демагогії – ставали анархістами. Або ж будучи членами партій – паралельно були членами революційних анархістських гуртків. Наприклад, ряд членів анархо-комуністичного «союзу бідних хліборобів» Антон Куц, Савка Сахно, Косьма Черевко, Єфрет Чернобукз – паралельно належали до Гуляйпільської організації есерів [9, с. 36]. Про це у своїх спогадах згадував і відомий діяч анархічного руху півдня України початку XX ст. Вальдемар Антоні, який і сам кілька разів змінював точку зору [10, сс. 38 – 40].

У той же час в Одесі діяли революціонери, які будучи членами РСДРП чи ПСР, дотримувались ідеології анархо-синдикалізму та агітували з позиції анархістів [11, сс. 174 – 180]. Тож, це було не одиничним випадком, коли при агітації відбувався певний синтез. Так «Союз бідних хліборобів» використовував не лише анархістську, але й «більшовицьку», й «меншовицьку», й «ЕСРІвську» літературу для агітації серед широких мас [9, с. 20].

Проте, була суттєва відмінність анархістів від ряду партій – а саме у тактиці. Так, якщо РСДРП активно використовували «нечаєвську» тактику, прописану в «катехізисі революціонера», то анархісти були більш прямолінійні. Наприклад, під час погромів, які «соціал-демократи» використовували для розхитування ситуації, та не втручаючись у хід подій без явної вигоди для себе, засуджуючи їх лише на словах та в прокламаціях, анархісти намагались їм запобігти, активно втручались, не боячись поліції та козаків, які прикривали чорносотенців [10, сс. 38 – 39]. До того ж, це було зумовлено, не в останню чергу, й тим фактом, що серед анархістів значний відсоток складали євреї [12, с. 97].

Також не можна обійти стороною і факт підтримки анархістів як простим людом, так і певною частиною державних службовців та жандармів з числа «співчуваючих» [13, с. 83; 9, сс. 30 – 31]. Така підтримка пояснювалась як кризою державницької системи російської імперії, що переживала свій пік на початку

XX ст., так і підсвідомою тягою народних мас до самоуправління, яке пропагували анархісти, і яка була зумовлена общинною традицією, та «народними віруваннями», що були поширені у той час [5, сс. 9 – 36].

Проте відсутність у анархістів чіткої політичної програми, зіграла з ними «злий жарт». Так, активність їхніх груп, що завдяки народній підтримці у «буремні роки», зростала — зі стабілізацією ситуації змушена була знов перейти в «підпілля». Отже можна зрозуміти, що анархізм на той час мав вкрай не послідовний характер і не мав чітких планів по реорганізації суспільства після революції. Проте, саме анархізм стояв у витоків усього робітничо-революційного руху другої половини XIX — початку XX ст.

Таким чином після спаду революційної ейфорії 1905 р. починається поступовий спад активності анархістських груп, чи то під впливом арештів, чи через розуміння неможливості перемоги «ЗАРАЗ». А після початку Першої світової війни, вони практично припинили свою діяльність [14, с. 349]. Але лише для того, аби у 1917 р. з новими силами почати втілювати в життя свою «форму ідеального суспільства».

Бібліографія

1. Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX — XX вв. [отв. ред. И. М. Пушкарёва]. — СПб.: Алетейя, 2011. — 476 с.
2. Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России XIX века. — М.: Наука, 1978. — 342 с.
3. Рабочее движение в России в XIX веке. Часть первая. 1861 — 1874. Сборник документов и материалов [под ред. А. М. Панкратовой]. — Госполитиздат, 1950. — Т. II. — 697 с.
4. Революционеры 1870-х годов: Воспоминания участников народного движения в Петербурге [сост. В. Н. Гинев]. — Л.: Лениздат, 1986. — 439 с.
5. Михаилу Бакунину 1876 — 1926 // Очерки истории анархического движения в России [под ред. Алексея Борового]. — М.: «Голос Труда», 1926. — 340 с.
6. Філософська думка на Україні в період занепаду феодалізму і панування капіталістичних відносин (XIX — початок XX ст.) // Історія філософії на Україні. — 1987. — Т. 2. — 367 с.
7. Анархисты. Документы и материалы. 1883 — 1935 гг. В 2 т. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. — Т. 1. 1883 — 1916 гг. — 704 с.
8. Бердяев Николай. «Духовный кризис интеллигенции» статьи по общественной и религиозной психологии (1907 — 1909 г.). — С. Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1910. — 324 с.
9. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і «Союз Бідних Хліборобів». — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2010. — 172 с.
10. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні [упоряд В. Чоп] // Старожитності Південної України. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. — Вип. 15. — 136 с.
11. Савченко Виктор. Деятельность анархистов-синдикалистов среди одесских моряков (1906 — 1913 гг.) // Краєзнавство. — 2013. — вип. № 2. — С. 174 — 181.
12. Ермаков В. Д. Портрет российского анархиста начала века // Социс. — 1992. — № 3. — С. 97 — 99.

13. На баррикадах. 1905 год в Александровске [под ред. М. Львовского]. – Запорожье: Изд. Запорожского окружкома КП(б)У. – 1925. – 136 с.

14. Ермаков В. Д. Анархистское движение в начале ХХ в. на окраинах Российской Империи // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета. – 2010. – №1. – С. 333 – 355.

Пристинский Б. В.

Екскурс в генезис анархистского движения в Украине и его роль в социально-освободительном движении конца ХІХ – начала ХХ вв.

История анархизма, как раньше так и сейчас, рассматривается с определенной заангажированностью, как из-за определенной политической цензуры, так и из-за предвзятости большинства историков. Непризнание никаких положительных воздействий идей анархизма на антиколониальную борьбу конца ХІХ – начала ХХ вв., приводит к игнорированию целого пласта материалов, и делает невозможным объективное изучение истории. А предвзятое отношение к деятелям, имевшим нестандартные взгляды на дальнейшее развитие страны, но при этом внёсшим весомый вклад в освобождение собственных народов из-под колониальной власти империй, подвергает их имена забвению, а отчасти и демонизации. Все это приводит лишь к расколам в обществе будущего. И историк должен помнить о своей ответственности перед обществом за подачу заведомо необъективных фактов в угоду властным структурам с целью формирования определенных настроений в обществе.

Так, история анархизма, в том числе и украинского, долгое время рассматривалась историками исключительно в негативном русле. Что связано как с предрассудками воспитанными советской пропагандой, так и с современным отношением государства к данному явлению. В данной статье предпринимается попытка построить максимально объективный, краткий экскурс в генезис либертарной идеи на территории юга Украины, отметить аспекты влияния на ее формирование различных школ философии, теологических теорий и отдельных личностей той эпохи и проанализировать ее роль в социально-освободительном движении конца ХІХ – начала ХХ вв. А также выделить ее отличительные особенности из ряда других философско-политических течений и основные тенденции, приведшие в дальнейшем к почти абсолютному поражению анархического движения на мировой арене.

Prystinsky B. V.

Excursion To The Genesis Of The Anarchic Movement In Ukraine And Its Role In The Social-liberation Movement Of The Late XIX – Early XX Centuries

The history of anarchism is still viewed with a leverage due to the certain political censorship and because of the prejudice of the most historians. Denial of every positive effect of anarchist ideas on the anti-colonial struggling of the late nineteenth – early twentieth centuries leads to the neglection of the whole layer of material and prevents the objective research of the history. And the biased position towards the figures with unusual views on the further development of the country but who made a significant contribution to the liberation of their own people from the colonial power of empires, puts their names into oblivion or even leads to demonization. All these things brings to the society distruction in the future. And the historians should be responsible of the public reporting facts biased to help the authorities in shaping certain moods in society.

So, the history of anarchism, including Ukrainian history, has been viewed by historians only in a negative way for a long time. This relates to the Soviet propaganda and the modern attitude of the state to this phenomenon.

This work was created to build the most objective, short excursion into the origin of libertarian idea on the territory of South Ukraine. To identify aspects of the influence on its formation on the different schools of philosophy, theological theories, and individuals of that era and analyze its role in the social-liberation movement of the late XIX – early XX century. And also to highlight its distinguishing features from a number of other philosophical and political currents. And also this work shows the main trends that lead to an almost absolute defeat of the anarchic movement on the world stage.

**ЭХО АРХИТЕКТУРНОГО АВАНГАРДА:
ШЕСТОЙ ПОСЕЛОК В ЗАПОРОЖЬЕ**

В романе Федора Гладкого «Энергия» весь Днепроострой как на ладони. Этот литературно-идеологический обзор показал будни ударного строительства сквозь призму общей проблематики «создания жизни нового качества». Отдельное место здесь принадлежит архитектурному оформлению капитального поселка. Тема зодчества звучит наравне с женским вопросом, задачами искусства, ущербностью психологии мужицкого села, вопросами брачно-половых отношений, вредительством старых инженерных кадров и другими обстоятельствами жизни нового общества. По мнению чуткого к повестке дня Гладкова, архитектурное творчество вошло в круг вопросов, без разрешения которых нельзя говорить о достаточности проводимых социальных преобразований.

Спор о задачах советской архитектуры автор разыгрывает в рамках любовной коллизии двух партийцев. В лице, безусловно, положительных героев сталкиваются разные по своей сути представления о задачах архитектуры.

Гладков уведомляет читателя, что это была первая ссора — вот она важность вопроса! — секретаря ячейки Мирона Ватагина, мнением которого дорожил «хозяин» стройки Балеев-Винтер, и лидера женского движения Паши Погадаевой — товарища Бочки. «Они ехали по широкой улице социалистического города, по накатанной гудронной мостовой, вдоль бульваров. Трех- и четырехэтажные белые дома, в балконах, в геометрической строгости прямых линий, стояли поодаль друг от друга, под углом один к другому, нарушая обычный, стандартный порядок фасадов. Весь город был в зелени. И окна всюду расцветали оранжевым, зеленым и красным накалом. В нижних этажах, за сплошным стеклом сияли витрины магазинов — продуктовых, книжных, галантерейных. Кое-где на углах красиво пылали киоски — тоже из сплошного стекла. Пламенные флаги плескались над готовым зданием общественных организаций и над втузом» [1, сс. 225 — 226]. С открытой неприязнью Погадаева сердито обозвала дома капитального поселка «ящиками», которые своей казарменностью не отвечали красивым ожиданиям и смелым полетам мысли современников. Ватагин, в свою очередь, выразил уверенность, что лаконичные формы жилых домов связаны с экономикой строительства, позволяющей быстро обеспечить рабочих и инженеров удобными изолированными квартирами. Сам автор романа, похоже, не пристал к какой-либо из этих позиций — его герои одинаково убедительны. Погадаеву он вооружает аргументами из профессиональной прессы, которая с определенного момента ополчилась против модернистских проектов массового расселения: «мертвый стандарт», «грубый практицизм», «город-то социалистический, а внешних социалистических особенностей нет». Для Ватагина избрана позиция по-деловому основательная, вызывающая уважение разумным хозяйственным подходом: «Эти внешние особенности придут потом. Сейчас мы строим основы нашего быта: общественные столовые, прачечные, клубы, детские сады, ясли. Форма всегда отстаёт от содержания» [1, с. 226].

По сути, у Гладкова спор о месте архитектуры в «создании жизни нового качества» еще не окончен. И если следовать внутренней хронологии «Энергии», то для начала 1930-х гг. очевидных решений здесь, действительно, еще не было.

При сравнении условно журнальной редакции романа 1932 г. и полной книжной 1938 г., возникает уверенность, что вопросы архитектуры волновали не только профессиональные и партийные круги, но и пролетарские низы, которые наивно рассматривали образцовые поселки как свое будущее жилье. Трудно представить, кто еще в лице решительно настроенного красноармейца мог ворваться в напряженный диалог Погадаевой и Ватагина с оценками откровенно улично-разговорного толка: «Это строили обезьяны. Прыгают они около рабочего класса, крутят хвостами и строят под иностранца ... Ничего не сделаешь; пока приходится пользоваться руками обезьян» [2, с. 94]. В окончательной версии романа определения «обезьяны» и «под иностранца» исчезли. Вероятно, Гладкову объяснили, что те же люди строили московский метрополитен, и было бы не совсем удобно называть лучших советских специалистов злыми обидными словами. Так или иначе, в редакции 1932 г. автор, живущий на Днепрострое наездами, по свежим следам передавал впечатление социальных низов от новой архитектуры капитального поселка и, в целом, давал читателю объемную картину ее восприятия с идеологических (Погадаева), хозяйственных (Ватагин), социально-классовых (красноармеец) позиций.

Это тот редкий случай, когда голос масс был услышан и дошел до нас практически в нетронutom виде, о чем свидетельствует его незамысловатый лексический строй. Роман «Энергия», как литературный документ эпохи, фиксирует сложное отношение масс к упражнениям в духе интернациональной архитектуры *Neues Bauen* и на своем уровне становится одной из точек публичной рефлексии касательно дальнейшей судьбы советского зодчества.

Архитекторы-новаторы не только не смогли обеспечить надлежащий отклик усредненного пролетария, который мало понимал в их социальной схематизации и желал «красоты», но и часто вменяли «жизни нового качества» свою собственную рациональность, отличную от главных установок партийно-хозяйственных органов. О конфликтной конкуренции архитекторов и власти за первенство в определении «содержания» идеи соцгорода неоднократно писал историк советского зодчества М. Меерович [3, с. 181]. Выстраивая всецело управляемую систему «большого общества», власть, в отличие от архитекторов, подыгрывала вкусам социальных низов, однако не в смысле одобрения, а лишь в плане общей понятности, положительного резонанса проводимой политики. Исторически это не было чем-то уникальным, ведь еще в 1025 г. Аппасский Собор (*Synod of Agras*) постановил: «То, что простецы и неграмотные не могут увидеть в писаниях, пусть они видят в живописи» [4, с. 219]. Советские пролетарии были именно такими «простецами и неграмотными», которым через художественный образ архитектуры предстояло узреть заманчивые контуры грядущего коммунизма.

Проекты модернистов с характерной тягой к эгалитарности диссонировали с пафосом проводимых преобразований. В них не было места для новой социальной элиты, которую следовало не просто морально выделить, но и создать для нее, в назидание основной массе, образцовые условия быта, читай, существования. Партийные активисты, командиры промышленности и передовики производства становились «социальной начинкой» образцовых поселков, где движение от худших условий к лучшим происходило не из проектно определенных семейно-бытовых потребностей, а исходя из положения соискателя на службе или производстве. Новые социальные траектории взрывали изнутри проектную схематизацию капитальных рабочих поселков, построенных

в период 1929 — 1932 гг., и насыщали их пространство отношениями замкнутости, иерархичности.

Шестой капитальный поселок Днепростроя, об архитектуре которого так горячо спорили персонажи Гладкова, оказывается после 1932 г. в совершенно чужой для себя ситуации, когда во главу угла вместо индивидуально-семейного минимализма, стандарта массовой жилой ячейки, ставятся повышенная комфортность и изобразительность. Руководство проектными работами по поселку остается в руках конструктивиста Георгия Орлова *, но архитектор, фактически следуя новым общегосударственным установкам, высказывает в 1933 г. на страницах «Хроники Днепростроя» решимость устранить ранее допущенные «дефекты». Статья Г. Орлова «Архитектура жилищного строительства на Днепрострое» подводит итоги первой очереди проектирования и строительства капитального поселка (1927 — 1932 гг.) и открывает в его истории несколько затянувшийся этап поставангарда (1933 — 1939 гг.).

Учитывая массовую практику барачного расселения на Днепрострое, озвученные Орловым задачи явно исходили из понимания капитального жилья как социальной привилегии: «1) улучшение бытовых условий жильцов квартир путем пересмотра осуществленных до настоящего времени типов квартир на ОДС, 2) создание лучших условий для жильцов на территории квартала, 3) решение жилого квартала как архитектурного ансамбля, сохраняя общее архитектурное лицо поселка, 4) создание более богатой и в смысле формы насыщенной архитектуры жилых зданий и 5) пересмотр стандартов отдельных элементов жилого дома (дверей, окон, перил, отделки и проч.), приводящих в целом ряде случаев жилую квартиру с хорошо решенным планом и хорошими комнатами в неудобное, бедное, а иногда и «казарменное» жилье» [5, с. 41].

Ревизия программы рабочего капитального поселка в Запорожье не была исключением на общем фоне перестройки творческой организации архитектурной отрасли. Созданный в 1932 г. на безальтернативной основе Союз советских архитекторов взял на себя роль квалифицированного проводника одобренной партийным руководством художественной политики. Однозначно указывалось, что средний уровень архитектурной практики первой пятилетки оставался «до сих пор весьма низким». Развивая критику «реконструктивного» периода, к типовым постройкам того времени употребляются эпитеты «штампованные», «низкокачественные», «лишенные какого бы то ни было архитектурного лица». Вершиной изобличения массового типового строительства становится признание его «коробочного» характера. В преодолении «коробочного» брака и «ложно понятых» требований экономии в строительстве новая творческая организация видела свои первейшие задачи. Все это можно прочесть в передовице печатного органа Союза советских архитекторов «Архитектура СССР», начавшего выходить в июле 1933 г. [6, с. 1].

Как видим, Г. Орлов всего лишь конкретизировал на примере Шестого поселка задачи, поставленные партией перед мастерами архитектуры. Но каяться ученик В. Веснина явно не собирался. Отсюда и «сохраняя общее архитектурное лицо поселка», и уклонение от штампа «коробочный брак» в пользу нейтрально-производственных «дефектов».

Переход к новой художественной программе не стал для Днепростроя, как и для всего социалистического города Большое Запорожье, прямым путем в освое-

* Главным архитектором Днепровского строительства числился В. Веснин.

нии «лучших приемов классической архитектуры», на чем настаивало партийное руководство и критика в свете проводимого конкурса на проект Дворца Советов [7, с. 55]. Сложившийся после 1932 г. состав днепростроевской группы (Г. Орлов, В. Лавров, Т. Варенцов, В. Гончаров, В. Каптерев, И. Купецио, В. Попов, П. Сталин) профессионально вырос из архитектурного авангарда, его равновеликих школ — конструктивизма и рационализма. Установки этих творческих направлений исключали безболезненный переход к увражно-ордерному формообразованию. Предстояло провести большую внутреннюю работу, прежде чем нащупать приемлемые для новых условий и художественно оправданные выразительные средства, композиционные приемы. Первейшая роль здесь принадлежит ученикам лидера рационализма Николая Ладовского, в особенности Виталию Лаврову, который сумел применить формально-аналитический метод к задачам «обогащения» архитектуры. Если оценивать наследие Шестого поселка в целом, то школа В. Веснина, воплощенная в программе первой очереди строительства, в дальнейшем уступает место школе Н. Ладовского, воспитанники которой — В. Лавров, Т. Варенцов, В. Попов — успешно используют художественную аналитику рационализма в решении задач по «перестройке» поселковой архитектуры. Межвоенный модернизм на Днепрострое получает развитие в русле архитектуры монументального ордера.

Значительной заявкой на планируемые преобразования стала совместная статья Орлова и Лаврова в «Архитектуре СССР» за сентябрь — октябрь 1933 г. Название статьи — «Большое Запорожье» — как бы подчеркивало желание авторов постулировать общие принципы архитектурного оформления социалистического города, частью которого был днепростроевский капитальный поселок. Это не могло не вызвать удивления украинских коллег из Гипрограда, отвечавших за генеральное планирование города в целом. Тем более, что представители Днепростроя уже не в первый раз ставили под сомнение очередность строительства, естественно, отмечая целесообразность завершения именно своего капитального поселка: «Прежде чем перейти за линию железной дороги в район Вознесенки, необходимо закончить и привести в порядок район, прилегающий непосредственно к основным днепровским сооружениям (гавань, шлюз)» [8, с. 35]. Гипроград, как известно, настаивал на первоочередной застройке центрального района, включавшего село Вознесенку. Такая состязательность двух проектных организаций проявит себя и в дальнейшем.

Творческим полигоном для реализации перечисленных в статье Орлова и Лаврова задач был признан третий квартал Шестого поселка. Здесь намеревались значительно улучшить квартирную планировку и осуществить ансамблевое решение жилой застройки.

Первый вопрос подразумевал отказ от концепции «минимального жилища». Как исключение, малые кухни и узкие передние должны были использоваться в планировке однокомнатных квартир «для малосемейных, бездетных жильцов» [8, с. 34]. Для двух-, трех- и четырехкомнатных квартир предусматривались «кухни площадью от 6,5 до 10 м. кв., удобные передние, освещенные через широкие двупольные со стеклом двери, светлые ванные, балконы для каждой квартиры и отдельные кладовые в подвале» [5, с. 41]. Однако в конечном итоге из типового ряда жилых ячеек для квартала однокомнатные квартиры были исключены, что укладывалось в общую логику жилищной политики тех лет. «Каждый жилой дом должен состоять из двух-, трех- и четырехкомнатных квартир», — гласило

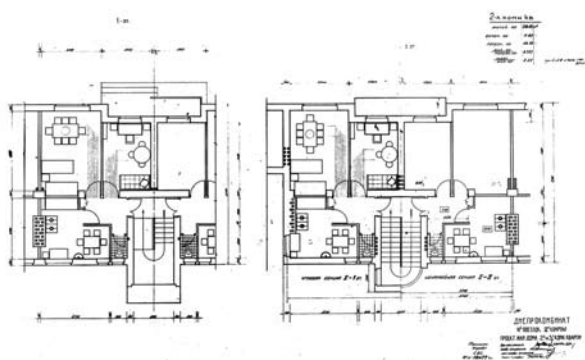

Рис. 1. Двухкомнатные ячейки для домов «средней» группы III-го квартала Шестого поселка. Собрание Запорожского областного краеведческого музея.

распределении жилья. «Малосемейные» и «бездетные» закреплялись за фондом обобщественного жилья, тогда как индивидуально-квартирное расселение осуществлялось в новом квартале на основе производственной иерархии командиров промышленности, инженерно-технического персонала, активистов и передовиков производства.

Но определенные черты индивидуального «минимального жилища» все же были сохранены. Реальная стройка диктовала свои условия и для ее удешевления двухкомнатные ячейки в менее престижных домах планировались с «дефектами» (рис. 1), очевидными в свете декларируемых норм проектирования: с малыми передними и с отсутствием ванны (душа). Последнее обстоятельство отличало используемый тип ячейки (IA9 по классификации Хигера — непроходные комнаты, отдельная кухня, уборная), в худшую сторону даже по сравнению с первым этапом строительства поселка. Как известно, двухкомнатные квартиры пятого и девятого кварталов проектировались с отдельными санузлами. Архитекторы Днепростроя понимали всю нелепость ситуации, однако технико-экономические условия строительства необходимо было соблюдать. Происходило это за счет жильцов «средней» группы домов нового квартала (рис. 2), которые, очевидно, в социальном отношении составляли категорию тех, кто еще мог мыться в тазиках, но уже заслуживал отдельную кухню и переднюю. По понятным причинам, эта сторона «улучшенного» быта не нашла освещения в профессиональной прессе. Тем более, трудно было объяснить, как такое качество планировки, игнорирующее элементарные гигиенические требования, уживалось в одних границах проектирования с трехкомнатной ячейкой, разработанной для главного строения квартала — полуциркульного в плане четырехэтажного дома, где кроме просторной передней, отдельной кухни, ванной и уборной имелось еще три служебных помещения. Общая площадь ячейки составляла 80 кв. м., из них жилой — 53 кв. м. Орлов и Лавров все же не случайно упускали в дальнейших публикациях тему планировки ячеек для Большого Запорожья.

Касательно вопроса ансамблевого решения квартала следует признать, что до сих пор в историко-архитектурных исследованиях должного отражения не нашел приоритет школы архитектурного рационализма и лично В. Лаврова. К моменту прихода на Днепрострой тридцатилетний зодчий-новатор имел высокий уровень производственной и научно-теоретической подготовки. Он принимал участие в разработке проектов для города-коммуны Автострой [10] и промышленного

известное постановление президиума Моссовета от 1932 г., которое, по верному замечанию Хигера, «внесло полную ясность» в вопрос о проектировании жилых ячеек [9, с. 28]. Руководству Днепрокомбината, главному заказчику работ на третьем квартале, отказ от однокомнатных квартир позволял увеличить долю жилой площади в суммарном метраже нового строительства (путем увеличения обслуживаемой площади в расчете на одну кухню и санузел) и, таким образом, скорректировать социально-бытовую градацию в

Рис. 2. Архитектурно-художественное решение для домов «средней» группы III-го квартала Шестого поселка. Собрание Запорожского областного краеведческого музея.

поселка близ Уфы [11], был соавтором многоквартирного дома Губжилсоюза в Иванове [12], дал свое практическое понимание дома-коммуны [13] и вместе с В. Поповым успел критически разобрать дом Наркомфина [15] — несомненный успех конструктивистов. Заметной фигурой молодого мастера делало активное участие в жизни архитектурного факультета ВХУТЕИН, его исследовательской лаборатории. Важное положение он занимал и в Объединении архитекторов-урбанистов (АРУ).

Концептуальный подход Лаврова к градостроительной проблематике обозначился довольно рано. В 1928 г., в год выпуска из института, он излагает на страницах органа Моссовета «Строительство Москвы» свое понимание проблемы «нового города»: «Выясняя вопрос о характерных признаках нового города, о его «стиле», следует прежде всего учесть две основных силы, направляющие и определяющие формы города: 1) социальную конструкцию общества, диктующую те или иные задачи и 2) уровень техники, в зависимости от развития которой определяется возможность осуществления этих задач» [16, с. 14].

Нацеленность зодчего на «социальную конструкцию» станет определяющим фактором в решении композиции нового квартала образцового поселка Днепростроя. Это будет свидетельством не столько стилевой переориентации, сколько манифестом новой социетальности советской архитектуры — соположения социальной иерархии с иерархией композиционно освоенных масс и пространства, использующей для легитимации новых отношений доминирования историко-культурный синтаксис.

Работая над запорожской проблематикой, Лавров приходит к оригинальной трактовке архитектурно-планировочного ансамбля в социалистическом городе. Его заключения опираются на закономерности зрительного восприятия масс и пространства, усвоенные за годы учебы под руководством Ладовского. Удивительная независимость логических построений зодчего от канонов архитектурной классики, по замечанию Ю. Старостенко, выделяла его теоретическую позицию как «странную» на фоне общего подражания историческим примерам, провоцировала обвинения в формализме [17, сс. 341 — 342]. Но здесь стоит отметить

самостоятельный, еще малоизученный, характер освоения Лавровым классического наследия. Конкретно-исторические композиционные приемы он замещал образно-аллегорической оптикой, получая возможность прибегать к цитатам из наследия не обращая внимания на исторически принятые композиционные ограничения.

Зафиксировав на примере Большого Запорожья понимание ансамбля как четкого пространственного сочетания домов, облегчающего зрительную ориентацию [8, с. 35], позже Лавров обращается в своих специальных исследованиях к сложной категории «суммы архитектурных единиц, организованных по какому-либо пространственному признаку» [18, с. 51], где пространство ансамбля — это пространство наблюдателя, задающего в движении и протяженности, и цельности композиции. Теоретические построения мастера апеллируют к «условиям зрительного восприятия», «организации восприятия», «непрерывному объемно-пространственному представлению», «ритмическому развитию», «оптическим масштабам», «двигательной деятельности глаз», «числовой и геометрической

Рис. 3. Генеральный план соцгорода Большое Запорожье, утвержденный СНК УССР 13 июля 1933 г. Собрание НЗ «София Киевская».

связи», «оптическим признакам», «пространственно-временной координате» [19, сс. 119, 127, 129, 136, 139]. Размышления Лаврова ложатся в русло школы архитектурного рационализма и демонстрируют альтернативные, лежащие вне традиции, пути решения актуальной для советского градостроительства проблемы ансамбля. Не случайно зодчий увязывает понятие мастерства с умением производить «формальный анализ всех вопросов структуры архитектурного ансамбля» [19, с. 118]. Этот формально-аналитический метод позволял отойти от канонических решений в духе «органического единства» И. Жолтовского [20, сс. 75 — 76], меняя местами в иерархии творческой деятельности знание о «наиболее совершенных архитектурных организмах» и умение чувствовать пространственно-временную координату. В системе Лаврова безусловное первенство принадлежит умению чувствовать как наблюдатель, которое наделяло ансамбль физически уловимыми свойствами предметного единства. Наиболее ярко отличие «рационализма» Лаврова от академических концепций демонстрирует предпринятый им разбор проекта реконструкции Королевской площади в Мюнхене. Критикуя тягу национал-социалистов к «монументальности» и «принципу примитивной симметрии» [19, сс. 120, 122], зодчий не мог не понимать, что бьет и по своим советским коллегам, разделяющим простейшие, но так любимые властью, принципы построения композиции вокруг выраженной доминанты и продольной оси [21, с. 383].

Понимание ансамбля разнилось у Лаврова и с мастерами конструктивизма, на чьей творческой площадке он начал работать в Запорожье. Отдадим должное В. Веснину и Г. Орлову, позволившим ведущему представителю рационализма реализовать свои главные градостроительные идеи в натуре. Фактически произошел отказ от свойственного конструктивизму примата утилитарно-функциональных связей в пользу эстетических идеалов конкурирующего направления. Концепция квартальной организации как жилого комбината отходит на задний план, уступая место идее динамичных визуально-композиционных связей и сложноподчиненных социальных отношений. Декларируемая архитектурной группой Днепростроя «преемственность» в решении кварталов Шестого поселка здесь не более, чем риторический прием, который подчеркивал профессионально-этическую солидарность зодчих-новаторов, но никак не свидетельствовал о единстве их художественных установок. Принятая для второй очереди поселка программа архитектурного рационализма позволила кратчайшим образом выйти из творческого тупика, обусловленного переориентацией общегосударственной художественной политики.

Прежде чем приступить к анализу проведенных Лавровым и его сотрудниками градостроительных преобразований, необходимо выяснить, каким путем в условиях нового художественного курса шли украинские зодчие, ответственные за общую разработку генплана Большого Запорожья, каково было место и значение Шестого поселка в проекте соцгорода.

В окончательном варианте генерального плана (рис. 3), разосланном заинтересованным лицам и организациям в июле 1932 г., образцовый капитальный поселок находился в границах селитебного района Вознесенки [22, ед. хр. 109, л. 14]. Остальные жилые районы, выделенные по принципу тяготения трудовых ресурсов, должны были формироваться на базе старого города, сел Павло-Кичкаса и Кичкаса, острова Хортицы. Прогноз на резервный район села Бабушки не давался.

Общая плотность населения принималась в расчете 350 чел. на гектар. Норма жилой площади на человека равнялась 9 кв. м (с дальнейшим увеличением до 18). В жилых кварталах под застройку отводилось 20 % территории, под проезды, дорожки и площадки — 30 %, под зеленые насаждения — 50 %. По мнению союзных органов, такие экстенсивные показатели застройки, с одной стороны, обуславливали удорожание городского строительства, с другой — способствовали гибкости проекта в целом [23, д. 118, л. 39 об.]. Для начального периода строительства допускалась высота жилых зданий в 4 этажа, далее она должна была увеличиться до 5 — 7. В пределах каждого квартала планировалось разместить один или два жилкомплекса с населением от 500 до 3000 чел. В составе таких комплексов наряду с жилыми корпусами предполагались: «детские ясли, детские сады, общественные столовые — кухни, распределители, прачечные, комнаты отдыха, хозяйственные помещения, залы физкультуры и т. п.» [22, ед. хр. 109, л. 15 об.]. Проектанты, безусловно, шли в русле функционально-пространственного оформления идеи соцгорода (в данном случае развернутого по линейной схеме вдоль главной водной артерии).

Какие-либо особые указания на Шестой поселок в генплане отсутствуют. Это тем более странно, что к середине 1932 г. другие градостроительные решения для Большого Запорожья не получили развития. Локальные попытки украинских коллег создать в северо-западной части старого города жилые комплексы для рабочих не отличались ни цельностью, ни оригинальностью замысла. Основные усилия здесь были направлены на реконструкцию дореволюционной застройки, без существенного вторжения в ее планировочную структуру.

Для авторского коллектива Гипрограда (П. Хаустов, И. Малоземов, В. Андреев, А. Касьянов, Б. Приймак, В. Орехов, В. Мотошко, С. Клевицкий) [22, ед. хр. 109, л. 49] поселок Днепростроя стал всеобъемлющей фигурой умолчания. Ни достижения, ни ошибки московских коллег не получили в материалах генплана какой-либо оценки. Основной для развития города документ был на удивление скуп в отношении архитектурно-художественных и квартальных планировочных решений. Такая лаконичность равным образом позволяла обходить острые углы в отношениях с Днепростроем и сохранять концептуальную целостность самого генплана в условиях борьбы за повестку дня в отечественной архитектуре. По всей видимости, данную точку зрения разделяла и планировочная подкомиссия во главе с В. Весниным, давшая положительное экспертное заключение по генплану Большого Запорожья в марте 1932 г.

Однако руководство самого города волновало отсутствие в документе конкретных архитектурно-пространственных решений, позволявших понять, каким Новое Запорожье будет в приближении. В апреле 1932 г. президиум Запорожского горсовета на своем заседании протокольно обращается к Гипрограду с просьбой «додатково опрацювати типову квартальну й районну забудову міста з кількома типовими рішеннями, а також подати додатково архітектурне оформлення житлового будівництва й основні варіанти просторового рішення міста, зваживши на останні досягнення архітектури, включивши ці роботи до подаваного остаточного проекту» [22, ед. хр. 109, лл. 61 — 61 об.].

В данном случае архитекторы Гипрограда вполне могли сослаться на ряд типовых решений, по крайней мере, планировочных, по которым имелись разработки (рис. 4). Проектирование соцгорода началось, когда общим местом в построении композиции был учет влияния солнечной радиации и ветрового режи-

ма. Отсюда строчная схематичность в квартальной организации. Экспертная подкомиссия поддержала такой подход, указывая на важность согласования естественных факторов «при установлении системы застройки кварталов» [22, ед. хр. 109, л. 66 об.]. Но к моменту завершения генплана ориентация по гелиотермической оси уже не казалась бесспорным универсальным приемом, что делало проблематичной опору на одни только естественно-функциональные факторы.

Утверждение генплана Большого Запорожья совпало с ожиданием серьезных и не до конца ясных непосвященному наблюдателю изменений в художественной политике. Неопределенность провоцировала широту затронутых градостроительных сюжетов, их независимость от рамки «последних» достижений архитектуры. Как уже отмечалось, это делало актуальным генплан для большого диапазона возможных вариантов развития ситуации. Избегая конкретики на уровне отдельных градостроительных единиц (улица, площадь, квартал), архитекторы Гипрограда одинаково были готовы и к торжественному государственному стилю, и к смелым построениям конструктивизма: «Особенностью архитектурного оформления площадей Большого Запорожья является свободное расположение зданий на них, обеспечивающее общение площади со всем окружающим пространством, далекими горизонтами и т. д.» [22, ед. хр. 109, л. 37 об.].

Несколько позже, готовясь к I-й Всесоюзной конференции по планировке и строительству городов (1933 г.), сотрудники Гипрограда вынуждены были отказаться от расплывчатых формулировок и конкретизировать свое видение приемлемых параметров застройки. Они это сделали от обратного — в оппозиции к застройке строчной, «лишенной организующих центров, вносящей обезличку в санитарно-гигиенические условия различных помещений жилой ячейки, создающей дурную бесконечность механического ряда» [24, с. 159]. В качестве отрицательного примера была приведена застройка Магнитогорска и Кузнецкстроя. Чтобы избежать таких «прорывов» в дальнейшем, старший архитектор Гипрограда И. Малоземов призывал использовать потенциал «свободной» застройки как организующего начала архитектурного фронта, условия органичного единства макро- и микроархитектуры города [24, сс. 158, 160]. По мнению другого представителя института А. Касьянова, «строчка», автоматическая блокировка жилых звеньев» должна была уступить место их свободной композиционной группировке на плане и в пространстве [25, с. 57].

Эти теоретические усилия по переходу к ансамблевым решениям сопровождались активным поиском новой концепции художественной выразительности города, его силуэта. Свойственная первой пятилетке эстетика индустрии, тех-

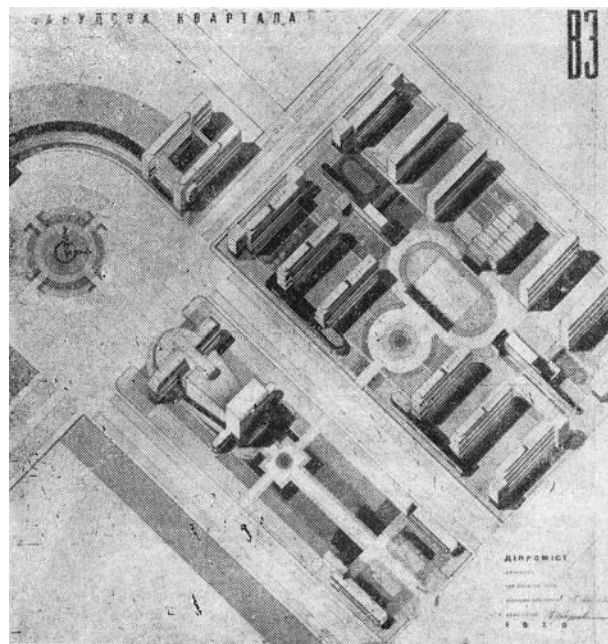

Рис. 4. Типовой проект застройки жилого квартала. Материалы генерального планирования соцгорода Большое Запорожье, Гипроград.

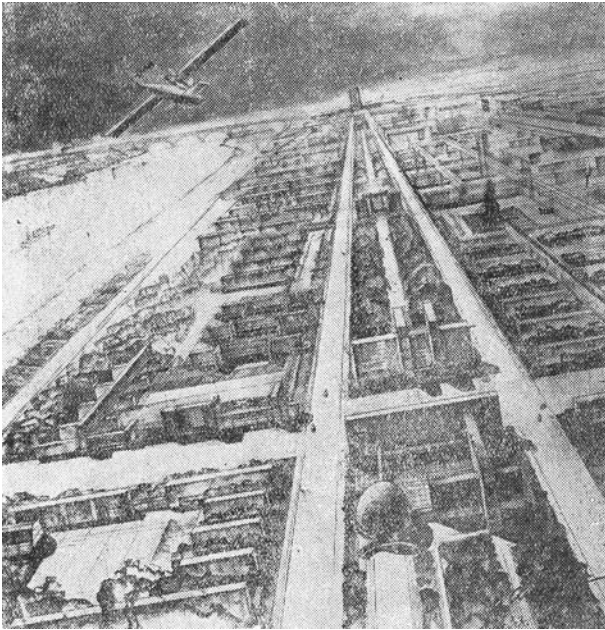

Рис. 5. Перспектива II района (Вознесенка) соцгорода Большое Запорожье. Посредине расположены дома общественных организаций, слева видно Днепр и о. Хортицу.

Далее на примере других городов дается разъяснение: «Новый силуэт Москвы определяется Дворцом Советов. Силуэт Харькова отмечается архитектурным комплексом площади имени Дзержинского. Силуэт социалистических городов будет определяться высотными композициями общественных сооружений, административных и деловых» [24, с. 158].

Предпринятая теоретическая перенастройка не мешала сотрудникам Гипрограда еще долго использовать лекала отечественного функционализма. В 1935 г., когда идея ансамбля, казалось, уже не имела альтернатив, институт продолжал рассматривать реконструкцию Харькова как превращение «капиталистической поусадобной жилой застройки в социалистическую, в жилкомбинаты с обобществленным сектором (детсады, ясли, столовые, прачечные и т. п.)» [27, с. 16]. В случае Большого

Рис. 6. Кинотеатр «Первый художественный» («1-й Госкино»), главный фасад со стороны 8-й Продольной улицы. Частное собрание В. А. Гущи.

ноλογичности уступает место идейно-насыщенному формообразованию. Разумеется, каупера и трубы изъять из силуэта соцгородов было невозможно, но ключевое символическое значение теперь отводится преимущественно архитектурным произведениям. Если в начале 1933 г. Малоземов считал, что «архітектурну силуету Великого Запоріжжя визначатимуть многоповерхові громадські будинки, розташовані в адміністративному центрі, домни, кавпери та заводські димарі на майдані А» [26, с. 51], то уже в конце этого года зодчий аккуратно уточнял: «Новый силуэт социалистического города определяется пока фабричными трубами, домнами, кауперами заводов». Движение мысли одного из руководителей планировки первого соцгорода в Украине очевидно — промышленный силуэт должен отступить на задний смысловой план.

Запорожья эта очевидная связь с проектной практикой социально ангажированного конструктивизма наиболее полно проявила себя в эскизной графике, сопровождавшей генплан на правах авторской интерпретации новой городской среды, не вошедшей в основную часть документа. Особой популярностью и в 1930-е гг., и сейчас пользуется перспектива 2-го района (Вознесенки), выполненная в 1930 г. В. Андреевым (рис. 5) и ставшая визуальным манифестом запорожского авангарда.

Генеральное планирование, безусловно, не ограничивалось толь-

ко капитальным строительством. Укажем на оценку, данную проектантami барачному расселению — контрастному фону образцового поселка. Предельная эксплуатация (амортизационный срок) временной селитьбы определялась 8 — 10 годами с последующим выводом ее территории под защитные зоны. И тут же, как понимание всей порочности барачного быта, отмечалось: «Однако, срок моральной амортизации может быть определен не более 4 — 6 лет» [22, ед. хр. 109, лл. 46 об. — 47]. Эта «моральная» оценка в некотором смысле отображала неудовлетворенность градостроителей реальной практикой расселения.

Завершая тему участия республиканского Гипрограда в судьбе Шестого поселка, нельзя обойти редкий полноценный пример реализации украинскими зодчими творческих установок конструктивизма. По заказу «Укрфильма» (всесоюзной конторы «Союзэкрана») [28] сотрудники института Иван Таранов-Белозеров и Яков Лихтенберг спроектировали самое узнаваемое и одно из самых больших общественных сооружений поселка. Открытый в апреле 1934 г. кинотеатр «Первый художественный» («1-й Госкино») был своеобразным итогом раннего запорожского модернизма. Обращенный к 8-й Продольной улице, будущей Ленина, главный фасад кинотеатра получил характерное решение путем выноса объемов вестибюля и коридора бельэтажа (рис. 6). Эти элементы, особенно нависающая статичная бетонная коробка коридора (рис. 7, 8), усложняли общее восприятие фасада настолько, что, по сути, дезавуировали использованные мотивы облегченной конструкции — ленточные окна и сплошное остекление лестничных маршей. Наследуя массивно-динамичному решению Клуба Русакова в Москве, авторы проекта, однако, не смогли повторить виртуозную игру архитектурных масс, распределить те без ущерба общей композиции.

Тяжеловесный главный фасад резко контрастировал с динамичной организацией боковых. Прорезанный в уличном четырехэтажном объеме метрический ряд узких окон сменялся рядом ритмическим, обусловленным разностью высоты прямоугольных окон основного объема. Композиция обогащалась членением монолитного каркаса на четыре секции, визуальное подогнанные внахлест и нисходящие в сторону сцены уступы. Силуэт здания волей-неволей напоминал панцирное доисторическое животное, удерживаемое бетонными ножками — стойками открытых боковых галерей кинотеатра в ярусе первого этажа.

Рис. 7. Главный и боковой фасады кинотеатра «Первый художественный». Над главным фасадом нависает массивный объем коридора бельэтажа. Частное собрание В. А. Гущи.

Рис. 8. Интерьер коридора бельэтажа кинотеатра «Первый художественный». Частное собрание В. А. Гущи.

Рис. 9. Интерьер вестибюля кинотеатра
«Первый художественный».
Частное собрание В. А. Гуци.

нержавеющей стали, разные типы плафонов, оригинальная мебель и зашитые в гранит колонны лестниц проходного вестибюля задавали близкий к торжественному настрой. Использование в помещениях ковровых дорожек и ламбрекенов только усиливало это впечатление. Для идеологического воспитания масс в проходном вестибюле была установлена скульптура Ленина и развешены портреты вождей. Другие помещения также активно оформлялись наглядной агитацией. Музыкальный зал венчал лозунг «Спасибо Сталину, спасибо партии за счастливую радостную молодость!». Галереи третьего этажа были украшены фотопортретами лучших ударников Днепроовского строительства [29].

Кинотеатр «Первый художественный» смотрелся чужаком в детальном плане застройки поселка Днепроостроя. Этот документ, разработанный к 1934 г. под началом Г. Орлова [30] и В. Лаврова [31], предусматривал устранение недостатков («дефектов») первой очереди строительства и ориентировался на рецепцию традиционных приемов организации масс и пространства. Брутальный диссонанс архитектуры кинотеатра с новой концепцией городской среды значительно усложнял оформление центральной магистрали и главной площади. Чтобы понять, насколько решение этого очага культуры поселка отставало от актуальных задач советской архитектуры, достаточно взглянуть на перечень работ ведущих

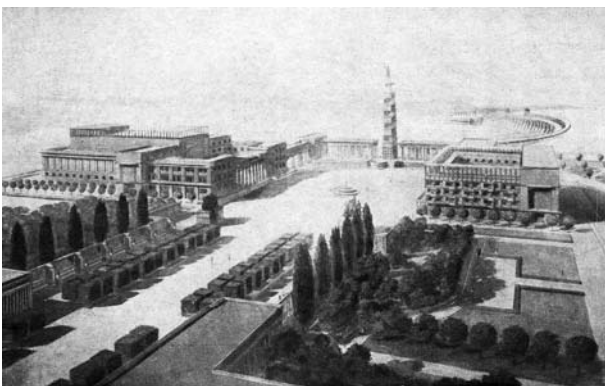

Рис. 10. Эскизный проект площади
с памятником В. И. Ленину у Днепроовской
плотины, авт. Варенцов Т., Лавров В.
«Архитектура СССР», 1936, № 9.

Рассчитанный на 900 зрителей [28] «Первый художественный» выполнял также функцию рабочего клуба. Между коробкой зала и каркасом здания располагались читальный и музыкальный залы, зал самодеятельности, прочие помещения для активного досуга.

Интерьер кинотеатра был выдержан в сухом стиле советского ар деко. Элементы убранства, выполненные из металла, природного камня, дерева и стекла, без лишнего пафоса подчеркивали важный общественный характер заведения (рис. 9). Выстланные паркетом полы, блестящие поручни из

проектных организаций, размещенных на ул. Горького в Москве в ходе 3-й Октябрьской выставки планировки и архитектуры (1934 г.). Большое Запорожье здесь было представлено проектом ансамбля площади у Днепроовской плотины — авт. Варенцов Т., Лавров В. (рис. 10) и проектом парной композиции двух пятиэтажных домов «на главной ул. Днепрокомбината», образующих непосредственный подход к площади — авт. Сталин П. (рис. 11) [32, с. 8]. В обоих случаях речь шла о монументальной обработке элементов планировочной структуры соцгорода.

Еще один проект, экспонируемый как «Жилой дом в г. Б. Запорожье. Автор арх. Лавров В.» подлежит дополнительной атрибуции, однако с большой долей вероятности следует полагать, что и тут не обошлось без парадно-ордерной стилизации в оформлении фасадов.

Попытки сотрудников украинского Гипрограда представить дело таким образом, что детальный план застройки Шестого поселка и связанный с ним стилистический поворот являлись продолжением разработанного в Харькове генерального плана [30, с. 17], не имели каких-либо глубоких оснований, кроме очевидного факта информирования республиканских органов о проектной деятельности Днепростроя. Это взаимодействие не всегда заканчивалось согласованием позиций сторон. Кроме того, именно сотрудники Гипрограда вынуждены были прислушиваться к мнению проектных органов союзной стройки, понимая, что в конечном итоге генеральному плану придется проходить экспертизу с привлечением таких крупных специалистов, как главный архитектор Днепростроя В. Веснин. Т. е. на фоне детальной планировки Шестого поселка все лозунги о непреходящем значении генплана Большого Запорожья выглядели не более, чем желание впрячь в одну телегу коня и трепетную лань.

Для проектной группы Орлова — Лаврова, выполнявшей заказ Днепрокомбинатстроя, 1933 — 1935 гг. стали периодом активных поисков цельной системы архитектурной композиции и формообразования, не знающей аматорского доминирования отдельных приемов. Признанием успехов на этом пути можно считать ознакомительный визит в Запорожье сотрудников 2-й мастерской Моссовета, состоявшийся в 1934 г. Коллег, несомненно, заинтересовали проектные предложения днепростроевцев для площади у плотины ГЭС, которые могли быть использованы и в решении более масштабной творческой проблемы — площади Дворца Советов. Оценка перспективности проектных разработок происходила на месте, в реальных условиях нового социалистического поселения. Кроме Запорожья сотрудники 2-й мастерской «изучали мировые площади» и выезжали в Ленинград [33].

Достаточно быстрое вхождение в композиционную проблематику не стало предвестником легкой победы в сфере формообразования. Творческое ядро группы со своим несомненным лидером Лавровым трудно перестраивалось

Рис. 11. Реализованный в натуре проект парной группы жилых домов, образующих подход к площади у Днепровской плотины, авт. Сталин П. «Архитектура СССР», 1939, № 12.

Рис. 12. Первоначальный эскизный проект домов-пропилей III-го квартала Шестого поселка. «Хроника Днепроостроя», 1933, № 35.

ких масштабов. Проецируемые на объемно-фасадную композицию пластические усилия зодчих одновременно подчинялись и рационалистской аналитике пространственно-групповых отношений, и общим правилам советского ретроспективизма. Найденный выход позволял структурировать пространство в русле школы Ладовского, демонстрируя при этом приверженность официальному художественному курсу. Архитектурное наследие здесь использовалось не в качестве банальной декорации, а скорее, как смысловой маркер структурной организации градостроительных решений, направленности визуально-композиционных связей.

Проделанный группой Орлова — Лаврова путь хорошо виден на примере эскизных предложений для третьего квартала. Первые варианты домов-пропилей, оформляющих вход во двор круглого дома со стороны аллеи Энтузиастов, по своей архитектуре напоминали решения отвлеченных заданий на выразительность (с выявлением ритма) фронтальной поверхности [34, сс. 264 — 282]. Упражнения подобного рода, в целом, были характерны для выпускников Основного (архитектурного) отделения ВХУТЕИИ, в обязательном порядке проходивших пропедевтическую дисциплину «Пространство». Обращенные друг к другу пятиэтажные дома встречали наблюдателя, идущего от аллеи, прорезанным с проходной стороны ступенчатым ритмом балконов (рис. 12) [5, с. 42]. Такая скульптур-

Рис. 13. Перспектива застройки круглого двора III-го квартала Шестого поселка, авт. Лавров В. «Архитектура СССР», 1939, № 12.

под новые каноны архитектурно-пространственных решений. Долгие три года зодчие стремились нащупать приемлемые пути развития своей аналитической системы, найти ключ к гармонизации психотехнического и историко-культурного подхода в построении выразительных объемно-пространственных связей. На смену первоначальной установке ритмического развития архитектурной композиции в конечном итоге приходит более тонкая идея развития силуэтных решений и игры оптических

ная обработка парной группы домов, сохраняющей по внешнему контуру прямоугольную монолитность, хорошо подчеркивала пластические возможности архитектуры рационализма.

Этому решению 1933 г. противостоит реализованное в натуре оформление домов-пропилей, выдержанное в спокойной манере. Объемно-пространственная композиция уже не строится на сложной игре ритмических и метрических членений. В новом, очевидно, вынужденном решении рационалист Лавров использует так нелюбимые им принципы «монумент-

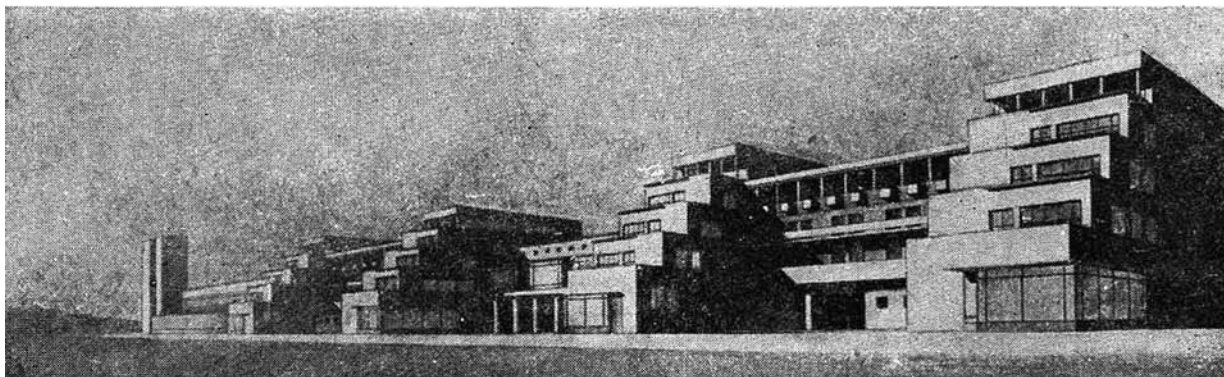

Рис. 14. Первоначальный эскизный проект фронтальной застройки III-го квартала Шестого поселка, авт. Лавров В., Попов В.

тальности» и «примитивной симметрии». Однако окончательной капитуляции не последовало. Обработывая фасады домов упрощенно-геометризированным ордером, мастер продолжал использовать общую аналитику рационализма, в которой частный сюжет историко-архитектурного наследия, как уже отмечалось, помогал настраивать визуально-композиционные связи. Торжественный большой ордер входной группы эмоционально кульминировал перспективу со стороны аллеи Энтузиастов, давая ей не просто упереться в главный элемент композиции квартала, но, по существу, возвыситься и затем разбиться о мелкую пластическую обработку фасада круглого дома (рис. 13).

Накинутые на торцевые балконы домов-пропилей бетонные экраны, оформленные изящной сеткой круглых отверстий в духе римской гробницы Эврисака, зафиксировали и определенные сдвиги в понимании публичности и приватности. Если для решения 1933 г. характерна визуальная доступность быта, выраженная открытыми террасами-балконами, то реальный проект 1935 г. уже ориентировался на визуальную «герметичность» жилых ячеек. Эта локальная эволюция еще раз подчеркивает желание рационалистов пребывать на службе актуальной «социальной конструкции».

Фронтальные решения для третьего квартала также прошли развитие от скульптурно-ритмической к монументально-ордерной обработке фасадной поверхности. Изначальный эскизный проект застройки по аллее Энтузиастов, как отмечали в своем обзоре архитекторы В. Кратюк и Н. Поляков, представлял интересный образец пространственной организации улицы с уступчатым поперечным профилем, подобный произведениям француза А. Соважа: «Основным архитектурно-пространственным мотивом фасада третьего квартала является ступенчатая обработка выходящих на улицу и соединенных между собой торцов жилых зданий. Фасады, соединяющие ступенчатые торцы, имеют по верхнему этажу ряд выступающих балконов, что еще более обогащает объемное решение и дает зданию скульптурно-архитектурную трактовку» [35, сс. 158, 160]. Этот разбор проекта В. Лаврова и В. Попова (рис. 14) содержится в сборнике работ Всесоюзной академии архитектуры за первую половину 1935 г., однако уже во второй половине 1936 г. на страницах «Архитектуры СССР» появляется новый проект квартала (рис. 15), в котором фронтальная застройка вдоль главной аллеи решается с других, сдержанно монументальных позиций. Изменения в художественной трактовке третьего квартала Шестого поселка важны как для понимания частных вопросов развития запорожской архитектуры, так и более общих, касающихся

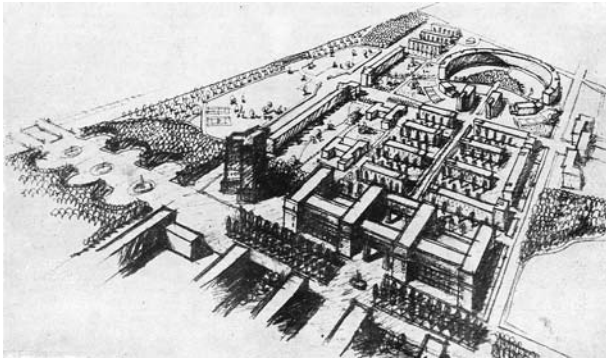

Рис. 15. Перспектива III-го квартала
Шестого поселка, авт. Лавров В.
«Архитектура СССР», 1936, № 9.

пафоса индустриальной сборки нового города, подчинило композицию квартальной планировки общей системе выразительных средств. На смену конструктивистской функции, принимавшей за точку отсчета равнодоступное распределение естественно-природных и социально-бытовых благ, приходит прагматика рационализма, организующая квартал по определенной визуально-содержательной схеме, оформленной с помощью аналитического метода. Окончательный результат здесь стремится к раскрытию визуально-композиционных связей как широкой по содержанию аллегории, где формообразование при всей своей лабильности одинаково сопрягается с социальной изнанкой. Повторимся, если конструктивисты мыслили социалистический город как апофеоз эгалитарности, то профессионально склонные к тонким различиям рационалисты были готовы следовать за актуальной динамикой социально-культурных отношений, что, собственно, демонстрирует развитие рассмотренных проектных решений.

Ввиду всего сказанного крайне неудачным выглядит мнение о конструктивистском духе общего образа третьего квартала, высказанное Т. Бажановой в начале 1990-х гг. [37, с. 87]. К сожалению, для историографии это далеко не пройденный этап слепой романтической влюбленности в архитектурный авангард. Такое смешение формально-аналитического схематизма с функциональным приобретает сегодня характер устоявшейся тенденции.

Возвращаясь к проблеме формирования рационалистами архитектурного порядка, берущего начало в движении социально ангажированного наблюдателя, стоит обратить внимание на сложение сюжета, имеющего узнаваемый художественный аналог в истории.

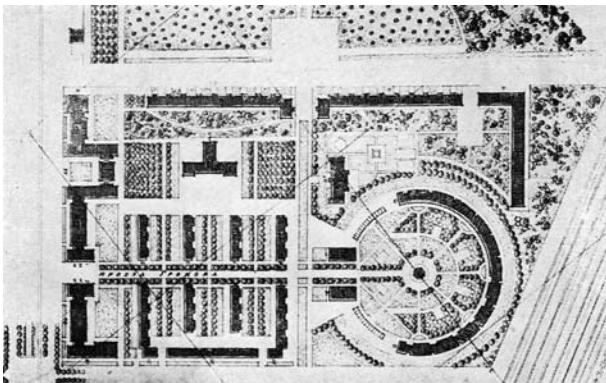

Рис. 16. Композиция III-го квартала
Шестого поселка, авт. Лавров В.
«Архитектура СССР», 1939, № 12.

творческой направленности советской архитектуры в целом.

Это был заверченный образец оригинальной системы архитектурной композиции и формообразования. Мнение Ю. Косенковой о неполной реализации авторского замысла [36, с. 617] является недоразумением, которое объяснимо выборочным обращением к проектному опыту рационалистов, с упором на начальный этап их деятельности в Запорожье. Новое творческое ядро днепростроевской группы, отказавшись от

сложение сюжета, имеющего узнаваемый художественный аналог в истории. То ли структурная консистентность социальной и сакральной иерархии, то ли позитивно усвоенная историко-архитектурная морфология обусловила сложение общей композиции квартала (рис. 16) как схематического подражания плану римского Пантеона (рис. 17). И тут и там главным композиционным содержанием выступает замкнутое внутреннее пространство [38, с. 316]. Советские зодчие

контурно воспроизвели социально-культурную подоплеку универсума, римские — непосредственно обращались к его организующему символическому началу.

Условно лицевой портик Пантеона соотносится с фронтальной застройкой аллеи Энтузиастов, входной неф портика, выделенный внутренними колоннами, с квартальной аллеей, идущей вдоль метрически развитых рядов однотипных жилых зданий. Подобно Пантеону парадный вход в господствующее цилиндрическое пространство решен путем концентрации архитектурных масс. Здесь дома-пропилеи, за которыми открывается двор круглого дома, соответствуют пристроенной к цилиндру храма входной группе с двумя нишами. В обоих случаях речь идет о развитой иерархии смыслов, значимость которых зависела от положения объекта в общей композиции. Внешняя группа квартала, хорошо просматриваемая уличная обстройка, состояла из домов, имеющих двух и трехкомнатные ячейки с отдельными ванной и туалетом. Далее, во внутреннем проходном пространстве, шли однотипные дома с двухкомнатными ячейками без ванны и душа. Дома-пропилеи, открывавшие центральную группу квартала, состояли из пятикомнатных ячеек блочного типа для коммунального расселения. Главное строение квартала, круглый дом, состоял из трехкомнатных ячеек для посемейного заселения, где кроме ванной и туалета предусматривался еще ряд вспомогательных помещений. Принятые объемно-планировочные решения схематично накладывались на производственную иерархию предприятий Днепрокомбината, которая задавала приоритет в расселении семейных ударников, активистов, инженерно-технических работников. В зависимости от ведомственной принадлежности, категории производственных и общественных заслуг, квартиры предоставлялись с упрощенной или улучшенной планировкой. Начальство среднего звена и выше, «знатные люди» получали многокомнатные квартиры с развитой системой вспомогательных помещений. Схваченное средствами архитектуры устройство большого индустриального коллектива условно повторяло древний сакрально-символический космос. Вместо эдикул новым небожителям, командирам промышленности, надлежало жить в комфортабельных квартирах.

Подчеркнем, общий план Пантеона не наследовался создателями третьего квартала каким-либо целенаправленным образом. Историко-художественный архетип проявлял себя в проектной деятельности только в силу авторской ориентации на живую социальную ткань и активное изучение опыта планировки и застройки исторических городов. В принципе не принимая благоговейное подражание архитектурной классике, рационалисты изучали ее аналитические возможности в построении композиции. Не случайно лучшими советскими историками градостроительства были ученики Ладовского, сумевшие раскрыть предметное единство классических образцов как совокупность приемов особой психотехнической природы и социально заданных установок в проектировании.

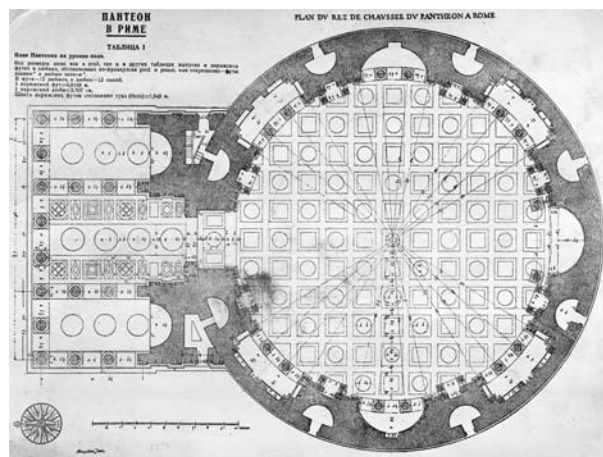

Рис. 17. План Пантеона на уровне пола.
«Избранные архитектурные увражи.
Пантеон», 1940.

Именно психотехническая трактовка третьего квартала полновесно схватывает суть рационализма, переходящего к ансамблевым решениям. Это практическое понимание давалось в определенной ретроспективе, когда квартал завершили в натуре и успех формально-аналитического метода уже не требовал витиеватых доказательств. Прежние крайне осторожные формулировки об ансамблевом характере застройки [8, с. 34] сменил дельный анализ построения композиции с «оптико-технических» позиций: «При размещении зданий на территории квартала № 3 была сделана попытка создания целого ансамбля, состоящего из соподчиненных между собой отдельных, более мелких первичных групп. Пространственные размеры этих первичных групп установились из расчета возможности непосредственного зрительного охвата каждой из них. По этому признаку можно выделить: а) «контурную» группу, образуемую четырехэтажным и восьмиэтажным домами вдоль аллеи Энтузиастов и двумя жилыми корпусами по 10-й продольной улице (против проектируемого сквера), обращенными в сторону Промкомбината; б) «круглый двор», образуемый жилым зданием полуциркульной конфигурации, двумя зданиями детских садов и двумя «входными» домами, и, наконец, в) «среднюю» группу, представляющую собой метрически развивающийся ряд домов, объединяющий первые две группы в единую систему» [39, с. 52].

Судя по всему, приведенный анализ принадлежал В. Лаврову. Порядок расстановки авторов статьи, откуда сделано извлечение, говорит о его приоритете. Эта трактовка построения композиции квартала дословно была повторена Г. Орловым при подготовке монографии «Архитектура Днепрогэса и города Запорожья» (1940 — 41 гг.) [22, ед. хр. 113, лл. 31 — 32], что свидетельствует, по крайней мере, об отсутствии устойчивых противоположений для репрезентации архитектурных решений посредством психотехнической аналитики, которую, конечно, нигде и никогда не стоило противопоставлять как альтернативу более прямым путям в освоении архитектурной классики.

К началу строительства третьего квартала в 1935 г. Шестой поселок представлял собою спальный район, который еще не мог обеспечить широкий набор городских благ, что, впрочем, не сдерживало архитекторов-планировщиков в стремлении поскорей отрапортовать о запуске полноценной жизни поселка. Еще в 1932 г. обычным делом стало описание того, как заработала школа-десятилетка (IV квартал), а ВТУЗ выпустил первые кадры инженеров и техников, начали функционировать автоматическая телефонная станция, дом общественных организаций, клубы, отель и дом-коммуна с общественной столовой (II квартал), продуктовые и универсальные магазины, прачечная [40, с. 76]. «Все це не лише забудоване, але й кипить життям», — отмечал Иван Малоземов [26, с. 26].

С зодчим вполне можно было согласиться, ведь о том же писала и главная городская газета «Червоне Запоріжжя», не без гордости сообщавшая о новых центрах культурной жизни, в частности, Деловом клубе. Основанное в конце 1934 г. на базе общественной столовой заведение, по сути, являлось «домом культуры и отдыха командного инженерно-технического состава комбината Запорожсталь». Тут можно было отдохнуть, развлечься, прочитать книгу, поиграть в шахматы, послушать музыку, провести научное совещание. Клуб имел библиотеку с читальным залом, зал отдыха, бильярдную, фотолабораторию, зал заседаний, большой концертный зал, кабинеты металлургов и строителей, комнаты музыкально-вокального искусства и пинг-понга. Газета несколько осуждающе указывала на эксклюзивный характер Делового клуба, в котором состояло всего 200 членов из

более, чем 3 тыс. инженеров и техников всех предприятий Днепрокомбината [41]. Но маловероятно, чтобы руководство комбината «Запорожсталь» горело желанием превращать этот уютный аналог старых инженерных клубов в поселковый центр культурно-массового досуга. Ограниченный доступ в члены клуба сохранялся и в дальнейшем. Мероприятия, которые проводились в июле 1937 г., были все так же направлены на инженерно-технический состав «Запорожстали»: «Ряд культпоходів організовує Діловий клуб влітку. 12 липня інженери і техніки Запоріжсталі виїдуть пароплавом до Біленького, Розумівки, Хортиці. В культпоходах візьмуть участь оркестри, гуртки художньої самодіяльності» [42].

Само появление Делового клуба на базе столовой II «квартала-коммуны» ясно свидетельствовало об окончательном отказе от идеи широкого обобщественного сектора в социалистическом городе. Это произошло как по причине низкой организационной и бытовой культуры, делающей невозможной жизнедеятельность больших коммунальных коллективов, так и вследствие фиксации социальной политики, основанной на иерархии «полезности» для экономики государства. Преобразование некогда коммунальной столовой в заведение для сравнительно узкого круга лиц («командного состава») символизировало пересборку социалистического города по примеру дореволюционных промышленных моногородов, когда культурно-бытовое положение определялось позицией на производстве. Так были восприняты итоги первой пятилетки (1928 — 1932 гг.), доказавшей, что с помощью одних вредительских процессов инженерно-техническую интеллигенцию нельзя сделать полноценным союзником в деле экономического развития, мобилизации имеющихся ресурсов.

Ограниченный, в силу разных причин, доступ к городской инфраструктуре досуга и потребления со временем приобретает на Шестом поселке общепризнанный характер. Сформированный социальный запрос на лучшее качество городской жизни получает освещение на страницах союзной прессы. В газете «Правда» от имени жителей всего Нового города выступает некто В. Лепин: «Центр городской жизни по-прежнему — на левом берегу Днепра, в Запорожье. Там, в старом городе, сосредоточены театры, клубы, кино, большие магазины и базары. Совсем иные условия жизни в Новом Запорожье. Там нет ни больших магазинов, ни базаров. Когда жителям надо что-нибудь купить, они едут за 10 — 15 километров, на левый берег в Запорожье, тратя на это все свое свободное время. Много раз мы, жители Нового Запорожья, пытались напомнить о своих запросах руководителям городского совета. Писали и доказывали руководителям областного отдела внутренней торговли о необходимости открытия там магазинов «Гастронома» и товаров широкого потребления. Но толку не добились» [43].

Как бы подтверждая непреходящую правоту озвученной из центра критики и расширяя длинный перечень труднодоступных для рядового жителя образцового поселка благ, местная газета «Червоне Запоріжжя» в одном из номеров за 1936 г. размещает рекламу кафе-ресторана «Интурист», расположенного в старой части города. Привлекая посетителей удобным графиком работы (с 8 утра до 2 ночи), эстрадными выступлениями в предвыходные и выходные дни, ежедневными выступлениями струнного ансамбля Каневского, скидками на обеды и порционные блюда (10 — 20 %), администрация ресторана заботливо предупреждала о бесплатном развозе гостей по маршруту отель — Шестой поселок («левый берег» *) с 1 до 3 часов ночи [44].

* Для жителей Нового города (Нового Запорожья), чьи поселки раскинулись на обоих берегах Днепра, указание на «левый берег» было связано с обозначением Старого города (Александровска), тогда как для жителей этой исторической части «левобережье» означало новое поселковое строительство Днепростроя.

Селитебно-спальная односторонность поселка отчасти объяснялась малым вниманием к торгово-развлекательной сфере в практике проектирования соцгородов. «Мещанские» формы досуга были своеобразным табу для архитекторов-новаторов. Сети потребления здесь мыслились по принципу планового централизованного распределения, а культурный досуг, главным образом, в форме массовых мероприятий, как то концерт московского государственного ансамбля в клубе строителей «Запорожстали» или, допустим, просмотр кинофильма «Горячие денечки» в парке того же предприятия, с дальнейшими танцами и выступлением эстрадного театра [45]. Легкий флер свободной городской интеракции был, безусловно, затруднен в условиях организованного коллективного перетекания с производственной площадки на танцевальные подмости.

Немалую роль в отсутствии традиционных, свободных от коллективного контроля, городских благ также сыграла разобщенность развития старой и новой части Запорожья. В первой деятельности советско-хозяйственных органов, так или иначе, налагалась на устоявшуюся структуру городской повседневности. Во второй — тон всецело задавало ведомственное начальство предприятий Днепрокомбината, которое предпочитало рассматривать поселок как часть производственно-бытовой цепочки и именно в этом организационно-массовом плане сетовать на «неудовлетворительность» бытового и культурного обслуживания на рабочих поселках, «недостаточность» торговой сети и столовых общественного питания [46, д. 1, л. 165]. Переезд городского совета и ряда его исполнительных органов в новую часть Запорожья не смог повлиять на ситуацию безальтернативной производственной включенности и привнести хоть какие-то элементы административного плюрализма в управление поселком. Напротив, местные органы власти плотно изолировались социальной средой, где решающее слово неизбежно оставалось за заводским руководством.

Чтобы понять последнее, достаточно взглянуть на социально-профессиональный состав жителей Шестого поселка («Соцгорода»), зафиксированный в материалах органов регистрации актов гражданского состояния. В брачный союз здесь вступали: мастер «Запорожстали» и лаборантка завода ферросплавов (дом 75, кв. 30), механик и машинистка «Запорожстали» (дом 104, кв. 15), бригадир магниевого завода и литейщица «Запорожстали» (дом 63, кв. 25), электрик коксохимзавода и домохозяйка (дом 107, кв. 6), механик алюминиевого завода и домохозяйка (ул. Втузовская, дом 42, кв. 12), мастер коксохимзавода и домохозяйка (дом 107, кв. 4), инженер «Запорожстали» и домохозяйка (дом 108, кв. 9), начальник смены и сменный химик коксохимзавода (дом 88, кв. 25), студент мединститута и медсестра (дом 85, ком. 61), инженер-механик «Запорожстали» и инженер-технолог Завода им. Баранова (дом 114, кв. 6), бухгалтер горсовета и химик «Запорожстали» (дом-блок), инженер-гидротехник из Курской области и инженер-экономист «Запорожстали» (дом-коммуна, корпус 7 а, 1 этаж, 3 а), ферросплавщик «Запорожстали» и дегазатор управления дегазационных отрядов (дом-коммуна, корпус 9, 2/13), машинист и стрелочница «Запорожстали» (дом 33, кв. 1), военнослужащий в/ч 2700 и домохозяйка (дом-коммуна, корпус 7 б, кв. 34 а), мастер Завода им. Баранова и домохозяйка (дом-блок, 3 этаж, кв. 47), руководитель группы труда и нормирования и техник «Запорожстали» (дом-блок — «дом приезжих»), мастер алюминиевого завода и домохозяйка (дом-блок (б), 3 этаж, кв. 13), электрик коммунального отдела Соцгорода и лаборантка «Запорожстали» (дом-коммуна, кв. 2), мастер и шпательница алюминиевого

завода (дом-блок, № 3, кв. 38), студент Харьковского инженерно-строительного института и преподаватель (дом-блок, кв. 36), бухгалтер и табельщик «Запорожстали» (дом-блок, 1 этаж, № 22), старший референт депутата Верховного Совета и кассир Делового клуба (дом-блок (б), 3 этаж, кв. 10), красноармеец и заведующая библиотекой клуба алюминиевого завода (дом-блок, 3 этаж, комн. 32), бригадир «Запорожстали» и домохозяйка (дом № [неразб.], кв. 34), сталевар «Запорожстали» и педагог (дом-коммуна, корпус 7), контролер ОТК и агитаторщик алюминиевого завода (дом-блок, 2 этаж, кв. 36), начальник смены и химик алюминиевого завода (дом-коммуна, корпус 9, кв. 2), студент химико-алюминиевого техникума и техник-химик алюминиевого завода (дом-блок, 1 этаж, кв. 75), старший бухгалтер «Запорожстали» и домохозяйка (дом-коммуна, корпус 9), военнослужащий в/ч 3490 и лаборантка алюминиевого завода (дом-блок, 1 этаж, кв. 75), заведующий пионеротделом завкома ЛКСМ «Запорожстали» и буфетчица «Запорожстали» (дом-блок, 3 этаж, кв. 40), слесарь «Запорожстали» и домохозяйка (дом-коммуна, корпус 9, кв. 17), электрик и лаборантка «Запорожстали» (дом-блок (а), 4 этаж, кв. 26), секретарь комитета комсомола Завода им. Баранова и домохозяйка (дом-коммуна, корпус 9, кв. 14), заведующий учебной части отдела технической учебы и бухгалтер «Запорожстали» (дом-блок, 3 этаж, кв. 35), электросварщик и техник алюминиевого завода (дом-блок, 3/16), руководитель группы автокадров отдела технической учебы и исполнитель по отделу кадров алюминиевого завода (дом-блок, комната № 36).

Заметный «рабочий» уклон наблюдался среди новобранных, приписанных к барачному фонду в пределах того же поселка: помощник монтера камнедробильного завода и снабженка «Запорожстали» (барак 7, кв. 2), крановщик и чернорабочая камнедробильного завода «Запорожстали» (барак 13, кв. 1), помощник машиниста коксохимзавода и стрелочница «Запорожстали» (барак 13, кв. 1), грузчик и строитель «Запорожстали» (пакгаузные № 16), помощник машиниста коксохимзавода и чернорабочая «Запорожстали» (барак № 15, кв. 3), слесарь и фильтровальщица комунхоза Соцгорода (барак № 8, кв. 1) [47, д. 495, лл. 79 об., 303 об.; д. 496, лл. 13 об., 150 об., 176 об., 192 об., 211 об., 381 об.; д. 497, лл. 79 об., 179 об., 208 об., 240 об., 244 об., 440 об., 446 об.; д. 498, лл. 36 об., 79 об., 142 об., 280 об., 311 об., 327 об., 353 об., 369 об., 390 об., 450 об.; д. 499, лл. 3 об., 22 об., 69 об., 87 об., 124 об., 144 об., 256 об.; д. 614, лл. 346 об.; д. 621, л. 139 об.; д. 622, л. 171 об.; д. 725, лл. 63 об., 65 об., 354 об.; д. 726, лл. 2 об., 148 об., 176 об., 230 об., 233 об., 255 об.].

Как видим, приведенная информация, кроме прочего, дает общее представление о порядке распределения жилфонда на поселке. Капитальное жилье отводилось, большей частью, для специалистов и служащих (иногда для высококвалифицированных рабочих), временные барачные сооружения — для рабочих. Отмеченная сегрегация по положению на производстве, тем не менее, не мешала всем жителям поселка на равных претерпевать трудности «нового быта».

Газета «Червоне Запоріжжя» периодически напоминала, что условный «рабочий, инженер, служащий», живущий в новом поселке, жалуется и требует лучшего качества строительства и коммунального обслуживания [48]. «Прекрасный будинок!» — захоплюються мешканці нового міста, проходячи повз будинок Блока. Проте, мало хто знає про вигоди (удобства), створені робітникам мартенівського цеху — мешканцям цього будинку. А варто знати, особливо, партійному комітетові та завкомові Запоріжсталі. Перелічимо ці «удобства»: часто

мешканці залишаються без світла. Окропу ніколи не буває. У вбиральнях велика забрудненість. Шибки у всіх коридорах повибивані. А коли додати ще, що група хуліганів у вихідні дні пиячить і бешкетує, то можна мати повне уявлення про те, що діється в ньому», — живописує быт в одном из общежитий второго квартала некто П. Тишин [49]. Забыли о каком-либо комфорте и жители дома № 85. Это общежитие, расположенное рядом с поликлиникой Соцгорода, относилось к ведению горздравотдела. От имени его жильцов в городскую газету обращалась врач Чернякова: «Будинок заражено домовим грибком і потребує, як це визнала санітарна комісія, негайного ремонту. Прийшли інженер і комендант, позачиняли душові, проломили наскрізь стелі та підлоги в коридорах усіх чотирьох поверхів і ... так і залишили ось уже три місяці» [50].

Следует признать, что эксплуатация капитального жилья изначально была осложнена низким качеством строительства. В то же время большинство бытовых эксцессов возникало из-за отсутствия культуры общежития, какого-либо устоявшегося порядка обслуживания мест и коммуникаций, находящихся в пользовании всех жильцов. Массовый феномен многоквартирного соседства развивался буквально на глазах. Стремительная урбанизация, в ходе которой население Запорожья возросло к 1938 г. до 300 тыс. чел. (1928 г. — 71 тыс.) [51], предопределила общую коммунальную судьбу для людей, не готовых к продуктивному взаимодействию даже на уровне мытья лестничной площадки, не говоря уже о душевых и санузлах в общежитиях.

Однако все невзгоды с эксплуатацией новых капитальных домов не могли сравниться с более глобальной проблемой — дефицитом рабочего жилья и сопутствующей инфраструктуры. За все предвоенное десятилетие динамика в разрешении этой проблемы не смогла перерасти начальную фазу строительства Соцгорода.

В архивном фонде Всесоюзного совета по коммунальному хозяйству при ЦИК СССР (ВСКХ) отложилась справка о состоянии городского жилищного строительства и ремонтных работах в Запорожье на начало 1935 г. Этот, в общем-то, сухой документ, составленный по итогам комиссионного обследования, дополняется двумя вариантами текста (полным и сокращенным) газетной статьи «Кто отвечает за жилищное строительство Большого Запорожья?». Подготовленный к печати материал не мог не вселять беспокойство и, по сути, служил предупреждением администрации крупных предприятий об ответственности за состояние городского строительства. «Квартальная программа жилстроительства сорвана здесь не случайно, — отмечал автор статьи Щелоков. Это результат того отношения к соцгороду, которое создалось в последние 4 месяца. После разукрупнения Днепрокомбината в середине прошлого года хозяином соцгорода стала Запорожсталь. Работы перешли в ведение специально созданных отделов. Но фактически соцгород остался без руководства и почти до конца года за жилстроительство никто не отвечал» [23, д. 781, л. 23].

В первой редакции текста статьи прямо говорится, что «соцгород неожиданно стал пасынком Комбината». Здесь и неудовлетворительная постановка проектного дела, когда соответствующий участок работы не обеспечивался кадрами, и низкая культура общего планирования работ, при которой капиталовложения переносились на конец года, а работы по устройству канализации и по дорожному строительству не учитывались вовсе. Наиболее остро стоял вопрос о снабжении капитального строительства: «Весь первый квартал работы в соцгороде стояли

из-за отсутствия цемента для крупноблочных домов. Почти то же с лесом и кирпичом. Когда Управление соцгорода достало своими силами 2 вагона стекла, — Запорожсталь не упустила случая наложить на него руку» [23, д. 781, л. 24].

«Беспримерным» назвал автор статьи отношение к жилищному строительству руководства алюминиевого завода, предложившего сдавать многоквартирные дома без канализации, а также какой-либо отделки и оформления, что угрожало расстройством «общего плана города, который строится в сочетании с полным благоустройством» [23, д. 781, л. 25]. Автор статьи наверняка знал, что руководство предприятия не предлагало чего-то нового, а просто озвучило давно устоявшуюся практику сдачи капитального жилья.

В 1935 г. на Шестом поселке продолжалось переходящее строительство 15 домов общей жилой площадью 22 869 кв. м и суммарной стоимостью по сметам 7 587 тыс. руб. К началу второго квартала 5 домов были готовы на 90 %, причем 3 из них были заселены [23, д. 781, л. 19]. По сообщению местной прессы можно понять, что жильцами незавершенного дома № 93 на 34 квартиры стали работники завода ферросплавов, а дома № 63 на 40 квартир — работники магниевого завода [52]. Новоселы, переехавшие в несданные должным образом дома, фактически должны были нести затраты на отделочные работы, что не могло не провоцировать массовые мелкие кражи на стройке, сводя на нет предполагаемую экономию предприятий-застройщиков.

Новые работы на поселке включали 6 домов общей жилой площадью 23 976 кв. м и сметной стоимостью 6 927 тыс. руб. Согласно указанным в справке для ВСКХ цифрам, средняя готовность этих домов в 1935 г. должна была составить 42 % [23, д. 781, л. 19]. Речь шла, в том числе, о круглом доме (№ 114) и домах-пропиеях (№ 112 и № 116) [53]. Однако, как следует из сообщений прессы, реальное строительство данной группы домов было перенесено на 1936 г. [54]. Длительные задержки были характерной чертой применяемого в строительстве хозяйственного способа, когда предприятию приходилось выбирать — то ли направлять ограниченные ресурсы на промплощадку, то ли на объекты вспомогательного назначения (жилстроительство). На момент проверки комиссией ВСКХ обеспеченность работ по Шестому поселку портландцементом составляла 1,7 %, лесоматериалом — 41 %, алебастром — 54 %, кровельно-изоляционным материалом — 25 % [23, д. 781, л. 20].

В начале 1935 г. план жилищно-коммунального строительства по городу в целом невыполнялся на 35 %. Ввиду отсутствия фондовых стройматериалов были сорваны сроки сдачи в эксплуатацию объектов переходящего строительства заводов № 29 и «Коммунар». Плохо обстояли дела и с освоением средств, ассигнованных через Цекомбанк: на алюминиевом заводе этот показатель равнялся нулю, в жилищно-строительном кооперативе «Рабочая крепость» — 12 %, на карборундовом заводе — 61 % [23, д. 781, лл. 17 — 19].

На общем фоне коммунального строительства Шестой поселок был не самым худшим примером. И, главное, что программа работ здесь, несмотря на проблемы переходного 1934 г., продолжала носить комплексный инфраструктурный характер. В 1935 г. из ассигнованных «Запорожсталью» средств на капитальное жилье расходовалось 33,3 %; на объекты социально-культурного и бытового назначения — 16,7 %; на главный коллектор — 28,6 %; главный водопровод — 6,6 %; трамвай, энергохозяйство, канализацию, дороги, благоустройство и пр. — 14,8 % [53].

Процесс строительства и благоустройство поселка периодически оказывался в центре внимания местной прессы, которая освещала и положительные, и отрицательные моменты в развитии капитальной селитьбы. В феврале 1935 г. газета «Червоне Запоріжжя» сообщала: «З 1 березня правління будівництва соціалістичного міста Велике Запоріжжя розпочинає спорудження ливневої каналізації на 8-й Подовжній (продольній) вулиці та Алеї ентузіастів. Каналізація призначена переважно для відводу води під час дощів та взагалі відхідних вод. Всі роботи закінчені будуть протягом одного місяця. На ливневу каналізацію асигновано 160 тисяч крб. У другому кварталі управління будівництва придбає спеціальну машину для виготовлення залізобетонних труб для внутрішньої каналізації нового міста. Після цих робіт 8-ма Подовжня та Алея ентузіастів будуть забруковані» [55].

В июне 1937 г. та же городская газета подает обзор писем своих читателей, возмущенных неприглядным состоянием дел на Шестом поселке: «Мало хто займається благоустроєм 6 селища. В прилеглих до головної вулиці кварталах грязь, сморід. По середині 5 кварталу 6 селища — як пише Наталія Шепельова, — є дитячий парк, а в ньому 6 сміттєвих ящиків. Сміття не вивозять. Скрізь порозкидані каміння, цегла. З напівзруйнованого бар'єрика стирчать кінці арматури. Вигляд далеко не привабливий. Такий же антисанітарний стан, як пише тов. А. Сажнев, і навколо будинків 103 — 104 — 108 — 109 цього ж селища» [50].

Впрочем, для основной массы жителей Нового города, состоящего не только из образцового поселка, но и барачной селитьбы, мероприятия по благоустройству не являлись первоочередной проблемой. Им было некогда мечтать о новой мостовой и уютных дворах в условиях тотальной нехватки жилья или хотя бы теплого койко-места. Согласно отчета комбината «Запорожсталь» за 1938 г., свыше 50 % работников были не удовлетворены заводским жилфондом. Большое количество рабочих и вовсе не имело городской жилплощади, расселяясь от безвыходности по «очень удаленным и совершенно неблагоустроенным» окрестным селам и поселениям. Таким же неблагоустроенным был и жилой барачный фонд предприятия: из 601 барака в ветхость пришло 287 (43,8 %). Не меньшей проблемой являлось транспортное обеспечение, когда доставка работников из старой части города и Соцгорода затягивалась из-за большого недостатка вагонов, вызывавшего случаи тяжелого травматизма, «массовые опоздания на работу, разъезд рабочих с работы в течение 2 — 3 часов по окончании смены» [46, д. 1, л. 165]. Перечисленные обстоятельства приводили к массовому оттоку рабочей силы. Лишь 18 % рабочих, завербованных «Запорожсталью» в 1936 — 1938 гг., закрепились на комбинате, а это 1731 чел. из 9500 [46, д. 1, лл. 155, 165].

Указанный отчет предприятия дает общее представление о том, какая качественная структура расселения подразумевалась под Новым городом, включавшим в себя и Шестой поселок — «Соцгород» (таблица 1) [46, д. 1, л. 177].

Таблица 1

ВСЕГО			В том числе:	
			Соцгород	Рабоч. поселки
1.	Площадь в тыс. кв. метров	213,1	71,8	141,3
2.	Всего населения в тыс. чел.	40,1	11,6	28,5
3.	Обеспеченность на 1 ч. кв. м	5,31	6,20	4,95
4.	Санитарная норма на 1 ч. кв. м	6,0	-	-

Решительным отличием второй половины 1930-х гг. от первых этапов застройки Шестого поселка была ползучая децентрализация производства работ. Эта ситуация специально разбиралась на страницах печатного органа Госплана СССР «Наше Строительство»: «Со времени раздела Днепрокомбината на отдельные самостоятельные заводы в строительстве города обнаружился целый ряд ненормальных, даже уродливых явлений, ведущих к хаотичной застройке города. Застройка отдельных уличных магистралей и кварталов ведется одновременно несколькими предприятиями, при том по проектам, не всегда согласованным с общим проектным решением и оформлением уличных магистралей и площадей, отчего нарушается единый архитектурный облик улиц, бульваров и всего города в целом». Справедливо указывалось, что отсутствие координации в проведении работ, кроме эстетической стороны, имело и негативные хозяйственные последствия: нерациональное использование («дублирование») техники и транспортных средств в пределах одного застраиваемого квартала, распыление складских мощностей и фонда временных сооружений, «переманивание рабочих и многое другое» [56].

Для исправления нездорового положения городскому совету предлагалось «крепче регулировать строительство города, организовать технический строительный надзор и упорядочить производство работ на самой площадке» [56, с. 39]. Такое, казалось бы, логичное решение упиралось в одно непреодолимое обстоятельство — организационные и материальные ресурсы предприятий союзного значения на порядок превышали ресурсы горсовета и поэтому последний на площадке Шестого поселка всегда играл роль ведомого. Как пример, созданное в январе 1935 г. и размещенное на поселке городское архитектурно-планировочное управление [57, д. 78, л. 1] быстро вошло в орбиту влияния командиров тяжелой промышленности, что послужило поводом к критике со стороны республиканской архитектурной общественности [58, с. 12].

Эта организационно-производственная изнанка дает понимание, почему детальный план застройки Шестого поселка был реализован лишь частично. Предприятия не могли и не хотели брать на себя расходы по объектам общегородского значения, экономически правильно ограничивая свою роль жилой застройкой и сопутствующей инфраструктурой. Местные органы управления, владея ситуацией, тем не менее, не могли ее переломить, осознавая глубокую зависимость города в разрешении текущих проблем от директората предприятий. Выученная беспомощность станет функционально-типологической чертой городской власти Запорожья как центра крупной советской промышленности. В конце предвоенного десятилетия Шестой поселок оставался все тем же спальным районом, где так и не был сформирован общегородской центр, а население нуждалось в универсаме, крытом рынке, ресторанах, кафе, банках, почтамте, аптеках, заведениях культуры [59].

Реальное состояние дел на запорожской площадке заметно контрастировало с планами группы Орлова и Лаврова. Предложенные зодчими решения имели отчетливый визионерский характер и были рассчитаны на значительно большую перспективу, чем это могли себе позволить местные советские органы. Основная задача оставалась прежней — снятие противоречий первого и последующих этапов развития поселка, но чем глубже проектанты погружались в текущую проблематику, тем очевидней для них становилась необходимость формирования и внедрения внутренних динамичных установок, способных удерживать все последующие

Рис. 18. Перспектива дома для магистральной улицы, авт. Орлов Г. Собрание НЗ «София Киевская».

принципиальные для развития поселка решения в одних концептуальных рамках. Искомый регистр профессионального мышления содержал план первоочередных градостроительных мероприятий, вынесенный в 1936 г. на страницы союзной печати. Он позволял наладить бесперебойную, с развитой иерархией целей, работу по гармонизации-трактовки модернистской структуры образцового поселка. Происходил системный переход от наивной индустриальной эстетики массового производства жилья, ругаемой за грани и торцы, к масштабным и зрелищным архитектурным замыслам

в духе торжествующей пролетарской классики — часто, не менее наивной. Касаясь проблем осуществления главной площади у Днепровской плотины, набережной у водного вокзала, входа на заводскую территорию и въезда со стороны бывшего Александровска, Орлов и Лавров развивают свои творческие идеи в русле специально-прикладных возможностей проектного опыта архитектурного авангарда, прежде всего, рационализма. Проблемы последовательно продолжают формулироваться ими с точки зрения условного наблюдателя, постигающего визуально-композиционные связи узловых комплексных объектов: «Дополнительные трудности в архитектурной практике площади создает то обстоятельство, что непосредственно для 6-го поселка площадь является завершающим элементом, требующим зрительной остановки, в то время как для всего комплекса сооружений площадь с вертикалью памятника является, наоборот, геометрическим центром с большим радиусом действия» [31, с. 35; 38, с. 54].

Для решения таких очевидных вопросов, как парадная обстройка центральной 8-й продольной улицы, зодчие по возможности прибегали к типовому проектированию. Творческая группа интенсивно работала на нескольких площадках (Средволгстрой, Чирчикстрой, ЦАГИ, мастерские Моссовета), поэтому багаж типовых предложений для высококачественного жилья изрядно облегчал труд архитектора. Разработанный П. Сталиным (Рукосуевым) проект дома для парной группы, оформляющей подход к главной площади, использовался для застройки комплексного жилого района ЦАГИ (г. Жуковский). Проект Орлова для кооператива инженерно-технических работников «Маяк» (рис. 18) был повторен в предложениях для застройки Днепропетровска. К индивидуальному решению, пожалуй, тяготели только дома-вставки Лаврова (рис. 19), запроектированные специально под «торцевую» архитектуру девятого квартала поселка.

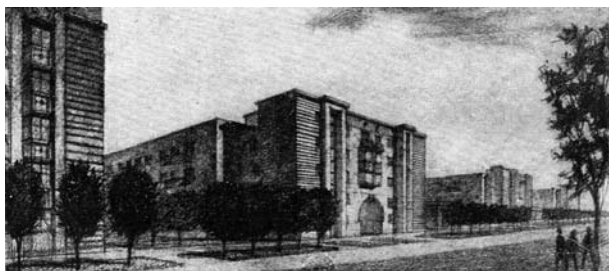

Рис. 19. Перспектива застройки IX-го квартала Шестого поселка по 8-й Продольной улице, авт. Лавров В. «Архитектура СССР», 1936, № 9.

Общая рутинность в работе по оформлению 8-й продольной улицы (проспекта Ленина) не смогла укрыться

от глаз пытливого обывателя. Статья, размещенная в 1940 г. на страницах «Червоного Запоріжжя», свидетельствовала о том, что разогретые пропагандой ожидания попросту не оправдывались. Столько раз обыгранные в газетах и в популярной литературе сюжеты из жизни города-памятника первых пятилеток оказались банальным прожектерством: «Місто Велике Запоріжжя виросло за останні роки, й слід було чекати, що при проектуванні і будівництві його головної вулиці буде взято краще з практики будівництва головних вулиць інших міст. В дійсності ж по вже збудованій частині проспекту Леніна видно, що він набирає вигляду звичайної вулиці міста, в ньому немає характерних ознак центральної вулиці. Будинки, споруджені за останні два роки, дещо краще збудованих раніше, але архітектурно оформлені дуже бідно і не прикрашають головної вулиці» [59].

Этот разрыв в ожиданиях, собственно, породил окончательное поглощение города заводской организационной структурой, где монументальные излишества, в том числе ансамбль главной площади возле плотины, не укладывались в экономику производства. Подготовленный группой Орлова — Лаврова детальный план застройки Шестого поселка (рис. 20) невольно стал заложником многоукладной, децентрализованной системы управления на местах. Однако не стоит думать, что ключевые для завершения поселка идеи остались на уровне эскизных предложений. По ряду направлений концептуальные установки 1930-х гг. получили развитие как характерные для послевоенного парадного лица города градостроительные приемы. Именно в статье Лаврова и Орлова за 1936 г. впервые встречаем шагнувший далеко за пределы образцового поселка отчетливо рационалистский мотив переключки вертикальных доминант: «В качестве «пространственных» ориентиров, связывающих отдельные архитектурные группы, введен ряд вертикальных сооружений. Это прежде всего памятник Ленину на площади у плотины, дома вдоль набережной, десятиэтажный жилой дом на углу квартала № 3 у заводской площади и, наконец, такого же характера жилой дом на пересечении Аллеи Энтузиастов и 8-й продольной улицы» [31, с. 37]. Не менее значимой для дальнейшего развития города стала идея подчинения фасадной выразительности общей аналитике пространственно групповых отношений. И хотя усложненные формы этой профессиональной установки приживались слабо, тем не менее, она позволила удержать ансамблевое единство послевоенной застройки центральной городской магистрали.

Отдельной темой является профессиональная критика запорожской архитектуры первых пятилеток. И так как любая критика, кроме формально-содержательной стороны, также покоится на сложном переплетении субъективных факторов, стоит напомнить, что «за выдающиеся заслуги в деле архитектурного оформления гидростанции и проектирования города Днепрогэса им. В. И. Ленина» В. Веснин получил в 1934 г. орден Трудового Красного Знамени. Это награждение было оформлено решением политбюро ЦК ВКП(б) и не могло не повлиять на общий тон оценки градостроительного творчества бригады Веснина, а затем проектной группы Орлова — Лаврова. Тем более, что и Виктор Веснин, занимавший ключевые посты в Академии архитектуры СССР, Союзе советских архитекторов, и его сотрудники, имевшие высокую профессиональную репутацию, могли ответить достаточно резко. Нет, речь не шла о бездумной защите пораженного в правах конструктивизма и других течений авангарда. Просто свои ранее допущенные «ошибки» зодчие предпочитали клеймить самостоятельно. И получалось убедительно.

На Первом Всесоюзном съезде советских архитекторов, проходившем в июне 1937 г., виднейший член первой творческой бригады Днепростроя Николай Колли выступил с докладом «Основные этапы развития советской архитектуры». Доклад предварительно прошел партийно-художественную цензуру [60, сс. 68 — 69] и не оставлял сомнений в том, что Шестой поселок («городок при Днепрогэсе») продолжал числиться по разряду успехов советского зодчества: «по уровню достигнутого здесь архитектурного качества он стоит неизмеримо выше жилых массивов при других новостройках». Следуя официальным установкам, Колли критически указал на «упрощенные формы» архитектуры поселка, но преподнес его общее решение как «цельный по своему архитектурному образу жилой ансамбль» [61, сс. 31 — 32]. Мероприятия по благоустройству поселка были поставлены в пример Магнитогорску и Сталиногорску.

В том же году на страницах журнала «Академия архитектуры» дается обзор выставки, подготовленной к Всесоюзному съезду советских архитекторов и открытой в ноябре 1936 г. к Чрезвычайному VIII Съезду Советов [62, с. 45]. В статье «Архитектура союзных республик» искусствовед Давид Аронович, переходя к комплексу Днепровской ГЭС, без лишних оговорок отмечает мастерство авторов капитального поселка: «Успехи советской архитектуры бесспорно иллюстрируются проектами планировки и застройки прилегающего к плотине города». Этапы застройки поселка критик подгоняет под общий шаблон развития советского зодчества, где «схематичные по своей архитектуре кварталы» первой пятилетки уступают новым ансамблевым решениям: «На более высоком уровне стоит перспектива площади у плотины». Если удалить из дальнейших

рассуждений вящую образность («простор водного зеркала», «перспектива озелененных пространств»), то общий смысл суждений Ароновича об ансамбле главной запорожской площади сводился к его психотехническому совершенству: «правильные пропорции», соответствие «глубины площади в плане ее ширине» и «горизонтальных координат высоте застройки» [63, с. 44]. Данная оценка, вероятно, родилась либо после ознакомления искусствоведа с аннотацией проекта, либо после непосредственного общения с одним из его авторов, т. к. очевидный приоритет аналитики пространственных отношений над «оживлением фасадов» с головой выдавал архитекторов-рационалистов.

Вершиной официального признания Шестого поселка, его историко-культурным крещендо, стала Всемирная выставка в Нью-Йорке 1939 г., проходившая под девизом «Мир завтрашнего дня». Поданный как пример образцового социалистического города рабочий поселок Днепростроя был представлен сразу в двух отделах экспозиции СССР. В отделе «Труд» находилась модель-панорама «Большое Запорожье и Днепрогэс» [64, д. 109, л. 12], в отделе «Градостроительство» — фотомонтаж с кадрами из жизни «Нового города «Запорожье»» [64, д. 109, л. 8]. Важно отметить, что указанная в первом случае модель-панорама числилась среди основных экспонатов СССР по направлению «градостроительство и архитектура», куда также вошли электрокарта и экран «Реконструкция Москвы», панорама Москвы и макет Дворца Советов, фрагмент модели «Станция Московского метро площадь Маяковского», фотомонтаж «Забота о человеке — основная идея советского градостроительства» [64, д. 109, л. 12]. Вхождение провинциального, пусть и образцового, поселка в показательную группу наравне со столичными проектами означало одобрение его общего решения как со стороны союзной архитектурной общественности, так и со стороны высших партийных органов.

Удивительную глухоту к этим сигналам из центра проявила редакция журнала «Архітектура Радянської України», разместившая в 1940 г. явно недоброжелательный материал, желающий уязвить творческую концепцию зодчих Шестого поселка в самое сердце. Автором талантливого архитектурного «извета» был Александр Касьянов — один из разработчиков генерального плана Большого Запорожья. Последнее обстоятельство у людей знающих не оставляло сомнений, что дело не только и не столько в творческих пристрастиях, а больше касалось удовлетворения личных амбиций. Как известно, еще в период Днепростроя харьковские проектанты сетовали на излишнюю самостоятельность более успешных в практике московских коллег, и когда появилась удобная возможность указать на «негативные» последствия этой самостоятельности, украинские зодчие не удержались.

Касьянов справедливо ставит под сомнение саму идею преемственности первого и последующих этапов развития поселка, однако приведенные критиком аргументы далеки от объективного анализа художественных установок, принятых до и после переломного 1932 г. Поселок безапелляционно объявляется «об'єднанням далеко не рівноцінних, не зв'язаних між собою архітектурних експериментів». Творчество коллег-конструктивистов оценивается с откровенным пренебрежением: «От, наприклад, славетний «будинок-блок» з коридорною системою «будинку-комуни» — щось в брудно-рожевій штукатурці, яка обсіпається, місцями підкреслене ходулями під Корбюз'є з плоскими дахами» [58, с. 9]. Автору, и это очевидно, было мало сказать, что «коробочный» стиль расходится с актуальным пониманием архитектуры в СССР. Он намеренно пытается пред-

ставить одно из лучших произведений запорожского конструктивизма в унизи-тельной модальности «щось».

Расправившись, как ему казалось, с наследием днепростроевской бригады Веснина, украинский архитектор переходит к творчеству группы Орлова — Лаврова. Понимая, что основная задача, стоявшая на втором этапе развития поселка, — это, главным образом, задача композиционная, Касьянов с большим удовлетворением наносит удар в ином, менее разработанном направлении. Расчет строился просто: пребывающая в концепции рационалистов на вторых ролях проблема фасадной пластики поможет уязвить архитектуру поселка в целом, обыграв ее выразительность с точки зрения художественной детализации. Там, где группа Орлова — Лаврова последовательно выстраивала визуально-композиционные связи, по мнению их украинского коллеги, следовало «більш жваво, більш інтимно вирішати об'єми житлових корпусів».

Кроме того, важную для композиции всего поселка идею круглого дома Касьянов, не церемонясь, называет повторением неудачного опыта харьковского дома для сотрудников СНК УССР. При этом завершенность композиции поселка, воплощенная в строительстве третьего квартала, негативно оценивается как монотонное повторение равновысотных объемов по типу римской крепости. Идея переключки вертикальных доминант также не находит сочувствия у «стро-гого» критика. Даже решение главной площади, неоднократно одобряемое на общесоюзном уровне, казалось украинскому архитектору «схематичним», «при-мітивним», «і, можливо, наївним».

В конечном итоге, истинная позиция Касьянова проясняется, когда он рас-суждает о предпосылках такого, по его мнению, неудовлетворительного «экспе-риментирования»: «Цей величезний і архітектурний комплекс проектується і забудовується якось дуже келейно. Проекти складаються в тиші кабінетів московських главків, затверджуються на місці директорами заводів, при спів-чутті місцевого АПУ. Ні архітектурна громадськість України, ні архітектурна громадськість Спілки радянських архітекторів СРСР ні разу не знайомились по-справжньому з цією забудовою, з містом, з генеральним проектом його рекон-струкції (з яким, до речі сказати, автори забудови «шостого селища» не дуже то рахувались, не зважаючи на те, що він був затверджений РНК УРСР)» [58, с. 12]. Украинский архитектор перемешал откровенную ложь и реальные обстоятель-ства проектирования. К моменту выхода этого обличительного материала на страницах «Архитектуры СССР» уже трижды комплексно поднимался вопрос застройки Шестого поселка — в 1933, 1936 и 1939 гг. Проектные решения для отдельных объектов и для всего «соцгорода» неоднократно демонстрировались на союзных, международных выставках и, как особо отмечалось, на Всемирной выставке 1939 г. Т. е. упреки в «келейности» и «кабинетной тиши» не имели под собой какого-либо основания, кроме желания Касьянова представить творчество коллег в невыгодном свете. Другое дело, что, действительно, местные респуб-ликанские кадры не оказывали существенного влияния на производственные процессы в границах Шестого поселка и эта экстерриториальность задевала их профессиональное самолюбие. Можно предположить, что главным читателем статьи должно было стать партийное руководство УССР, мало искушенное в вопросах архитектурной практики. Именно для него, судя по всему, предназнача-лись слова об «экспериментировании» московских проектантов, игнорирующих план, «затверджений РНК УРСР». Насколько возымела действие эта статья-донос

доподлинно неизвестно. Главные решения по застройке поселка продолжали приниматься в Москве.

Нельзя сказать, что выходка Касьянова и стоящих за ним республиканских кадров была лишена конъюнктурного изящества в общесоюзном плане. Деятели архитектурного авангарда перманентно пребывали под подозрением в формализме, и именно этой искрой новоявленный украинский Сальери хотел выжечь поле деятельности своих московских коллег, некогда представлявших ведущие авангардные течения — конструктивизм и рационализм. Но будущий главный архитектор Харькова не учел, что лидеры указанных течений не только в совершенстве овладели искусством самокритики, превращая сторонние инвективы в детский лепет, но и продолжали оставаться носителями высокой проектной культуры. Партийная власть доверяла и нуждалась в профессионализме таких зодчих, как В. Веснин, Н. Колли, Г. Орлов, В. Лавров.

Вся довоенная история массовой советской архитектуры после 1932 г. — это систематические попытки преодоления репертуарной ограниченности архитекторов-новаторов, однако на почве развитого ими же проектного опыта. Рожденный как продукт профессиональной выучки конструктивистов, исповедующих социальный схематизм и производственную целесообразность, Шестой поселок Днепростроя подошел к следующему этапу развития с открытыми проблемами композиции и формообразования. Эстетика осмысленной функциональной целесообразности, непосредственная увязка объемно-планировочных и архитектурно-пространственных решений стали неприемлемы. Перетекание внутреннего пространства во внешнее отныне полагалось воспринимать как нечто безыскусное, недоделанное. В образе зданий, кварталов и поселка монотонный мотив индустриальной ритмизации должен был уступить место игре обогащенных силуэтов, ракурсов и перспектив, сбитых в единые ансамбли.

Лидеры конструктивизма оказались не готовы к скорому пересмотру творческих установок. Им требовалась передышка, дающая возможность найти свое место в практике форсированного освоения историко-архитектурных форм. Но ход времени был неумолим. Уже в апреле 1932 г. от конструктивистского САСС отпадает пять талантливых молодых мастеров (М. Барщ, В. Владимиров, Г. Зундблат, К. Афанасьев и Г. Савинов), заявляя о недооценке в отечественном функционализме «значения формы, значения искусства, утилитаризм» [65, сс. 127 — 128]. В этих условиях нарастающего внутреннего и внешнего недовольства практикой авангарда его ведущие представители вынужденно пересматривают свои теоретические установки. И если прежде видный конструктивист Р. Хигер на страницах печатного органа ОСА громил рационалистов за упорство в «изучении элементов формы, принципов и законов сложения и сочетания этих элементов в целый архитектурный образ» [66, с. 143], то после реорганизации архитектурно-художественной жизни конструктивисты-теоретики сами активно призывали «понять механику возникновения художественного образа» [67, с. 13], «познать законы архитектуры, законы ее развития, законы формирования стилей, понять суть органичности в архитектуре, изучить приемы композиции лучших образцов методом критического анализа» [68, с. 63]. Сознательный синкретизм в поиске нового художественного репертуара, сопровождался дрейфом профессиональной риторики в сторону «синтеза искусств». В конечном итоге, архитектурный авангард нескольких группировок преодолевается творческим альянсом самих зодчих-авангардистов, постепенно занимающих свою мастерскую и теоретическую нишу в обновленной советской архитектуре.

Сотрудничество равновеликих школ авангарда на площадке Днепрокомбинат-строля не только образцовый пример такого коллективного решения актуальных художественных задач, но и повод поставить вопрос о целесообразности использования в отношении второго этапа развития Шестого поселка (1933 — 1939 гг.) известного определения «постконструктивизм». Вводя его в широкий оборот, С. Хан-Магомедов подразумевал самостоятельный период возвращения к неоклассике «через опыт авангарда», однако, с постепенным изживанием «родимых пятен рационализма и конструктивизма» (1932 — 1937 гг.) [69, с. 133]. Значительно шире «постконструктивизм» как историко-архитектурное явление представлен в работах А. Селивановой [70; 71]. Исследователь изучила пути адаптации архитекторов-новаторов («формалистов») к государственной художественной политике, возникавшие в связи с этим дискуссии и критические выпады, подвергла анализу приемы нового формообразования. По словам Селивановой, 1932 г. означал для конструктивистов «не победу традиционалистов над экспериментаторами, не приговор авангарду, как принято считать, а утверждение вызревшего изнутри нового этапа становления конструктивистского метода» [70, с. 81; 71, с. 346]. Это правда, но не вся правда. Выход из сложившегося кризиса, помимо принятия официальной риторики, был проложен через приобщение к аналитической системе коллег-рационалистов. После 1932 г. характер освоения классического наследия, как показывает и долгий опыт Шестого поселка, подчинялся пространственной логике восприятия, стремлению настроить визуально-композиционные связи с помощью первичных элементов, чья выразительность революционировала от чистого геометризма к схематизму классических форм. То, что Селиванова определяет как методы работы конструктивистов с наследием — «анализ, осмысление, структурирование, вычленение архетипов, универсальных моделей для создания новых художественных пластических образов» [70, с. 84], — на запорожской площадке задействовали именно рационалисты, хотя и под общим руководством представителя школы конструктивизма Орлова.

Как уже отмечалось выше, в теоретическом плане приоритет школы рационализма хорошо фиксируется в публикациях Орлова и Лаврова, посвященных проблемам развития Шестого поселка. В обзорных статьях «Архитектурно-планировочный ансамбль Большого Запорожья» (1936) и «Большое Запорожье» (1939) первой идет фамилия Лаврова. Тогда как в другой совместной публикации, «Проект Чирчикстроя» (1936), ведущим автором был указан старший по иерархии коллега — руководитель проектной группы Орлов [72].

В плане широких обобщений важно, что и классическое учебное пособие для профильных втузов «Элементы архитектурно-пространственной композиции», вышедшее первым изданием в 1934 г. (второе — 1938 г.), основано на теоретическом багаже именно рационализма [73, сс. 141 — 160]. Аналитика этого творческого течения также нашла широкое применение в советском градостроительном искусстве, которое выросло как система из работ Бунина и Кругловой, учеников Ладовского: «Архитектура городских ансамблей. Ренессанс» (1935), «Архитектурная композиция городов» (1940) [74, 75]. Виталий Лавров был не менее талантливым учеником Ладовского и общепризнанным специалистом в области градостроительства.

Т. е. конкретно-исторический опыт Шестого поселка в Запорожье и ряд важнейших обстоятельств развития советской архитектуры после 1932 г. подводят нас к выводу, что и преодоление «родимых пятен» авангарда (Хан-Магомедов),

и «новый этап становления конструктивистского метода» (Селиванова) происходили за счет синкретического слияния идей отечественного функционализма, концептуально пониженного до практики типового проектирования, и формально-аналитического метода рационалистов, ставшего главным средством гармонизации существующего проектного опыта и актуального социального заказа на расширение художественного репертуара.

Такую историческую игру на понижение функционального метода и повышение роли профессионального языка рационалистов, по сути, сложно ухватить определением «постконструктивизм», которое, так или иначе, вменяет развитию советской архитектуры одностороннюю траекторию, на удивление, стремительной эволюции вполне определенной школы архитектурного авангарда — конструктивизма. Историческая суть происшедших изменений заключалась в формировании на основе практики и теории рационализма нового профессионального языка советских «формалистов» в целом. Если каким-либо образом и можно емко описать ситуацию, в которой оказался Шестой поселок в 1933 — 1939 гг., то это, скорее, будет всеобъемлющая ситуация аналитического разложения, ориентированная на концептуальный синкретизм профессионального мышления и, соответственно, исключающая преемственность в том смысле, какой подразумевала, в том числе, Бажанова: «Влияние эстетических ценностей конструктивизма не очевидно, но именно они лежат в основе художественного мира авторов на этом временном отрезке, между 1936 г. и началом войны» [37, с. 89]. Завершая довоенную композицию Шестого поселка, члены группы Орлова — Лаврова и не помышляли об индустриальной эстетике сборочного стандарта ячейки, зачистив проектное пространство для формально-аналитических упражнений, поиска новой выразительности классических форм.

Но нельзя сказать, что успешное освоения языка профессиональной аналитики рационалистов, языка пространственных величин, давало безупречные результаты на архитектурно-производственном фронте. Это противоречие между теорией и практикой стало предметом специального рассмотрения некогда главного идеолога конструктивизма Моисея Гинзбурга. В своей монографии «Архитектура санатория НКТП в Кисловодске» (1940) уже академик Академии архитектуры СССР Гинзбург вводит специальную главу «Проблемы социалистического реализма», завершающую общий раздел монографии «Архитектурные проблемы». В некотором смысле данная глава подводит итоги перестройки зодчих-новаторов под требования государственной художественной политики, указывает на приемлемые основания для самокритики архитекторов, прошедших школу функционального метода, который, как выясняется, сохранял определенную актуальность. Гинзбург провозглашает «соответствие формы содержанию» первейшим условием социалистического реализма, воплощающего в архитектуре «великую сталинскую заботу о человеке» [76, с. 27]. Коллеги по цеху, безусловно, не могли не оценить словесную игру мастера и распознать попытку реанимации хорошо известного девиза конструктивистов — «форма следует функции». Понимал это и сам Гинзбург, поэтому привел в порядке самокритики значительный перечень проблем, не решенных, как ему казалось, на удовлетворительном уровне. Фактически это исповедь конструктивиста, вооруженного аналитикой пространственных элементов, но не обученного психотехническим приемам, которые позволяли искусно использовать аналитику на производстве: «Проблема детали, детали масштабной, остается для советской архитектуры труднейшей

задачей, и для решения ее нужен большой практический опыт. Для того чтобы угадать правильный масштаб детали, находящейся на высоте 10 — 15 м. и более, нужно иметь большое чутье, большой опыт» [76, с. 31].

Важнейшими для всего советского межвоенного модернизма является положение Гинзбурга о «простоте выражения», которым признанный мастер архитектуры, очевидно, пытался обосновать свойственный воспитанникам новаторских школ схематизм в рецепции классики. В данном случае акцент делается на подчиненной роли декоративных форм, которые следовало употреблять «после длительного процесса отсеивания всего ненужного и лишнего» и «лишь в результате ясно осознанной необходимости их применения для пластического или органического выражения структурного по сути дела элемента» [76, с. 28]. С некоторыми оговорками пролагался сложный путь от «формообразующей функции» к «формообразующей структуре».

Символично, что решаемые в одном проблемном поле Санаторий НКТП в Кисловодске и Шестой поселок в Запорожье встречаются на Всемирной выставке в Нью-Йорке 1939 г. как одни из лучших образцов советского градостроительства [64, д. 109, л. 8], подчеркнем здесь, — широко использующего проектный опыт новаторских школ авангарда.

Второй этап развития Шестого поселка Днепроостроя (1933 — 1939 гг.) и, вообще, отечественной поставангардной архитектуры предопределила внедряемая шаг за шагом мобилизационная система государственного управления, когда социальный заказ, кроме ожидаемых массами понятности и восторженной узнаваемости, должен был отвечать на вопрос о закреплении средствами архитектуры новой социальной иерархии.

Характерная для первой пятилетки функция зодчего как социального инженера, изучающего пространственные возможности распределения естественно-природных и социально-бытовых благ, была в директивном порядке нивелирована. Не удивительно, что в 1933 г. СССР официально отказался принимать IV съезд CIAM (Международного конгресса по современной архитектуре) [77, с. 32]. Советское руководство не могло согласиться с идеалами и практикой интернационального сообщества зодчих, видящих свою миссию, прежде всего, в разрешении социально-средовой проблематики.

После 1932 г. советская архитектура стала одним из важнейших пространственных инструментов социально-политического доминирования, но утратила ранее доступную ей возможность моделирования социальной среды и протекающих в ней процессов. Новая проектная реальность, с резким переходом от внутренней функции к внешним нарочитым решениям, обусловила перегруппировку творческих сил в отечественной архитектуре в целом и на запорожской площадке в частности.

Проектная группа Днепроостроя (Днепрокомбинатстроля), качественно обновленная за счет представителей школы архитектурного рационализма — учеников Н. Ладовского, — принялась решать поставленные непосредственным заказчиком и государством задачи в духе новой социетальности. Характерные для первой очереди поселка (1929 — 1932 гг.) эгалитарные установки, когда типовой ряд жилья (жилых ячеек) определялся ориентацией на семейно-бытовой состав населения, заменяет жесткий социально-структурный подход, при котором объемно-планировочные параметры ячейки налагались на профессионально-производственную иерархию, а возрастающая закрытость пространственных

решений демонстрировала растущую герметичность отдельных страт советского общества.

Предвещаемое писателем Гладковым «создание жизни нового качества» захватило ограниченные социально-профессиональные категории и не могло претендовать на какое-либо комплексное решение вопроса о рабочем расселении. К концу 1930-х гг. лишь 29 % жителей Нового города в Запорожье были закреплены за капитальным фондом Шестого поселка, который, не стоит забывать, включал и широкий коммунальный сектор. Дефицит жилья являлся далеко не единственным препятствием на пути приобщения широких масс к новому качеству жизни. Неразвитая торговая сеть, отсутствие достаточного числа предприятий обслуживания, культурно-досуговых заведений определяли положение всех рабочих поселков как системы спальных районов при заводах Днепрокомбината.

Низкий уровень развития сети потребления товаров и услуг, очевидный на фоне старой части Запорожья, был следствием ведомственного характера новой селитьбы. Для руководства заводов вопрос об инфраструктурном развитии города стоял в плоскости компактного расселения, организованной доставки персонала на работу и с работы, централизованного обеспечения продуктами питания, предметами первой необходимости. Выход за эту «производственную» стратегию развития отрицательно влиял на показатели экономической эффективности, поэтому Шестой поселок вынужденно оставался в роли комфортабельного резервуара для квалифицированных трудовых ресурсов. Все хорошее и все плохое, что могло произойти с его жителями, происходило под контролем органов заводууправления и в коллективе. Город, рожденный Днепростроем, функционировал парадоксально: благоустройство городского центра и рост числа общедоступных пространств не привели к развитию практик публичной свободной интеракции.

Шестой поселок стал территорией несвободы и коллективного контроля задолго до смены общегосударственной художественной политики. Отправным моментом здесь было ведомственное распределение капитального жилого фонда по принципу полезности на производстве и в общественной жизни. Проектной группе Орлова — Лаврова надлежало *post factum* оформить этот социальный сюжет как внешне непротиворечивый в условиях декларируемой «диктатуры пролетариата». Очевидная для современников градация отдельных поселков, кварталов, типов квартирных ячеек становилась частью единообразной иерархической системы, чья архитектура решалась концентрически. Не случайно третий квартал, завершающий довоенный этап развития поселка, получил у оппонентов интерпретацию римской крепости, что подразумевало соподчинение округа и ранее отстроенных, открытых по своей планировке кварталов новому градостроительному образованию.

Новая монументально-ордерная архитектура поселка воплощала торжественную позитивную динамику, которая со временем должна была неминуемо коснуться всех слоев населения. Тотальную неизбежность «жизни нового качества» подтверждала и привычная для профессиональной прессы подмена в названии Шестого поселка — на горделивое Большое Запорожье. Строительство капитального жилья контекстуально вытесняло проблематику временной барачной селитьбы.

Неравенство, имплицитно заданное в устоявшейся практике распределения жилья, а затем раскрытое в решениях второй очереди строительства, не

осознавалась широкими массами как нравственная, социально-культурная проблема, поскольку большинство населения имело возможность примкнуть к производственной структуре, в которой публично поощрялась динамика продвижения по профессионально-служебной лестнице. Разделение этой общей иллюзии потенциальной устроенности было и частью прагматики выживания, и частью новой морали отложенного счастья. Однако сами проектанты, хорошо понимавшие, что сформированный социальный заказ и порядок его реализации загоняют представителей рабочих специальностей в барачные контадо, такой иллюзией не страдали. Намеренно не желая вдаваться в проблематику параметров нового, уже далеко не рабочего, капитального жилища, они упускают тему объемно-планировочных решений в программных статьях 1936 и 1939 гг.

Расщепленный с помощью аналитики рационализма историко-культурный багаж классической архитектуры используется на площадке Шестого поселка как театральная маска, скрывающая истинное лицо главных актеров и содержательно задающая ситуацию перевоплощения. Психотехническое мастерство зодчих Днепрокомбинатстроя всецело употребляется на переоформление городской среды из проектно-заданного эгалитарного пространства в политически-осознанное пространство государственного интереса — с качественным переходом от динамики внутренних функциональных связей к динамике связей визуально-композиционных.

Библиография

1. Гладков Ф. Энергия. — М.: Художественная литература, 1939. — Кн. 1. — 259 с.
2. Гладков Ф. Энергия // Новый Мир. — 1932. — № 10 (октябрь). — С. 91 — 123.
3. Меерович М. Г. Концепция «социалистического города» и практика ее реализации // Советское градостроительство. 1917 — 1941. — М.: Прогресс-Традиция, 2018. — Кн. 1. — С. 180 — 239.
4. Рехт Р. Верить и видеть. Искусство соборов XII — XV веков. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. — 352 с.
5. Орлов Г. Архитектура жилищного строительства на Днепрострое // Хроника Днепростроя. — 1933. — № 35 — 37. — С. 41 — 45.
6. Наши задачи // Архитектура СССР. — 1933. — № 1. — С. 1 — 2.
7. Постановление Совета строительства Дворца Советов при президиуме ЦИК СССР «Об организации работ по окончательному составлению проекта Дворца Советов Союза ССР в гор. Москве» // Дворец Советов. Всесоюзный конкурс 1932 г. — М.: Всекохудожник, 1933. — С. 55 — 56.
8. Орлов Г., Лавров В. Большое Запорожье // Архитектура СССР. — 1933. — № 3 — 4. — С. 33 — 37.
9. Хигер Р. Я. Проектирование жилищ: 1917 — 1933. — М.: Главная редакция строительной литературы, 1935. — 88 с.
10. Крутиков Г., Лавров В., Попов В. Город-коммуна Автострой // Советская архитектура. — 1931. — С. 30 — 35.
11. Лавров В. Поселок Электропромстрой близ Уфы [проект] // Советская архитектура. — 1931. — № 4. — С. 59 — 60.

12. Тимофеев М. Ю. Город красной зари. Иваново: Неканонический путеводитель. — Иваново: А-гриф, 2017. — 180 с.
13. Лавров В. Опыт планировки коллективного жилища // Строительство Москвы. — 1929. — № 7. — С. 9 — 11.
14. Лавров В. Теория и практика коммунального жилища // Строительство Москвы. — 1929. — № 12. — С. 3 — 5.
15. Лавров В., Попов В. Против не критического отношения к экспериментам западных архитекторов. (О жилом доме Наркомфина на Новинском бульваре. Проект архитектора М. Гинзбурга и И. Милиниса) // Строительство Москвы. — 1930. — № 10. — С. 10.
16. Лавров В. Из последних работ Архитектурного факультета ВХУТЕИН'а // Строительство Москвы. — 1928. — № 10. — С. 14 — 18.
17. Старостенко Ю. Д. Проблема ансамбля в советском градостроительстве 1920 — 1930-х гг. в теории и на практике // Советское градостроительство. 1917 — 1941. — М.: Прогресс-Традиция, 2018. — Кн. 1. — С. 327 — 366.
18. Лавров В. Вопросы архитектурно-планировочного ансамбля // Архитектура СССР. — 1935. — № 5. — С. 51 — 56.
19. Лавров В. Архитектурно-планировочный ансамбль. Вопросы архитектурно-пространственной организации ансамбля // Проблемы архитектуры: Сборник материалов [под ред. А. Я. Александрова]. — М.: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1936. — Т. I. — Кн. 1. — С. 117 — 140.
20. Жолтовский И. В. Ансамбль в архитектуре // Мастера советской архитектуры об архитектуре. — К.: Издательство Академии архитектуры УССР, 1953. — С. 70 — 76.
21. Иконников А. В. Утопическое мышление и архитектура. — М.: Архитектура-С, 2004. — 400 с.
22. РГАЛИ, ф. 2772, оп. 1.
23. ГАРФ, ф. 7544, оп. 1.
24. Малоземов И. Архитектура социалистических городов // Первая Всесоюзная конференция по планировке и строительству городов: Тезисы докладов на секциях. — М.: Изд-во «Власть Советов», 1933. — С. 157 — 163.
25. Касьянов А. М. Жилой квартал и его реконструкция // Первая Всесоюзная конференция по планировке и строительству городов: Тезисы докладов на секциях. — М.: Изд-во «Власть Советов», 1933. — С. 53 — 59.
26. Малозьомов І. І. Соціалістичне місто Велике Запоріжжя. — Харків: Український робітник, 1933. — 54 с.
27. Эйнгорн А. Л. Социалистическая реконструкция Харькова // Социалистический город. — 1935. — № 10 — 11. — С. 10 — 17.
28. Нова культурна перемога дніпробудівців: Відкриття великого художнього кіно-театру // Червоне Запоріжжя. — 2 квітня 1934 р. — С. 4.
29. [М. Г.] Новий здобуток // Червоне Запоріжжя. — 12 квітня 1934 р. — С. 4.
30. Малоземов И. Архитектурный облик Большого Запорожья // СОРЕГОР. — 1934. — № 6. — С. 16 — 17.
31. Лавров В., Орлов Г. Архитектурно-планировочный ансамбль Большого Запорожья // Архитектура СССР. — 1936. — № 9. — С. 34 — 37.
32. 3-я Октябрьская выставка планировки и архитектуры на ул. Горького. — М.: Издание Моссовета, 1934. — 33 с.

33. Родин А. На путях планировки района Дворца Советов // Строительство Москвы. — 1934. — № 9. — С. 4 — 5.
34. Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда: В 2 кн. Проблемы формообразования. Мастера и течения. — М.: Стройиздат, 1996. — Кн. 1. — 709 с.
35. Кратюк В. В., Поляков Н. Х. Архитектурно-пространственная организация улицы // Проблемы архитектуры: Сборник материалов. — М.: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1936. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 141 — 187.
36. Косенкова Ю. Л. Особенности градостроительства в союзных республиках // Советское градостроительство. 1917 — 1941. — М.: Прогресс-Традиция, 2018. — Кн. 1. — С. 522 — 633.
37. Бажанова Т. Драма в двух действиях с прологом и эпилогом // Архитектура СССР. — 1991. — № 3. — С. 84 — 95.
38. Брунов Н. И. Очерки по истории архитектуры. — М.: Центрполиграф, 2003. — Т. 2. — 540 с.
39. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. — 1939. — № 12. — С. 49 — 55.
40. Малоземов И. Большое Запорожье // Советская архитектура. — 1932. — № 5 — 6. — С. 72 — 80.
41. [Л. Б.] Інженерові є де відпочити: Діловий клуб на 6 виселку // Червоне Запоріжжя. — 2 січня 1935 р. — С. 4.
42. У Діловому клубі Запоріжсталі // Червоне Запоріжжя. — 4 липня 1937 р. — С. 4.
43. Лепин В. В Новом Запорожье нет магазинов // Правда. — 1 октября 1935 г. (№ 271). — С. 2.
44. Червоне Запоріжжя. — 10 вересня 1936 р. — С. 4.
45. Червоне Запоріжжя. — 12 травня 1936 р. — С. 4.
46. ГАЗО, ф. Р-1378, оп. 3.
47. ДАЗО, ф. Р-5593, оп. 13.
48. Березовський К. К. Зразкові соціалістичні квартали // Червоне Запоріжжя. — 10 грудня 1934 р. — С. 3.
49. Тішін П. А варто знати ... // Червоне Запоріжжя. — 20 квітня 1936 р. — С. 3.
50. Справа, варта уваги міськради. Огляд листів // Червоне Запоріжжя. — 21 червня 1937 р. — С. 3.
51. Запоріжжя за десять років // Червоне Запоріжжя. — 3 жовтня 1938 р. — С. 4.
52. Робітники в нових будинках // Червоне Запоріжжя. — 6 лютого 1935 р. — С. 4.
53. Шродер П. М. Велике Запоріжжя // Червоне Запоріжжя. — 5 січня 1935 р. — С. 3.
54. Архітектурне оформлення нової частини міста // Червоне Запоріжжя. — 17 листопада 1935 р. — С. 4.
55. На будівництві соціалістичного міста // Червоне Запоріжжя. — 17 лютого 1935 р. — С. 4.
56. Виноградов В. Запорожсталь // Наше Строительство. — 1936. — № 13 (июль). — С. 38 — 39.
57. ДАЗО, ф. Р-1202, оп. 1.

58. Кас'янов О. М. Забудові Запоріжжя — увага архітектурної громадськості // Архітектура Радянської України. — 1940. — № 7. — С. 8 — 12.
59. Яковлев Ф. Проспект Леніна у Великому Запоріжжі // Червоне Запоріжжя. — 21 березня 1940 р. — С. 3.
60. Меерович М. Г. Союз советских архитекторов СССР. Предыстория создания и начальный период существования (1932 — 1940-е годы) // Проект Байкал / Project Baikal. — 2017. — № 2. — С. 66 — 71.
61. Колли Н. Я. Основные этапы развития советской архитектуры: доклад на I-м Всесоюзном съезде советских архитекторов. — М.: Издание Всесоюзной академии архитектуры, 1937. — 54 с.
62. Михайловская А. Постоянная Всесоюзная строительная выставка // Советский музей. — 1937. — № 9 — 10. — С. 40 — 48.
63. Аранович Д. М. Архитектура союзных республик // Академия архитектуры. — 1937. — № 3. — С. 43 — 51.
64. ГАРФ, ф. 5673, оп. 1.
65. Хан-Магомедов С. О. Михаил Барщ. — М.: Фонд «Русский авангард», 2009. — 204 с.
66. Хигер Р. Формализм. Идеология упадничества в советской архитектуре. Доклад на 1-м съезде ОСА (май 1929) // Современная архитектура. — 1929. — № 4. — С. 142 — 146.
67. Гинзбург М. Я. Творческие пути советской архитектуры и проблемы архитектурного наследия // Архитектура СССР. — 1933. — № 3 — 4. — С. 12 — 14.
68. Веснин А. А., Веснин В. А. Форма и содержание (1935) // Мастера советской архитектуры об архитектуре. Избранные отрывки из писем, статей, выступлений и трактатов. — М.: Искусство, 1975. — Т. 2. — С. 61 — 63.
69. Хан-Магомедов С. О. Георгий Вегман. — М.: Фонд «Русский авангард», 2009. — 180 с.
70. Селиванова А. Н. Творческие поиски в теории и практике советской архитектуры 1930-х годов: дис... канд. архитектуры: 18.00.01 / Селиванова Александра Николаевна. — М., 2009. — 252 с.
71. Селиванова А. Н. Architectus Ludens: постконструктивизм, ар деко и «монументальный ордер» // Западное искусство. XX век. Тридцатые годы: Сборник статей. — М.: Moscow Architecture Preservation Society, 2016. — С. 335 — 351.
72. Орлов Г., Лавров В. Проект Чирчикстроя // Архитектура СССР. — 1936. — № 6. — С. 46 — 48.
73. Кринский В. Ф., Ламцов В. Ф., Туркус М. А. Элементы архитектурно-пространственной композиции. — М.: Издательство литературы по строительству, 1968. — 168 с.
74. Бунин А. В., Круглова М. Г. Архитектура городских ансамблей. Ренессанс. — М.: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1935. — 232 с.
75. Бунин А. В., Круглова М. Г. Архитектурная композиция городов. — М.: Издательство Академии архитектуры СССР, 1940. — 204 с.
76. Гинзбург М. Я. Архитектура санатория НКТП в Кисловодске. — М.: Издательство Академии архитектуры СССР, 1940. — 88 с.
77. Flierl T. The 4th CIAM Congress in Moscow. Preparation and Failure (1928 — 1933) // Quaestio Rossica. — 2016. — Vol. 4. — № 3. — С. 19 — 33.

Кравчук П. П.

Відлуння архітектурного авангарду: шосте селище у Запоріжжі

У статті вивчаються обставини переходу до єдиної державної архітектурно-художньої політики на майданчику Дніпробуду. Показано залежність другого етапу розвитку Шостого селища (1933 — 1939 рр.) від мобілізаційної системи управління державою, коли соціальний заказ на житло структурно визначався суспільно-виробничою ієрархією. Доведено провідну роль представників школи архітектурного раціоналізму, передовсім В. Лаврова, у завершенні Шостого селища Дніпробуду як єдиного ансамблю, сформованого на засадах формально-аналітичного методу. До наукового обігу вводиться раніше невідомий архівний матеріал, у тому числі, кольорове зображення графічної частини генерального плану м. Запоріжжя, затвердженого РНК УСРР у 1933 р., та ін.

Kravchuk P. P.

The Architectural Avant-Garde Echo: The Sixth District In Zaporozhye

The article examines the circumstances of the transition to a single state architectural and artistic policy at the site of the Dniprobud. The dependence of the second stage of the development of the Sixth District (1933 — 1939) on the mobilization system of government management is shown, when the social order for housing is structurally determined by the social and production hierarchy. The leading role of the representatives of the school of architectural rationalism, primarily of V. Lavrov, in the completion of the Sixth District of Dniprobud as the whole ensemble formed on the basis of the formal-analytical method was proved. The previously unknown archival material, including a color image of a graphic part of the master plan of Zaporizhzhia approved by the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR in 1933, and others, is introduced into scientific circulation.

Атаманчук І. В.

«ТОДІ, У ТРИДЦЯТІ РОКИ».**СПОГАДИ СВІДКА ДНІПРОБУДУ БОРИСА ЛЬВОВИЧА ГЛОЗМАНА**

У пошуках фактажу щодо деяких учасників Дніпробуду у фондах ЗОКМ виявлені записи Бориса Львовича Глозмана (1909 — 1988), зроблені ним власноруч у 1972 році та передані музею. Цей рукопис під назвою «Тогда, в тридцатые годы» [1] відтворює етапи будівництва цеху інструментальної сталі Дніпрокомбінату, а також обставини та події на Дніпробуді, факти, замальовки подій, свідком і учасником яких був автор.

Спогади написані вручну, у зошиті формату А4, розлінованому у смужку, із синьою картонною обкладинкою на 50-ти сторінках. Матеріал розподілений на глави. Текст потребував незначного коректорського втручання. Спогади супроводжуються авторськими виносками із коментарями, які стосуються персоналій, згаданих у тексті, — окремо до кожної глави із власною нумерацією.

Знайомство з його дочкою — Раїсою Борисівною Морозовою-Глозман, дало змогу відтворити біографію Бориса Львовича та додало спогадам ілюстративний матеріал — фотографії створення міста Запоріжжя, декілька фото робочих моментів будівництва Дніпрокомбінату, старі фото Олександрівська — виявилося, що архітектура була омріяною професією автора спогадів. Та довелося стати інженером-будівельником.

У родині збереглась автобіографія Глозмана, написана 28 листопада 1953 року, за якою уродженець м. Лубни, випускник місцевої профтехшколи, технік-будівельник Борис Львович потрапив до Запоріжжя у 1931-му. «Начал работу с октября 1931 г. в системе Днепростроя ст. техником отдела «ЗД» (строительство металлургического завода «Днепросталь» — так раньше называлась «Запорожсталь»). Постепенно повышался в должности — пом. прораба, инженер участка, инженер-конструктор ПОР. За время с 1931 г. по 1937 г. стройка несколько раз реорганизовывалась и переименовывалась — «Днепрокомбинатстрой», «Запорожстрой», «Запорожсталь». Годы 1938 — 1939 я целиком занялся учебой с отрывом от производства» [2, об.]. На момент написання автобіографії Борис Глозман — старший інженер.

Б. Л. Глозман

За спогадами доньки, батьки жили у Запоріжжі на вулиці Медведєва, неподалік третьої лікарні: там, де зараз дитсадок, був житловий будинок. Мати, як молодий спеціаліст, отримала кімнату з сусідами. Борис Львович у передвоєнні роки працював на будівництві титано-магнієвого комбінату, був евакуйований разом з жінкою та донькою як робітник «Запоріжбуду». У Лубнах під час окупації загинули його батьки.

«Когда мы вернулись в 1944-м, наш дом был разрушен, мы два года жили в бараке на 14-м поселке. Отец продолжал работать на «Запорожстрое» ... В послевоенные годы на этом предприятии были разработаны знаменитые строительные нормы и правила — СНиП — и начальство «Запорожстроя» получило Сталинские премии, а остальные, в том числе и отец, получили путевки в Мисхор, где мы и побывали в 1949 году.

К 50-летию Днепростроя Борису Львовичу Глозману вручили удостоверение участника строительства. В книге «Это наша с тобой биография: Очерки истории ОАО «Днепроспецсталь» [3, сс. 9 — 10], изданной в Запорожье в 2000 году, опубликованы его воспоминания», — з спогадів доньки, Раїси Борисівни Морозової-Глозман.

Два роки поспіль після виходу книги «Это наша с тобой биография: Очерки истории ОАО «Днепроспецсталь», де наведена цитата Глозмана, була невеликим накладом видана книга, де автори М. С. Вульфович, та Ю. М. Рильський (директор музею «Днепроспецсталь») приділили більше уваги хроніці подій 1931 — 1941 рр. [4, сс. 23 — 32].

Виявилося, що деякі матеріали Б. Л. Глозмана зберігаються в експозиції музею заводу «Днепроспецсталь». Це рукописний текст «Тогда, в 30-е годы. Воспоминания строителя 1932 — 1936 гг. т. Глозмана Б. Л.», датовані 24. 12. 1981 р. та машинописний текст «Последний кубометр», датований 15. 10. 1961 р.

У книзі «Это наша с тобой биография: Очерки истории ОАО «Днепроспецсталь» з матеріалів, наведених Глозманом, використані факти, які стосуються безпосередньо реалій будівництва цехів інструментальної сталі, що поклали основу і початок біографії заводу «Днепроспецсталь». Відтворюючи перебіг подій, автори

вважають, що спогади учасника будівництва Бориса Львовича Глозмана «представляють большой интерес не только с профессиональной, но и с литературной точки зрения, так как написаны они в живой и образной манере».

Що ж стосується подій загальноміського характеру, фактів щодо устрою побуту тогочасного Запоріжжя, описаних Б. Л. Глозманом, вони мають неабияке краєзнавче та історичне значення.

Бібліографія

1. Б. Л. Глозман. Тогда, в тридцатые годы // НА ЗОКМ, спр. 623.
2. Автобіографія Б. Л. Глозмана. 28. 22. 1953 р. З родинного архіву.
3. Это наша с тобой биография: Очерки истории ОАО «Днепроспецсталь» [отв. ред. М. С. Вульфович]. — Запорожье: Тандем-У, 2000. — 302 с.: ил.
4. Вульфович М. С., Рыльский Ю. Н. Днепроспецсталь: страницы истории. Становление. 1931 — 1941. Хроника событий. — Запорожье: Днепроспецсталь, 2002. — 234 с.: ил.

Глозман Борис Львович

Тогда, в тридцатые годы

[2] Глава первая. Встречный план

Глава вторая. Борьба за план

Глава третья. Торжество

Глава четвертая. Последний кубометр

Глава пятая. Березовые ложки. Миллион пудов бетона

Глава шестая. Потонули в вариантах

Глава седьмая. Братья соревнуются. Заключение

Автор: Глозман Борис Львович, 1909 г. р., Запорожье, проспект Ленина, 177, кв. 133, телефон 2-84-01 //

[3] Глава первая. Встречный план

Сказать, что мы были возмущены, — значит, очень мягко выразиться. Мы были взбешены и не могли найти слов для выражения наших чувств. Как, заставить нас пережить еще одну зиму с «тепляками», подогревом воды и прочими затруднениями зимнего бетонирования, принятого в строительстве 1931 — 1932 годов? Нет! На это мы были не согласны! И немедленно, после того, как наш прораб Николай Юлианович Иванюк (1) изложил нам на очередном совещании — «планерке» — план для нашего участка на сентябрь месяц текущего 1932 года, мы, впервые за все время, восстали против плана.

На этом производственном совещании расшумелись все: и техники, и десятники, и бригадиры. Представители руководства субподрядчиков по бетонированию, как всегда, отмалчивались. Дело в том, что они были на хозрасчете и выполняли те работы, какие им заказывали. Им было все равно, когда и сколько бетонировать, лишь бы было что записать в наряды. А мы не переставали возмущаться. Никому из нас не хотелось пережить такую зиму, как в 1931/32 году, когда мы строили первую очередь цеха. Вторую очередь хочется строить не так сложно.

Для того чтобы теперь, сорок лет спустя, стала понятна причина нашего возмущения, следует рассказать о том, каким был уровень техники бетонирования в тридцатых годах. // [4] Сталеплавильный цех №1, на стройке которого я тогда работал, возводился из монолитных железобетонных конструкций. Сборно-

го железобетона еще не было, также не было и кранов для монтажа. И сталеплавильный, и прокатный, и термический цехи нашего завода и разные цехи алюминиевого, ферросплавного, коксохимического, ремонтного и огнеупорного заводов строились из массивных железобетонных конструкций. Это означало, что каждую колонну, балку, стоечку, прогон, кровельные ригеля и прочие элементы, составляющие несущий каркас цеха, бетонировали там, где они находятся в здании. Каждую будущую колонну, например, обшивали с трех сторон деревянной опалубкой, в которой были окна-«проемы» для подачи бетона. В опалубку стоймя устанавливали толстые стальные стержни «несущей» рабочей арматуры, опоясывали их много раз по высоте вспомогательной арматурой — «хомутами» из стали диаметром поменьше. Затем, после выверки и «приемки» аппаратуры специальным должностным лицом, имевшим звание «помощник прораба», устанавливали четвертую стенку опалубки. Затем всю опалубку закрепляли деревянными «схватками» с клиньями. Их назначение было — удерживать опалубку от распирания бетонной массой. Затем начиналась сложная выверка положения колонны в пространстве — по вертикали и по координатам, контролируемым геодезическими знаками. Иногда приходилось выправлять высокую деревянную форму-шахту, отошедшую от вертикали. Вокруг опалубки строились высокие леса, к которым раскреплялась опалубка.

Для бетонирования горизонтальных частей каркаса — таких, как балочки, прогоны, ригеля и массивные подкрановые // [5] вые балки, кроме опалубки, строили специальные подмости, на которые опирали «днища» опалубки. На днище, на месте, вязали арматуру, а после проверки ее по чертежу и приемки устанавливали боковые щиты опалубки, закрепляя ее деревянными рамками-«хомутами». Днище следовало установить в заданном геодезистами положении по осям и отметкам, но еще и не горизонтально, а с заданным рассчитанным «строительным подъемом». Существовало правило, запрещавшее подведение самостоятельных, от земли, стоек подмостей под днища балок. Оказывается, чтобы балка «садилась» вместе с колонной, требовалось опирать днища балок на специальные деревянные пролетные конструкции, которые должны были быть закреплены на опалубке колонн.

Но это правило, почему-то, было известно не всем, особенно «грешили» незнанием его те, кто работал в ночные смены. Из-за этого приходилось иногда днем переделывать работу, выполненную в предыдущей смене. Это правило легко было соблюдать при короткой длине балок — до 5 — 5,5 метра. Наши же подкрановые балки, имевшие длину 9,2 метра, требовали особых пролетных фермочек. Такие конструкции усложняли работу по «рихтовке» опалубки, т. е. по приведению ее в проектное положение.

Конструкция каждой «секции» строившегося нами сталеплавильного цеха № 1, которую следовало бетонировать одновременно всю сразу, состояла из четырех рядов по три колонны, связанных во всех плоскостях пятнадцатью подкрановыми // [6] балками, восемью ригельными и тремя подферменными балками. А между ригелями были еще балки и плиты перекрытия, подфонарные балки. Все это сложное хозяйство следовало одновременно подготовить к бетонированию. Подготовкой являлось — установить подмости, опалубку, арматуру, отрихтовать, закрепить и очистить от случайных щепочек, камешков и т. д., подвести желоба для подачи бетона и «катальные ходы» для подвозки бетона мелкими порциями в тачках с одним колесом.

А затем начиналось бетонирование всей секции одновременно. Другими словами — следовало укладывать бетон одновременно во все двенадцать колонн, бетонируя их постепенно вверх. После того, как в четырех соседних колоннах бетон был уложен до уровня подкрановой балки, бетон укладывали также и в балку, затем бетонировали все колонны выше и т. д. Укладка бетона производилась непрерывно, круглосуточно несколько суток подряд, до тех пор, пока не заканчивалось бетонирование всей секции. После этого начиналась подготовка следующей секции к бетонированию.

В цехе было двенадцать таких секций. Разливочный пролет секций разделял цех на две стороны — «северную» и «южную», имевшие каждая свои бетономешалки, подъемники для бетона, подъездные пути и склады материалов.

Бетон заготавливали на месте, т. е. возле цеха, в малой бетономешалке, объемом в одну шестую // [7] или в одну четверть кубометра. Из бетономешалки бетон выгружали в бадью, которая шахтоподъемником поднималась наверх, до нужной высоты. Из бадьи бетон выливался в раздаточный верхний бункер. Оттуда бетон разбирали в тачки, и маленькими тачками длинная цепочка рабочих подвозила бетон к месту укладки.

Вибраторов тогда еще не было. Их еще не изобрели. Поэтому уплотнение бетона выполнялось вручную, а в больших массивах «вножную». Тогда говорили не «уложить бетон», а «утоптать бетон». Бетонщики надевали для этого резиновые сапоги с толстой подошвой, которые им выдавали только на время работы. Если же бетонировали не массивы, а, как у нас, — колонны, балки и т. д., уплотнение бетона выполняли «шуровками» — деревянными или стальными стержнями с расширениями на конце. Во избежание «раковин» (пустот) в бетонируемых конструкциях опалубку простукивали деревянными молотками — «киянками». Для этого в каждой смене существовало звено рабочих — «стукальщиков».

Для приготовления бетона, как известно, требуется песок, щебенка, вода. Причем песок трех видов — речной, с Днепра, морской из Евпатории и так называемый «искусственный» — отсев при дроблении камня на щебень, который мы получали из камнедробильных заводов. Щебень был тоже трех фракций — крупный, мелкий и евпаторий-// [8] ская галька.

Все эти материалы привозили платформами по железной дороге и их сгружали с платформ вдоль рельс на обе стороны от сарайчика, в котором готовили бетон. Затем тачками все «инертные» материалы подвозили к сараю, высыпали в кучи. Из куч лопатами перегружали в мерные ящики, затем двое рабочих подносили эти ящики и опрокидывали в подъемный бункер бетономешалки. Количество и размеры ящиков определялись дозировкой бетона, заданной стройлабораторией. Лаборатория помещалась где-то на правом берегу Днепра, а ее представители, наделенные большими правами, — «бетонные инспекторы», часто контролировали нас — перемеряли ящики и отбирали пробы — т. е. наливали бетоном деревянные ящики объемом восемь литров.

Все эти операции требовали участия многих десятков рабочих в каждую смену. И на каждом этапе требовался технический надзор — т. е. десятники, старшие десятники (теперь называются «мастера»), техники, старшие техники, помощники прораба, прорабы и, наконец, старший прораб.

Зима очень осложняла работу. Электрообогрева бетона еще не было, тогда он еще не был изобретен. Чтобы бетон не замерз, всю секцию «брали в тепляк».

Это означало, что для каждой секции следовало построить деревянный сарай длиной 45 — 48 метров, шириной 50 — 55 метров и высотой до 20 метров. Целые эшелоны лесоматериалов расходовались на тепляки.

Но и это еще не все. Внутри тепляка, вокруг // [9] каждой из 12 колонн сооружались свои тепляки-колодцы. Стенки всех тепляков обшивали досками в два слоя — то есть снаружи и внутри, а промежуток между ними засыпали опилками и щели законопачивали глиной. На уровне около десяти метров от поверхности земли настилали двойное деревянное перекрытие, и до самого верха тепляка было относительно свободное пространство, пересеченное во всех направлениях распорками, опалубкой.

Внутри тепляка укрепляли радиаторы парового отопления и размещали трубы. Пар мы получали от паровоза, стоявшего возле строившегося прокатного цеха (теперь здесь — электроремонтный цех завода «Днепроспецсталь») в своем тепляке-сараяе.

Внутри наш тепляк освещали электричеством. Сарай, в котором стояла бетономешалка, был оборудован отоплением, подогревом воды и подогревом песка. Шахту подачи бетона наверх обшивали досками и утепляли опилками. Была выделена отдельная бригада рабочих, следившая за бесперебойной работой отопления, освещения, конопатившая дыры в тепляке глиной и войлоком. Они же открывали и закрывали двери в тепляке на разных высотах, при проезде тачек с бетоном.

Вот какие сложные условия работы мы уже пережили в зиму 1931/32 года. И нас хотели заставить еще раз пережить эти усложнения!

Нет! На это мы не были согласны. Тут же сразу, на «планерке», мы заявили свой протест.

Наш самый старший начальник — прораб Иванюк объявил нам, что такой месячный план он получил от старшего прораба // [10] (так тогда называлась должность, соответствующая современной должности начальника СМУ) Ефима Тарасовича Ястребилова (2), руководившего постройкой всех четырех «цехов инструментальной стали» — т. е. сталеплавильного, прокатного, термического, кузнечного и многочисленных прочих мелких объектов.

Пошли мы к Ястребилову. Строгий, но отзывчивый, гроза лодырей, инженер-общественник, хорошо умевший разбираться в людях и «подобрать к каждому ключик», коммунист, участник гражданской войны, он сочувственно принял нас — меня и моего товарища Дмитрия Федоровича Савенко (3).

— Так, чего же вы хотите, товарищи?

— Ефим Тарасович, мы недовольны планом октября. Всего только 600 кубометров бетона!

— А вы хотите тысячу?

— Мы хотим тысячу двести кубометров. Вот, послушайте. Осталось забетонировать в несущие конструкции цеха 1500 — 1600 кубометров. Пустим в работу обе бетономешалки так, чтобы они работали сразу и на северную, и на южную стороны. Ускорим работы по опалубке и арматуре. Такими темпами мы сможем за два месяца — октябрь и ноябрь — не только закончить бетонирование несущих конструкций цеха, но, если нажать на столярные мастерские и на кирпичную кладку, мы сможем выложить кирпичные стены и закрыть коробку цеха...

— Я вас перебую. А стеклить окна?

— В крайнем случае, зашьем оконные проемы досками. Зато мы закроем цех.

Остальные же бетонные работы мы будем выполнять уже внутри цеха — все эти фундаменты, // [11] колодцы, бункеры и прочее. И если мы так поступим, то не будем больше возиться с тепляками.

— Сколько же вы думаете укладывать бетона в смену?

— Работая в три смены, мы сможем, с некоторым, конечно, напряжением, выдавать по 16 — 17 кубометров с каждой бетономешалки. Ведь вы знаете, что выполняя решение второй производственной конференции Днепроostroя от 21 августа 1930 года, каждая бетономешалка способна была давать по сто и больше замесов в смену, значит, готовить по двадцать кубометров бетона на каждой бетономешалке. А на двух — сорок. Таким образом мы свободно сможем делать до ста кубометров в сутки.

— А сколько вам нужно материалов?

— Цемента — полвагона в сутки, а песка и щебенки — вот наши потребности на бумаге.

— Ваши идеи заманчивы. Видно, что вы начитались вот таких повестей и хотите повторить это у себя...

Ефим Тарасович вынул из своего письменного стола два журнала и показал их нам. Это были номера 7 и 8 журнала «Красная новь», где тогда печатался «с продолжениями» роман Валентина Катаева «Время, вперед!», посвященный борьбе за увеличение темпов бетонирования на Магнитострое.

Мы осторожно перелистали журналы. Увы, тогда нам было не до них — работа требовала полного напряжения наших сил, а у меня, кроме того, была еще и учеба в вечернем отделении инженерно-строительного института.

— Нет, Ефим Тарасович, мы не видели этих журналов, нам негде их было видеть. Мы с удовольствием прочитали бы их. Но мы просто не хотим снова залезать в // [12] тепляки на целую зиму!

— Повторяю, ваши планы заманчивы. Но... тут есть несколько этих «но»... Начнем по порядку. Цемент. Мы получаем всего вагона два на весь наш участок для всех трех прорабов. А только вам одним нужно полтора вагона, если не два в сутки. Остальные же бетонные работы на всех остальных цехах и участках прекратить? В угоду вам? Так?

Мы молчали.

— Продолжим. Ну, инертные материалы — мы постараемся раздобыть. В конце концов, это не проблема, хотя тоже нелегко достается. Теперь — арматура. Сколько и каких диаметров нужно.

— Арматуры как раз-то и немного нужно. Ведь летом, когда не было цемента, и мы не бетонировали, а арматуру заготавливали. На девяносто процентов арматура есть. Но вот надо вот какой, — и мы подали готовый список.

— Итак, две бетономешалки. Это — сила! Одна установка для южных секций, другая — для северных. Если...

— Разрешите перебить. Мы хотим, чтобы обе бетономешалки работали на любую сторону. Тогда мы не будем разбрасываться и ресурсами, и рабочими, и своим вниманием. А мы сможем возить бетон с одной стороны на другую и наоборот.

— Возить по низу и поднимать подъемниками? Так ведь он будет загружен полностью от своей бетономешалки. Ставить по два подъемника с каждой стороны? Знаете, это чересчур!

Тут мы изложили «гвоздь» нашей программы.

— Нет, Ефим Тарасович. Будем возить бетон только по верху.

— Ну-ну? Вы хотите построить мост высотой два- // [13] цать метров и пролетом двадцать пять метров и со свободным габаритом для пропуска поездов под ним? И это все за два дня до начала месяца? Сколько надо лесоматериалов?

— Этого мы еще не решили окончательно. Можно и мост, вернее, подмости, эстакаду, что ли. Такую конструкцию, которую мы делали под ригеля. Нагрузка здесь не такая большая. А можно еще и так: пусть монтажники смонтируют две кровельные фермы по уже готовым колоннам и подферменным балкам. А по нижнему поясу ферм мы уложим настил, сделаем катальные хода и перила...

Мы замолчали, ожидая реакции. Оба инженера долго молчали. Я забыл сказать, что после нашего прихода Ястребилов вызвал Иванюка, который до сих пор молча присутствовал при нашем разговоре.

— Смотри, Николай Юльевич, что придумали они. А ты что скажешь по этому предложению? — обратился Ястребилов к Иванюку. — Вот тебе инициатива молодых. Такого проекта организации работ нам еще никто и никогда не предлагал.

Иванюк ответил:

— Эти кровельные фермы рассчитаны на стационарную нагрузку по верхнему поясу. А они хотят загрузить их динамической нагрузкой по нижнему поясу.

— Слышите, техники, что говорит инженер? — Ястребилов обратился к нам. — Сможете ли вы сами сделать расчет, проверить сечения на такую нагрузку? И если надо, дать проект усиления?

— Сможем! И есть еще второй вариант — подвесить // [14] наш настил к прогонам, уложенным по верхнему поясу. Мы и такие условия уже обдумали.

Ястребилов остался очень доволен ответом. Но он еще искал возражения.

— Теперь самое главное. Октябрь, ноябрь — это уже почти зима. Нужны будут тепляки. И все ваше предложение сведется только к тому, что мы очень немного сэкономим на тепляках!

— Нет, Ефим Тарасович, — тут я даже встал от волнения. — Мы предлагаем работать вовсе без тепляков.

— Бетон заморозите!

— Нет, не заморозим. Ведь можно сделать расчет на экзотермию цемента (выделение тепла при твердении цемента) с учетом температуры подогрева воды и песка, сделать «теплую» опалубку, укрывать бетон войлоком, возить бетон в утепленных тачках, ставить щиты с поветреной стороны. Вот, смотрите!

Я положил на стол свой главный козырный аргумент — недавно опубликованную статью с формулами, позволяющими определять нужную первоначальную температуру бетона в зависимости от марки бетона и марки цемента, от температуры подогретых воды и песка и так далее. Кроме того, я показал свою гордость — «расчет остывания бетона», выполненный по этой статье.

Теперь этот способ расчета знает каждый студент строительного техникума, а тогда это была строительная новинка, очень мало кому известная.

Оба инженера склонились над принесенными бума- // [15] гами, изучая их, проверяя выкладки и расчеты.

— Заманчиво, — сказал, наконец, Ястребилов, — и теперь самое главное: руководство работами и качество бетона. Ведь вы помните, в прошлую зиму у нас было много техников, мы могли иметь техников на каждом ответственном месте — на каждой бетономешалке, на местах транспортировки и укладки бетона во все три

смены, на опалубке, на арматуре — тоже в три смены. А теперь осталось вас трое старших техников. Причем Илюхин (4) — он будет занят на стройке кузнечного цеха, вы — Савенко и Глозман, вас двое. А надо — двенадцать. Мы не можем доверять ни технадзору субподрядчика, ни студентам-практикантам технадзор за основными звеньями работ. Круглосуточно вы работать не сможете.

— Мы включим сюда и некоторых старших десятников. Ведь нашим десятникам, — мы называли фамилии, — можно доверять.

— Нет, десятников нельзя. Только старшие техники имеют право на такую ответственность.

— Мы будем дежурить по очереди...

— Два месяца? А ты, Глозман, будешь пропускать занятия в своем вечернем институте, а потом обо мне будут писать в газетах, как о срывающем учебу студентов? Нет, на это я не пойду.

Мы молчали.

После краткой паузы Ястребилов закончил свой разговор с нами следующими словами:

— Ваши предложения, ваш встречный план очень заманчивы. Теперь «в моде» встречные планы. Даже звуковая кинокартина об этом готовится под названием «Встречный». Но вы поймите: материалы мне дают в ограниченном количестве, цемент вот // [16] только-только начал поступать. Я не могу принести в жертву сталеплавильному интересам строительства всех остальных цехов. До свидания! А ты, Николай Юльевич, еще не уходи, мы тут помозгуем, как расставить кадры.

На этом разговор закончился.

Примечания к первой главе*

(1) Иванюк Николай Юлианович, работал прорабом, начальником участка на постройке «цехов инструментальной стали» (так раньше назывался завод «Днепро-спецсталь») и мартеновского цеха. Затем на других стройках. Погиб во время Отечественной войны в 1941 году.

(2) Ястребилов Ефим Тарасович, выдающийся строитель страны. Был награжден несколькими орденами. После войны работал в Москве управляющим строительным трестом. Умер в 1949 году.

(3) Савенко Дмитрий Федорович, техник-строитель. Погиб во время Отечественной войны в 1941 году.

(4) Илюхин Владимир Семенович, техник-строитель, мой лучший друг и соратник. Участник многих строек и Отечественной войны. Умер в 1970 году в гор. Приднестровске Днепропетровской области.

**Здесь и далее упоминаются подлинные фамилии только тех, чья дальнейшая судьба мне точно известна. //*

[17] Глава вторая. Борьба за план

Но мы не успокоились. Идея обойтись без тепляков двигала всеми нашими поступками. Еще раз тщательно проверив расчеты и заявки на необходимые материалы, я однажды утром подал Иванюку заявку на лесоматериалы.

— Для строительства тепляка? — спросил он.

— Нет, для эстакады.

— Эстакады?

— Да. Мы сделаем мост через разливочный пролет на уровне подферменных балок. Будем возить бетон куда угодно от обеих бетономешалок.

Иванюк взял заявку, подписал ее и добился утверждения ее в высших инстанциях. На удивление быстро мы начали получать нужные нам лесоматериалы. По нашим эскизам, разработать которые нам много помог Н. Ю. Иванюк, инженер-мостовик, плотники начали строить невиданную высокую эстакаду.

Но этого было мало. Следовало добиться официального утверждения наших планов.

Куда идти, к кому обращаться?

Тогда еще существовали И.Т.С. — инженерно-строительные секции профсоюзов (нечто вроде «интеллигентной», «высшей касты» в профсоюзах), призванные объединить инженерно-технических работников и направлять их работу по нужному руслу. В то время секции И.Т.С. играли огромную роль в общественной жизни. Впоследствии И.Т.С. были упразднены.

У нас еще свежи были в памяти события 1930 года на Днепрострое, когда ударники — рабочие и передовые инженеры и техники, поддержанные бюро И.Т.С., выдвинули в честь XVI съезда ВКП(б) // [18] встречный план укладки бетона на Днепрострое и вместо 320 тысяч кубометров по плану техсовета стройки, вместо 427 тысяч по решению Управления Строительством, обязались уложить в плотину и другие сооружения 500 тысяч кубометров бетона, что приблизило бы срок окончания Днепростроя на год. На правом и левом берегах Днепра висели лозунги «За 500 тысяч». Встречный план был перевыполнен, было уложено 518 тысяч кубометров — мировой рекорд, вызвавший восхищение всех «бетонщиков» мира.

Во всем этом играла важную роль И. Т. Секция профсоюза.

Мы выдвинули свой маленький (по масштабам всего Днепростроя) встречный план и хотели его продвинуть. Уже много позже нам стало известно, что мы действовали «не по правилам». А по правилам, полагалось все это изложить на бумаге, подать как рационализаторское предложение в какую-то иную инстанцию — существовало тогда Общество Изобретателей и Рационализаторов. Это общество имело свой большой штат инженеров и юристов, которые быстро подсчитали бы предполагаемую экономию и энергично взялись бы за предложенные предложения. Дело в том, что [по] правилу, существовавшему в те времена, общество получало в свое распоряжение очень большой процент от сэкономленных средств. Если бы мы действовали «по правилам», наш план был бы взят на контроль, мы были бы обеспечены огромным содействием, об этом писали бы во всесоюзных газетах и, после всего, нас ожидали бы очень высокие премии. Но мы действовали не «по правилам», а по-кустарному.

По готовой традиции мы решили начать с общепостроечного бюро И.Т.С. В один из «сквозных» выходных дней я добрался до бюро И.Т.С. Днепростроя. // [19] Я говорю «сквозной» выходной день, так как стройка имела выходные дни по шестидневному графику и часто выходные дни не соблюдались, приходилось работать, а институт, где я по вечерам учился, имел выходные дни по «скользящему» пятидневному графику. Дни, когда совпадали оба графика и я был свободен целый день, утром и вечером, были очень редки — обычно раз в месяц — тридцатое число, и этот день уходил на прикрепление продуктовых и хлебных карточек — сначала к столовой, а затем к магазину.

Итак, сквозной выходной день. Добрался я до общепостроечного бюро И.Т.С. Меня принял сам товарищ Стразин (5). Выслушав, он обещал всяческое содействие, но прямо сказал, что сейчас бюро И.Т.С. не до нас, так как шла подготовка к открытию Днепрогэса. Все-таки он куда-то позвонил по телефону и ему

обещали увеличить разнарядку на цемент для участка Ястребилова — «по мере возможности».

Есть еще мощный рычаг воздействия — пресса. Я — в редакцию газеты «Пролетар Дніпробуду» — орган горкома партии, райсовета, райкома союза и управления объединенного строительства. Здесь меня тоже приняли, выслушали, приняли мое письмо. После этого сотрудник газеты посетил нашу стройплощадку, наш участок, получил подписи под письмом в редакцию, уже напечатанном на машинке.

А через несколько дней, в среду 5 октября 1932 года, «Пролетар Дніпробуду» под лозунгом «Завершающие бои за инструментальную сталь» поместил статью «Где план четвертого квартала?» и с подзаголовком «До первых морозов целиком завершить строительство второй очереди электросталеплавильного» напечатала наше письмо «Письмо инженерно-технических работников». //

[20] В этом письме мы предлагали:

- закончить бетонирование несущих конструкций 15 октября;
- распалубить и разобрать подмости до 25 октября;
- кирпичную кладку фахверка, установку окон, монтаж ферм сделать до 25 октября;
- бетонирование 6300 квадратных метров перекрытия закончить до 15 ноября;
- покрыть кровлю рубероидом до 25 ноября;
- монтаж стальных конструкций западной торцевой стены сделать в период с 1 по 15 ноября, а деревянных конструкций 20 ноября и зашить одну сторону досками до 5 декабря.

Так мы предлагали встретить декабрь с законченной коробкой цеха и обойтись без тепляков, что должно было дать 200 000 рублей экономии.

Письмо подписали (по алфавиту): Андриенко (6), Глозман, Савенко, Степаненко.

Эта статья, как и все другие, упоминаемые здесь, а также ряд других печатных реликвий, хранятся у меня.

Примечания ко второй главе

(5) Стразин Георгий Валентинович — тогда был секретарь И.Т.С. После войны работал в Запорожье. Теперь — пенсионер.

(6) Андриенко Михаил Андреевич тогда был студентом-практикантом. После Отечественной войны работал управляющим трестом в Москве. //

[21] Глава третья. Торжество

День десятого октября 1932 года я запомнил на всю жизнь. В этот день состоялся пуск Днепрогэса и первых агрегатов металлургических заводов. Специальным поездом прибыли из Москвы и Харькова (который тогда был столицей УССР) руководители партии и правительства — товарищи Калинин, Орджоникидзе, Петровский, Чубарь, Косиор и многие другие, иностранные гости, в их числе — Анри Барбюс.

Утром состоялся митинг на Днепрогэсе, немного позже — на алюминиевом заводе, где вступила в строй первая серия ванн электролизного цеха. В середине дня — митинг у нас, возле сталеплавильного цеха, с восточной стороны, между цехом и столовой, там, где теперь сквер и памятник погибшим воинам. Под вечер был митинг на огнеупорном заводе. На всех митингах присутствовали и выступали руководители партии и правительства.

У нас вошла в строй первая десятитонная электросталеплавильная печь, расположенная в уже построенной первой очереди цеха.

Митинг состоялся между столовой строителей и бытовками цеха. Там, где в сквере теперь обелиск, стояла трибуна. Ее окружали, находясь на приличном расстоянии от трибуны, колонны рабочих со знаменами и транспарантами.

После того как руководители партии и правительства, гости и командиры производства и стройки заняли места на трибуне, «командующий парадом» — помощник Ястребилова — Афанасий Максимович Фарафонов, дал знак, и колонны рабочих-строителей, металлургов, металломонтажников, механомонтажников, сантехников и электромонтажников — подошли ближе к трибуне.

Этот Фарафонов, недавно демобилизовавшийся из армии, ходил в // [22] шинели, в синих галифе и блестящих сапогах. Желая показать, что он тоже какое-то начальство, он одел под шинелью пиджак с белой рубашкой и галстуком, а на голову — мягкую фетровую шляпу. В те годы такая шляпа была редкостью. Получилась в целом довольно комичная фигура.

Когда колонны рабочих подошли к трибуне, начался митинг. (Фотография этого митинга экспонируется в народном музее завода «Днепроспецсталь»). После краткого выступления М. И. Калинина начальник монтажных работ Б. Л. Каток рапортовал о готовности оборудования цеха. Выступил директор комбината «Днепросталь» (тогда так назывался комплекс, впоследствии распавшийся на 5 заводов: ферросплавов, коксохимический, «Днепроспецсталь», «Запорожсталь» и огнеупорный). От ударников сталеплавильного выступил старший десятник Иван Иванович Шевченко.

Стоя в первых рядах колонны рабочих-строителей и взглядываясь в лица товарищей Калинина, Чубаря, Орджоникидзе и других руководителей партии и правительства, я испытывал особую радость, чувствуя, что я не только присутствую при историческом событии, но и сам являюсь активным участником его.

Последние три дня мы не уходили домой, ночевали кое-как и кое-где, на мешках с цементом, на полу в конторке или в тепляке бетономешалки. Только утром 10 октября мы получили возможность поехать домой, чтобы помыться, побриться и переодеться. Но все наши задания мы выполнили точно к сроку, а в этот день — 10-го октября только прихорашивали вход в цех — сажали цветы, посыпали дорожки песком и т. п.

В этот день бетонных работ не производили. // [23] Во время выступления И. И. Шевченко появились разносчики листовок, которые выпускала выездная редакция газеты «Пролетар Дніпробуду». Вот ее содержание:

«КОЛЛЕКТИВ РАБОЧИХ И ИТР СТАЛЕПЛАВИЛЬНОГО С ЧЕСТЬЮ И ПОБОЛЬШЕВИСТСКИ ВЫДЕРЖАЛ ЭКЗАМЕН.

Сегодня печь № 1 стала под высокое напряжение!

Ровно в 12 часов дня инженер Циммерович вместе с немецким инженером герр Ионником включили рубильник в подстанции № 1.

Печь гудела плавно, без малейших взрывов.

1000 ампер электротока с ДГЭС идут по электродам в печь».

Фотокопия этой листовки и других имеется в музее завода «Днепроспецсталь».

Прошло еще два дня. Наступили будни. Четырнадцатого октября мы начали бетонировать по нашему предложению, развернув борьбу за встречный план.

Вызвав накануне меня к себе, Ястребилов, в присутствии Иванюка, дал мне понять, что он официально не может разрешить проведение в жизнь нашего

встречного плана, это означало бы лишить остальных прорабов цемента в нашу пользу и вызвало бы нарекания со стороны товарищей, строящих прокатный и термический цеха. Но он сказал, что мешать нам не будет. И в случае чего, как говорится, в обиду не даст.

— Дерзайте! — было его заключительное слово.

Вернувшись в цех, я передал его слова своим товарищам.

План октября мы перевыполнили. На ноябрь нам установили план укладки бетона — 860 кубометров. Мы выдвинули встречный — 1200 кубометров, и под лозунгом «Закончим бетонирование до 1-го декабря!» — наращивали темпы бетонных работ, точнее, всего комплекса — подмости, опалубка, арматура, катальные хода, бетонирование.

Резко похолодало. По ночам бывали заморозки: температура доходила до минус десяти градусов. Слепо веря в «московскую формулу» зимнего бетонирования, я без помех командовал всеми бригадами, связанными с бетонными работами. Мой непосредственный начальник Иванюк, уверовав в мою энергию, доверил мне весь комплекс работ, сам руководил всеми остальными работами на участке, и передав мне всех возможных (т. е. кого можно было оторвать от иных работ) десятников и техников. Иногда в моем ведении бывало по 300 — 400 человек рабочих в смену, т. е., я отвечал за работу 900 — 950 человек в сутки (включая рабочую силу субподрядчиков). Нас три старших техника — Илюхин, Савенко и я — отвечали за все работы по подготовке и укладке бетона в три смены.

Для характеристики общей обстановки напомним, что трамваи ходили только от т. наз. «6-го поселка» до площади Свободы в городе, а на сторойплощадку мы ездили «рабочим поездом», состоявшим из товарных вагонов, что тогда была еще карточная система и ощущался большой недостаток продуктов, что задержка в выплате зарплаты стала системой и даже приходилось получать вместо зарплаты чековые книжки в столовую (содержавшие чеков на 2 р. 45 коп.), что политико-воспитательной работы среди рабочих почти не было, что большую половину рабочих, а в ночные смены — 90 % составляли малоквалифицированные рабочие субподрядчиков, что телефонной связи почти не было, что бетономешалки и подъемники обслуживались часто меняющимся малоквалифицированным персоналом, числящимся не за нашим участком. // [25] Представьте себе картину бетонирования в ночную смену.

Пыхтя паром, подошел паровоз, толкающий впереди себя несколько думпкаров. В результате коротких маневров все думпкары опрокинули свое содержимое (песок или щебень), и тут же выходят 20 — 40 человек рабочих очищать габариты ж. д. путей. После ухода железнодорожного состава вновь возобновляется темп бетонирования. По ребрам-схваткам двойной опалубки толстых колонн как жуки ползают рабочие. Одни проверяют прочность опалубки, подкрепляя клинья и распорки. Другие, навесив тяжелые отвесы на длинной 15-метровой струне — стальной проволоке — контролируют вертикальность опалубки и ее соответствие проектному положению. Они же деревянными клиньями подправляют опалубку, крепя ее к стойкам подмостей. Третья группа рабочих проверяет плотность опалубки и законопачивает щели войлоком и глиной. Их инструмент — ведро с глиной, кошелка с войлоком и две деревянные лопаточки.

Наверху, приняв бетон из верхнего бункера шахтоподъемника в тачки, тачечники-катали подвозят бетон и вываливают его в воронку у верха колонны. После того как бетон попал в опалубку, звено «стукальщиков» деревянными киянками

обстукивали опалубку сверху донизу, определяя по звуку наличие бетона возле стенок или пустоту — «раковину» или «каверну». Это происходило одновременно по всем двенадцати колоннам.

Кроме того в каждой смене есть еще дежурные плотники, дежурные арматурщики, электрики, слесари, водопроводчики, отопленцы. А в утепленном сарае, где стояла бетономешалка, шла своя работа. На больших стальных листах с трубами парового отопления под ними нагревались три сорта песка — речной, мелкий, евпаторийский — крупный, и «искусственный» — отсеив от дробления // [26] камня-гранита на щебень. В штабелях кучами лежал щебень — тоже двух сортов: мелкий и крупный. В бачке над бетономешалкой паром подогревалась вода. В деревянных закромах был цемент двух марок.

Самое ответственное и неприятное было — точная дозировка составляющих бетона. Инспекторы «бетонной инспекции» часто устраивали скандалы из-за того, что рабочая-дозировщица в темноте (в ночные смены) перепутает ящики с ручками и вместо, например, ящика-куба 31 x 31 x 31 сантиметр применит ящик 29 x 29 x 29 сантиметров. Мне эти придирки надоели. Я добился подвески дополнительной электролампочки на складе ящиков, на всех ящиках написали номера масляной краской. Была вывешена таблица, какие №№ ящиков при каких составляющих надо было применять. Как будто очень маленькое нововведение, а все придирки разом закончились. Теперь работа шла без лишней нервозности.

Итак: бетономешалка пуста. Сразу же несколько пар рабочих подносят ящики и выгружают их в бункер бетономешалки — сначала крупный щебень, потом мелкий, затем пески и, под конец, цемент. При подаче цемента в бетономешалку подавалось отмеренное количество теплой воды. Несколько минут перемешивания — бетон выгружается в ковш шахтоприемника, а цикл внизу начинается снова.

Сначала нас было трое старших техников, работавших в трех сменах, но прораб Иванюк вскоре забрал В. С. Илюхина на другие объекты участка и нас осталось двое — Д. Ф. Савенко и я. Двое на три смены. Пришлось составить очень странный график так, чтобы я мог посещать институт в вечернюю смену. Зато младшего персонала: техников, младших десятников, десятников — хватало полностью на все три смены на всех рабочих местах. // [27] Мы начали свою кропотливую работу по снабжению стройки материалами. В ночные смены приходилось перехватывать железнодорожные составы с песком, щебнем, цементом, переадресовывая их «себе» — на «свои» пути, к «своим» бетономешалкам. Утром соседние прорабы устраивали «большой шум», сыпали проклятья на голову Иванюка, участок которого нашими усилиями перехватывал материалы. Ястребилов, верный своему обещанию, спасал наш участок от яростных нападков, а его снабженцы добывали всякими правдами и неправдами новые эшелоны материалов. К слову сказать, наша «анархия» не дезорганизовывала работу всей стройки, мы уменьшали снабжение соседних прорабов процентов на 20 — 30, что, в конце концов, пополнялось.

Так прошел октябрь. Ноябрьских праздников праздновать не пришлось — мы бетонировали в три смены, а другие прорабы отдыхали, уступив нам свои материальные ресурсы. Только тогда, когда заканчивали бетонировать полную секцию — двенадцать колонн, со всеми балками и начинкой, наступало 1,5 — 2 смены перерыва, а затем бетонирование продолжалось.

Постепенно наращивались темпы. Цифры 95 — 100 — 105 замесов бетона в смену мелькали на досках показателей. Смены соревновались со сменами,

бригады — с бригадами. В бригадах заранее были проведены собрания, рабочие распределены по сменам и рабочим местам.

По нашей идее механизаторы переставили на более удобное место одну из бетономешалок со всеми коммуникациями — паром, горячей водой, холодной водой, подъездными ж. д. путями, бетоноприемниками и т. д. Большой нашей удачей было предложение нарастить мачту бетоноподъемника с северной стороны цеха и смонтировать от нее длинный бетоноприемный лоток на середину крыши секции. Это свело к минимуму необходимость перевозки бетона в тачках вверх по уклону, что резко улучшило организацию и трудоемкость работ. А к некоторым местам транспортировка бетона выполнялась вообще без тачек — поворотом лотка.

Неожиданно обнаружились новые затруднения.

Строительная лаборатория, разумеется, взяла под контроль наши работы. Особое сомнение вызвала малоизвестная «московская формула» и предложенный мною способ отопления. Эта так называемая «московская формула» еще нигде не была проверена на практике, а логические доказательства на руководство лаборатории не действовали. Наши инженеры-руководители, проверив расчеты, были с нами согласны, но представители лаборатории во всем сомневались.

Сущность нашего новшества заключалась в том, что учитывались калории экзотермии цемента, т. е. выделение цементом тепла при «схватывании» (твердении) и теплой воды при приготовлении бетона. С учетом срока остывания бетона до его твердения проводилось отопление опалубки. При таком способе можно было бетонировать без тепляков, на открытом воздухе и даже при небольшом морозе. Сегодня это общеизвестный способ, имеющийся во всех учебниках, а тогда это была никому не известная и никем не проверенная новинка.

Опасаясь, что бетон замерзнет при доставке его к месту укладки, лаборатория дала задание отделу труда стройки, и тот направил круглосуточно хронометражисток по несколько человек в смену. Их задачей было хронометражировать время от начала приготовления до укладки бетона, т. е. продолжительность замеса в бетономешалке, продолжительность вертикальной и горизонтальной транспортировки бетонной смеси, продолжительность укладки бетона в опалубку. Одновременно // [29] контролеры «бетонной инспекции» отбирали пробы — «кубики», фиксировали состав бетона, измеряли температуру бетона в разное время и в разных местах, спустя 1 час, шесть часов, 24 и 48 часов после укладки бетона. Такой контроль практиковался и раньше, примерно раз в неделю, а теперь — несколько раз в смену, что создавало нервную обстановку, но мы все очень быстро привыкли к контролерам, обеспечивали их формами (ящиками) для отбора проб и лестницами для замера температуры.

Работа продолжалась.

Каждая забетонированная секция отмечалась как праздник победы труда большого коллектива. К десятому ноября было уложено 390 кубометров бетона. Почти одна треть встречного плана. Все шло нормально. Как вдруг...

Глава четвертая. Последний кубометр

Этот день мне тоже хорошо запомнился. Встав утром, как всегда, в половине шестого, я, как обычно, позавтракал в ИТР-столовой, где были «прикреплены» мои продуктовые карточки. Столовая помещалась в подвале того дома на теперешнем проспекте Metallургов, где теперь находится гостиница и «ЖКО завода «Днепро-спецсталь». Затем — бегом к рабочему поезду, остановка которого была около

теперешнього ДК имени Кирова — и поездом на завод. Поезд останавливався там, где теперь станция «Южная» завода «Запорожсталь», т. е. около Центральной Заводской Лаборатории Д.С.С. Отсюда — бегом на стройку.

Там я узнал неприятную новость — ночью простудился и уехал домой мой друг и сменщик — Митя Савенко. Что ж, попробуем обойтись без него. Поручаю одному из старших десятников уйти домой, чтобы выйти в ночную смену, и приступаю к текущим делам.

Вечером, сдав работы пришедшему старшему десятнику нашего // [30] участка и технику Когану (7), руководившему рабочими субподрядчиков, я побежал к рабочему поезду и поехал в институт. Через час-два должны были начать бетонировать первую секцию.

...Я сидел на лекции по высшей математике. Интегралы белыми змейками извивались на доске, превращая короткие выражения в какие-то длинные и страшные уравнения. Но мои мысли были далеко — за семь километров, там, где в лабиринте стоек, опалубки, арматуры, электропроводки, паровых труб, лестниц, желобов — решалась судьба встречного плана. Этот лабиринт уже давно был изучен, знаком и по-домашнему освоен.

Прозвенел звонок — перемена между лекциями. Бегу бегом на первый этаж к телефону, дозваниваюсь до «конторы».

— Как дела?

— Плохо, Борис Львович. Только что звонил Ефим Тарасович. Приказал не начинать бетонировать. Он дал команду экспедитору переадресовать железнодорожные составы с материалами, которые придут в 21 час, на участки других цехов. Я ставлю рабочих на генеральную уборку.

Прозвенел звонок на лекцию. Не заходя в аудиторию, я позвонил Ястребилову.

— Ефим Тарасович! Вас беспокоит Глозман. Вы запретили бетонирование?

— Сочувствую Вам, но не могу рисковать. Савенко болен и на смене никого из наших старших техников нет, а без квалифицированного надзора не могу разрешить бетонировать. Нельзя рисковать качеством, мы бетонируем самые ответственные конструкции.

— Но, Ефим Тарасович, там есть старший техник Коган. Он по должности — помощник прораба субподрядчиков. Он все знает, так еще, ведь есть наш старший десятник.

— Коган — субподрядчик. Повторяю, нет нашего старшего техника. Я не могу разрешить бетонировать. Начнем завтра утром. //

[31] Печально вешаю трубку и иду на лекцию. Потерять две, пусть полторы смены — этого нельзя допускать! С опозданием захожу в аудиторию и сажусь на свое место.

Профессор продолжает оперировать мелом на доске, открывая все новые превращения формул. Но они не идут мне в голову. Интегралы скользят мимо моего сознания не задерживаясь. Так прошла лекция.

Звонок позвонил ровно в 19.45, как и положено по расписанию. А в 20.05 отходил очередной рабочий поезд, вспомнил я. Решение пришло в голову сразу. Собираю тетради, хватаю пальто и бегу по вечернему «шестому поселку». Наш институт на углу теперешних улиц Трегубенко и проспекта Ленина, на месте, где теперь стоит дом, в котором на первом этаже — детская поликлиника. Я бежал наискось между домами и успел вовремя.

Поезд быстро летел навстречу темноте. Пассажиры товарного вагона, из которых состоял поезд, сидели забившись по углам, но мне не терпится и я стою у открытой двери. Поезд идет, огибая стройку между заводскими площадками и поселками. На стройплощадках сверкали искры электросварки и пунктиры электрических фонарей, скрипели подъемники. Линии прожекторов разлинеивали небо на неравные многоугольники. Тут и там виднелись дымовые трубы, как в часовне на постах. Протяжными и короткими гудками перекликались маневровые паровозы. А в другую дверь виднелись белые и черные крыши жилых бараков на поселках, дымили трубы печек и самоваров. Сильный холодный ветер поднимал тучи пыли и гнал их по пустым улицам. Лаяли собаки.

Наконец, поезд остановился, и я побежал в контору, где у телефона сидели так называемые «расстановщики грузов». Еле успел я вмешаться в распределение вагонов, добиваясь подачи составов к «своим» бетономешалкам. Пока экспедитор разбирался в номерах путей и стрелок, я позвонил в «свою контору». Разговор короткий. // [31]

- Кто у телефона?
- Старший по смене. С кем разговариваю?
- Это я, Глозман. Секция готова? Можно бетонировать?
- Можно-то можно, но ведь запретили. Люди переставлены.
- Начинаете подготовку, расставьте людей. Я сам скоро буду.

Я прибежал на рабочее место одновременно с собранными со всех работ рабочими. Загрузили обе бетономешалки. Хронометражистки вытащили свои часы и со злостью выругали меня — они предполагали просидеть всю смену в тепле, а теперь надо идти на мороз и ветер. Им вторили «бетонные контролеры», доставшие свои термометры и разошедшиеся по своим постам.

Около полуночи, когда сменялись бригады, я зашел в конторку подписать рапортички. Прозвенел телефон. Трубку взял только что пришедший на смену десятник, еще не успевший узнать о запрещении бетонировать.

- Говорит Ястребилов. Как дела?
- Хорошо! Забетонировали уже 14 кубометров, сейчас идет передача смен, будем продолжать.
- Как бетонировали? Кто позволил? Ведь я запретил! Что за самовольство! Десятник испуганно передает трубку мне.
- Не волнуйтесь Ефим Тарасович! Это я, Глозман, говорю. Ведь Вы запретили бетонировать, так не было на смене никого из наших техников, а я есть. Мне-то вы доверяете?

- Да, — и Ястребилов повесил трубку.

Признаться, с той ночи я потерял счет дням и сменам, забыл о сне и покое. Не пришлось бывать ни дома, ни во ВТУЗе. Сменялись, бригады, смены, рабочие, десятники, хронометражисты, контролеры, а я оставался на // [31] площадке. Иногда засыпал на мешках с цементом в сарае, где была бетономешалка (там было теплее), иногда на столах в конторке, положив голову на телефон. Начальство приезжало по утрам (а, частенько, навещалось и ночью), придирчиво осматривало состояние работ. Позже мне стало известно, что Ястребилов предлагал Иванюку временно «подбросить» мне помощь и на смену кого-либо из старших техников от других прорабов. Не найдя подходящей кандидатуры, решено было снова подключить на наши работы В. С. Илюхина, но к этому времени выздоровел Савенко.

Мой руководитель Иванюк ежедневно по утрам докладывал Ястребилову о своих впечатлениях. Ястребилов в середине дня сам приходил смотреть, как дела, и, верный своему обещанию, «гонял» своих снабженцев добывать ресурсы, перераспределял цемент и прочие материалы, не давая в обиду наш участок. Еще более придирчивыми стали бетонные контролеры — действовал лозунг «качество прежде всего, а темпы — на втором плане».

По утрам позванивал мой сосед по квартире, интересовался, почему я не являюсь ночевать. Ему объясняли обстановку такими словами: «Идет большой бетон» — и он успокаивался.

Дня через четыре утром пришел после болезни Митя Савенко. Я уже совсем выдохся, охрип, потерял голос и силы. Иванюк распорядился отправить меня домой. Я жил в отдельной комнате в трехкомнатной квартире в одном из домов, имевших ванны, на «шестом поселке» (теперь улица Добролюбова). Придя домой, я выкупался в ванной и улегся спать.

Спросонья я неплотно закрутил один из кранов в ванной. Вода вылилась на пол, перелилась через порог, залила полы в квартире, начала просачиваться на лестницу. Жители соседних квартир долго стучали в двери, я спал и ничего не слышал. Когда пришла жена соседа по квартире и открыла дверь на лестничную // [34] клетку, как рассказывали, ее чуть не опрокинуло напором воды. Конечно, кран закрыли, а после того, как вода сошла, заглянули в мою комнату. На полу плавала обувь, а меня разбудить не могли.

Я спал часов двадцать. А затем — продолжалась та же напряженная работа.

К двадцатому ноября было уложено 970 кубометров бетона — по встречному плану намечалось к этой дате даже 800. К двадцать пятому уложили 1280 кубометров.

К концу дня 28 ноября состоялся митинг на нашем участке.

Кто-то из руководителей вспомнил, как праздновали на Днепрострое 28 марта 1932 года последний кубометр бетона, уложенный в плотину. Он был подан в 5 часов 20 минут вечера в «бадье-ударнице», которая была доверена лучшей бригаде. Был тогда митинг, оркестры, речи, премирование и прочие элементы торжества.

Появилась идея нечто в этом роде повторить и у нас. Но у нас дело обстояло иначе.

По заданию начальства мы рассчитали срок, когда будет уложен последний замес бетона. К этому сроку к одной из бетонных установок пришли со знаменами представители всех участков, строивших цеха инструментальной стали. Крыша тепляка-сарая, где находилась бетономешалка превратилась в трибуну, здесь выступали ораторы.

Произошел, однако, неприятный случай — днем был перерыв в подаче тока на 45 минут, и к намеченному сроку, несмотря на все старания, укладку бетона не закончили. Пришлось начать митинг немного позже.

Были речи, поздравления, пожелания и так далее — все, что происходит обычно в таких случаях.

Это было 28 ноября 1932 года около 4 часов дня.

Во вторник 29 ноября 1932 года вышли газеты со статьями, посвященными нашей победе.

Газета «Сталінець» — орган партячейки и рабочкома цехов инструментальной стали «вышла» 29 ноября с шапкой: «Уложен последний кубометр на

сталеплавильном. Конструктивную часть цеха завершено». // [35] «Пролетар Дніпробуду» большими буквами напечатал: «В сооружение сталеплавильного цеха уложен последний кубометр бетона». На митингах и в статьях в обеих газетах отмечались «гибкость и умелое руководство помпрораба Когана, техников Глозмана и других». Наши товарищи были отмечены приказами и благодарностями.

Недели через две секретарь партячейки Г. А. Еременко (8) вручил мне почетный значок Днепростроя № 89 и удостоверение, которое хранится теперь в музее завода. В тексте удостоверения написано:

«За проявлену ініціативу та ударне виконання дострокового бетонування несівних конструкцій сталевитопного цеху З.І.С'у» [бетонування цеху закінчено 28 листопада 1932 року. Укл.[адено] за місяць 1410 м³ замість 260 м³, заощаджено бетонувати взимку з тепляками].

Начальник робіт З.І.С. [Ястребілов]

Секретар осередку КП(б)У [Єременко]

Голова З.К. [Ястребов]

Спустя добрый месяц после митинга мы получили т. н. фотографии рабочих смен, данные хронометража, а также результаты испытаний бетонных образцов из лаборатории. Все страхи прошли. Качество бетона оказалось на должном уровне. Кстати, эти железобетонные конструкции выдержали войну, взрывы и сейчас служат свою службу. Еще я был приглашен на свадьбу хронометражистки и бетонного контролера, но не пошел, т. к. надо было наверстывать учебу в институте.

А в вечернем институте, на очередном семинаре по математике и еще одному предмету я получил две неудовлетворительные оценки, так как я пропустил много лекций и не успел подготовиться к семинару. Пришлось «догонять» в декабре. //

[36] Примечания к четвертой главе

(7) Коган Цезарь Аронович, техник, впоследствии инженер, теперь пенсионер, живет в городе Кривой Рог.

(8) Еременко Григорий Алексеевич, после войны — начальник первого отдела завода «Днепроспецсталь», пенсионер. Умер в 1972 году.

Глава пятая. Березовые ложки. Миллион пудов бетона

Народный комиссар тяжелой промышленности Серго Орджоникидзе часто посещал Днепрострой и стройки металлургического завода. Приходилось и мне несколько раз видеть его. По своей должности я был далек от круга сопровождающих его лиц, поэтому я изредка был свидетелем его разговоров и поступков.

На площадке Ц.И.С. («цехов инструментальной стали») была рабочая столовая со всеми порядками, существовавшими во всех рабочих столовых Днепростроя. При входе в зал следовало получить ложку от «ложечницы» — контролера на дверях. Затем, после обеда, следовало эту ложку сдать при выходе из обеденного зала. Вилки совсем не было, а ложки были деревянные, белые, некрашенные. Сбоку от главного зала была комната для ИТР, где были железные ложки и даже вилки, и здесь их подавали к столу. В эту комнату был вход с другой стороны здания столовой.

Однажды, во время обеда, в «комнату ИТР» столовой, где я тогда обедал, вошла группа людей — начальник строительства всех заводов, другие работники

заводоуправления, Серго Орджоникидзе и сопровождающие его лица. Оглядев помещение и нас — человек пять обедавших — внутренним коридором все вышли в большой зал. Из любопытства мой товарищ и я тоже выглянули туда. Общий обеденный зал был почти пуст. На длинных столах, за которыми обычно обедали по 16 — 18 человек, громоздилась грязная посуда. Все три официантки лениво убрали посуду. Человек 10 — 15 рабочих за разными столами заканчивали обедать. Посмотрев на плакаты на стенах, Орджоникидзе направился к выходу из зала. Сидевшая у двери толстая, дородная «ложечница» в синей «робе» и грязном белом фартуке, привыкшая воевать с рабочими из-за ложек, грудью стала на защиту выходной двери и завопила: «Ложку, ложку давай!»

— Нет у меня ложки, — сказал нарком.

— Ничего не знаю! Без ложки не выпущу!

В это время, обогнув весь кортеж сопровождающих наркома лиц, вынырнул заведующий столовой, подбежал к «ложечнице», замахал на нее и зашептал что-то. Тогда ложечница отошла от дверей, и Орджоникидзе прошел в двери, а за ним и другие. Мы с товарищем вернулись в ИТР-комнату, своим обычным выходом вышли из здания.

О дальнейшем рассказали мне очевидцы, сам я не видел.

Выйдя из столовой, Серго увидел огромный «хвост» — человек 100 — 150 стояли в очереди у дверей столовой.

— Почему очередь? — спросил он.

— Не пускают в столовую, — ответили рабочие.

— Почему не пускают? В столовой пусто!

— Говорят, нет ложек.

— Как нет ложек?

— Без ложек не пускают, а ложек нет.

Серго повернулся и вернулся в столовую. Увидев его, «ложечница» растерялась. Пустить в столовую без ложки она не могла — это правило она твердо усвоила. А ложек чистых не было, зато грязных — целый котел у дверей, так как официантки не торопились нести их в мойку. Ложечница нашла выход из положения — схватила одну грязную ложку, вытерла // [38] ее грязным передником и подала наркому. Серго взял ложку, прошел до ближайшего стола, положил ложку на стол и обернулся к заведующему столовой.

— Почему людей маринуете? Почему ложки грязные? Почему издеваетесь над людьми?

Заведующий сам потащил котел с грязными ложками в моечную.

Орджоникидзе обернулся и посмотрел на одного из своих секретарей, сопровождающих его. Тот держал на вытянутой руке блокнот, записал что-то на листе и перевернул лист.

Рассказывали, что через некоторое время наш ОРС получил вагон красных крашеных березовых ложек. А заведующий столовой еще раньше был заменен более расторопным деятелем.

Плотину Днепростроя и нашу стройку очень часто посещали разнообразные экскурсии и делегации, наши и зарубежные.

Помню, однажды рабочие сказали, что опять какой-то «иностранец пузатый» ходит по цеху. Я пошел взглянуть. В это время я работал на отделке второй очереди цеха. Между 1-й и 2-й «очередью» была временная деревянная стена. Я поднялся по подмостям на подкрановую балку, прошел по ней к действующей части цеха

и спустился по лестнице крановика на рабочую площадку 1-й очереди цеха. Действительно, в цехе расхаживал очень солидной комплекции высокий мужчина с большой золотой цепочкой на жилетке и двумя секретарями или переводчиками. Это был Эдуард Эррио, французский сенатор.

Приезжал как-то японский принц, его сопровождала такая многолюдная свита, что мне не пришлось близко к нему подойти.

Однажды мне поручили быть экскурсоводом и показывать стройку и заводские цеха одному знаменитому председателю колхоза. Рассказываю ему о работе цеха, о технологии производства, о киловаттах электроэнергии, о кубометрах бетона. Теперь мы все грамотные, и все знаем о // [39] таких вещах, а тогда не все разбирались, и мой подшефный селянин просто не понимал тех цифр, о которых я ему рассказывал.

— Так сколько, говоришь, здесь этого самого бетона? — переспрашивал он меня.

— Семь тысяч кубометров с лишком.

— А это много или мало? Ты мне объясни на пуды, чтобы я мог понять, сколько моя кобыла должна ходок сделать, чтобы все перевезти?

— А сколько за один раз лошадь перевозит? — спрашиваю я.

— Пудов двадцать пять-тридцать, смотря по какой дороге.

Я быстро «прикидываю» в уме. Семь тысяч кубометров по две и четыре десятых тонны — это составит что-то около семнадцати тысяч тонн. Умножим 17 тысяч на 60 получаем...

— Если на пуды перевести, — говорю ему, — это составит около миллиона пудов.

— А сколько этот мильен возить надо?

— Считая по 25 пудов на ходку, это составит 40 тысяч раз. Если по четыре ходки в день, значит, ваша коняка перевезла бы этот бетон за десять тысяч дней или, примерно, за 30 лет.

— Тридцать лет? И это все на один цех?

— Да, на один цех, с фундаментами. И всего за 10 — 11 месяцев.

Теперь до моего собеседника «дошло». А я запомнил эту цифру — миллион пудов бетона.

Первые две электропечи работали нормально. Завалку печи тогда приносили только шаржирно-завалочным краном при помощи мульд через завалочное окно печи. Разъемных каркасов, как теперь, тоже еще не было. И вот перед пуском третьей печи ее поставили на обогрев, не проверив, как подает мульды в окно печи новый шаржирный кран № 2.

При пуске присутствовали нарком тяжелой промышленности Серго Орджоникидзе, и. о. директора завода Толстопятов и другие. Молодой // [40] крановщик второго шаржирного крана, который должен был обслуживать третью печь, неудачным маневром зацепил наклоненную мульду в открытом окне печи и не смог ни продвинуть ее в печь, ни вытянуть ее обратно, ни повернуть. Бедный крановщик бросил кран и убежал. Толстопятов растерялся. Пока начальник смены нашел крановщика первого крана, пока выпрямляли мульду, прошло много времени. Печь гудела. Орджоникидзе похлопал по плечу Толстопятова и сказал ему что-то очень обидное, что именно, я не слышал, только видел, как Толстопятов, сам маленького роста, словно стало еще ниже ростом.

Вскоре Толстопятова с завода убрали.

Глава шестая. Потонули в вариантах

Еще строительство сталеплавильного и кузнечного цехов не было полностью завершено, а наш участок получил назначение начать строить второй сталеплавильный цех. Тогда его называли «цех тридцатитонных печей».

Первые цеха завода строились из монолитного железобетона. К 1933/34 году появились первые сборные железобетонные конструкции и здания, сконструированные из них. А цеху № 2 вовсе не повезло — этот цех проектировался и в сборном, и в монолитном железобетоне, параллельно, двумя разными проектными организациями. Управление Днепростроя, помещавшееся на правом берегу в здании, где сейчас «Днепроэнерго», силами своего т. н. технического отдела — а это была одна из самых мощных и квалифицированных проектных организаций страны — проектировало цех в сборном железобетоне. Заправлял этим начальник отдела Костин. А управление «Запорожстали», своим проектным отделом, который в то время занимал два этажа здания «главной конторы» завода и являлся крупной проектной силой, составлял проект в монолитном варианте железобетона. Этим занимался строительный // [41] сектор, руководимый С. И. Кругляком (9) и его заместителем О. И. Гурвичем (10).

Мы получали и те, и другие чертежи, и не имели твердого указания, какие из них можно пустить в работу.

Пока суд да дело, наш участок начал строить все подземное хозяйство — водопроводные и кабельные тоннели, фундамента под две электропечи. А монтажники, не дождавшись здания цеха, начали монтировать печи. И получилось — цеха нет, под землей не видно, а на открытом месте две печи стоят на фундаментах.

Так прошел почти весь 1934 год.

О проектировочной чехарде хорошо было известно на стройке и в городе. Газеты неоднократно выступали с критикой задержки стройки цеха.

Газета «Днепровский металлург» в номере от 20 мая 1934 года поместила под шапкой «Десять проектов — один результат. На цехе 30-тонных печей работы не начаты» нашу статью, озаглавленную «Проектировщики спорят, а работу нельзя начать». В этой статье, подписанной «ИТР цеха 30-тонных электропечей Илюхин, Глозман», мы рассказывали о том, как поступают два вида чертежей и ни один не окончательный. Через две недели газета снова печатает заметку «Вариантов много, а чертежей нет». Ее подписали мои товарищи — Илюхин и Коган. Новая заметка 14 июня гласила «Проектировочная чехарда продолжается» — подписи — Глозман, Антонов (11). Мы рассказывали о том, что имеющиеся чертежи по сборному варианту некомплектны и ими нельзя пользоваться. Приводили примеры: башмаки ряда «Л» по варианту Днепростроя имели размер 5,5 x 4,5 метра длиной 3,3 метра, а по запорожсталеvским чертежам был размер 5 x 3,7 м, глубиной 2,1 м. Кому верить?

Сейчас покажется странным: два проекта, никто не решает, какой действителен. Но ведь тогда генпроектировщиков не было. ОКСов заводов еще не создавали. Завод был и титулодержатель, и генподрядчик одновременно. А Днепрострой еще считал себя шефом над Днепрокомбинатом, особенно в части техдокументации. Отсюда и неразбериха. // [42]

В августе газета «Днепровский металлург» печатает под шапкой «Сборный или монолитный?» мою статью «Дожди размывают котлованы». Заголовок говорит сам за себя.

Наступила глибока осінь. Начали поговаривать уже и о стальных конструкциях, как о каркасе цеха. Четырнадцатого октября была опубликована в газете моя заметка «Нас задерживает неясность проекта». Откликнулась и городская газета «Червоне Запоріжжя» — ее корреспондент посетил стройку и 22 октября опубликовал большую статью о «холодке на стройке». Почему же происходила такая канитель?

Все дело загорелось из-за стыковки сборных железобетонных конструкций. Если строить в монолитном железобетоне (т. е. из монолитного железобетона), стройка потребовала бы многих эшелонов лесоматериалов на опалубку и подмости, громадных затрат. Сборный вариант предпочтительнее, поэтому от монолитного отказывались. Но еще не было таких мощных передвижных подъемных кранов, чтобы можно было монтировать тяжелые сборные ж. б. конструкции. Приходилось «резать» их, т. е. расчленять колонны по высоте на несколько частей, монтировать каждую колонну из отдельных элементов и делать особый стык этих частей колонн. Ни теории, ни практики работы таких стыков не было. Можно ли сделать стык надежным? Простым? Об этом шли споры в прессе и среди инженеров. Промелькнула в центральной прессе заметка о том, что на Свирьстрое удачно построено здание ГЭС из сборного железобетона с прочными стыками колонн. Детали не были известны. Вот бы посмотреть в натуре и «пощупать» стыки этих колонн!

...В декабре 1934 года Запорожское Научное Инженерно-Техническое Общество Строителей (НИТОС) направляет меня в «научную командировку» в Ленинград и Свирьстрой с заданием: 1) в Ленинграде — ознакомиться с новинкой

Домни «Запоріжсталі».

Фото з архіву родини Глозманів-Морозових

организации строительства — т. наз. диспетчеризацией строительства, впервые в СССР воплощенной в жизнь на восстановлении «Красного Театра» (бывший // [43] Народный Дом) на Кронверкском проспекте, 2) на Свирьстрое разобраться в вопросах стыковки тяжелых железобетонных колонн.

Хмурым северным зимним утром сошел я с высоких ступеней Витебского вокзала (я ехал через Киев) в Ленинграде. Город переживал траурные дни после недавнего злодейского убийства любимца ленинградцев Сергея Мироновича Кирова.

Ленинградское Областное НИТО Строителей любезно помогло мне ознакомиться со всеми интересовавшими меня информацией по диспетчеризации, побывал я на стройке, переписал от руки много страниц. Спустя несколько дней поездки вечером сел я в специальный вагон «Ленинград — Свирьстрой» экспресса «Полярная стрела» Ленинград — Мурманск.

Богатая зимняя природа встретила меня на Свирьстрое. Здесь тоже нашлись земляки, воспитанники Днепростроя. И вот я держу в руках чертежи и фотографии тяжелых литых чугунных конструкций стыков, анкерных болтов, крепления их в колонны, смотрю на стыки в натуре, слышу рассказы о неудачах при монтаже. В здании «СвирьГЭС» «ходит» по подкрановым балкам тяжелый кран, но передвигается он нечасто — несколько раз в неделю. Не то, что у нас, на металлургических заводах — непрерывное движение нескольких кранов, т. наз. «тяжелый режим» работы. Местные строители отрицательно высказались об условиях изготовления, монтажа и эксплуатации расчлененных чугунными стыками сборных ж. б. колонн.

О своих отрицательных впечатлениях я докладывал инженерам стройки в феврале 1935 года в «Деловом клубе» «Запорожстали» (теперь Клуб металлургов). Еще раньше, в личных беседах, я информировал всех заинтересованных лиц о моих впечатлениях и выводах по стыковке тяжелых сборных конструкций. Не хочу приписывать себе ведущей роли в этом вопросе, но после моего возвращения из командировки вопрос о сборном варианте был снят с «повестки дня». Было принято решение — строить цех из стальных конструкций. Проект разрабатывали в // [44] Днепропетровске, а пока что нам, руководителям, было мало работы.

В газете «Днепровский металлург» 22 марта 1935 года появилась статья сотрудника газеты Гордия (12) под названием «Про белого бычка, или Как строится цех тридцатитонных печей». Приведенная автором цитата из Гоголя была по проектировщикам.

Наконец, начали поступать чертежи, но мы не получали бетона. К тому времени на площадке «Запорожстали» был построен небольшой бетонный завод, откуда строители получали готовый бетон в бадьях, емкостью 1,5 м³ на ж. д. платформах или в машинах-самосвалах — «лянчах». А нам почему-то бетона не занаряжали.

После новой статьи в газете 6 мая 1935 г. под заголовком «30 проц. времени — простой» нажали на бетонный завод. Следующую критику газета направила в наш адрес. А затем досталось и мне самому.

Утром 12 мая, несмотря на воскресенье, я поехал на работу и занимался организацией уплотнения лессовидных грунтов нашей площадки.

Необходимо отвлечься и рассказать об этом.

Запорожские заводы и многие предприятия страны расположены на так называемых лессовидных грунтах. Тогда эти грунты считались прочными и непросадочными. А когда в стране началось крупное строительство, оказалось, что эти грунты под действием воды проседают, и сооружения, построенные на таких грунтах, дают осадки и трещины. Заинтересовавшийся этим явлением молодой инженер Ю. М. Абелев (13) изучил свойства лессовых грунтов, выступил в печати со статьями, рассказывавшими об опасностях, вызванных замачиваниями грунтов, и для условий цеха 30-тонных печей, после ряда опытов, предложил способ, который назвал «камуфлетными сваями».

Цех № 2 состоит из четырех рядов колонн. Самый северный ряд фундаментов под колонны закладывался с приличным понижением подошвы, уширенной во все стороны.

Два средних ряда фундаментов закладывались на камуфлетных // [45] сваях. Делалось это так: в подошве котлована станком ударно-накатного бурения «Сандерсон» просверливались глубокие скважины — «дудки», в них закладывались

заряды взрывчатки. После взрыва в образовавшуюся полость заливался бетон. И после этого укладывали арматуру и бетонировали фундаменты колонн. Для южного ряда колонн были выкопаны под каждый фундамент глубокие котлованы, на глубину 14 метров, и бетонировали шлакобетонную «подушку» с применением доменных гранулированных шлаков. Так как центральный бетонный завод таких бетонов не изготавливал, мне пришлось установить малоемкую бетономешалку на рельсы и возить ее от одного котлована к другому. Установкой бетономешалки на передвижную тележку мы и занимались в тот день.

Итак, приехав на работу, я занялся текущими делами. Через некоторое время меня позвали к телефону. Звонил Илюхин, бывший дома в этот день. Захожу в контору. Симпатичная табельщица Роза Спивакова, как-то странно улыбаясь, передает мне телефонную трубку.

- Слушаю, у телефона Глозман.
- Поздравляю, Борис Львович! Ты попал в газету.
- Что такое?
- На целую страницу разделали. Приедешь — увидишь!

В этот день я поздно вернулся домой. Соседи по квартире почему-то смущенно стушевались, когда я вошел в квартиру. Захожу в свою комнату, раскрываю газету.

На третьей странице заголовок крупными буквами: «График срывают люди». И ниже — «Т.т. Иванюк, Глозман, Соколов, Тройба! Вы отвечаете за строительство 30-тонных печей».

В нескольких статьях газета критиковала: Иванюка и меня за слабые темпы бетонирования, начальника крановой базы Тройба — за неисправности станков «Сандерсоны» и начальника проектного отдела завода Соколова Н. К. за отсутствие чертежей. Через несколько дней мне доста- // [46] лось и от городской газеты «Червоне Запоріжжя» (28 мая 1935) за отсутствие землекопов.

После критики (хотя она и не была адресована «высшему начальству» — газетчики почему-то критиковали «стрелочников» и обходили «вышестоящих» — но критика подействовала), мы получили и машины, и бетон, и «завертели» всю.

Большую помощь стройке оказывала выездная редакция «Днепровский металлург на Стальстрое». Эта редакция помещалась тут же, на стройке. Редактор И. Беркович (14), получив сигнал о той или иной неполадке, одновременно посылал своего сотрудника проверить сигнал, обрабатывал заметку и сдавал ее в набор. Стоило проверяющему позвонить по телефону, что материал проверен, начинала вертеться «американка» (портативная печатная машинка), находившаяся в соседней комнате, и, через полчаса после поступления сигнала, листовки с хлесткими заголовками мелькали на стройке.

За рабкорами дело не ставало, в числе их был и я. За объектами критики тоже остановки не было, и в их число попадал и я. А пользу эти листовки приносили. Кроме критики листовки печатали информацию о хорошем опыте, о достижениях и т. д. С интересом заглядываю я теперь в тетрадь, где теперь подклеены некоторые из этих листовок.

Примечания к шестой главе

(9) Кругляк Семен Исаевич, после войны работал в Минтяжстрое, лауреат Государственной премии. Умер в пятидесятых годах.

(10) Гурвич Илья Осипович, после войны работал в Перми и Москве. Умер в конце сороковых лет.

(11) Антонов — псевдоним сотрудника газеты.

(12) Гордий Н. — сотрудник газеты, после войны — зам. редактора «Запорожской правды».

(13) Абелев Юрий Матвеевич, в настоящее время доктор техни-// [47] ческих наук, лауреат Государственной премии, профессор, живет в Москве.

(14) Беркович Илья Маркович, в настоящее время пенсионер, живет в Запорожье.

Глава седьмая. Братья соревнуются. Заключение

Как известно, в ночь с 30 на 31 августа 1935 года забойщик шахты Центральная — Ирмино в Донбассе Алексей Стаханов, применяя новые методы добычи угля, вырубил за 5 часов 45 минут 102 тонны угля при норме 7 тонн.

Весь Советский Союз всколыхнула волна массового движения рабочих и колхозников за повышение производительности труда. Нашлись последователи и у нас, в первую очередь, среди каменщиков.

Работала у нас на участке бригада каменщиков, руководимая Павлом Клиновым. В сентябре — октябре 1935 года бригада Клинова заняла первое место по производительности труда. К нам зачастили корреспонденты газет. Брат Павла — Яков Клинов — выезжал в Москву на Всесоюзное совещание стахановцев-строителей. А проценты выполнения норм росли, достигая нескольких сот и до тысяч процентов. Многие сомневались в правильности таких данных. Но ничего удивительного в таких высоких процентах не было. Раньше разделения труда в бригадах не было. Каждый каменщик сам себе «лопатил» и накладывал на стену раствор, тянул шнур, поднимал с земли или с подмостей кирпичи и т. д. Раствор на высоту подавался или, вернее, подносился в ведрах, что требовало больших затрат ручного труда. Подмости были не коренные, а висячие, легкие, и их нельзя было перегружать. Такое простое приспособление, как, например, высокие ножки, вызывало возражения. Бригады состоят из большого числа людей, каждый работал «с оглядкой» — а не сидят ли остальные, не «обрабатываю» ли я лодырей? // [48] После разукрупнения крупных бригад, создания самостоятельных звеньев и передачи части подсобных операций вспомогательным рабочим (с отдельной оплатой этих работ, что вызывало перерасход фонда заработной платы и неправильные показатели), работа в целом пошла продуктивнее.

В конце 1935 года была введена в строй первая очередь цеха 30-тонных электропечей. Наш участок получил задание заняться мартеновским цехом и его объектами, а на цехе № 2 осталось небольшое число рабочих. Цех, как я уже упоминал, был запроектирован в стальных конструкциях, их быстро изготовили и смонтировали, а на нашу, строителей, долю теперь досталось заполнять кирпичем фахверковые фасадные стены. Тут-то и проявили себя братья Клиновы.

Когда Павел Клинов, работая сам, 19 января 1936 года выполнил норму на 1048 процентов, меня — ответственного за объем работ и закрытие нарядов — стало проверять сразу несколько комиссий. Однажды вечером, когда братья проводили соревнование между собою, к нам пожаловали на автомобилях корреспонденты, фотографы, нормировщики и всякое «начальство». Результаты этого были опубликованы в качестве передовицы в газете «Днепровский строитель» 27 января 1936 года. Вот она:

«Каменщик Стальстроя Клинов П. во второй смене при задании 4,55 квадратных метра достиг укладки 49,16 квадратных метра кирпича. Задание выполнено на 1080 процентов.

Второй каменщик Клинцов Яков, при том же задании и одинаковых условиях, достиг выполнения плана на 855 процентов.

Оба Клинцова соревнуются между собою. Н. Д.».

Газета напечатала фото обоих братьев — Павла с гордо поднятой головой и Якова с молотком в руке, выставившего ногу вперед.

После контрольного обмера этих 1080 % присутствовавшие при // [49] этом представители отдела труда заводууправления, боясь открыто выступить с недоверием, проверяли не только все мои обмеры и арифметические выкладки, мало того, они тщательно пересмотрели всю мою тесьмянную рулетку, все цифры на ней и, под конец, перемерили мою рулетку своей собственной. В заключение один из них пророчески изрек:

— Нормы подсчитаны правильно. А за качество и вы не поручитесь. Раствора, наверное, мало, на «соплях» клали, от ветра завалится. А когда наступит весна, и без ветра обвалится. Знаем мы эту зимнюю кладку.

— Не завалится! — возразил я. Хотите проверить? Скажите вашу фамилию и телефон, я вас приглашу, скажем, в июне месяце, когда солнце хорошо будет греть.

— Стена еще до июня рухнет.

— Никогда!

Мы обменялись телефонами, но я этого ретивого нормировщика больше не встречал.

Весной 1936 года наш коллектив слился с коллективом, строившим вторую очередь мартеновского цеха, и я потерял из виду объекты, которые возводились на ЗИСе при моем участии в годы 1932 — 36 и больше не бывал там десять лет — до 1946 года.

...Отступая под натиском превосходящих сил Советской армии, гитлеровские орды были силой оружия выбиты из Запорожья, но успели взорвать много зданий и цехов завода. Пострадал от взрыва и наш цех № 2.

В марте 1946 года по назначению Минтехстроя я вновь ступил на запорожскую землю, вернувшись из эвакуации.

Пасмурным весенним утром я прошел на завод. В руинах лежали конструкции термического, прокатного, кузнечного, сталеплавильного цехов. // [50] Жутко было смотреть, во что превратили фашистские захватчики наши цеха. Только деревья, посаженные на ЗИСе еще в апреле 1934 года, бурно расцвели и высоко подняли свои кроны за двенадцать лет.

Мимо бездействующих брызгал дошел я до цеха № 2 — бывшего цеха тридцатитонных печей. Южная стена цеха наклонилась, вышла из плоскости и имела очень страшный вид. Но кирпичное заполнение фахверков, выполненное зимою братьями Клинцовыми, невзирая на взрыв, непогоды и неправильное положение — т. к. центр тяжести стены вышел за пределы основания — стена была цела и невредима. Это фахверковое заполнение стены цеха цело и теперь, после восстановления в первоначальное вертикальное состояние.

Проходя теперь по заводу, глядя на растущие новые цеха, на восстановленные старые, — приятно и радостно думать, что здесь заложена частица и моего труда. Здесь прошла моя молодость, на стройке этих цехов, почти каждый элемент, которой имеет свою историю, в создании которой и я участвовал.

Одна восточная пословица гласит, что только тот имеет право считать свою жизнь прожитой не даром, если он выполнил три задачи: вырастил потомка, посадил дерево и построил дом. Моя взрослая дочь работает здесь же, на заводе «Днепроспецсталь» (в цехе № 1), деревьев я посадил много — между кузнечным цехом и бытовками калибровочного цеха все деревья посажены участком, где я работал, в том числе около двадцати деревьев собственноручно, а что касается постройки дома, то моя многолетняя работа на стройках промышленных цехов и жилых домов под стать задаче постройки одного дома.

И теперь, находясь на пенсии, я не порываю связи с заводом, стройке которого отдал много лет своей жизни.

**Б. Глозман, инженер-строитель, пенсионер.
30 августа 1972 года, Запорожье.**

Атаманчук И. В.

«Тогда, в тридцатые годы»

Воспоминания свидетеля Днепростроя Бориса Львовича Глозмана

Статья включает биографические данные и текст воспоминаний непосредственного участника строительства одного из объектов Днепрокомбината Бориса Львовича Глозмана. Кроме воссозданных реалий конца 1920-х — начала 1930-х годов описаны технические трудности, которые пришлось преодолевать во время строительства цеха инструментальной стали (со временем — завод «Днепроспецсталь»), новаторские идеи, предложенные молодыми специалистами для досрочного выполнения плана. Описание официальных событий и визитов советского руководства, а также краткие биографические сведения об участниках строительства содержат материалы для дополнения истории Днепростроя.

Atamanchuk I. V.

«Then in the thirties»

Memories of the witness of Dniprobud Boris Lvovich Glozman

The article contains some biographical data and text of memories of a participant in the construction of one of the objects of the Dniprokombinat Boris Glozman. In addition to the described realities of the late 1920s — early 1930s, the technical difficulties that had to be overcome in the construction of the tool steel shop (later the Dniprospeetsstal plant) and the innovative ideas implemented by young professionals to implement the plan in no time. The description of official events and details of the visits of the Soviet leadership, as well as brief biographical information about the construction participants, provide material to supplement the history of Dniprobud.

АКВАРЕЛІ МИКОЛИ ФІЛЯНСЬКОГО

*І голос літ моїх я чую над собою,
І в гай, мій рідний гай, я сам собі ігу,
І там між сонних квіт, над сонною водою
І слухаю і жду [1, с. 1154].*

1920 — 1930-і рр. в історії українського музейництва стали складним та неозначним періодом. З одного боку, у цей час були сформовані нові тенденції й започатковані традиції, які згодом лягли в основу сучасної музеології. З іншого, цвіт тодішньої науки фізично знищила тоталітарна система. Самовіддана праця співробітників музеїв, учених і активістів-краєзнавців дала змогу утвердитися музеєзнавству на ниві вітчизняної гуманітаристики. Одним з таких сподвижників був Микола Григорович Філянський (1873 — 1938), всебічно обдарована особистість, співробітник кількох провідних музейних закладів у Полтаві, Харкові, Запоріжжі.

Із біографією М. Г. Філянського різної деталізації можна познайомитися у дослідженнях крає-, літературо- та мистецтвознавців В. І. Граба [2; 3], Л. Г. Голомб [4], С. Л. Кигим [5], Р. В. Маньковської [6], Ф. П. Погребенника [7], Л. О. Розсохи [8], П. П. Ротача [9; 10], В. М. Ханка [11], І. Ф. Шапошникової [12], В. О. Шевчука [13; 14] тощо. Зважаючи на предмет розвідки — дві акварельні роботи Миколи Григоровича з фондової збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК), зупинимося на більш детальному огляді конкретних віх життя митця.

Малюнків Миколи Філянського збереглося небагато, оскільки більша частина його архіву загинула під час Другої світової війни (1939 — 1945), зокрема й етюди, які Євгенія Іванівна, дружина аквареліста, передала на зберігання до Полтавського історико-краєзнавчого музею (назва ПКМВК у 1930-х — 1940-х рр.), де їх знищила пожежа 1943 р. [10, с. 124]. Кілька репродукцій ілюструють збірку «Поезії» (1988 р.) [15], декілька — представлені у статті полтавського літературознавця П. П. Ротача «Охоронець безцінної спадщини» (1993 р.) [10]. Саме Петру Петровичу після спілкування з донькою репресованого поета Іриною Миколаївною Павловською-Філянською, яка успадкувала отчий хист до живопису та дивом зберегла роботи батька, вдалося повернути загалу кілька акварелей М. Г. Філянського. Згодом він записав свої враження: «Пролежавши півстоліття в сховку, вони й тепер ще полонять щедрістю блакитно-білих, фіолетових, світло-зелених, рожевих барв ...» [9, арк. 2]. На початку ХХІ ст. літературознавець, який присвятив життя поверненню із небуття грона імен видатних полтавців, у тому числі репресованих, передав на зберігання до Полтавського краєзнавчого музею бібліотеку з цінними раритетами, добірку архівних матеріалів та художні роботи Миколи Філянського.

Фонди ПКМВК збагатилися двома малюнками Миколи Григоровича «На Пслі біля Яресьок» (рис. 1) та «Старокиївські мури» (рис. 2). Упродовж 1930-х рр. художник створив кілька акварельних циклів: «Дніпровське будівництво», «Яреськівські краєвиди», «Архітектурні пам'ятки Києва» [9, арк. 9]. Роботи з музейної колекції презентують останні два цикли; їх можна віднести до статичних пейзажів — зобра-

жені літня та осіння природа у період спокою. Поетичне сприйняття природи як частини власного буття і власної душі є чи не найхарактернішою рисою української ментальності, яка в повній мірі була притаманною як Філянському-поету, так і Філянському-малюру. Адже у його творах прослідковується прямий зв'язок між образними візіями та словесними конструкціями.

Прихильність до поезики пейзажу відчувається в етюді «На Пслі біля Яресьок». У харківському літературно-мистецькому журналі «Шлях мистецтва» за 1921 р., у хроніці діяльності полтавських митців зазначено: М. Філянський «живе в Яреськах — директором соціально-економічного технікума, написав багато поезій і драматичних поем» [16, с. 145]. Петро Петрович Ротач відмічав, що мальовниче полтавське село на Пслі Яреськи (Шисащина) посідало чільне місце у житті та творчій діяльності Миколи Філянського. Він уподобав його ще за студентських літ і відтоді майже щоліта бував там до кінця життя. Сюди поспішав із Москви та Уралу, з Харкова, Запоріжжя і Києва [9, арк. 9]. Більше того, у 1918 р. поет, на запрошення місцевих жителів, обійняв посаду директора української гімназії. Навесні 1919 р. у Яреськах була утворена шкільна трудова комуна, до якої увійшов увесь колектив школи: 282 учні і 25 вчителів. Навчальний заклад почали називати «агрошколою», оскільки йому передали всі колишні церковні землі і сади місцевих поміщиць В. О. Яковлевої і Є. Г. Токаревої [17, спр. 66]. Знаний музейник Вадим Щербаківський у своїх мемуарах згадував, що крім Філянського у гімназії «... старша його дочка, якій було літ зо двадцять, викладала німецьку мову; менша [*Ірина — авт.*], якій було літ шістнадцять, ще училась ...» [18, с. 155]. Саме в Яреськах почався новий період розквіту багатогранної індивідуальності Миколи Григоровича. Відкритий, товариський, він відразу став душею місцевої інтелігенції, вів університет культури. Особливо тісні стосунки склалися у нього з представниками місцевої еліти с. Яреськи М. Доброволенком, П. Мокрим, Я. Гелеєм [2, с. 97]. Пізніше серед обвинувачень у контрреволюційній діяльності згадувалися організація вистав українською мовою, зокрема «націоналістичних п'єс Г. Хоткевича», популяризація творів Л. Глібова, Я. Щоголева, М. Зерова, М. Вороного, розповсюдження серед молоді праць Д. Яворницького [12, сс. 233 — 234].

Юрій Павловський, одружений з молодшою донькою М. Г. Філянського Іриною, згадував, що поет писав у Яреськах пейзажі переважно акварельними фарбами, але олівець завжди був при ньому. Микола Григорович малював швидко й упевнено, без поправок накидав точними і викінченими рисами пейзажі та портрети, «не захаращуючи малюнок зайвими лініями» [19, с. 210]. Ці спостереження підтверджує візуальний аналіз акварелей, що зберігаються у фондах ПКМВК — обмеженою кількістю засобів митець досягнув художньої виразності, чіткості та зрозумілості трансльованих образів.

Художник зобразив не раз бачену, рідну і добре знайому місцевість — заплаву ріки Псла неподалік від Яресьок. Її пологі піщані береги поросли тінистими смарагдовими дібровами, які на дальньому плані переходять у сизувато-синій серпанок. Мінімалізм ліній, м'які тонові переходи створюють відчуття вихопленості конкретної миті, замилювання простими принадами річкових ландшафтів. Пейзажна замальовка оживлена спокійною водяною гладдю ріки, що віддзеркалює оточуючий простір: прибережну рослинність та небосхил; своїм сіруватим кольором вона відтіняє літню темну зелень дерев. Думки про самотність та меланхолійність навіває одинока тополя на лівому плані, що відбивається у воді. Захма-

Рис. 1. М. Г. Філянський. На Пслі біля Яресьок

Рис. 2. М. Г. Філянський. Старокиївські мури

реність аквареліст зобразив напівпрозорими клаптиками блакиті, що окреслюють не зафарбовані хмарини. Таким чином, світлий тон неба врівноважує загальну колористику пейзажу, підтримує думку про погожу літню днину.

Подібний сюжет — затока Псла, по берегах якої мальовничі дерева та луки — зустрічаємо і серед репродукцій представлених у збірці «Поезії» під назвою «Улюблені місця» [15, с. 13]. Загалом, мотив «вода і дерева» характерний для класичного малярства, недарма Микола Філянський упродовж 1903 — 1904 рр. вдосконалював знання і навички з живопису та здчства у Франції, а до того відвідував студії московського портретиста В. О. Серова та архітектора Ф. О. Шехтеля [10, с. 113].

Конкретика та максимальна відповідність словесного опису реальній місцевості притаманні не лише для живописного, але й поетичного доробку Миколи Григоровича. Його малюнки мовби ілюструють ліричні вірші, на які надихала теж природа. Сюжет зображений на акварелі «На Пслі біля Яресьок» перегукується з ліричною поемою «Бузовий кущ», кожен рядок якої відтворює бачене і пережите поетом:

В своїй смарагдовій обнови —
В вінках весни — стоїть діброва.
Сріблом живим крізь весь поділ
Біжить, блищить і в'ється Псіл.
Не виснуть скелі над водою,
Ні хвилі чорні не ревуть,
На гирлах літньою добою
Бурлацьких окликів не чуть.
Його краса — в його ланах,
Пишнозелених берегах,
В дарунках щедрої землі,
В її привітному чолі [15, с. 201].

Примітно, що позиція споглядальності позначилась як на пейзажних замальовках, так і на поетичних творах, — їм властива предметна точність, елегійно-гармонійна тональність. Більше того, творча спадщина М. Г. Філянського, поета та професійного художника, — цілісний, відшліфований, довершений художній світ, в якому іконографічні образи доповнюють і розкривають словесні й навпаки.

У 1924 р. розпочалася плідна діяльність Миколи Філянського на музейній ниві. Як геолог та знавець старожитностей рідного краю він з ентузіазмом працював у відділі природи Центрального пролетарського музею Полтавщини, що на той час став справжнім осередком культури, згуртувавши навколо себе передову українську інтелігенцію [5, с. 456]. У 1927 р. вийшов збірник «Полтавщина», присвячений 35-річчю діяльності закладу, в якому вміщені дві статті Миколи Григоровича: «Геологічний огляд» і «Підземні води» [20, сс. 16 — 40, 58 — 65].

Із 1926 р. М. Г. Філянський завідував відділом геології Соціалістичного музею імені Артема у Харкові або як визначав учений «... коли надати широкий масштаб — Відділ Вивчення Світотвору» [21, с. 219]. Публікував різноманітні статті у харківських часописах, особливу увагу приділяв підготовці «Довідника України» з конкретними відомостями про економічний стан республіки [3, с. 615]. Пізніше за цю роботу його звинуватили у розсекреченні даних про економіку України та сприянні німецькій розвідці [8, с. 155].

У 1931 р. розпочався черговий великий етап у становленні Філянського-музейника: він переїхав до Запоріжжя, де активно взявся за створення «спеціальної інституції»: «Музей Дніпровського Будівництва» на своїх експонатах в суворій послідовності розгорне перед нами свою основну тему не в окремих фактах статичного порядку, а на тлі всебічного виявлення всіх її передумов — природних, економічних і соціальних» і далі: «Ні в якому разі його не плянуватиметься в аспекті консервації архівних матеріалів ... Він подаватиме живий голос з кожного свого кутка і кожен експонат за формою його експозиції говоритиме сам за себе» [22, сс. 48 — 49]. Водночас влаштовував виставки у Києві, Харкові, Дніпропетровську, допомагав оформлювати експозиції історичного музею у Києві [4, с. 71; 13, с. 327].

У 1936 р. розпочалася реконструкція Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнське музейне містечко», і Миколі Філянському доручили — «для потреб реконструкції» — «проводити зарисовки об'єктів мистецтва та пам'яток старовини в межах території містечка та старої Лаврської фортеці» [10, с. 122]. Окремі акварелі збереглися. Вибір упав на Миколу Григоровича не випадково: професійний художник, спудей відомого архітектора Ф. О. Шехтеля, досвідчений дослідник зодчества. Так, улітку 1904 р. він здійснив поїздку лівобережною Україною з метою вивчення культової архітектури, народного мистецтва та давніх рукописів. У цьому йому допомагали зір і рука митця: він невтомно замальовував і фотографував. Підсумувала поїздку розлога та ґрунтовна публікація «Спадщина України» [11, с. 4; 23]. Можливо, після виконання замальовок у Лаврі світ побачив би нову розвідку, однак цьому так і не судилося статися.

У згаданій вище збірці поезій уміщені два малюнки, подібні до того, що зберігається у фондах ПКМВК — «Старокиївські мури» та «Охоронці пам'яті» [15, сс. 10, 13]. На етюді з музейної колекції міститься автограф та дата «1937», назва ж не зазначена, однак аналіз зображення не викликає сумніву, що робота належить до циклу «Архітектурні пам'ятки Києва»: на передньому плані намальовані мури, за якими видніються церковні споруди.

Для зображення осіннього дня художник використав відповідну кольорову гаму: синьо-сіру, відтінену жовто-червоними барвами. Композиційний вузол малюнку — церковні бані — розміщений у глибокій перспективі, погляд глядача до нього спрямовують храмові мури, між якими є прохід. Другорядними елементами, що увиразнюють пейзаж, виступають дерева: частина з них укрита пожовклим листям, окремі — з оголеним гіллям. Простір на передньому плані порослий сизозеленою травою. Довершує композицію захмарене осіннє небо.

У 1930-ті рр. на хранителів людської пам'яті, які віддали чимало сил збереженню українських надбань, обрушився шквал репресій — було дискредитовано, знято з роботи, заарештовано, страчено не менше третини працівників центральних музеїв [6, с. 264]. Зацікавленість усім українським не минула безкарно і для М. Г. Філянського. Його активна музейна і літературна діяльність була перервана арештом у жовтні 1937 р. Проти митця висунули безглузді й надумані звинувачення в причетності до діяльності української контрреволюційної націоналістичної організації м. Запоріжжя (УКНО). У січні 1938 р. Миколу Філянського розстріляли [12, с. 234; 13, с. 327].

Важливим етапом опрацювання музейних предметів є складання уніфікованого паспорта. Нижче наводимо науковий опис, який підсумовує дослідження.

ПКМВК 93019 Ж 698. Картина. М. Г. Філянський. На Пслі біля Яресьок. 1930-і рр.

Класифікація: образотворчий.

Типологія: пейзаж.

Матеріал: папір.

Техніка: акварель.

Розміри: 63 x 44 см.

Опис: Перед глядачем відкривається заплава річки Псел. Художник зобразив погожу днину пізньої весни. На правому плані — пологий лівий берег, що омивається спокійним плесом. Піщана мілина, що збігає до води, переходить у зелену смугу дерев. На задньому плані одинока тополя на фоні невиразної лісосмуги та блакитного неба. Кольорова гама стримана холодна, переважають сині, блакитні, сірі, зеленаві барви.

На звороті написи: «М. Г. Філянський. На Пслі біля Яресьок. 30-і рр.» та «Колекція П. Ротача. Подарунок дочки М. Г. Ф-ко І. М. Павловської».

Стан збереження: загальне забруднення, плями, розриви, згини.

ПКМВК 93020 Ж 699. Картина. М. Г. Філянський. Старокиївські мури (?). 1937 р.

Класифікація: образотворчий.

Типологія: пейзаж.

Матеріал: папір.

Техніка: акварель.

Розміри: 63 x 44.

Опис: Митець зобразив осінній день. Малюнок по горизонталі ділять мури, між якими прохід, що тяжіє до лівого плану. За ними — дерева, вкриті пожовклим листям. Справа за стіною видніються церковні бані. На задньому плані розкинулося захмарене осіннє небо. Кольорова гама стримана, переважають сіро-коричневі, синьо-сірі, брунатні барви, розбавлені теплими вохристими відтінками.

У нижньому правому куті автограф «М. Ф.» та дата «1937 р.». На звороті напис: «Колекція П. Ротача. Подарунок І. М. Павловської-Філянської».

Стан збереження: загальне забруднення, плями, згини, розриви, лівий верхній куток відірваний.

Не зважаючи на те, що у 1959 р. М. Г. Філянського було реабілітовано, його ім'я на тривалий час свідомо вилучили з вітчизняного наукового дискурсу. Поодинокі згадки в радянській історіографії були побіжними і не розкривали вповні наукових та мистецьких надбань цього інтелектуала. Лише зі здобуттям Україною незалежності про науковий доробок видатного музейника поступово почали згадувати в закладах, де він працював, наново віднаходили та вивчали творчий спадок. Невеликим доповненням вказаного процесу є дослідження акварелей Миколи Григоровича з колекції ПКМВК, бо саме художні роботи, з одного боку, розкривають мистецький хист Філянського-маляра, з іншого, дарують змогу зрозуміти Філянського-людину. Художні образи природи завжди насичені духовно-філософським та моральним змістом, вони є «картиною світу», що визначає ставлення людини до всього довкілля. Однак головний засіб вираження пейзажу — колір, що має емоційну забарвленість, викликає певні почуття, формує настрій. Етюди Миколи Григоровича Філянського сповнені внутрішнього спокою, надхнення, заглибленості в себе, що не змогла б у них вкласти людина іншої вдачі.

Бібліографія

1. Філянський Микола Григорович // Українська муза [під ред. О. Коваленка]. — К.: Друкарня Петра Барського, 1908. — С. 1153 — 1158.
2. Граб В. І. Його Богом була Україна (Микола Філянський) // Граб В. І. У леґа-тах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 96 — 102.
3. Граб В. І. Філянський Микола Григорович // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг [упорядник О. А. Білоусько]. — Київ — Полтава: Оріяна, 2007. — Кн. 5. — С. 614 — 618.
4. Голомб Л. Микола Філянський — «краси земної пілігрим» // Дивослово (Українська мова й література в навчальних закладах). — 2013. — № 7/8. — С. 71 — 75.
5. Кигим С. Л. З історії природничого відділу Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст. 2005 р. Маловідо-мі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2006. — С. 415 — 472.
6. Маньковська Р. Репресії серед музейних правників в кінці 20 — 30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 264 — 271.
7. Погребенник Ф. Микола Філянський // З порога смерті: Письменни-ки України — жертви сталінських репресій. — К.: Радянський письменник, 1991. — Вип. І. — С. 435 — 436.
8. Розсоха Л. Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвід-ки. — Кобеляки: Вид-во «Кобеляки», 2002. — 424 с.
9. Ротач П. Довідка про діяльність поета і художника Миколи Григоровича Філянського (1870 — 1938 рр.) // Науковий архів ПКМВК, ф. 12, спр. 111.
10. Ротач П. Охоронець безцінної спадщини. Біля гнізда соловейка. Літературно-краєзнавчі студії. — Полтава: Полтавський літератор, 1993. — С. 111 — 124.
11. Ханко В. На сторожі надбань української духовної культури // Полтавські епархіальні відомості. — 1994. — Ч. 2. — С. 4 — 5.
12. Шапошникова І. Розстріляний талант // Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. — К. — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. — Кн. 1. — С. 233 — 236.
13. Шевчук В. Ліричні одкровення // Репресоване відродження [упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник]. — К.: Україна, 1993. — С. 323 — 331.
14. Шевчук В. Син землі // Філянський М. Г. Поезії [упоряд. В. О. Шевчук]. — К.: Радянський письменник. 1988. — С. 17 — 34.
15. Філянський М. Г. Поезії [упоряд. В. О. Шевчук]. — К.: Радянський пись-менник, 1988. — 240 с.
16. Полтава // Шляхи мистецтва. — Харків: Всеукраїнський літературний комітет. — 1921. — № 2. — С. 145.
17. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Справи про відкриття українських гімназій, культурно-просвітницьких товариств // ЦДАК, ф. 707, оп. 168.
18. Щербаківський В. Мемуари 1921 р. // Пам'ятки України: історія та куль-тура. Спецвипуск. — 2007. — Ч. 4. — С. 153 — 183.
19. Павловський Ю. Микола Григорович Філянський // Українські пись-менники у спогадах сучасників [упоряд. Лисенко І.]. — К.: Видавничий дім «Комп'ютерпрес», 2012. — С. 209 — 212.

20. Полтавщина. Збірник присвячений 35-річчю музею [під ред. М. Криво-ротченка]. — Полтава: Полтава-Поліграф, 1927. — Т. II. — 420 с.

21. Філянський М. До музейних справ у нових умовах життя // Червоний шлях. — Харків, 1925. — № 3. — С. 218 — 221.

22. Філянський М. На Дніпрельстан / М. Філянський. — Харків: Держ. вид-во України, 1930. — 55 с.

23. Филянский Н. Наследие Украины: Очерк южнорусского народного творчества // Искусство. — 1905. — № 3. — С. 27 — 45.

Сулима О. С.

Акварели Николая Филянского

Статья посвящена анализу художественных работ известного художника и музейщика Николая Григорьевича Филянского, хранящихся в фондах Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского. Приведено научное описание предметов группы хранения «Живопись».

Sulyma O. S.

Water colors of Mykola Filianskyi

The article is dedicated to analysis of famous artist and museologist Mykola Hryhorovych Filianskyi art works in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds. Scientific description of objects that belong to «Painting» group is given.

Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.

МОНЕТИ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ І БОСПОРЬКОГО ЦАРСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАІСТОРІЇ ТРИЗУБА РУСИ-УКРАЇНИ

Широке відзначення в нашій державі 100-річчя затвердження державним гербом Української Народної Республіки знака київського князя Володимира — тризуба, актуалізувало питання як про час і місце його виникнення, так і про шляхи, якими він з'явився на території Руси-України. Особливого значення темі дослідження надає військово-політичне протистояння з Російською Федерацією, керівництво якої діє в контексті імперського дискурсу.

На зв'язок зображень тризубів з античних монет та тризубих знаків на монетах князів Київської Русі звертали увагу дослідники ще в кінці XIX — на початку XX ст. [1]. Особливо ж посилюється інтерес до цього питання після затвердження в 1918 р. знаку київського князя Володимира державним гербом Української Народної Республіки та поразки української революції 1917 — 21 рр. Опинившись за кордоном Батьківщини, у еміграції учасники українських визвольних змагань С. Шелухін, М. Таубе, О. Пастернак, Т. Скотинський, В. Січинський за нових історичних обставин розпочали дослідження тризуба.

На нашу думку, найбільш ґрунтовним науковим внеском у розробку проблеми визначення часу появи сакрального символу тризуба і напрямків цивілізаційних взаємодій, які призвели до еволюційного привнесення його на територію Руси-України, є праці Сергія Шелухіна.

Він добре відомий як активний учасник української революції 1917 – 21 рр., видатний вчений, юрист, історик, дипломат і громадсько-політичний діяч. З 1921 р., перебуваючи в еміграції у Празі, С. Шелухін багато часу приділив розробці питання виникнення знака тризуба у античний час, його духовно-культурного значення, окреслення можливих шляхів його попадання на українські землі і вкоріненню у якості княжого символу у середньовічний період історії України.

Поштовхом до цього напрямку дослідницької роботи Сергія Шелухіна, скоріш за все, став виступ про тризуб російського історика професора Михайла Таубе на засіданні Українського Наукового товариства у Берліні 20 січня 1928 р. [2]. Роком пізніше у Празі М. Таубе видав працю «Загадковий родовий знак родини Володимира Святого» [3].

Виходець із старовинного шведсько-німецького роду барон фон Таубе був класичним російським істориком-норманістом. Тож у своїй розвідці про тризуб він тримався норманістської і при тому ще й проросійської, та промонархічної позиції. Дослідник пропонував розглядати тризуб як умовну геометричну фігуру, орнамент, який мав би з'явитися у відповідному художньому середовищі. Історик був упевнений в тому, що знайшов те «художнє середовище», виявивши, на його думку, аналогії на «рунічних каменях середньовічної Швеції». Походження досліджуваного символу він міцно пов'язував із північчю, заявляючи: «безсумнівною здається скандинавська батьківщина «знака» [3, с. 130]. Разом з тим, Таубе зауважував, що «знак Рюриковичів» все ж таки відрізняється від скандинавських рун, зберігаючи за великим рахунком форму тризуба — «однієї із найдавніших, широко розповсюджених у Європі і Азії емблемі влади», а також — «заповітного символу ... відомого у великому регіоні дій давніх скандинавських вікінгів». М. Таубе запропонував трактувати «загадкову фігуру» як стилізоване зображення морського тризуба — найдавнішу емблему влади, оформлену «у звичних для Варягів, що прийшли в Росію, формах рунічного орнаменту», який відображав магічні уявлення скандинавів [3, с. 132].

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається «Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна». Він містить рукописи неопублікованих статей С. Шелухіна «Українські: тризуб, жовтоблакитний прапор і козацькі уси та чуприна», «Тризуб і Орел», «Тризуб та деякі інші герби», «Тризуб і деякі інші герби» написані ним у 1928 — 33 рр.

Саме в цих рукописах вперше знаходимо гостру реакцію С. Шелухіна на норманістську спрямованість теорії М. Таубе про походження знаку київського князя Володимира. На початку його рукопису «Українські: тризуб, жовтоблакитний прапор і козацькі уси та чуприна» читаємо: «Доклад Російського професора барона Таубе в Берліні про знак Тризуба прийнято деякими українськими колами з задоволенням і висловом, що він «науково обґрунтований». Але, з відчитів про його в часописах якраз обґрунтованості і не видно. У мене враження, що ... проф. Таубе під маскою науки підніс в Скандинавстві Руси та в трактуванні походження Тризуба звичайну політику московського унітаризму, яка вимагає пониження Української нації та негачії її культури й самостійності.

Політика панмосковизму нероздільно зв'язала себе з теорією існування не існуючої в природі і невідомої в антропологічній науці «единой русской народности» або «трех русских народностей», об'єднаних спільною назвою «руськи-

ми». Нероздільно з цим зв'язана і теорія Скандинавського походження Руси з Германських народів. На те, щоб сплести цю вигадку до купи в одноцільність і надіти на неї маску науки, витрачено в Росії коло 180 років праці учених, політиків, дипломатів. Головним завданням їх було виставити все так, що «Украинского народа нет, не было и не будет», а була, е і буде «единая русская народность», як антропологічна і політична одноцільність, олицетворена покликаними з Швеції князями. Тому історія Руси — це історія не народу чи народів, а цих князів і починається вона з 862 року, за межами якого порожнє місце, бо Руси до того не існувало, а нарід своєї історії не має. Дико, але це факт» [4, спр. 121, арк. 53].

Аналіз архівних рукописів С. Шелухіна свідчить, що в них було закладено основні ідеї його майбутньої концепції щодо походження українського тризуба. Опрацювавши твори давніх авторів Гомера, Геродота, Страбона, Прокопія Кесарійського, Маврікія, Йордана, Іпатіївський літопис, праці українських, російських та європейських істориків та археологів В. Латишева, М. Мурзакевича, О. Шахматова, В. Корша, В. Пархоменка, Л. Куби та інших він дійшов важливих науково обґрунтованих та дуже актуальних і зараз висновків.

Дискутуючи з М. Таубе та іншими норманістами, С. Шелухін переконливо доводить своїми працями, що:

- по-перше, символ тризуба з'являється і поширюється на монетах Давньої Греції разом із зображенням бога морів Посейдона з VI — V ст. до н. е.;

- по-друге, в результаті грецької колонізації у басейн Чорного моря тризуб, разом із іншими духовними цінностями грецької цивілізації, стає історико-культурним надбанням етносів Північного Причорномор'я. Яскравим прикладом використання тризуба на українських землях у його первинному значенні, як символу влади морського бога Посейдона С. Шелухін вважає монети Боспорського царства;

- по-третє, ґрунтуючись на власній теорії про кельтське походження Київської Русі він переконливо доводить, що саме кельти, як один з важливих етнічних чинників утворення Боспорського царства, вплинули на появу тризуба на боспорських монетах.

Сталося так, що жодна з цих абсолютно самостійних, наповнених науковою новизною і оригінальністю робіт не була опублікована за життя дослідника. Але 1934 р., отримавши можливість публічно викласти свої погляди щодо тризуба, Сергій Шелухін у повному обсязі блискуче реалізує її. Він пише нову працю про античне походження українського тризуба у вигляді «Переднього слова» до книжечки О. Пастернака «Пояснения тризуба герба Великого Киевского Князя Володимира Святого» [5, сс. 3 — 14]. Уважний розгляд роботи О. Пастернака дозволяє зробити висновок, що окрім «Переднього слова» С. Шелухін надав свій текст і для заключного четвертого розділу праці. Під назвою «Походження Київського тризуба» він був повністю використаний О. Пастернаком. Про це свідчить сам О. Пастернак, написавши на початку цієї частини роботи наступне: «У справі походження київського тризуба проф. С. Шелухін ласкаво надав нам цінні відомості. Він, — зауважує О. Пастернак про С. Шелухіна, — пише:», а далі викладає шелухинський текст [6, с. 43]. Тобто єдина за темою і змістом праця С. Шелухіна складається із двох частин — «Переднього слова» і заключення написаного ним у вигляді останнього розділу для праці О. Пастернака.

Вже на початку свого «Переднього слова» Сергій Шелухін заявляє: «В 1929 р. проф. барон Таубе надрукував, що тризуб князя Володимира «без сумніву» скан-

динавського походження, норманський, бо має геометричну побудову. Але досить твердженнь, що це норманський: лук, шолом, топір, ворон, орнамент, наконечник, щоб відкинути все, як лише вгадування, разом з епітетом «норманський». ... Барон Таубе тягне увагу від півдня на північ і не бачить знаків тризуба на монетах в Галії і в кельтського бога, а на Україні на монетах Боспорського царства та в катакомбах його на хрестах за кількасот років до легендарного Рюрика, тоді як у Скандинавії таких монет і христів не було. Боспорські монети мають тризуб і монограми геометричної побудови» [5, с. 6].

Далі Сергій Шелухін зауважує, що коли тризуб перейнято з чужої культури, то «в ній він ідейно повинен мати аналогію й відігравати подібні ж ролі: державну, національну, релігійну. Так було у греків, з культури яких римляни, кельти, українці багато собі засвоїли в національній переробці» [5, с. 8]. Посилаючись на Гомера він нагадує читачеві, що грецький бог Посейдон зветься земледержцем і має скіпетр у формі палиці з тризубом, як символом божественної влади царя й могутності над водними просторами й стихіями. «Коли бог вітрів спустив їх з ланцюга, — пише він, — то Посейдон, рятуючи моряків, тризубом прогнав вітри й утишив хвилі. ... Тризуб у Посейдона — це його скіпетр божественного царства, влади й могутності над водною стихією, він бог щасливої морської й взагалі водної подорожі, безпечної плавби й порятунку суден на морі. Його тризуб є знаком якоря й символізує функції якоря, що рятує судна й людей від загибелі в водах» [5, сс. 8 — 9].

Вважаючи кельтів етносом, який знаходився під великим впливом культурних досягнень грецької цивілізації, С. Шелухін вказує, що грецькі колонії на берегах Середземного моря в Галії мали великий вплив на кельтів-галлів. Вони засвоїли грецьке письмо і багато чого з грецької релігії. «Засвоїли і тризуба. — пише дослідник. У арвернів, що сусідили в Галії з антами та русинами, були монети з тризубом. ... Кельти-галли були звідти в Норіку, коло Зальцбурга, сиділи по Дунаю, де мали два Новіодуни, яких в Галії мали п'ять, були в Македонії, у Фракії, в Малій Азії (Галати), на Україні в римських гарнізонах і там же на Україні послов'янщені анти, дуліби, русини. Всюди вони несли еллінську, римську й кельтську культуру» [5, с. 10].

С. Шелухін наголошує на тому, що окрім традиційних тризубів, на боспорських монетах були й написи, й монограми боспорських царів геометричної комбінації з ліній, трикутників, чотирикутників, кіл, літер, подібно як написи на монетах Київських князів. «Держава боспорян, — пише він, — була приморською, торг у них ішов морем і річками» [5, с. 12]. А тризуб Посейдона і палиця Геракла, поширені на монетах боспорських царів, «були символами походження їх од Посейдона та Геракла ... Плавба по річках і морю, — зауважував він, — була зв'язана з постійним промислом місцевого населення. Море вони так одбили з-під влади греків під свою владу, що воно ... стало зватися Руським морем. Морські походи на Царгород були для Русі річчю звичайною. Тризуб для київських князів був таким же природним характеризуючим ідейним знаком, як і для боспорян, і для кельтів» [5, с. 12].

У заключній частині «Походження київського тризуба» С. Шелухін через посилання на працю В. Латишева «Історія Боспорського царства», зазначає: «є багато вказівок, що правителі боспорського царства були зв'язані з Фракією (на Балк. півострові, де жили й кельти-галли) і з галатами (галлами, кельтами Малої Азії), які в III ст. перед Христом переселилися в Малу Азію з Галії (нині Франції)» [5, с. 44].

Переконливим є і його чергове звернення уваги читача до тієї частини класичної праці В. Латишева, де автор, розмірковуючи над походженням тризубів на боспорських монетах, приходять до дуже важливого висновку. Цей висновок Сергій Шелухін наводить у своїй праці: «Боспорская царская фамилия ... была связана узами родства с царями Фракии; поэтому, быть может, мы мало отступим от истины, предположив, что цари Боспора заимствовали свою генеалогію из Фракии ... В настоящее время все нумизматы согласны, что трезубец Посидона и Иракла, весьма часто изображавшіеся на монетах боспорских царей, служат символами происхождения их от Посидона (морські походи и морський торг) и Иракла» ... Боспоряни постачали в Грецію майже половину хліба, який туди привозився морем» [5, с. 44].

Як бачимо, надрукована під обкладинкою книжечки О. Пастернака та поруч із його текстами із спробою «відгадати значення тризуба» [7, сс. 451 – 454], праця Сергія Шелухіна містить створену ним власну концепцію щодо місця і часу походження праобразу українського тризуба. Ця концепція С. Шелухіна вказує на таласократичні етноси Середземного та Чорного морів (греків, македонців, фракійців та інших), як на винахідників такої унікальної сакральної цінності давньогрецької культури, як божественний атрибут – тризуб. Дослідник доводить, що впровадження тризуба у повсякденне релігійне життя суспільства Давньої Греції, забезпечило його визнання та величезне загальногромадянське значення як на території грецької метрополії, так і далеко за її межами, у тому числі і у Північному Причорномор'ї. Одним із яскравих проявів цього явища є зображення тризуба на монетах грецьких міст-держав протягом багатьох століть. Адже, як справедливо вказують сучасні дослідники [8, с. 109], монетне виробництво виступало своєрідним і важливим засобом тиражування соціально-політичних прокламацій світоглядних ідей давньогрецького суспільства, у тому числі і у варварському середовищі сусідніх етносів.

Визначальним в працях С. Шелухіна є те, що, випереджаючи час, він конкретно вказав на кельтів як на етнос, який, запозичивши з давньогрецької культури символ тризуба, розмістив його на власних монетах.

У 1935 р. Т. Скотинський надрукував у Львові популярну книжечку «Український: герб та прапор» [9], в якій виклав зібрані з різних джерел пояснення тризуба. В переліку використаних джерел він згадує працю О. Пастернака «Пояснения тризуба герба Великого Киевского Князя Володимира Святого». Визначаючи мету своєї праці автор зазначив, що «Із цим гербом треба нам докладно зазнайомитись, щоб ми знали, що він означає, звідки він узявся, щоб ми розуміли його значення» [9, с. 21]. З викладеного у роботі матеріалу видно, що автор запозичив і проілюстрував деякі ідеї з концепції С. Шелухіна. Погоджуючись із визначенням в ній напрямком основних культурно-історичних впливів, які сприяли формуванню образу знаку київських князів, Т. Скотинський пише: «Пояснити «тризуб» дуже допомагали цінні збірки старинних печаток ... і грошей і зокрема візантійських монет та грошей із грецьких колоній над Чорним морем і могутнього колись боспорського царства ... Вони вказали шлях, де шукати пояснення значення цього знаку. А шлях той указував на Царгород, на Візантію, з якою Україна, особливо після того, як прийняла християнство, була в дуже тісних культурних і політичних зносинах» [9, с. 23]. Розвиваючи ідеї С. Шелухіна, автор додає до тексту зображення монограм із золотих та мідних монет боспорських царів Фарсея та «Рускупораса І». На його думку, вони

фактично ідентичні, бо дуже схожі із знаком Володимира Святославича, хоча і мають простішу і виразнішу графічну мову [9, с. 24].

Разом з тим, Т. Скотинський сприймає лише «монограмний» зв'язок між монетами Боспорського царства та монетами київських князів. Він іронічно відноситься до, власне шелухінської, ідеї щодо тяглості знаку київського тризуба від античного символу морського бога Посейдона. «Тимто й не диво, що кому неznані були ці справи, — писав він, маючи на увазі можливу присутність грецького слова «ΒΑΣΙΛΕΥΣ» на монетах князя Володимира, — пояснював собі значення «тризуба» як міг. Ось, наприклад, одне з таких пояснень, що «тризуб» Володимира Великого це ніби ніщо інше, як тризуб грецького божка моря Посейдона. Казали, що Володимир Великий йшов часто морем на Візантію, тимто тризуб Посейдона зробив своїм гербом. Та ясно, що таке пояснення нікого не переконає» [9, сс. 26 — 27].

1937 р. у Празі виходить з друку праця Володимира Січинського «Український національний знак і прапор». На жаль, автори не мали змоги ознайомитися саме з цією ранньою роботою шановного автора. Та як свідчать пізніші праці В. Січинського [10, 11], він не дуже високо оцінив рівень розробки проблеми походження тризуба та новизну спільної праці О. Пастернака та С. Шелухіна. Згадує він її на початку роботи в огляді літератури, чомусь після того як похвалив М. Таубе (!), «заслугою котрого є зібрання великого матеріалу про тризуби» [11, с. 6]. Щодо праці О. Пастернака, а значить і концепції С. Шелухіна, то автор обмежився наступною фразою: «В українській новій літературі в 30-тих роках з'явилося дві брошури — Г. Скотинського (так в тексті — авт.) і О. Пастернака, спеціально присвячені тризубові, які, однак, використали лише частину опублікованого матеріалу» [11, с. 7]. Ця фраза автора свідчить, про те, що він, начебто, нічого нового і цікавого як дослідник проблеми походження українського тризуба у брошурі О. Пастернака не знайшов і, відповідно, не запозичив.

Але вивчення тексту роботи В. Січинського «Тризуб і прапор України» свідчить про протилежне. Весь четвертий розділ його праці «Генеза тризуба» є повтором основних положень концепції С. Шелухіна викладених нами вище.

Починає розділ В. Січинський цікавим авторським зізнанням щодо деякої неочікуваності появи в його праці сюжету про тризуб Посейдона. «Поза вищезгаданими припущеннями щодо походження тризуба українського типу, були ще думки пов'язати наш тризуб зі знаком «тріалії» грецького бога Посейдона. Але тому, що рисунок українського тризуба значно складніший і відмінний і не було відомо про переходову ланку від знака Посейдона до тризуба Володимира Великого, то цей здогад не знаходив особливого зацікавлення» [11, с. 30]. Але відкриття такої «переходової ланки» схоже змусило В. Січинського сприйняти ідею С. Шелухіна про тяглість київського тризуба від античності і включити до власних розробок матеріал про божественне значення тризуба у Давній Греції.

Зокрема, автор майже повторює тексти С. Шелухіна коли пише, що «Грецький бог моря Посейдон (у римлян — Нептун), якого Гомер називає земледержавцем, малював і різбив зі скіпетром, що мав форму довгої палиці, яка закінчувалася трьома зубцями («тріалія») і первісно означала спис (гарпун, гак) для вилову дельфінів і тунців.

Знак Посейдона з'явився в Греції, правдоподібно, в пізньомінойську добу XX — VIII стол. до Христа, коли за почином Гомера почала усталюватися мітологія богів. Як відомо, в Греції і Римі відображали з «тріалією» Зевса, Посейдона, Нептуна та інших богів. Наприклад, жінку Посейдона Амфітріту і доньку Про-

зерпину, що була жінкою підземного бога Гадеса. Але знак тріалії був найбільше властивий культові Посейдона» [11, с. 31].

Оповідючи про культ Посейдона у Греції, автор зазначає, що його «тріалія» «була символом влади і могутності над водами, просторами і стихіями, як охорона мореплавців ... перед небезпекою. Посейдон дотиком тризуба проганяв вітри, спиняв хвилі, приборкував гігантів, викликав землетруси, видобував зі скель джерела. Посейдон персоніфікував собою творчу силу природи і був покровителем усіх родів ... в середині Греції. Посейдону поклонялися як богові води, рік, озер, джерел і пов'язаної з тим родючості землі» [11, с. 31].

Не посилаючись на працю С. Шелухіна, але творчо використавши його концепцію щодо місця і часу походження праобразу українського тризуба та шляху його у Боспорське царство, а зрештою і у Київську Русь, В. Січинський зробив власний вагомий внесок у її розвиток. Зокрема, йому вдалося знайти, як він сам називав, «переходову ланку» від знаку Посейдона до тризуба Володимира Великого. Автор побачив її на монеті IV — III ст. до н. е. із грецького міста Прієни в Малій Азії. Як він пише, ця монета має зображення знаку, наближеного до знаку бога Посейдона, але зі значними і незвичними змінами у порівнянні з традиційним зображенням знаку. Ці відмінності Січинський побачив у тому, що «два бічні зуби в знаку на монеті, з'єднані з середнім зубом орнаментальним завитком у формі латинської літери S, симетрично розставлені з обох боків. Крім того, продовження середнього зуба в долішній частині має петлю» [11, с. 30, рис. 54].

Характеризуючи зображення посеїдонівського тризуба на монетах Боспорського царства, В. Січинський повідомляє, що «таких монет відомо не менше п'яти різновидів, що походять з Керчі (грецька Пантикапея) у Криму, з I — IV ст. по Христі ... На них тризуб рисувався звичайно поруч портретів царів. В одному випадку посеїдонівський тризуб уміщено посередині одного боку монети, з написом «ΠΑΝΤΙΚΑ» [11, с. 36].

Один із головних висновків праці В. Січинського, з досліджуваної проблеми, полягає у наступному: «В питання генези українського тризуба, серед всіх перерахованих пам'яток, все таки виключне значіння має прієнська монета. Вона становить переходове звено від звичайного знаку Посейдона до емблематичного знаку на монеті. На прієнській монеті тризуб зовсім втрачає вигляд званої посеїдонової «тріалії», він не має продовгастої форми, композиційно вписується у форму кола і так більше відповідає знаку монети. Крім того, дістає різні додатки, що мали очевидно символічне значення. Це відноситься до двох симетричних завитків, що з'єднують бічні зуби з середнім ... Середня палиця, що в посеїдоновому тризубі завжди довга, тут зовсім коротка та має з двох боків додатки у формі двох перстенів. Ці останні зустрічаються у деяких посеїдонових тризубах і знані на понтійських монетах ... Ці завитки чи перстені на середньому стовбурі, пояснюють, як символ вічної дороги, безконечного життя.

Згадані додатки прієнського тризуба зовсім відповідають подібним елементам українського тризуба. Звичайно стиль завитків і долішньої петлі прієнського тризуба заховує строгі і спокійні класичні форми. Знов же наш тризуб, під впливом візантійського стилю, приймає складнішу форму в дусі візантійської плетінки чи арабески» [11, сс. 38 — 39].

1940 р. Б. О. Рибakov опублікував роботу «Знаки власності у княжому господарстві Київської Русі в X — XII ст.». На відміну від попереднього автора дослідник не шукає типологічних зв'язків між княжими знаками та подібними ним

аналогічними зображеннями у попередніх монетних системах. Але торкаючись питання походження накреслень і прототипів монетних знаків Київської Русі Б. Рибаків зазначав, що якщо підбирати формальні аналогії княжим знакам, то кількість прототипів можна ще збільшити. Дуже близьким за накресленням до знаку київських князів є, на його думку, знак на монетах Спартокидів і дуже цікаві боспорські царські знаки II — III ст. н. е. (знак Савромата II та ін.). «Можливо, що в останньому випадку аналогія не лише формальна. Навіть не дуже близькі до придніпровських знаків X — XI ст., але за своїм значенням, за походженням і за використанням боспорські знаки багато у чому нагадують дніпровські знаки. Ці знаки ... знаходяться на кам'яних плитах серед грецького тексту, на монетах, на коштовних речах царського і кінського вбрання (поясні бляшки, пряжки, вудила). Деякі знаки повторюються кілька разів». Б. Рибаків погоджується з думкою дослідників цих знаків: «Порівнюючи різновиди таких царських знаків за усталеності їх загальної схеми, можна погодитись із думкою ... про те, що в основі своїй знак належав всій династії, що царювала на Боспорі протягом кількох століть. Це саме підтверджує і сталість знаків на монетах» [12, с. 233]. Б. Рибаків стверджував, що наведені висновки майже цілком можуть бути віднесені і «до системи княжих знаків Київської Русі. Таким чином, — писав він, — перед нами два паралельних (за змістом) явища, розділені сімома століттями. Генетичного зв'язку, за відсутністю проміжних елементів, намітити неможливо, а семантичний присутній. І там і тут ці знаки є належністю пануючого роду, династії, і там і тут вони видозмінюються, зберігаючи загальну схему, і там і тут вони співіснують з фонемною писемністю на правах пережитку більш ранніх форм писемності, що збереглися» [12, сс. 233 — 234].

Значною подією у вивченні походження та значення давньокиївських знаків стала поява у 1975 р. праці В. Драчука «Системи знаків Північного Причорномор'я» [13]. І хоча вона, в основному була присвячена тамгоподібним знакам північнопонтійської периферії античного світу перших століть нашої ери, робота викликала жвавий інтерес у суспільстві. Адже в ній, вперше за повоєнні роки, український науковець торкнувся теми походження «знаків Рюриковичів» або «триденсів», як він обережно називає символи тризубів.

«Чому саме триденс був узятий в якості своєрідного царського герба, — писав, в розвиток концепції С. Шелухіна, В. Драчук, — пояснюється легендарною генеалогією царів Боспора, які нібито походили від Геракла і Євмолпа, сина Посейдона ... На ранніх зразках (монет — авт.) триденс зустрічається в поєднанні іноді з дельфіном, іноді з палицею Геракла і шкурою лева» [13, с. 63]. Автор наводить цікаву думку Д. Шелова, щодо того, що «триденс укорінився на Боспорі у якості загальнодержавного символу правлячих царів під впливом типології монет Лисимаха візантійського карбування ... для нас важливий факт, підкреслений Д. Б. Шеловим: головний сенс випуску золотих спартокидовських статерів з їх відмінною рисою — триденсом — підтвердження права карбування монет, яким володіли всі елліністичні династії і, реалізація якого була необхідна боспорським правителям для затвердження своєї царської гідності ... З тих часів завжди, коли царі Боспору бажали вказати на приналежність будь-чого правлячим боспорським династіям, на їх пріоритет і т. ін., вони ставили традиційну емблему — триденс» [13, с. 63].

Одним із головних авторських висновків, є наступний: «праісторію «знаків Рюриковичів» ... можна шукати серед знаків Північного Причорномор'я римсько-

го часу і тамгоподібних зображень на ранньосередньовічних виробах ... найбільш повно описаних Б. О. Рибаківим» [13, с. 91].

На підставі глибокого аналізу праць О. В. Орешникова, Б. О. Рибаків, В. Л. Яніна та інших багатьох авторитетних вчених В. Драчук склав таблицю «Знаки Рюриковичів» [13, с. 150, табл. XXI]. Вона, як і вся його фундаментальна праця, на багато років стала основою для наступних поколінь дослідників витоків української національної символіки.

Зазначимо, що відомий фахівець В. О. Анохін, характеризуючи монетну справу Боспорського царства, зауважував, що важливою стороною у її дослідженні «є послідовно проведене зіставлення нумізматичних дат з історичною хронологією Боспору, яке дає можливість глибше зрозуміти суть змін, що відбувалися в монетній справі. Якщо не брати до уваги металевий зміст ... то найважливішою якістю монети була її роль як політичного документа. Це змушувало шукати в монетах відображення політичних подій ... Спорадична поява більшості знаків на монетах протягом сотень років не залишає сумніву в тому, що за ними ховаються саме храми (або фіази), а не приватні особи. Існуюча в даний час думка про те, що знаки символізували міфічних предків боспорських царів, Евмолпа і Посейдона (палиця і тризуб) ... не може бути прийнятою через частковості пояснення і нестійність вживання всіх знаків, в тому числі і згаданих» [14, с. 135].

Сучасний дослідник М. Чореф, вивчивши присутність дифферента у вигляді тризуба на боспорських монетах часів «скіфських війн», атрибутував його як «емісійний символ монетних дворів елінських поселень, богами-покровителями яких були Посейдон і Геракл» [15, с. 180]. Він вважає, що ці поселення не були полісами, а представляли собою царські фортеці — центри стратегій, які слугували опорними пунктами Мітрідатидів на землях їх царства за межами Таврики — десь на східному березі Азовського моря (Ілурат, Кесарія-Гермонасса і Феодосія)» [15, сс. 180 — 181].

М. Чорефу належить і новітня дешифровка відомої «тризубоподібної» монограми «BAE» на реверсах монет Боспору, якою проілюстрував свою працю Т. Скотинський [9, с. 24, ч.1]. М. Чореф прочитав монограму як — «Полемона, царя благочестивого», тобто царя Полемона I, що правив на Боспорі на рубежі н. е. [16, с. 135].

Викладений вище матеріал спонукав авторів поставити за мету актуалізування концепції Сергія Шелухіна про час і місце походження сакрального знаку у вигляді тризуба та визначення можливих історичних обставин і шляхів його руху на землі Руси-України. Поставлена мета зумовила необхідність вивчення питання наявності сучасної джерельної бази нумізматичних матеріалів стосовно досліджуваної теми. Для реалізації цього нами було залучено як наукові публікації про новітні археологічні знахідки, так і сучасні технічні можливості інтернету. Це значно розширило пошукові можливості для виявлення та вивчення найновітніших нумізматичних артефактів. Використано як сайти із науковими каталогами, так і комерційні сайти з каталогами міжнародних нумізматичних аукціонів, що дозволило значно збільшити кількість залучених для вивчення монет.

З'ясовано, що зображення символу тризуба разом із богом морів і водного світу Посейдоном з'являється на монетах Давньої Греції одночасно з їх винайденням, але не пізніше VI ст. до н. е. На думку В. Латиш зображення реально існуючих предметів розміщених на античних монетах у якості емблем того чи іншого грецького міста «відігравали роль своєрідного герба» [17].

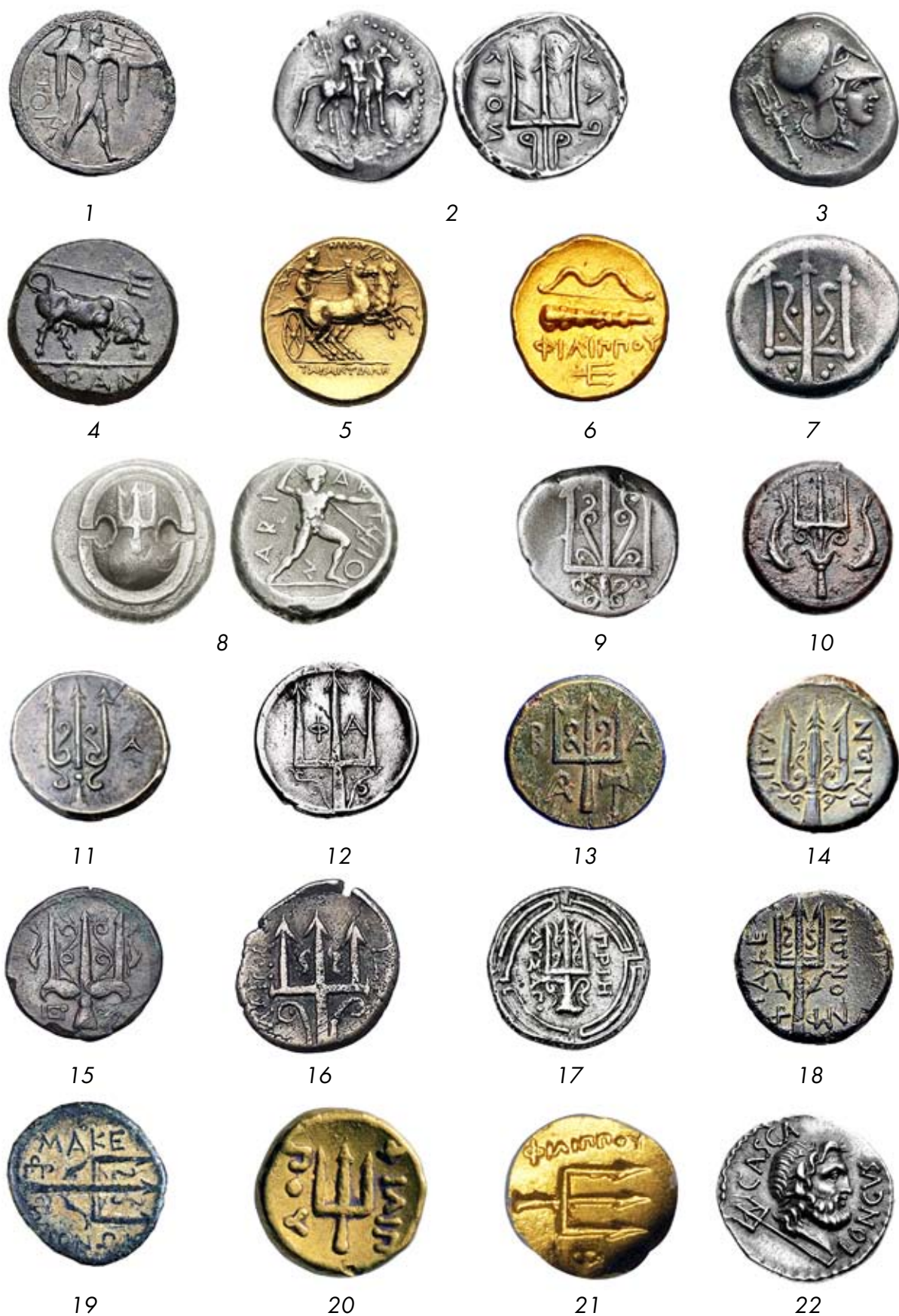

Рис. 1

Сучасні фахівці вважають, що «образ морського владики на давньогрецьких монетах, незважаючи на популярність його культу в Елладі, не був широко розповсюджений. Зображений він на монетах лише 72 міст, а в римський час кількість таких міст стає ще меншою. Іконографія повелителя морської стихії не дуже різноманітна: це або голова зрілого чоловіка з хвилястою бородою і вусами (наприклад, на македонських тетрадрахмах часу Антігона Досона), або бог, який стоїть, спираючись на тризуб або замахується ним (Македонія, срібні тетрадрахми Деметрія I Поліоркета). Зрозуміло, зустрічаються й інші варіанти, але рідше: Посейдон що сидить на скелі (срібна тетрадрахма з Візантія, Фракія), Посейдон, що спирається на скелю (Македонія, срібні тетрадрахми Деметрія I Поліоркета) або прору, Посейдон в колісниці, запряжений тритонами (мідна монета часу імператора Доміціана), що сидить на гіпокампі (Мезія, Кізік)» [18, сс. 254 — 257].

Вважається, що перші монети із зображенням бога Посейдона були виготовлені у грецькій колонії Посидонії на південному узбережжі Італії (нині Пестум). Саме тут було викарбувано у 540 — 500 рр. до н. е. статер, на якому Посейдона зображено у вигляді крокуючого могутнього чоловіка зрілого віку з довгим волоссям і бородою та з накинутою на плечі хламідом. В занесеній для удару правиці він тримає тризуб (рис. 1, 1) [19]. На цій ранній монеті бачимо у зображенні тризуба незвичне подовження бічних зубців нижче його основи та вигнутість їх назовні. Не виключено, що на ній зображено культову скульптуру Посейдона у головному храмі цього присвяченого йому ж міста.

Можемо зробити припущення, що монети із зображеннями на аверсі Посейдона із тризубом в руці у складних композиціях, у яких бог гарцює на колісниці по морю або стоїть чи сидить в різних позах в оточенні різних священних предметів — корабельної прори, аплюстра, якоря, або священних тварин: дельфіна, коня і бика, з'являються одночасно із зображенням на їх реверсі верхівки головного атрибуту цього бога — тризуба. Прикладом такої монети є рідкісний статер карбований на острові Крит у IV — III ст. до н. е. (рис. 1, 2) [20]. На його аверсі Посейдона зображено таким, що стоїть утримуючи лівою рукою коня, а правицею — тризуб на держаку. На реверсі викарбувано лише верхівку тризуба або його «голову», як часто називають таке зображення нумізмати.

Саме такі монети із знаком бога Посейдона вміщеним на всю їх площину є головними предметами нашого дослідження. Складена нами таблиця (рис. 1) дає далеко не повне, але достатнє уявлення про існування значного масиву різних за кількома типами зображень тризубих символів. Їх відмінності у деталях пояснюються появою зображень на монетах в різних регіонах Давньої Греції, у різний час та за різних обставин, викликаних особливостями релігійного життя та місцевих культів, пов'язаних із поклонінням Посейдону.

Встановивши єдність та відмінність специфічних за формою різноманітних елементів зображень тризубів на монетах Давньої Греції, автори поділили їх на типи. Критерієм типології ми вважаємо зображення базової горизонтальної основи символу та її співвідношення із зубцями.

На критському статері (рис. 1, 2) [20] зображено класичну верхівку тризуба першого типу із горизонтальною основою та перпендикулярно розташованими по відношенню до неї зубцями. Зубці, як центральний, так і бокові, що трохи вигнуті назовні, мають подвійні остриці. Нижня частина під основою симетрично прикрашена з боків Р-подібними деталями із крапками у заовалених частинах, які додають зображенню монументальності.

В більшості грецьких міст переважало карбування на монетах тризуба із прямокутною формою в основі. Такими є зображення тризубів на монетах IV ст. до н. е. міст: Візантіона (рис. 1, 7) [21], (рис. 1, 9) [22], Беотії (рис. 1, 8) [23], Мессани (рис. 1, 10) [24]; IV — III ст. до н. е. Криту (рис. 1, 12) [25] і Македонії (рис. 1, 13) [26]; II — I ст. до н. е. Галікарнасу (рис. 1, 16) [27]; III — II ст. до н. е. Прієни (рис. 1, 17) [28], міст Македонії; IV ст. до н. е. Пелли (рис. 1, 20, 21) [29] та II ст. до н. е. Амфіополіса (рис. 1, 18) [30], (рис. 1, 19) [31].

Тризуби всіх типів зображувалися деталізовано та ускладнювалися додатковими елементами. Так, символи на монетах Візантіона мають загострення на кінцівках зубців у вигляді трикутників, а внутрішній простір тризуба заповнено на монетах початку IV ст. до н. е. змієподібними елементами та крапками (рис. 1, 7). Змієподібні елементи на цих монетах, поєднуючи центральну частину основи із верхами бічних зубців, створюють образ тризуба, який різьчить наближає його до тризубих княжих знаків часів Київської Русі [21]. Пізніше тризуби на монетах Візантіона декоруються ще більше — орнаментом із рослинних паростків і не лише всередині, а й нижче базової частини, вздовж втулки (рис. 1, 9) [2].

Так само багато декоруються тризуби на монетах Мессани. Простір між зубцями тризуба на них заповнено рослинним орнаментом у вигляді двох пальмет. Між горизонтальною основою і втулкою на держаку вміщено елемент у вигляді кулі із бутоном квітки, з якого піднімаються вгору та завершуються спіралями два паростки. З боків тризуба зображено двох дельфінів, які пливають вниз (рис. 1, 10) [24].

В тризубі на монеті карійського Галікарнасу II — I ст. до н. е. основа для вкорочених зубців зображена ширше ніж в інших символах цього типу. Вона виходить за межі розташування крайніх зубців і має на кінцях маленькі остриці вгору і вниз. Між зубцями — маленькі декоративні зображення двох дельфінчиків. Від нижнього краю держака вгору піднімаються і завершуються спіралями рослинні пагінці (рис. 1, 16) [27].

На ранніх монетах Македонії, Апулії, Фессалії, розміщувався тризуб першого типу в спрощеному вигляді у численних композиціях разом із стоячим або сидячим Посейдоном, поруч із левом або биком [32], під колісницею [33], разом із палицею та луком Геракла (рис. 1, 6) [34]. На монетах македонського міста Пелла IV ст. до н. е. тризуб карбується і вертикально і горизонтально (рис. 1, 20, 21) [29]. На македонській монеті 306 — 283 рр. до н. е. нижче тризуба і праворуч від втулки зображено лабрис, а між зубцями — рослинні паростки (рис. 1, 13) [26].

Пізніше у II ст. до н. е. у македонському місті Амфіополіс горизонтальна основа тризуба зображується подвійною лінією, а між зубцями з'являються симетричні S-подібні елементи. Втулка зображується більшою за верхню частину символу і біля неї вгорі вміщено дві фігури дельфінів (рис. 1, 18) [30]. Як і у IV ст. до н. е. у II ст. до н. е. на македонських монетах тризуб карбувався як вертикально, так і горизонтально (рис. 1, 19) [31].

Тризуб викарбований на монеті іонійського міста Прієна III — II ст. до н. е. вміщено в коло з меандрового орнаменту. Зубці вертикального прієнського божественного знаку трохи подовжені, а між ними розташовано пагінці рослинного орнаменту. Вони перевищують у висоту бічні зубці. Втулка розміщена у нижній частині тризуба перетворена на своєрідну підставку у вигляді вазона, з якого проростають вгору, в боки і вниз рослинні пагінці (рис. 1, 17) [35]. Одночасно карбуються монети, на яких тризуб розміщено горизонтально.

Тризуб на чисельних монетах IV ст. до н. е. Коринфу, який ми виділяємо у другий тип, характеризується відсутністю горизонтальної основи. У тризубів цього типу своєрідну основу символу утворюють бокові зубці, які в своїх нижніх частинах загинаються в середину. Потоньшуючись вони піднімаються вгору і утворюють симетричне декорування їх внутрішнього простору. Декоративні елементи опущені також від основи знаку вниз, вздовж втулки (рис. 1, 11) [36]. Подібний тризуб присутній і на коринфській монеті 415 р. до н. е. поруч із зображенням богині Афіни (рис. 1, 3) [37].

До коринфського типу належать і тризуби на монетах сицилійського міста Ліпарі IV — III ст. до н. е. В них так само бокові зубці в нижніх частинах загинаються в центр і продовжуються тонкими рослинними паростками у міжзубцевому просторі. На верхніх кінцях зубців таких тризубів влаштовані подвійні остриці. Середній зуб потовщений у центральній частині, а внизу завершується невеличкою плескатою основою, якою переходить у втулку. Розширена у нижній частині втулка тризуба у верхній частині прикрашена рослинним орнаментом (рис. 1, 14) [38].

До третього типу зображень тризубів на античних монетах віднесені монети Сіракуз III ст. до н. е. (рис. 1, 15) [39]. В основу знаку в них покладено два об'ємних і горизонтально розташованих листоподібних елементи орнаменту у вигляді «індійського огірка» із загостреними кінцями опущеними донизу. Міжзубцевий простір на всю висоту тризуба прикрашений рослинним орнаментом. Втулка, яка розташована під основою, завжди розширена донизу і часто декорована рослинним бутоноподібним елементом. З боків тризуб сіракузького типу завжди супроводжують дві симетричні фігурки дельфінів.

Антична традиція використання божественного символу Посейдона, а пізніше Нептуна, була поширена у всьому басейні Середземного моря у тому числі у Римі (рис. 1, 22) [40].

Простежується вона і у середовищі кельтів або галлів, які мали як військові, так і торговельні стосунки із античним світом і були добре обізнані із зручними грецькими монетними системами. Тож, починаючи з III ст. до н. е., коли зростання могутності кельтів у період найбільшого економічного розквіту та розвитку торгівлі викликало необхідність у власних монетах, вони почали їх карбувати. Це були перші «варварські» монети у Галлії та в Середній Європі взагалі. Появі власних монет у галлів сприяло розташування у Нарбонській Галлії в південній Франції грецької колонії Марсилії. Взірцем кельтським монетам слугував, зокрема, золотий статер Олександра Македонського 336 — 323 рр. до н. е. із зображенням на реверсі богині перемоги Ніки із лавровим вінком у правиці і тризубом першого типу під нею (рис. 2, 1) [41; 42, сс. 131 — 132, рис. 31, 1]. Використовувалися і інші сюжети із тризубами запозиченими зі статерів Олександра III Великого. Так на реверсі золотої кельтської монети III — II ст. до н. е. із Західної Франції, яка імітує статер македонського царя Філіпа II такого самого типу, тризуб зображений попереду і під кіньми колісниці, що мчить (рис. 2, 2) [43].

Прикладами зображень тризубів на статерах східних кельтів є варварські імітації зображень богині Афіни із Нікою на руці з монет Олександра Великого і Лісімаха. На цих монетах тризуби із держакон зображені горизонтально в нижній частині композиції реверса (рис. 2, 3) [44], (рис. 2, 4) [45].

Особливе значення для нашої праці має відкриття останнім часом на території Болгарії якісно нових артефактів кельтської нумізматики із зображеннями три-

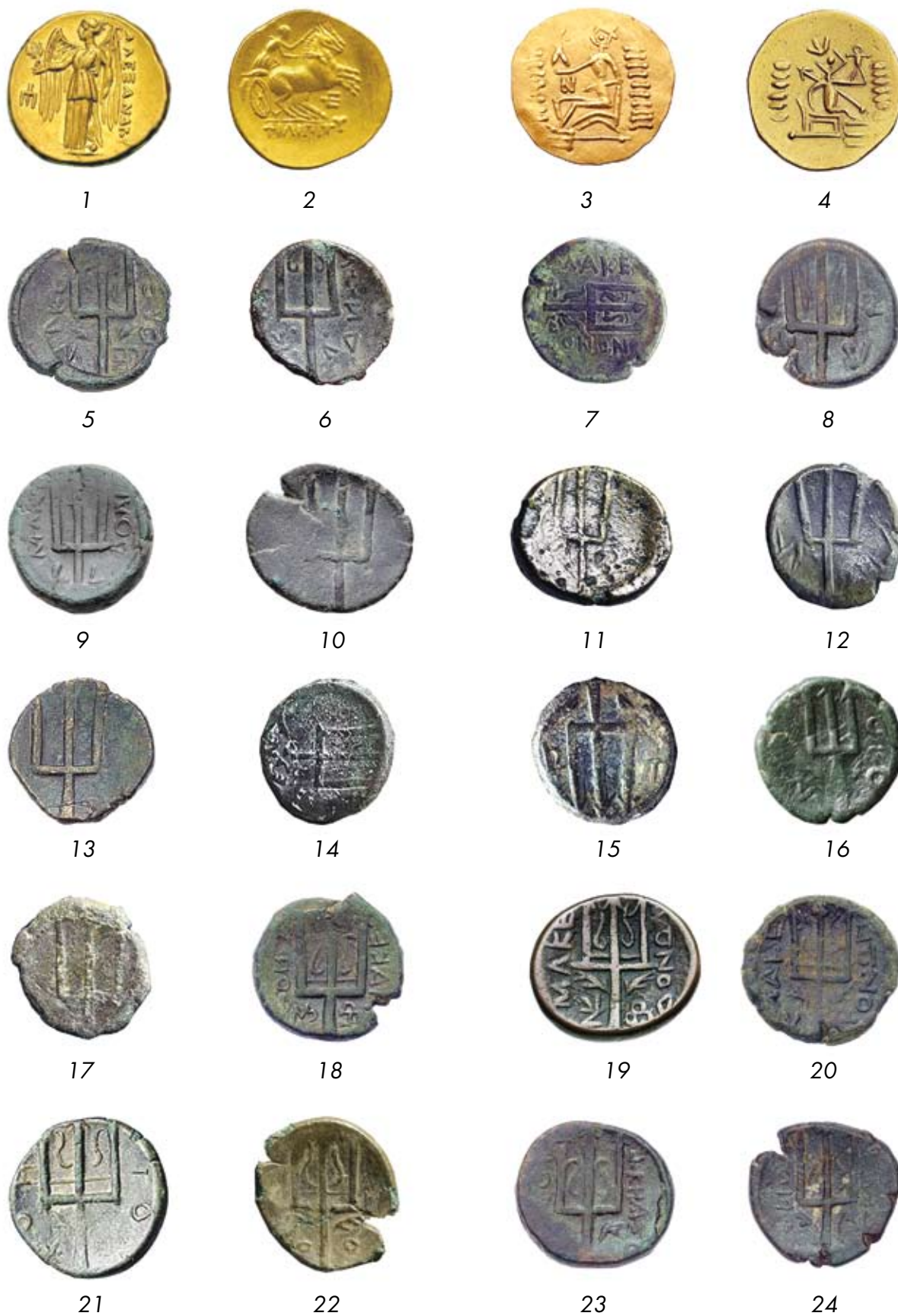

Рис. 2

зубів. Болгарський вчений Є. Паунов у своїй дисертації «Від Койни до Романітів: нумізматичні свідчення римської експансії і розселення у Болгарії в давнину (Мезія і Фракія, близько 146 р. до н. е. — 98/117 р. н. е.)», виділив спеціальний підрозділ «Кельтські імітації Македонських бронзових монет (типу тризуб / Стримон)» [46, сс. 191 — 192]. Ці монети мають на аверсі стилізоване зображення голови річкового бога Стримона, а на реверсі — тризуба. Автор зазначає, що карбувалися вони кельтами у південно-західних областях Фракії на кордоні із Македонією. Але найцікавіше у цих монетах полягає у тому, що більшість з них були виготовлені не звичайним шляхом із заготовок, а перекарбовані із захоплених македонських бронзових монет кінця III — II ст. до н. е. Встановлено, зокрема, вторинне використання монет Фессалоніки, Амфіполіса та Пелли, або македонських «автономних» випусків, більшість з яких датована періодом близько 187 — 50 рр. до н. е. для виготовлення цих імітацій. Лише єдиний тип карбувався, імітуючи Македонський оригінал часів Філіпа V і Персея (рис. 1, 18, 19).

Болгарський дослідник І. Прокопов пов'язав карбування цих монет із кельтським племенем бастарнів, воюючи якого служили найманцями останнім македонським королям Філіпу V і Персею на кордоні між Фракією та Македонією [47, с. 372]. Але незалежно від того хто був емітентом цих монет, виробництво загальноприйнятого бронзового карбування свідчить про добре розвинену ринкову економіку та державну організацію. Розташована у південно-західній частині території сучасної Болгарії Кельтська держава створила і підтримувала добре керовану грошову систему. На думку Мак Гонгала, слід враховувати історичний контекст, в якому були виготовлені ці монети — під час запеклої боротьби між «варварами» і Римською імперією. Із психологічної точки зору той факт, що кельтське населення у Фракії намагалося карбувати римські / елліністичні монети, є чітким політичним затвердженням — відмовою від образів зображених на оригіналах, і, як наслідок, «класичної» культури, яка їх створила.

Окрім тисяч випадкових знахідок та невеликих скарбів, у горах Західних Родопів в долині річки Струма (Стримон) було зареєстровано 8 великих скарбів таких монет у містах Гоше Делчев, Банско, Елешниця, Разлог, Белиця, Якорука і Огняново [48]. Відомі і інші знахідки подібних скарбів, до розгляду яких автори планують повернутися у наступних працях.

Кельтські монети, представлені на рисунку 2 під №№ 5 — 24 [49 — 68], походять головним чином з південно-західних гірських територій сучасної Болгарії. Фракійські кельти карбували на своїх монетах переважно запозичений з античних монет тризуб першого типу. Нагадаємо, що для цього типу тризуба характерним є перпендикулярне співвідношення основи і зубців. Окремі взірці зображень тризубів на кельтських монетах мають відхилення бічних зубців назовні або в середину. Тризуби інколи зображено горизонтально або зубцями вниз, а часто взагалі під будь-яким кутом.

Алекс Маллой виділяє вісім підтипів цих зображень тризубів на бронзових кельтських монетах: А, В, С, Е, F, G і H [69]. В поле зору авторів потрапили взірці перших трьох підтипів — А, В і С. Для підтипу «А» характерною є наявність у полі між зубцями двох симетричних S-подібних фігур, які інколи нагадують дельфінів. На рисунку 2 монет цього підтипу три (рис. 2, 6, 7, 23) [50; 51 і 61]. Монет підтипу «В», до якого віднесено зображення тризубів без будь-яких додатків виключаючи текстові легенди, у разі їх наявності, вміщено одинадцять (рис. 2, 5, 8 — 17) [49; 52 — 61]. Тризуб підтипу «С» відрізняється від монетного символу підтипу «А»

Рис. 3

тим, що у його нижній частині вище основи вміщено ще одну горизонтальну лінію. В наведеному рисунку 2 цей підтип представлено шістьма екземплярами (рис. 2, 18 – 22, 24) [62 – 66, 68].

Розглядаючи у праці «Кельтська «держава» у Фракії та її можливі зв'язки з Північним Причорномор'ям у III ст. до н. е.» Г. Казакевич аналізує археологічні пам'ятки та писемні джерела, які вказують на сталі економічні та політичні стосунки між Боспорським царством та кельто-фракійськими політичними центрами. Він робить висновок, щодо того, що високий політичний статус кельтів у Фракії «сприяв встановленню ними матримоніальних зв'язків з місцевою знаттю й поширенню у середовищі останньої нових форм військової культури та соціальної ідентичності. Певною мірою до політичної та культурної орбіти кельтів у Фракії було втягнене й Північне Причорномор'я ...» [70, с. 10].

Ще ґрунтовніше проблема присутності кельтів у античний і римський час на території України в Криму та Приазов'ї розглядається у праці Мак Гонгала «Кельто-скіфи і кельтизація в Україні та Північному Причорномор'ї». Автор вважає, що не дивлячись на неодноразові переселення-повернення кельтів і, зокрема, бастарнів у пізньоримський час у Фракію кельто-скіфське населення, яке залишалося на землях України «брало участь в складному етногенезі ранньосередньовічних народів, в тому числі слов'ян» [71, с. 56].

Саме із потужними впливами фракійсько-кельтського чинника на створення Боспорського царства і варто, на думку авторів, розглядати присутність на його монетах тризубих знаків. Вивчення архіву каталогу монет Боспорського царства у кількості 26 915 артефактів на сайті «Монети Боспору» дозволили з'ясувати наступне. Від кінця III ст. до н. е. до середини IV ст. н. е. у Криму викарбовано більше 142 типів золотих, срібних та мідних монет із зображеннями тризуба. 21 монетний тип з цих монет, карбованих головним чином у Пантикапеї, представлено на рисунку 3. Загальна кількість монет Боспору із зображеннями тризуба, які дійшли до нашого часу, складає, згідно вказаного каталогу, 2376 екземплярів.

Дослідження монет Боспорського царства із зображеннями тризуба свідчить про їх своєрідну іконографію та її зміни у часі. На початковому етапі у III – II ст. до н. е. продовжувалась традиція Давньої Греції розміщувати на аверсі профіль голови бородатого бога Посейдона із тризубом на плечі (рис. 3, 7) [72], (рис. 3, 11) [73], або розташовувати символ тризуба під зображенням богині Афіни, як на карбованих у Пантикапеї копійованих із фракійських та візантійських посмертних золотих статерах царя Лісімаха (рис. 3, 1) [74], (рис. 3, 2) [75] золотих статерах архонта Гегіенонта (рис. 3, 3) [76]. Нижче верхівки тризуба, вздовж його держака традиційно вміщено двох дельфінів. Так само горизонтально і з дельфінами розміщено тризуб і на пантикапейських статерах царів Перісада III, Перісада IV, Перісада V (рис. 3, 4) [77]. Своєрідними репліками на описані вище кельтські монети є мідні діхалки із крупними зображеннями горизонтальних тризубів карбовані у 200 – 150 рр. до н. е. у Пантикапеї (рис. 3, 5) [78], (рис. 3, 6) [79].

Пізніше у I ст. до н. е. – I ст. н. е. виникають місцеві самобутні монетні композиції. Так, на монеті царя Асандра, тризуб карбований вертикально разом ще з одним посеїдонівським атрибутутом – носовою частиною корабля (рис. 3, 8) [80]. Вертикальне зображення тризуба включене у складну композицію створену із горита з луком та палиці зі шкурою лева, які символізують Геракла на реверсі монети царя Мітрідата VIII (рис. 3, 12) [81]. Дельфін із тризубом на аверсі монети

царя Палемона I (рис. 3, 9) [82], поєднався із його тризубовидною монограмою «BAE» на реверсі. Ця монограма займає все поле реверса монети і дійсно своєю графікою вказує на зв'язок із сакральним символом тризуба (рис. 3, 10) [83]. На окремих монетах зустрічаються зображення боспорських царів, що нагадують фігури бога Посейдона. Адже зображені вони стоячими на повний зріст і з божественним тризубом як на реверсі монети царя Савромата II. Бюст царя в профіль викарбовано на аверсі, а на реверсі — він стоїть із палицею Геракла у правій руці і з тризубом Посейдона у лівій. Держак тризуба на цій монеті закінчується внизу наконечником списа. Позаду царя і праворуч від нього стоїть Ніка, яка увінчує його вінком (рис. 3, 14) [84].

У 90-х рр. I ст. н. е. спостерігається початок нового етапу карбування монет Боспорського царства із тризубом. Він характеризується виробленням своєрідного сталого еталону. Це простежується у високохудожніх та якісних зображеннях та однотипному розміщенні тризуба перед обличчями римських імператорів або боспорських царів. Монети цього типу карбували царі Ріскупорід I, Савромат I, Котис II, Реметалк, Євпатор, Савромат II, Ріскупорід II, Котис III, Ріскупорід IV, Савромат IV, Фофорс, Ріскупорід V. Раннім взірцем таких зображень є аверс сестерція царя Ріскупоріда I на якому поруч із царським профілем зображені тризуб і палиця (рис. 3, 13) [85]. Також високоякісні монети цього типу представлені грошима царів Савромата II (рис. 3, 15) [86] (рис. 3, 16) [87], Ріскупоріда II (рис. 3, 17) [88], (рис. 3, 18) [89], Котиса (рис. 3, 19) [90].

Загалом монети Боспору цього типу карбувалися аж до 50-х років III ст. н. е. Але від часів царя Ріскупоріда IV на пізньому етапі монетної справи царства спостерігається занепад якості зображень. Зокрема, це проявляється у спрощенні зображень царів та імператорів аж до примітивізму, що і спостерігається на статерах царів Ріскупоріда IV (рис. 3, 20) [91], (рис. 3, 21) [92], (рис. 3, 23) [94], Фофорса (рис. 3, 22) [93], Ріскупоріда V (рис. 3, 24) [95].

На завершення, повернемося до наведених вище міркувань Б. Рибаківа, висловлених ще у 1940 р. щодо присутності тризубців на монетах Боспорського царства. Нагадаємо, що вбачаючи аналогічність у сталості знакової системи «династії, яка царювала на Боспорі протягом кількох століть» і «системи княжих знаків Київської Русі», він зазначав «перед нами два паралельних (за змістом) явища». При цьому Б. Рибаків зауважував, що «Генетичного зв'язку, за відсутністю проміжних елементів, намітити неможливо, а семантичний присутній» [12, сс. 233 — 234].

Сучасна історична наука переконливо доводить, що в етногенезі українського народу спостерігається потужна фракійська і кельтська присутність. Праці С. Наливайка [96, сс. 219 — 222], Л. Залізняка [97, с. 11], Г. Казакевича [98], Б. Мак Гонгала [71] та інших дослідників не залишають жодних сумнівів у генетичній складовій цих етносів в етногенезі населення українських територій як в античний час, так і у ранньому середньовіччі. Тобто, фактор відсутності «проміжних елементів», який заважав Б. Рибаківу встановити генетичний зв'язок між монетними знаками Боспорського царства та Київської Русі, станом на сьогодні зник.

На думку авторів, викладений вище матеріал свідчить про наявну семантичну та генетичну єдність виникнення та тягlosti у часі сакрального знаку у вигляді тризуба. Це означає, що монети Давньої Греції, Боспорського царства і Фракійсько-Кельтської «держави» в подальшому мають братися до уваги у якості важливого джерела для написання праісторії українського тризуба.

Бібліографія

1. Б. и Ч. [Болсуновский К. и Чернев Н.]. Заметка о загадочной фигуре на монетах великого княжества Киевского. — Киев: Типография В. И. Завадского, 1889. — 10 с., илл.; Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде в г. Чернигове. — Киев, 1908. — С. 3, 4, 6.
2. Таубе М. А. [Изложение доклада о древнейшей русской великокняжеской эмблеме, прочитанного на заседании Украинского Научного общества в Берлине 20 января 1928 г.]. — Тризуб, Париж, 1928. — № 6. — С. 15.
3. Таубе М. А. Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого // Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову, 1859 — 1929. — Прага, 1929. — С. 117 — 135.
4. Шелухин С. Українські тризуб, жовтоблакитний прапор і козацькі уси та чуприна. Рукопис статті 1928 р. // ЦДАВО України, Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна. — ф. 3695, оп. 1.
5. Шелухін С. Переднє слово // Пастернак О. Пояснення тризуба герба Великого Киевского Князя Володимира Святого. — Мукачів: Накладом «учительської громади» в Ужгороді. Книгопечатня «Некудаг», 1934. — С. 3 — 14.
6. Пастернак О. Пояснення тризуба герба Великого Киевского Князя Володимира Святого. Переднє слово написав проф. С. Шелухин. — Мукачів: Накладом «учительської громади» в Ужгороді. Книгопечатня «Некудаг», 1934. — 44 с.
7. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Праця О. Пастернака «Пояснення тризуба, герба великого київського князя Володимира Святого» як спроба відгадати значення тризуба // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Інтер-М, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 451 — 454.
8. Алексеев В. П., Лобода П. Г. Религиозные мотивы некоторых монет Ольвии и Кизика как средство социально-политических прокламаций // Stratum Plus. Archaeology and Cultural. — 2013. — № 6. — С. 109 — 125.
9. Скотинський Т. Український герб та прапор: з 26 образками й 1 колірною таблицею. — Львів: Накладом товариства «Просвіта»: 3 друк. вид. спілки «Діло», 1935. — 35 с.
10. Січинський В. Український тризуб і прапор. В тексті 65 рисунків. — Вінніпег: Видавнича спілка Тризуб, 1953. — 72 с.
11. Січинський В. Тризуб і прапор України. — Львів: Видавництво «Місіонер», 1995. — 61 с.
12. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси в X — XII вв. // СА. — 1940. — № 6. — С. 227 — 257.
13. Драчук В. Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. — К.: Наукова думка, 1975. — 176 с.
14. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К.: Наукова думка, 1986. — 180 с.
15. Чореф М. М. «Non multa, sed multum» или дифференцы на монетах Боспорского царства периода «скифских войн» // Stratum Plus. Archaeology and Cultural. — 2012. — № 4. — С. 127 — 156.
16. Чореф М. М. Династическая история Боспора на рубеже новой эры по данным нумизматики // Stratum Plus. Archaeology and Cultural. — 2013. — № 6. — С. 127 — 156.

17. Латыш В. Эмблематика монет Древней Греции [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.coins.msk.ru/index.php/stati-i-materialy/monety-gretsii/96-emblematika-monet-drevnej-gretsii>
18. Кувшинова Е. А. Морская тематика на древнегреческих монетах // Паруса Эллады. Мореходство в античном мире: каталог выставки / Государственный Эрмитаж. — СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2010. — 304 с.
19. LUCANIA, Poseidonia. Circa 530 — 500 BC. Classical Numismatic Group > Triton XXIII. Lot number: 47 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=Poseidonia>
20. CRETE, Rhaokos. Circa 330 — 270 BC. Classical Numismatic Group, LLC [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=464&lot=>
21. Byzantion AR Hemidrachm. Forepart of bull on dolphin left, monogram before / trident. 387 — 340 BC [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/Moushmov_3218.jpg
22. Thrace, Byzantium. 387 — 340 BC. AR Hemidrachm. Forepart of Cow / Ornate Trident [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.vcoins.com/en/stores/vaughn_rare_coin_gallery/160/product/thrace_byzantium__387340_bc_ar_hemidrachm_forepart_of_cow__ornate_trident/811877/Default.aspx
23. Coin of Haliartus depicting a Boeotian shield with trident device (left) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Boeotian_shield#/media/File:Haliartos_Stater_83000126.jpg
24. Sicily, Messana AE Dilitron Poseidon & Ornate Trident, Dolphins Rare VF/ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.vcoins.com/en/stores/romae_aeternae_numismatics/136/product/sicily_messana_ae_dilitron_poseidon__ornate_trident_dolphins_rare_vf/842438/Default.aspx
25. Crete, Phalasarna AR Stater. ca 330-270 BC. Head of Artemis Diktyнна right, in single-pendant earring & necklace, hair bound with cord wrapped twice / F-A, trident head [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.wildwinds.com/coins/greece/crete/phalasarna/i.html>
26. Kings of Macedonia, Demetrios I Poliorketes, 306 — 283 BC. AE16 mm, 3.81 gr. Helmeted head of Athena right / B-A to left and right of trident, AR monogram in left field, bipennis to right. AMNG III-2, 20 var (obv. type) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.wildwinds.com/coins/greece/macedonia/kings/demetrios_poliorketes/AMNG_20var.jpg
27. Halikarnassos, Caria. Circa 2nd Century BC. AE 16 mm (3.58 gm). Head of Poseidon right / ΑΛΙΚΑΡ-ΕΣΤ, Ornate trident head [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.wildwinds.com/coins/greece/carialalikarnassos/SNGCop_357.jpg
28. Priene (BC 290-250) Drachm ca 290-270 BC. AR Drachm (3.42g). Head of Athena left, wearing crested helmet / Trident, ΠΡΙΗ to left, ΛΥΣΑΓΟ (magistrate) to right, all within circular maeander pattern [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.asiaminorcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=137>
29. KINGS OF MACEDON. Philip II, 359-336 BC. 1/8 Stater (Gold, 9 mm, 1.05 g, 11 h), Pella, struck under Philip II or Alexander III, circa 340-328. Head of Herakles to right, wearing lion skin headdress [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.coinarchives.com/66887a1176a00829785e00dd33bd6d34/img/cng/113/image00201.jpg>

30. Mac Congail. Regional Coinage — Strymon/Trident. Macedonian original of Philip V or Perseus (187 — 168 BC) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://balkancelts.wordpress.com/tag/macedonian-coins/>

31. Bronze Coin (Mint: Amphipolis) Collection: Cornell Coin Collection Date: 168 — 146 BCE Site: Macedonia, Greece [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss:215722>

32. THESSALY. Krannon. Circa 350-300. Chalkous (Bronze, 15 mm, 2.03 g, 4 h). A-E Thessalian horseman galloping to left. Rev. ΚΡΑΝ / ΑΕ Bull butting to right; trident above. BCD II 118.14. An attractive example with a black patina. Nearly extremely fine [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.bidder.ch/auctions/nomos/browse?a=501&l=511174>

33. Apulia, Stater, Tarentum, c. 276-272 BC; AV (g 8,55; mm 17; h 12); Head of Herakles r., wearing lion-skin, Vlasto 28 (these dies); HNIItaly 984; SNG Copenhagen —; SNG ANS 1035 (these dies) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1300&lot=28>

34. KINGS OF MACEDON. Philip II, 359 — 336 BC. 1/4 Stater (Gold, 11 mm, 2.13 g, 3 h), Pella, struck under Philip II or Alexander III, circa 340 — 328. Head of Herakles to right, wearing lion skin headress [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.bidder.ch/auctions/leu/browse?a=172&l=156165>

35. Priene (BC 290 — 250) Hemidrachm ca 290-250 BC. AR Hemidrachm (1.58 g, 12 h). Lysago-, magistrate. Head of Athena left, wearing triple-crested Attic helmet, triple-pendant earring, and necklace / Ornamented trident head; ΠΙΗ to left, ΛΥΣΑΓΟ to right; all within circular meander pattern [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.asiaminorcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=137>

36. CORINTHIA. Corinth. Ca. 368 — 355 BC. Æ denomination D (14 mm, 1.82 gm, 4 h). Pegasus flying left, Ϙορρα (?) below / Ornamented trident head [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://coins.ha.com/itm/ancients/greek/ancients-corinthia-corinth-ca-368-355-bc-ae-denomi-14mm-182-gm-4h-/a/3046-29089.s?ic16=ViewItem-BrowseTabs-Auction-Archive-ThisAuction-120115>

37. CORINTH 415 BC Pegasus Athena Rare Ancient Silver Greek Stater Coin NGC i59085 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://picclick.com/CORINTH-415BC-Pegasus-Athena-Rare-Ancient-Silver-Greek-322893383404.html>

38. Lipara, Sicily. ca 320-280 BC. AE 22mm. Laureate head of Ares left / ΛΙΠΑΡΑΙΩΝ, ornate trident head. Calciati 28; SNG Cop 1097; Hoover HGC 1781 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/lipara/i.html>

39. Syracuse sicily 240bc king hieron ii poseidon dolphin trident greek coin i53381 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.worthpoint.com/worthopedia/syracuse-sicily-240bc-king-hieron-ii-1802804085>

40. The Republicans. Brutus. Late summer-autumn 42 BC. AR Denarius (19 mm, 3.83 g, 12 h). Military mint traveling with Brutus and Cassius in western Asia Minor or northern Greece. P. Servilius Casca Longus, moneyer. Laureate and bearded head of Neptune right; trident below; CASCA upward to left, LONGVS upward to right [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=3193&page=6>

41. Greek, Macedonian Kingdom, Alexander III the Great, 336 — 323 B.C., Gold stater. Macedonia, Amphipolis mint, c. 327 — 325 B.C. SH77066 [Електрон-

ний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?pos=-143455>

42. Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. Перевод с чешского Л. П. Можанской и Е. В. Тарабарина. — Прага: Изд-во Чехословацкой Академии Наук и Артии, 1961. — 215 с.

43. Ancient coins, continental celtic coins, Western France, Uncertain Tribes (late 3rd to early 2nd Century BC), Gold Stater [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1665&lot=115>

44. Eastern Celts, 'Kolchis' AV Stater. Imitating types of Alexander and Lysimachos. Late 2nd - mid 1st century BC [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.numisbids.com/n.php?search=legend&p=sale&sid=3081>

45. Ancient Art & Numismatics. A Unique and Important Celtic Gold Distater from the Danube Valley, Possibly Chalcis, of Superb High Celtic Style [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.flickr.com/photos/antiquitiesproject/10350610766/in/photostream>

46. Paunov E. I. From Koine to Romanitas: The numismatic evidence for Roman expansion and settlement in Bulgaria in Antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 BC — AD 98/117) Phd. Thesis. School of History, Archaeology and Religion. Cardiff University. November, 2012 [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.academia.edu/11938672/>

47. Prokopov I. Imitations of Bronze Coins in Thracia during the 1st century BC. In: Akten des XII. Internationaler Numismatischer Kongress 1997. — Berlin, 2000. — P. 369 — 377.

48. Mac Congail. Celtic Strymon/Trident Coinage [Электронний ресурс]. — Режим доступу: www.academia.edu/6355583/Celtic_Strymon_Trident_Coinage№

49. Danubian Celts, Serdi Region, Moesia, 168 — 31 B.C. [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?param=46705q00.jpg&vpar=1888&zpg=56307&fld>

50. Celtic Strymon/Trident Hoards [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.cointalk.com/threads/celtic-strymon-trident-hoards.269029/>

51. Koinon of Macedonia. AE, ca 185-168 BC. 7.92 g. Horned head of the river-god Strymon right, wearing wreath of reeds / MAKE-ΔONΩN, ornate trident right, monogram [Электронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.wildwinds.com/coins/greece/macedonia/koinon/AMNG_049.jpg

52. Danubian Celts, Serdi Region, Moesia, 168 — 31 B.C. [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?param=46729q00.jpg&vpar=1888&zpg=56331&fld>

53. EASTERN CELTS. 2nd-1st centuries BC. Stylized and 'celticized' head of river-god Strymon to right, wearing wreath of reeds. Rev. Trident [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nomosag.com/default.aspx?page=ucWebAuctionDetails&webauctionid=4&id=40&p=1&s=&ca=0&co=0&re=0&ci=0&ru=0>

54. Eastern celts or other barbarian tribes from the Balkans — Illyrian, macedonian or lower Danube area. 2nd -1st centuries B.C. [Электронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ma-shops.com/zufahl/item.php?id=5757&lang=en>

55. Danubian Celts Serdi Tribe Imitating Philip V «River Strymon & Trident» [Электронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.vcoins.com/en/stores/romae_aeternae_numismatics/136/product/danubian_celts_serdi_trIBE_imitating_philip_v_river_strymon__trident/482443/Default.aspx

56. The Celtic Tribes. God Zeus and Trident, circa 2nd -1st c. BC [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.worthpoint.com/worthopedia/celtic-tribes-bronze-strymon-god-zeus-1778278906>
57. Danubian Celts, Serdi Region, Moesia, 168 — 31 B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?param=46727q00.jpg&vpar=800&zpg=56329&fld>
58. Johny Sysel. Bronze coin of Serdi Celts [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?album=search&cat=0&pos=142>
59. Danubian Celts, Serdi Region, Moesia, 168 — 31 B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?pos=-102246>
60. KINGS OF MACEDON-PHILIP V AND PERSEUS, CELTIC IMITATIVE 2nd — 1st Century B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?pos=-72258>
61. KINGS OF MACEDON--PHILIP V AND PERSEUS, CELTIC IMITATIVE 2nd — 1st Century B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?pos=-83873>
62. Danubian Celts, Serdi Region, 168 — 31 B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?album=search&cat=0&pos=10>
63. Kings of Macedon. Philip V and Perseus Æ21 / Trident [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.vcoins.com/en/stores/marc_breitsprecher_classical_numismatist/8/product/kings_of_macedon_philip_v_and_perseus_19821__trident/971678/Default.aspx
64. Danubian Celts, Serdi Region, Moesia, 168 — 31 B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.vcoins.com/en/stores/forum_ancient_coins/62/product/forum_scarce_serdi_danubian_celts_5332g_bc_ae20_river_god_strymon__trident/1109292/Default.aspx
65. Thrace, Celtic Tribe — Bastarnae Tribe «Strymon & Trident» EF For the Type [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.vcoins.com/en/stores/romae_aeternae_numismatics/136/product/thrace_celtic_tribe_bastarnae_tribe_strymon__trident_ef_for_the_type/228234/Default.aspx
66. Celtic, c. 3rd century BC. Great bronze coin imitating a Greek coin of Hieron from Syracuse, Sicily. Stylized, Celticized head right / Ornamented trident, between two dolphins [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ancientresource.com/images/celtic/coins-celtic/celtic-bronze-cc2036.jpg>
67. Danubian Celts, Serdi Region, Moesia, 168 — 31 B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?param=46720q00.jpg&vpar=1888&zpg=56322&fld=https://www.forumancientcoins.com/Coins2/>
68. Danubian Celts, Serdi Region, Moesia, 168 — 31 B.C. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.vcoins.com/en/stores/forum_ancient_coins/62/product/vf_serdi_danubian_celts_6087g_ae20_river_god_strymon__trident_rare/1109280/Default.aspx
69. Alex G. Malloy THE DANUBIAN CELTS [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.forumancientcoins.com/numiswiki/view.asp?key=Serdi>

70. Казакевич Г. Кельтська «держава» у Фракії та її можливі зв'язки з Північним Причорномор'ям у III ст. до н. е. // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. — К., 2014. — Вип. 44. — С. 5 — 12.

71. Mac Gonagle B. Celto-Scythians and Celticization in Ukraine and the North Pontic Region // Матеріали по археології і історії античного і середньовікового Крима. Археологія, історія, нумізмати́ка, сфрагістика і епіграфіка. (Moscow State University). — Севастополь, Тюмень, Нижневартонск, 2015. — Вип. 7. — С. 50 — 58.

72. Паспорт монети: 000 — 3172 — 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/000-3172/1.html>

73. Паспорт монети: 279 — 4022 — 17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/279-4022/17.html>

74. Lysimachus, AV Stater, 20 mm, 8.54 g. Byzantion mint. ca 200 BC [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/kings/lysimachos/Marinescu_417.jpg

75. Lysimachos AR Tetradrachm, civic issue. Kings of Thrace. Lysimachos (323 — 281 BC. Byzantion mint, late 2nd to early 1st Century BC [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.auctiones.ch/browse.html?auction=30&lot=5951>

76. Паспорт монети: 148 — 3173 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/148-3173/html>

77. Паспорт монети: 178 — 3164 — 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/178-3164/html>

78. Паспорт монети: 184 — 3036 — 12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/184-3036/12.html>

79. Паспорт монети: 184 — 3036 — 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/184-3036/1.html>

80. Паспорт монети: 224 — 3093 — 36 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/224-3093/36.html>

81. Паспорт монети: 330 — 4060 — 29 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/330-4060/29.html>

82. Паспорт монети: 258 — 4016 — 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/258-4016/11.html>

83. Паспорт монети: 256 — 4010 — 8 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/256-4010/8.html>

84. Паспорт монети: 604 — 4025 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/604-4025/>

85. Паспорт монети: 384 — 4604 — 17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/384-4604/17.html>

86. Паспорт монети: 575 — 4310 — 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/575-4310/2.html>

87. Паспорт монети: 586 — 4466 — 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/586-4466/1.html>

88. Зразок З. О. Статер Рескупоріда II 211/2. НФ (508 р. б. е. — 211/2 р.) Рескупорід II, (211/2 — 228/9 р.) // Історія державного герба України: Каталог виставки в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї [голова редколегії Г. І. Шаповалов]. — Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2018. — С. 26, 44.

89. Зразок З. О. Статер Рескупоріда II 212/3. НФ (509 р. б. е. — 212/3 р.) Рескупорід II, (211/2 — 228/9 р.) // Історія державного герба України: Каталог виставки

в Запорізького обласного краєзнавчого музеї [голова редколегії Г. І. Шаповалов]. — Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2018. — С. 26, 44.

90. Паспорт монети: 654 — 4704 — 3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan—kingdom.com/654—4704/3.html>

91. Паспорт монети: 703 — 4601 — 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan—kingdom.com/703—4601/11.html>

92. Паспорт монети: 715 — 4183 — 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan—kingdom.com/715—4183/2.html>

93. Паспорт монети: 740 — 4390 — 15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan—kingdom.com/740—4390/15.html>

94. Паспорт монети: 700 — 4384 — 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan—kingdom.com/700—4384/4.html>

95. Паспорт монети: 771 — 4622 — 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bosporan—kingdom.com/771—4622/1.html>

96. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Міністерство освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства; Національний гуманітарний проект «Україна: у вимірі тисячоліть». — К.: Євшан-зілля, 2007. — 624 с. (Кельти) (Боспорське царство).

97. Залізник Л. Походження українців очима науковців, імперських політиків та їхніх adeptів в Україні // Українознавство. — 2018. — 1 (66). — С. 8 — 19.

98. Казакевич Г. М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. — К.: Видавець Сергій Наливайко, 2010. — 304 с.; Казакевич Г. М. Кельти в етнокультурних процесах Центральної та Східної Європи (III ст. до н. е. — I ст. н. е.). — дис. на здобуття наукового ступеня д. і. н. На правах рукопису. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. — 425 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kazakevych_Hennadii/Kelty_v_etnokulturnykh_protseakh_Tsentralnoi_ta_Skhidnoi_Yevropy_III_st_do_n_e__I_st_n_e.pdf

Белов А. Ф., Шаповалов Г. И.

**Монеты Древней Греции и Боспорского царства
как источник праистории трезубца Руси-Украины**

Авторы исследуют актуальный научный вопрос связанный с определением времени и направлений цивилизационных влияний, которые привели к появлению на территории Руси-Украины сакрального знака в виде трезубца. Проанализированы труды украинских ученых С. Шелухина, О. Пастернака, Т. Скотинского, В. Сичинского, В. Драчука и др. Охарактеризован личный вклад С. Шелухина в изучение вопроса.

Освещено использование божественного символа власти и могущества властелина морей Посейдона — трезубца, как одного из главных элементов оформления монет Древней Греции в течение нескольких столетий. Впервые введены в украиноязычную археологическую литературу новейшие многочисленные нумизматические данные по изготовлению фракийскими кельтами монет с трезубцами на Балканах. Конкретизирован путь перенесения фракийцами и кельтами идеологического содержания древнегреческого сакрального образа трезубца в качестве монетного знака в Боспорское царство. На нумизматическом материале прослеживается преемственность этнокультурных процессов от Древней Греции до Руси-Украины.

*Belov O. F., Shapovalov G. I.****Ancient greece and bosporus coins as the source of the pre-history of the Rus-Ukraine trident***

The authors research a forefront scientific issue related to the determination of the time and directions of civilizational influences that led to the appearance of a sacred sign in the form of the trident on the territory of Rus-Ukraine. The works of such Ukrainian scientists as S. Shelukhin, O. Pasternak, T. Skotynskyi, V. Sochynskyi, V. Drachuk and the others' contribution to the trident study has been analyzed.

The article elaborates upon the issues of using the divine authority and power symbol of the ruler of the seas Poseidon, the trident, as one of the main elements of the Ancient Greek coins design for many centuries. For the first time, the latest numerous numismatic data on the Thracian Celts coinage in the Balkans containing tridents have been entered into the Ukrainian-language archaeological literature. The authors identify the transfer path of the ideological content of the ancient Greek sacral image of the trident as a coin sign to the Bosporan Kingdom by the Thracians and Celts. The line of the ethnocultural processes connected with the use of the sacral sign of the trident from Ancient Greece to Rus-Ukraine has been studied.

«НОВОРІЧНИЙ WEEKEND»

Запорізькі музеї не лише збирають експонати, а й зберігають давні традиції, створюють сучасний культурний простір. Одним із показників успішності музейної політики є відвідуваність музеїв. Для цього музейники організовують найрізноманітніші заходи й акції, святкування, фестивалі, надихають відвідувачів досліджувати старовину та навчатися новому, стають простором креативності для сучасників.

14 грудня 2019 року Запорізький обласний краєзнавчий презентував новорічно-різдвяну пізнавально-розважальну програму «Новорічний Weekend», який проводиться вдруге, адже цей захід стає більш популярним серед городян і гостей міста. Культурна програма цього заходу була дуже різноманітною і цікавою як для малечі, так і для дорослих. Впродовж дня відвідувачі змогли знайти розваги на будь-який смак! Розпочався фестиваль з виступу чарівних учениць з «Центру дитячої та юнацької творчості» Шевченківського району, вони виконали різдвяну пісню, чим задали новорічний настрій присутнім. Справжній фурор серед дітей та їхніх батьків спричинила вистава «Малюк і Карлсон» Запорізького муніципального театру-лабораторії «VIE». Як за образами так і за грою акторів, ця вистава повернула у дитинство дорослих, а малечу добряче розвеселила. Також на фестивалі діти та дорослі поринули у казку «Зимові пригоди Крукоруків» Запорізького академічного обласного театру ляльок, маленькі глядачі ще довго будуть згадувати цю добру і повчальну виставу. Нікого не залишив байдужим, та навіть до сліз розчулив усіх присутніх своїм емоційно-яскравим виступом народний ансамбль запорізької поліції «Пернач». Також до музею завітав Святий Миколай (Лініков Володимир Анатолійович — очільник відділу новітньої історії) з подарунками та смаколиками, дітлахи радо вітали його віршами, піснями й навіть танцями. Цілий день працювала новорічна пошта, а діти та дорослі писали листи згадуючи свої як хороші так і не дуже хороші вчинки. На фестивалі працювала виставка-продаж: майстерня «Добра глина» (м. Пологи), що вразила своїм новорічним посудом, який користувався неабияким попитом на ярмарку. На виставці майстрів ГО «Запорізький колорит» можна було оглянути і придбати вишиванки та унікальні прикраси, новорічні іграшки ручної роботи, мініатюрні скляні фігурки й інші традиційні сувеніри.

Крім того, на фестивалі можна було відвідати новорічну виставу «Різдвяні дива старого лісу» з інсталяцією у білих тонах і поринути у маловідому

Афіша фестивалю

казку «Томтен» шведської письменниці Астрід Ліндгрен. Цю виставу підготували спільними зусиллями відділи природи і фондів ЗОКМ. Ініціатором цієї ідеї була Єрохіна Лариса Анатоліївна (старший науковий співробітник відділу природи). В той же час проводилися екскурсії в експозиціях музею за планом замовлення. Між виставами діти та дорослі відвідували цікаві майстер-класи з виготовлення сувенірів у вигляді різних тваринок з солоного тіста (Старун Лариса Миколаївна — друг музею), з блискучого фоамірану виготовляли яскравих мишенят (Кілярова Марія Володимирівна — друг музею), з вати та кольорового паперу «ліпили» сніговичків (Зубенко Наталія Віталіївна — науковий співробітник) та новорічні прикраси-ліхтарики (Коробова Ірина Анатоліївна — науковий співробітник відділу науково-освітньої та методичної роботи). Гості пригощалися гарячим чаєм та печивом, фото-

графувалися, відвідували експозиції музею та виставки. Додавали веселощів і трохи пустотливого настрою Солоха та Чорт, які прибули на Weekend в колоритних костюмах. Вони радо з усіма охочими робили світлини та селфі й трохи бешкетували в музеї, чим дуже потішили присутніх (старший науковий співробітник відділу історії краю Козиряцька Світлана Ігорівна та молодший науковий співробітник Пристінський Богдан Васильович з відділу новітньої історії). Різдвяні фотозони біля каміну та святкові вогники гірлянд на красуні-ялинці які зробили співробітники нашого музею, створювали атмосферу зимового свята і домашнього затишку ... А на завершення дня Роман Акбаш (відомий запорізький краєзнавець-аматор, екскурсовод) познайомив відвідувачів фестивалю з Запоріжжям кінематографічним, провівши віртуальну екскурсію «Знято в Запоріжжі». Вхід на фестиваль був безкоштовним в рамках розвитку туризму в Запорізькій області. Захід був організований та втілений у життя Водоп'ян Вікторією Вікторівною (очільниця відділу науково-освітньої та методичної роботи) за підтримки Департаменту культури, туризму, національностей та релігій облдержадміністрації.

Відомий факт, що Україна має багату історико-культурну спадщину, однак значна кількість музеїв не використовує свій потенціал повною мірою, не тільки через недостатнє державне фінансування, а й через консервативність поглядів музейних працівників, безініціативність, відсутність зацікавлення і стимулів. Але приклад активної і натхненної праці співробітників Запорізького обласного краєзнавчого музею дає надію, що погляд на роль музеїв у державі й суспільстві зміниться і музеї розглядатимуть не лише як сховище

артефактів, а й як заклади, які можуть надавати широкий спектр послуг, організовувати цікаве дозвілля для різної вікової категорії населення й допомагати уряду та країні реалізовувати культурні та соціальні програми.

Водоп'ян В. В.

МУЗЕЙНИЙ РІК

2019 був важким роком для нашого музею. Він приніс зміни. Звільнення директора Запорізького обласного краєзнавчого музею Мордовського Михайла Михайловича. Новим директором за результатами конкурсу став Спіцин Юрій Павлович. Не зважаючи на всі ці зміни музей жив повноцінним життям. Були відкриті нові виставки, проведені фестивалі, майстер-класи, музейні та масові заходи, а ще безліч екскурсій. Все це пов'язувалося із пам'ятними датами та подіями, з календарними та народними святами.

Музей продовжує свою плідну співпрацю з представниками Запорізької обласної державної адміністрації, Запорізької обласної та міської рад, Олександрівською районною адміністрацією, Обласним центром краєзнавства, військовими частинами, волонтерами, методичними об'єднаннями, вчителями, музеями області та України. З нами співпрацювали благодійні фонди, міські територіальні центри соціального обслуговування населення, міський департамент освіти та науки, міський департамент культури та туризму. Цей рік був плідний в підписанні двосторонніх договорів про співробітництво з департаментом освіти і науки Запорізької міської ради. Завдяки цій співпраці наш музей відвідало понад дві тисячі школярів російськомовних шкіл у рамках міської програми «Розвиток української мови» за рахунок міського бюджету. Також був підписаний договір про співпрацю між музеєм та Запорізьким інформаційно-туристичним центром. Завдяки цьому договору музей відвідали туристи з інших регіонів. В ЗОКМ було проведено: 1215 екскурсій різної тематики: від давнини до сьогодення, відбулося понад 35 заходів, присвячених відкриттю виставок, державним святкам та інше, 22 майстер-класи. В цьому році музей відвідало 75310 громадян. Співробітники музею, як завжди з ентузіазмом прийняли участь у конференціях, семінарах, круглих столах, фестивалях, ярмарках, які проходили на базі нашого музею та інших музеїв України.

До Дня Конституції було презентоване наукове видання «Історія державного герба України: Каталог виставки 23 серпня — 23 вересня 2018 р.»». Виставка «Історія державного герба України» була присвячена 100-річчю Української революції 1917 — 1921 рр., а презентований каталог є своєрідним її продовженням. До Дня Державного Прапора України в експозиції «АТО — війна за Незалежність» була відкрита виставка «Прапор — символ честі, доблесті і слави». На виставці були представлені раритети — два бойових прапора, які були на військових машинах під час бою. Це прапор 37-го окремого мотопіхотного батальйону 93-ї окремої механізованої бригади, та прапор 55-ї окремої артилерійської бригади. На виставці також були представлені державні і бойові прапори творчо оформлені художником-аматором В. Гордійченком. До дня знань у відділі природи була відкрита виставка

«Мелодія польоту», про птахів, музику та натхнення. Тут можна насолодитися приємною атмосферою польоту і співу птахів, прослухавши музичні твори відомих композиторів і музикантів, таких як Олів'є Мессіан, Роберт Шуман і Джимі Гендрікс. До новорічних свят відділ природи та відділ фондів спільно презентували зимову виставку та виставу: «Різдвяні дива старого лісу», яку залюбки відвідувала малеча.

Для того щоб ще більше залучити відвідувачів до музею, продовжили розробку квестів по залах музею. Співробітники не тільки ведуть екскурсії, а ще й пропонують відвідувачам пройти квести та закріпити матеріал екскурсії. Продовжили ряд майстер-класів, які були цікавими для відвідувачів та набули популярності раніше. До масляної робили ляльку-мотанку, яку тепер виготовляли з тканини. Продовжили чаювання у музеї. Цього року деякі школи нашого міста зацікавились історією виникнення книжок. Тому було проведено ряд заходів «Від папіруса до сьогодення», де було запропоновано дітям познайомитися з книжками, які є не тільки в експозиції музею, а ще й зберігаються в наших фондах. У зв'язку з тим, що захід «Я — музейник» користувався популярністю у школярів і окремих відвідувачів, продовжили працювати з ним. До новорічних свят провели заходи «Зимові дні в музеї», де розповідали про святкування нового року, робили новорічні прикраси на ялинку: сніговика, гірлянду та символ цього року — мишу, а найголовніше — продовжили пригощати своїх маленьких відвідувачів. Також до новорічних свят у музеї пройшов II фестиваль — ярмарок «Новорічний Weekend», де були представлені вироби народних майстрів, проведені майстер-класи. У великій залі музею працювали новорічні фотозони. Для дітей були показані

Майстер-клас до дня закоханих

вистави: «Малюк і Карлсон» — муніципальним театром-лабораторією «Vie», «Новорічні пригоди Крукоруків» — Обласним академічним театром ляльок, для більш дорослих пройшов виступ народного ансамблю поліції «Пернач», а закінчився наш захід віртуальною екскурсією від Романа Акбаша «Знято в Запоріжжі».

Цей рік нам запам'ятався ще тим, що до нас звернулась онучка відомого в Старому Олександрівську лікаря Генріха Бера. В зв'язку з цією подією у музеї пройшов круглий стіл «Лікарня Бера — історія та життя». Музею були подаровані особисті речі, листи, документи з родини Берів.

Співробітники науково-методичного відділу продовжили приймати участь у туристичних виставках-ярмарках, фестивалях, круглих столах, які проходили у м. Запоріжжі та містах України. Так в парку «Дубовий Гай» був проведений 4 туристичний фестиваль «Запоріжжя — місце щастя». У рамках «Днів гостинності», які проводив департамент культури та туризму Запорізької міської ради в музеї пройшов музейний форум «Музей у сучасному місті». Форум відвідали музейники міста та області. Спікерами заходу були: Катерина Чуєва, президент ІСОМ України, Олена Гончарук, керівниця музею кіно Довженко-Центр. Юлія Ваганова, заступниця генеральної директорки Мистецького арсеналу, Павло Гудімов, керівник Арт-центру «Я галерея». На всіх цих заходах були популяризовані туристичні об'єкти області.

Співробітники музею брали активну участь у інших заходах, які пройшли в музеї: «Від Соборності до Незалежності», «Ми пам'ятаємо героїв Крут», «День пам'яті героїв Небесної сотні», «До Дня українського добровольця», «День Гідності та Свободи», «Вшанування пам'яті жертв голодоморів», «До 100-річчя Першого зимового походу армії УНР», «Афганістан болить в моїй душі». Також у рамках проведення благодійного марафону на підтримку воїнів АТО та ООС, який проходив за ініціативою громадської організації «Товариство ветеранів АТО Запоріжжя» та за підтримки міського голови, музейники приєднались до акції та перерахували у фонд 1000 грн.

Музейники провели та прийняли участь у семінарах, круглих столах, проектах, нарадах. Вперше за довгий час на базі музею пройшли: «Координаційна рада з питань національно-патріотичного виховання дітей та молоді», «Методична нарада вчителів історії Олександрівського району», «Територія культурного розвитку» та ін. На них співробітники популяризували різні напрямки роботи музею.

На базі музею було презентовано ряд фільмів: «Поговоримо. Дніпро в бетоні» — про будівництво Дніпрогесу, «Какофонія Донбасу» — документальний фільм Ігора Мінева про життя реальне, приховане від зайвих поглядів. Де симфонія Донбасу перетворилася на какофонію Донбасу.

Вже багато років Запорізький обласний краєзнавчий музей співпрацює з КЗ «Запорізький обласний центр туризму та екскурсій учнівської молоді» ЗОР і цього року спільно провели конференції: «Українська революція: 100 років надії і боротьби», «Краєзнавчі нариси Запорізького краю». Тут були представлені роботи юних талантів, дослідників, які люблять і пишаються своїм краєм.

У залах музею протягом року працювали різноманітні виставки: фотодокументальні — «100 років боротьби. Українська революція 1917 — 1921 рр.», «Тріумф людини. Мешканці України, які пройшли нацистські концтабори»,

«Фактор свободи», «Україна 1932 — 1933. Геноцид голодом», фотовиставки — «Прага моїми очима», «Точка зору», «Місцеве самоврядування очима дітей», Виставка вишитих картин «Чарівне мереживо», «Природний світ Хортиці». Кожна з цих виставок залишила свій відгомін у роботі нашого музею.

Підійшов до кінця черговий рік. Ми стали ще на рік дорослішими. Як і попередні роки він був насиченим та цікавим, ми добре попрацювали, і у нас є багато ідей, які ми готові втілювати та дивувати своїх відвідувачів, друзів, партнерів.

Висловлюємо подяку нашим партнерам, меценатам, туристичним фірмам, агентствам за плідну співпрацю, за внесок у розвиток музею. Ми вдячні нашим відвідувачам, які завжди знаходять час, щоб завітати на виставки, експозиції, майстер-класи, заходи, екскурсії, які проходили протягом року у музеї. До нових зустрічей!

ХРОНІКА

К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВИКТОРА ФЕДОРОВИЧА ПЕШАНОВА (1909 – 1978 гг.)

В 2019 г. исполнилось 110 лет со дня рождения Виктора Федоровича Пешанова. 23 года проработал он в Запорожском областном краеведческом музее и был одним из тех сотрудников, кто стоял у истоков послевоенного возрождения нашего музея. Жил он в г. Мелитополе, где нашел временное пристанище областной историко-краеведческий (так он тогда назывался) музей на территории Мелитопольского музея. Согласно приказу № 239 от 18 февраля 1948 г. Виктор Федорович был принят на должность старшего научного сотрудника в отдел истории и одновременно заведующего этим отделом с окладом 600 руб. С этого времени вся его дальнейшая жизнь была связана с нашим музеем. Эти страницы его жизни мы смогли восстановить благодаря архивным материалам ЗОКМ: книгам приказов по музею, планам и отчетам структурных подразделений.

Мы мало знаем о предыдущей жизни Виктора Федоровича, о месте его рождения, о родителях. Все, кто был знаком с ним уже в 70-е годы XX ст., в том числе и автор этих строк, отмечали, что он был довольно замкнутым человеком по жизни, но очень работоспособным и целеустремленным.

В архиве музея хранятся несколько документов и писем В. Ф. Пешанова, переданных нам Владимиром Шовкуном. Среди них и диплом об учебе, в котором записано, что Пешанов Виктор Федорович в 1936 г. поступил и в 1940 г. окончил «полный курс исторического факультета Ленинградского Госуд. Педагогического Института им. А. И. Герцена по специальности история». Диплом был ему выписан только в 1945 г. Благодаря Тимофееву В. М. мы узнали, что В. Ф. Пешанов работал и в Мелитопольском краеведческом музее. Сохранился в

архиве документ — приказ № 33, датированный 26 октября 1936 г. о назначении Пешанова В. Ф. на должность зав. отделом истории края с окладом 275 руб.

Следующие сведения о нем относятся уже к периоду Второй мировой войны. Сохранились семь писем Виктора Федоровича, адресованные Кривенцовой Александре Павловне в с. Килиничи Астраханского округа, его будущей жене. Три из них датированы сентябрем — октябрем 1942 г. Из них следует, что в это время он проходил подготовку медработников в Астраханской крепости. В письмах он пишет, что школу закончил на отлично и вскоре их отправят в действующую армию и теперь «надо на отлично лечить бойцов». Одно письмо отправлено уже в г. Мелитополь в июне 1944 г. Пешановой Александре Павловне. Два письма датированы февралем 1945 г. В них сообщается, что они приблизились к границам германских территорий. Тяжелое впечатление на него произвели «лагеря смерти». В одном из них В. Ф. Пешанов среди уцелевших заключенных встретил знакомую по Мелитополю некую Стешу Олейник, которая училась когда-то в том же техникуме, что и Саша (жена В. Ф.). Последнее письмо с фронта датировано мартом 1945 г. Никаких подробностей в письмах о фронтовой жизни и местах дислокации нет. Это и понятно, так как на всех письмах стоит штамп цензуры.

После войны В. Ф. Пешанов вернулся в Мелитополь. Где он работал до зачисления в Запорожский областной историко-краеведческий музей, данных у нас нет. Зато вся его последующая деятельность на ниве музея отражена в архиве учреждения. Не сохранилось только его «Личное дело», которое могло пролить свет на многие вопросы.

Виктор Федорович активно включается в сбор экспонатов для возрождения музея, который потерял всю свою коллекцию во время войны. С этой целью он подготовил «Методическое письмо-обращение к учителям и учащимся Запорожской области» датированное апрелем 1948 г. В нем он обращался к ним с просьбой выявить и собрать пропавшие во время ВОВ экспонаты музея. Часто сам уезжал в районы области и другие города Украины для отбора экспонатов.

Многогранной была деятельность Виктора Федоровича в музее — это и чтение лекций, сбор экспонатов, создание выставок и экспозиций, но ближе всего

Раскопки кургана с кромplexами. Нижняя Хортица. 1960 г.

ему была тема археологии. С первых же месяцев работы он стремился к поискам древних памятников истории. Уже в мае 1948 г. он отправляется в археологическую разведку по территории Васильевского и Каменско-Днепровского районов. Следствием этой разведки становится письмо, адресованное выдающемуся археологу-скифологу Б. Н. Гракову, в котором Пешанов В. Ф. сообщает о разрушении культурного слоя Каменского городища вследствие распашки под лесонасаждения и просит оказать помощь в получении карт разведок самого Б. Н. Гракова и других археологов [МВ № 14, с. 227]. В 1952 г. он предпринимает разведки в пределах с. Осокоровки Ново-Воронцовского района Херсонской области с целью поиска «следов поселений носителей культуры погребальных урн в понизовьи Днепра». Следует отметить один немаловажный факт — Пешанов В. Ф. был среди немногих, наряду с Бодянским А. В., местных исследователей археологических памятников Запорожской области. Благодаря его деятельности, начала вновь формироваться археологическая коллекция музея. Помимо разведок, он принимал активное участие в спасательных археологических работах. Достаточно привести хронику событий:

- 1950 г. вместе с директором музея Мазиным С. М. он участвует в раскопках кургана на р. Чингул в Больше-Токмакском районе;

- 1951 г. проводит разведки на территории Великого Луга, результатом которых становится отчет «Следы памятников истории в Конских плавнях». В нем он скрупулезно перечисляет известные ему письменные источники о средневековых городищах и определяет перспективные для будущих раскопок участки;

- 1952 г. разведки вдоль берегов Днепра, в связи с будущим строительством Каховской ГЭС;

- 1953 г. возглавляет археологическую экспедицию музея, занимавшуюся раскопками на о. Малой Хортице;

- 1954 г. ведет раскопки разрушенного при прокладке шоссе кургана эпохи бронзы на окраине с. Бабурки;

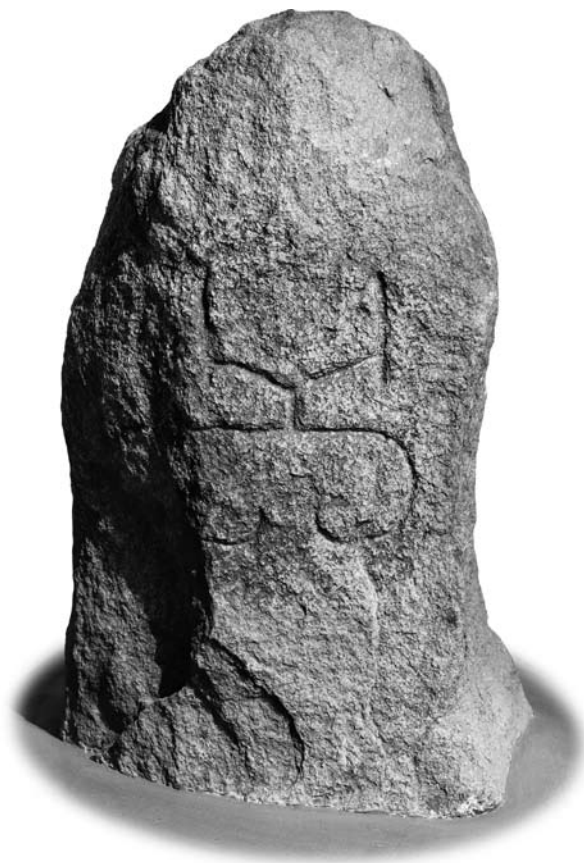
- 23 сентября 1954 г. его командируют в археологическую экспедицию в с. Терпенье Мелитопольского района (на Каменную Могилу);

- 1955 г. — при непосредственном участии областного краеведческого музея в составе экспедиции Института археологии производились раскопки неолитического могильника вблизи г. Запорожья, вошедшего в научную литературу под названием Вильнянского. Одно из детских погребений было вырезано вместе с грунтом и перенесено в помещение музея, по адресу просп. Ленина (Соборный), 59, где демонстрировалось вплоть до переезда в новое здание по ул. Чекистов (Троицкой), 29. Впоследствии вырезка погребения была передана в музей г. Каменки-Днепровской;

- 1956 г. — занимался раскопками кургана № 3 эпохи бронзы на территории г. Запорожья по ул. Л. Чайкиной;

- 1957 г. провел раскопки трех курганов эпохи бронзы на территории г. Запорожья на участке, отведенном для строительства жилых домов для Днепровского алюминиевого завода и Огнеупорного (на территории бывшего с. Вознесенки, кварталы 52 — 53). В одном из курганов была обнаружена редкая гранитная стела с тамгообразным знаком сарматского времени;

- октябрь 1958 г. — вел раскопки двух курганов на территории Благовещенского с/с Каменско-Днепровского района;

Стела с тамгой. Запорожье. 1957 г.

— 1959 г. принимает участие в экспедиции Академии Наук в раскопках неолитического могильника на Днепре;

— 1959 — 1960 гг. ведет ручную раскопки кургана на южной окраине с. Нижняя Хортица, частично разрушенного при строительстве шоссейной дороги. Обнаружены были два уникальных кромеха эпохи бронзы;

— 1964 г. был командирован в г. Днепрорудный на археологические раскопки, результатом которых стали тезисы доклада «Скифский воин из Днепрорудного»;

— 1966 г. срочно выехал с другими сотрудниками музея для исследования места находки нескольких бронзовых изделий, выпавших трактористом в Ореховском районе. В результате был обнаружен полноценный клад серпов и кельтов эпохи бронзы, который украшает экспозицию музея;

— 1967 г. провел раскопки кургана на территории г. Запорожья в районе ул. Республиканской.

Судя по архивным документам В. Ф. Пешанов, помимо археологических исследований, много усилий прилагал, наряду с другими сотрудниками музея, и для создания народных музеев в области и занимался учетом и выявлением различных памятников истории.

В июле 1964 г. он назначается «ответственным за состояние памятников истории, археологии и культуры по Запорожской области». А 13 декабря 1966 г., как указано в приказе, — в связи с тем, что после полной реэкспозиции музея увеличился штат сотрудников, возрос объем работы, — Пешанов В. Ф. был назначен заместителем директора музея по научной части.

Результатами своих исследований Виктор Федорович делился на семинарах и конференциях. Так в 1967 г. его командировуют в Москву на конференцию по скифо-сарматской археологии. В 1968 г. он едет опять же в Москву на сессию отделения истории академии наук СССР, где рассматриваются итоги полевых археологических и этнографических исследований за 1967 г.

Несмотря на скудность источников, мы можем отметить, что Пешанов В. Ф. состоял в переписке с видными археологами, работавшими на территории нашего края, в частности с Б. Н. Граковым, Д. Я. Телегиным, возможно с В. Н. Даниленко. Видимо он был в хороших отношениях с М. Я. Рудинским. Об этом свидетельствует переписка между ними. В архиве ИА НАНУ в фонде М. Я. Рудинского хранятся 32 письма за 1951 — 1958 гг. от Виктора Федоровича (ф. 30, № 65, — сообщение Ляшко С. Н.).

Пешанов В. Ф. старался ввести в научный оборот материалы своих исследований, не все у него получилось, так как «пробиться» в известные археологические издания было довольно трудно. Он также подготовил целый ряд путеводителей о наиболее ярких археологических и исторических объектах, список которых приведем ниже.

Статьи, путеводители, заметки

1. Пешанов В. Ф. Результати археологічних робіт на р. Чингулі в 1950 р. [Запоріж. обл.] // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 85 — 89.
2. Пешанов В. Ф. и др. Археологические работы музеев в СССР в 1955 — 1956 гг. (Заметки с мест) // СА. — 1957. — № 4. — С. 278 — 281, 283 — 284.
3. Пешанов В. Ф. Мелитопольская диадема // КСИА. — 1961. — Вып. 11. — С. 70 — 74.
4. Пешанов В. Ф., Сымонович Э. А. Нижнеднепровское поселение черняховской культуры у с. Осокоровка [Херсон. обл.] // МИА. — 1964. — № 116. — С. 168 — 172.
5. Пешанов В. Ф. Катакомбное погребение скифского воина // Пленум Института археологии 1966 года. Секция «Ранний железный век». Тез. докл. [Ч. 1, 3] АН СССР. — М., 1966. — С. 12.
6. Пешанов В. Ф., Телегин Д. Я. Жертвенное место алано-гуннского времени в урочище Макартет // АО 1967 г. — 1968. — С. 229 — 232.
7. Пешанов В. Ф. Кам'яна Могила. — Дніпропетровськ: Промінь, 1967. — 24 с.: іл.
8. Телегин Д. Я., Пешанов В. Ф. Стела нового типа на юге Украины // АО 1968 г. — 1969. — С. 316 — 317.
9. Пешанов В. Ф. Амфора з написом з о. Хортиця // Археологія. — 1970. — Т. 23. — С. 219 — 220.
10. Киценко М. П., Пешанов В. Ф. Хортиця: фоторозповідь про державний історико-культурний заповідник Радянської України остров Хортицю. — К.: Мистецтво, 1970. — 45 с.
11. Мелитополь — Приазовье — Ногайск — Бердянск [сост. текста маршрута В. Пешанов]. — Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1962. — 18 с.
12. Остров Хортиця. Запорожский дуб [сост. текста маршрута В. Пешанов]. — Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1962. — 19 с.
13. Побережье Каховского моря. Лысая гора / [сост. текста маршрута В. Пешанов]. — Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1962. — 12 с.
14. Запоріжжя: путівник [авт. — упоряд. О. К. Жигалов, В. Ф. Пешанов]. — Дніпропетровськ: Промінь, 1967. — 85 с.: іл.
15. Пешанов В. Живая связь времен: [об охране памятных знаков, связанных с основанием г. Запорожье] // Индустриальное Запорожье. — 1977. — 22 июня.

Попандопуло З. Х.

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С. Г. ПЕРОВСЬКОЇ

Цього року шанованій музезознавцями і науковцями Перовській Софії Глібівні виповнюється 100 років від дня народження. Вона працювала в відділі природи Запорізького краєзнавчого музею з 1948 р. по 1974 р.

Народилася Софія Глібівна 25 грудня 1919 р. в містечку Василівці, Таврійської губернії в сім'ї, життя якої було тісно пов'язане з історією півдня України. Вона була праправнучата племінниця відомої Софії Львівни Перовської — народоволки, першої жінки в Росії, яка була засуджена до страти за замах на царя Олександра II в 1881 р. На її честь і назвали Софію Глібівну. Впродовж всього свого життя Софія Глібівна вивчала архівні матеріали з історії родини Перовських — Розумовських, які опубліковані у 1995 р. в збірці «Запорізька старовина».

З особової справи.

Батько Софії Глібівни — Перовський Гліб Васильович працював бухгалтером, а мати — Домникія Петрівна, була домогосподаркою. Брат Василь — робочий заводу «Комунар», брат Олександр демобілізований за станом здоров'я інженер-майор, сестра Галина переїхала в Киргизьку РСР за направленням після закінчення гідроенерготехнікуму.

У 1939 р. Софія Глібівна закінчила Василівську середню школу. Свою трудову діяльність розпочала літпрацівницею редакції газети політвідділу радгоспу «Янчекрак». Потім працювала бібліотекарем Василівської районної бібліотеки. З вересня 1940 р. по вересень 1941 р. була студенткою Дніпропетровського університету. В роки окупації, з червня 1942 р. по серпень 1943 р., щоб уникнути відправки до Німеччини, працювала статистиком Василівської райспоживспілки. Після звільнення м. Василівки в 1943 р. два місяці працювала сандружинницею евакошпиталю № 217. З січня 1944 р., після від'їзду шпиталю, до липня 1944 р. — плановик-статистик Василівської райспоживспілки.

В жовтні 1944 р. Софія Перовська знову пішла навчатися на 2 курс біологічного факультету Дніпропетровського державного університету, який закінчила в 1948 р. Одержала спеціалізацію біолог-ботанік, геоботанік. В жовтні 1948 р. Софія Глібівна прийшла працювати в Запорізький обласний краєзнавчий музей.

Спочатку була науковим співробітником, старшим науковим співробітником, а з 1965 р. очолила відділ природи. За вагомий внесок в музейну справу у 1960 р. нагороджена медаллю «За трудову доблесть».

Запорізький краєзнавчий музей отримав нове приміщення в 1961 р. за адресою проспект Леніна, буд. 59 (нині пр. Соборний). В підготовці до будівництва нової експозиції, відділ природи активно проводив науково-дослідну роботу і комплектував фонди. Налагоджувалися зв'язки з відомими вченими різних напрямків діяльності, готувалися плани для створення нової експозиції за ландшафтним принципом.

Повністю віддаючись роботі, Софія Глібівна надихала своїм прикладом колег, організовуючи збір нових геологічних, палеонтологічних, ботанічних і зоологічних колекцій. Перовська С. Г. разом з Пугіною Г. І. приймали участь в палеонтологічних розкопках спільно з відомим палеонтологом СРСР Гарутом Є. В. та ін. Палеонтологічна колекція фондів музею поповнилася багатьма залишками вимерлих тварин неогену, в тому числі численних молюсків, залишками давніх слонів та інших. Велася науково-дослідна робота з вченими-палеонтологами тодішнього Ленінграду, Москви, Києва, Дніпропетровська. Зібрана велика кількість гербарних зразків, лишайників, мохів та ін. з різних місцевостей області. Одержані опудала нової асканійської тонкорунної породи овець, сайгаків, осетрових, багатьох видів риб, птахів, звірів, які і досі прикрашають наші експозиції. Створені фонотека та архів відділу природи.

Софією Глібівною була проведена кропітка робота з пошуку архівних матеріалів про засноване в 1910 р. в менонітській колонії Хортиці перше в Російській імперії Хортицьке товариство охоронців природи. Матеріали збиралися в бібліотеці ім. Леніна (Москва), Центральному Державному історичному архіві СРСР, Державному архіві Московської області. Тепер в фондах музею є фотографії документів, листів, значка товариства. До 100-річчя товариства вони опубліковані Чорноморець В. С. в буклеті «Природоохоронний рух в Запоріжжі від минулого до сучасного». Крім того, до 65-річчя товариства С. Перовська ініціювала відкриття меморіальної дошки на будинку школи № 81, де працював його засновник Бузук П. Ф. Наряду з цим нею був зібраний важливий архівний матеріал про початок лісорозведення на території області в Старо-Бердянському, Алтагірському і Родивонівському лісництвах за участю менонітів. На цих матеріалах була створена невелика експозиція в залі відділу природи «Ліс». Завдяки Софії Глібівні в фондах музею є тепер і невеликий матеріал про В. А. Хавкіна, який після навчання в Бердянську та Одесі, створив першу вакцину проти холери, завдяки чому в Індії була ліквідована епідемія цього захворювання.

Здійснюючи значну наукову роботу та активно спілкуючись з науковцями профільних наукових інститутів Ленінграда, Києва, Одеси та Москви, Перовська збирала архівні матеріали з різних напрямків музейної роботи, які не втратили свого значення і сьогодні.

Результатом багаторічних наукових досліджень став тематико-експозиційний план нової експозиції. Була проведена робота з художниками Київського художнього фонду для створення карт і побудови численних діарам.

5 листопада 1965 р. була урочисто відкрита перша стаціонарна експозиція відділу природи Запорізького краєзнавчого музею, авторами якої були С. Г. Перовська і Г. І. Пугіна. В 5 невеликих залах з сотнями експонатів, фотографій та діарамами висвітлювалися різноманітні теми, яких вистачило б на цілий музей.

Тут проводились не тільки екскурсії, але й багато різних природоохоронних заходів, виставки.

6 — 9 лютого 1968 р. на базі відділу природи музею відбувся семінар працівників краєзнавчих музеїв. Захід такого масштабу в Україні було проведено вперше. В ньому приймали участь біля 30 висококваліфікованих спеціалістів з усієї України: начальник відділу музеїв і охорони пам'яток Міністерства культури УРСР Кирилюк Г. С., методист відділів природи Міністерства культури УРСР Барвойнова О. П., автор багатьох праць з питань будівництва експозицій відділів природи краєзнавчих музеїв Герасимов В. П. (Москва) та інші. Учасники семінару дали експозиції музею високу оцінку, як найкращій в Україні серед обласних музеїв свого часу. Експозиція діяла до переїзду музею в 1977 р. в іншу будівлю по вул. Чекистів (нині Троїцька). В 1970 — 1971 рр. Перовська С. Г. вела радіожурнал «Дніпровський світанок» з різними рубриками про природу краю.

Перовська С. Г. активно займалася природоохоронною діяльністю. Вона була членом оргбюро Запорізького обласного товариства охорони природи України з часу його заснування — 12 квітня 1951 р. і стала його головою. Завдяки своїй наполегливості, за допомогою інших членів товариства і небайдужих шанувальників природи в несприятливий час для розширення заповідних територій вдалося неймовірно — створити єдиний до цього часу природний заповідник Кам'яні Могили в межах Запорізької області (Постанова Ради Міністрів УРСР № 1118 від 22 червня 1961 р.). А 8 травня 1964 р. Постановою Радміну СРСР № 451 «Об улучшении охраны природы, рационального использования и воспроизводства природных богатств Украинской ССР» уряд затвердив передачу філії «Кам'яні Могили» Українського державного степового заповідника 100 гектарів кам'яних утворень з фонду земель радгоспу «Придонецький» Запорізької області, які безпосередньо межували з територією заповідника. Також постановою заборонялося в подальшому змінювати нові площі існуючих заповідників і кордони без дозволу Радміну СРСР. До Українського степового природного заповідника Кам'яні Могили, що на території Донецької області, приєднали 100 га Куйбишевського (нині Більмацького) району Запорізької області.

На честь цієї події 10. 10. 2019 р. в заповіднику «Кам'яні Могили» відбулося свято: «55 років державної заповідності в Запорізькій області», присвячене запорізькій частині території відділення Українського степового природного заповідника НАН України «Кам'яні Могили» та встановленню меморіальної дошки його засновникам і науковим діячам. За ініціативою директора заповідника Сіренка В. О. була відкрита меморіальна дошка в пам'ять про співробітників, які зробили вагомий внесок в створення заповідника — Перовську С. Г. (Запорізький краєзнавчий музей) та Касянюк М. О. (співробітник заповідника).

Треба також згадати про те, що після смерті М. Касянюк, Перовська С. Г. на згадку про їх нетривалу спільну роботу в Запорізькому краєзнавчому музеї, власним коштом поставила їй пам'ятник. Коли цей пам'ятник з часом зруйнувався, Сіренко В. О. винайшов кошти для його відновлення в граніті.

Перебуваючи на пенсії з 11. 10. 1974 р., Софія Глібівна співпрацювала з колективом музею, надаючи консультативну допомогу. Софія Глібівна пішла з життя 20 листопада 1999 р., але вона назавжди залишиться в пам'яті тих, хто знав і любив її особисто, а також в історії Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Деркач Т. Г., Єрохіна Л. А., Пересипкін Ф. Ю.

ЛЕГЕНДАРНА ІРИНА ЛАСКА

**До 80-річчя від дня народження заслуженого працівника культури України
Ірини Миколаївни Ласки (17. 08. 1939 – 08. 09. 2011)**

Якби все склалося як бажалося, то у 2019 році ми урочисто відзначили би 80-річчя легенди Запорізького обласного художнього музею мистецтвознавиці Ірини Миколаївни Ласки, яка 40 років свого життя присвятила музейній справі. Нажаль, це відбулося без ювілярки — її не стало у 2011 році. Минуло вже 8 років без І. Ласки, але немає жодного дня, щоб ми її не згадували. Ірина Миколаївна залишила пам'ять про себе не тільки у співробітників музею, в усіх запорізьких художників, але і у людей, які хоч раз в житті з нею спілкувались. Про таких кажуть — непересічна особистість. І як же пощастило новоствореному Запорізькому художньому музею, що Ірина Миколаївна почала працювати тут у перший рік його роботи 8 вересня 1972 року.

Родом вона з тих самих лемків, які зазнали депортації у 1944 — 1946 рр. Перші дитячі роки Ірини Миколаївни, які припали на Другу світову війну, пройшли в селі Усть-Руському Горлицького району, Краківської області що у Польщі. Її донька Марта Ласка розповідала: «Дідо відсидів у німецькій тюрмі за підозрою у підтримці партизан, але в сім'ї про це ніколи не згадували, дідо і сам згадувати не любив. Його катували на допитах, не давали спати, не давали їсти, розтרוшили пальці — знали, що він скрипаль. Далі була депортація. Їхали довго, більше тижня — цілий ешелон переселенців. Все що поляки не могли забрати, (а забрали 7 возів майна), то забрали «совьети», коли доїхали в Україну. Оселилися у селі Нагірянк, Чортківського району, Тернопільської області. Переселенців не особливо любили чи приймали як своїх тут в Україні». Спогади про жагучу несправедливість та гіркоту втрати рідної домівки не змогли стертися за все життя.

Батька призначили директором початкової школи. Мати також згодом почала там працювати. А ще батько керував шкільним хором, з яким їздив на республіканські та всесоюзні конкурси. За свою роботу він отримав звання Заслуженого вчителя України. Ірина Миколаївна, закінчивши з дипломом філолога Львівський державний університет імені Івана Франка (1961), також деякий час вчителю-

вала у далекому карпатському селі — викладала російську мову. До того ж, ще з дитинства вона знала і польську мову. Згодом працювала на кафедрі педагогіки у Львівському університеті і навчалась у Ленінградському інституті живопису, скульптури та архітектури імені Іллі Рєпіна. У цей час з'явилися її перші наукові статті. До музею Ірина Миколаївна потрапила вже з дипломом мистецтвознавця (серпень 1972). До Запоріжжя вона приїхала разом із чоловіком Ігорем Ласкою, який викладав французьку у Запорізькому державному педагогічному інституті (зараз Запорізький національний університет). На той час вони щойно одружилися (липень 1972) — молоді люди були сповнені планів та великих ідей. Невдовзі народилася донька Марта (1974).

Сплав двох гуманітарних професій значно відрізняв рівень підготовки та знань Ірини Ласки серед інших співробітників нового музею. Вона швидко увійшла у курс справ та завзято почала розбудову молодого художнього музею, створеного без жодного експонату.

Озираючись у минуле, можна тільки дивуватись, як логічно і правильно Ірина Миколаївна вибирала напрямки роботи, які вплинули на існування всього музею. Обіймаючи багато років посаду заступника директора з наукової роботи (1973 — 1994), разом із першим директором Г. Соколенком (1928 — 2016), Ірина Ласка розробила напрямки формування колекції, та шляхи вирішення цієї дуже нелегкої задачі. Вона спонукала всіх музейних співробітників здобувати тільки найкращі взірці найвідоміших художників — колекція нашого музею мала бути не гіршою ніж у музеїв, які вже мали довгу історію. У 1973 р., за участі Ірини Миколаївни (швидше за все саме вона була ініціаторкою), відбулося знайомство музейників з видатним українським оперним співаком Дмитром Гнатюком (1925 — 2016), який до того ж був і колекціонером. Ірина Миколаївна вмовляла його віддати роботи художника С. Светославського, аргументуючи тим, що «картини будуть в молодому державному музеї, у великому індустріальному місті, будуть для людей..., а не в якогось приватного колекціонера», — розповідала Марта Ласка. Картину «Садиба художника» на той час мріяли придбати колеги з Державного музею образотворчого мистецтва (нині Національний художній музей), але, на щастя, вона потрапила до Запоріжжя. Не встоявши перед напором мистецтвознавців та з поваги до свого вчителя вокалу Івана Паторжинського (1896 — 1960), який був родом з Вільнянського району Запорізької області, Д. Гнатюк допомагав у поповненні музейних фондів. З його колекції музейникам вдалося придбати 51 твір.

Першим вагомим для всієї мистецької спільноти науковим здобутком Ірини Миколаївни Ласки, було вивчення історії художнього життя на Запоріжжі і Запорізької художньої професійної школи, яка працювала у 1922 — 1927 рр. Незважаючи на короткий термін існування цього закладу, з нього вийшла ціла плеяда художників, які продовжили своє навчання в різних художніх інститутах та стали визнаними майстрами. Серед них народні художники С. Григор'єв (1910 — 1988) та П. Мальцев (1907 — 1993), заслужений діяч мистецтв П. Сабатиш (1909 — 1994). Не менш успішно працювали Г. Гладишева (1907 — 1997), М. Младова (1906 — 1993), Г. Хомаза (1906 — ?). Олександр Куко (1904 — 1971) працював у Дніпропетровському державному художньому училищі і був одним із викладачів першого директора нашого музею — Григорія Соколенка, який також був художником. В. Ступін (1911 — 1997), В. Гончаренко (1908 — ?), М. Крюков (1902 — 1974) після Другої світової повернулися у рідне Запоріжжя

і взяли активну участь у відродженні художнього життя міста. Ірина Миколаївна змогла надихнути колег організувати виставку до 50-ліття школи (1977 р.) та влаштувати зустріч вже літніх художників. Дехто приїхав сам, а дехто тільки прислав роботи. У цьому ж році, зусиллями І. Ласки, вийшов каталог виставки. Варто сказати, що робота з організації експозиції велася дуже цілеспрямовано і зайняла кілька років. Після виставки, на якій експонувалося 178 робіт, більшість залишилась у музейних фондах. Але найголовнішим було те, що встановилися контакти із доброзичливими людьми, які так допомогли молодому музею у поповненні колекції. Завдяки цим безцінним знайомствам, співробітники нашого музею потрапили до родин О. Волкова (1886 — 1957), А. Лентулова (1882 — 1943), О. Кравченко (1903 — 1985), Т. Мавріної (1902 — 1996), Н. Удальцової (1885 — 1961), Р. Фалька (1886 — 1958), О. Осьмьоркіна (1892 — 1953) та багатьох інших видатних художників. В результаті до музейних фондів поступило біля 700 творів. Таким чином у ті радянські часи формувалася колекція живопису і графіки XVIII — XX ст.

Ірина Ласка глибоко розуміла класичних художників минулих часів і з захопленням раділа новим модерним експериментам сучасних художників. Вона захоплювалася творами О. Дубовика (1931) і П. Лебединця (1956), пишалася, що саме вона домовилася про подарунок від А. Тертичного (1954).

Сфера її наукових інтересів була надзвичайно різноманітною, але вона розуміла важливість вивчення саме українського мистецтва (варто зауважити, що це відбувалось у часи тотальної радянської русифікації). Ірина Миколаївна створила каталог «Товариство південно-російських художників 1820 — 1922» (1998), написала велику статтю «Козацтво в образотворчому мистецтві» до Малої енциклопедії «Українське козацтво» (2002). Вона автор багатьох статей присвячених художникам, твори яких зберігаються у музейних фондах. Серед них О. Куприн (1880 — 1960), О. Богомазов (1880 — 1930), В. Орловський (1842 — 1914), М. Самокиш (1860 — 1944), М. Волошин (1877 — 1932), Д. Бурлюк (1882 — 1967) та інші. Її цікавили зв'язки мистецтва і літератури. Таким чином виникли теми лекцій «Шевченко-художник» та «Живопис пушкінської доби»: «їхні музи були посестрами» — писала Ірина Миколаївна в статті про двох великих поетів.

Окремо варто сказати про взаємини І. Ласки із запорізькими художниками. До митців вона ставилась одночасно поблажливо і вимогливо: поблажливо до людських слабкостей та життєвих обставин і вимогливо до творчості. Шукала у творах все найкраще, найважливіше, найзначніше і своїми зауваженнями надихала художника. І. Ласка вважала за необхідне відзначати митців, які дарують свої роботи. Найбільше подарунків музей отримав від запорізьких художників. Вони дарували їх з поваги до музею, з поваги до колекції і з поваги до Ірини Ласки. Вона була авторкою експозицій цілої серії виставок «Нові надходження». У 2002 р., до 40-річчя Запорізької організації НСХУ, була започаткована низка щорічних весняних виставок «Художники Запоріжжя», якими відзначалися ювілейні дати митців. У тісній співпраці із Запорізькою організацією Національної спілки художників України вийшли каталоги та статті про запорізьких художників Г. Соколенка (1928 — 2016), В. Форостецького (1946 — 2017), Л. Форостецьку (1943), В. Ступіна (1911 — 1997), М. Колядку (1951 — 1999), Б. Чудновського (1947), С. Шинкаренка (1922 — 1991). Ірина Миколаївна створила каталог «Художники Запоріжжя» (2002) куди увійшли всі твори запорізьких

художників, зібрані за роки існування музею. Остання виставка Ірини Миколаївни була також присвячена творчості двох запорізьких митців — Людмили і Володимира Форостецьких, мала назву «З глибини віків» та була присвячена 20-річчю незалежності України.

І. Ласка все життя опікувалась колекцією живопису і саме нею був розроблений тематико-експозиційний план першої постійної експозиції живопису XIX — початку XX ст. Вона вважала, що окрім суто художніх принад, надзвичайно важливим для сприйняття художнього твору, є час, в який художник творив, його особиста доля, в решті решт — сім'я. Вона була впевнена, що тільки розуміючи внутрішній світ художника і його життєві обставини, можна повно осягнути задум митця. З огляду на це розуміння, створювалися експозиції та будувалися екскурсії багатьох виставок, кураторкою яких вона виступала. Екскурсії І. Ласки завжди були розповіддю про стосунки творця зі світом, шляхи формування таланту та про те, як це відображається на полотнах. До 35 річчя музею у співпраці з ТРК «Запоріжжя» вона створила цикл передач «Наш Ермітаж», присвячених творам із музейної колекції.

Ірина Миколаївна використовувала найменші можливості і всі особисті знайомства для роботи, а ще могла налаштувати кожного на звернення заради спільної праці. Завдяки її однокурсниці до Запоріжжя потрапила масштабна виставка з Кадріоргського художнього музею (м. Таллінн), інша однокурсниця, яка працювала в Одесі, — познайомила з родичами Є. Буковецького (1866 — 1948) і музей отримав кілька творів художника. Вона давала настанови кожному, хто збирався у відрядження — не тільки займатися дорученими справами, але і знайти час подивитись, зустрітись, познайомитись, поспілкуватись... і давала перелік місць куди обов'язково треба потрапити. При поверненні потрібно було ще і відзвітувати особисто їй. Тож всі старалися: «Бо Ласка питатиме!».

Ірина Миколаївна Ласка стала першим в Запорізькій області заслуженим працівником культури серед музейників (1994) за великий особистий внесок у створення та розвиток Запорізького художнього музею.

Всі приходили в музей і всі приходили до Ласки. Це стосувалося художників, поціновувачів мистецтва, друзів музею, а також і співробітників. Саме до неї можна було прийти за порадою по роботі і пожалітися на життєві негаразди, тільки вона так жваво реагувала на новини і все записувала на безлічі папірців: «Поклади, як знайдеш», — казала вона. Її стіл, стіна за її кріслом, шафки та полиці наповнювалися безліччю записочок — її думок, які ще треба було обдумати, не забути, а також просто цікавинки, красиві картинки, пам'ятні речі — все те, що потім стане статтями, лекціями, екскурсіями, смачними стравами, ліками для душі. Вона навколо себе створювала світ в якому роїлися думки та спогади, плани і мрії, люди, які потрапляли до її оточення, швидко ставали рідними... На жаль, донька Марта та двоє онуків в останні роки життя були далеко від неї.

Вона любила мистецтво і людей, що творять його, ніколи не лінувала душу, вірила у важливість найбільших людських цінностей та мала сили у подоланні труднощів. У Ірини Миколаївни велика добра душа, її тепла вистачало на всіх. Такою ми будемо пам'ятати її завжди.

Янкович І. А.

ВЯЧЕСЛАВ ЮРЬЕВИЧ МУРЗИН
(04. 09. 1951 – 30. 12. 2019)

Накануне нового 2020 г. ушел из нашего мира Вячеслав Юрьевич Мурзин. Известный советский и украинский археолог, скифолог, доктор исторических наук, профессор, Лауреат Государственной премии Украины в области науки и техники. Успешная карьера, известность в научном мире ...

А началось все с детского увлечения запорожского школьника Славы Мурзина. В одной из своих книг «Об археологии с улыбкой», в главе «Рассказ о первой любви» он написал, что этой любовью с детских лет стала археология. Он с удовольствием вспоминал археологический кружок, которым руководил Иван Иосифович Бурцев. Находился он при Детской экскурсионно-туристической станции в г. Запорожье. Члены кружка ходили в походы на Лысую Гору в районе г. Васильевки, известную своими археологическими памятниками разных эпох, обследовали берега Каховского водохранилища. Впервые он стал участником полноценной археологической экспедиции в 14 лет. В 1966 г. в окрестностях с. Беленького Запорожского района работала экспедиция Института археологии, возглавляемая Алексеем Ивановичем Тереножкиным. Вот туда и поехал Слава Мурзин. Эта экспедиция стала решающей в его судьбе. А. И. Тереножкин и Варвара Андреевна Ильинская взяли шефство над ним, что предопределило его дальнейший жизненный путь как археолога.

Автор этих строк близко познакомилась со Славиком в конце 60-х гг. XX ст., когда он, студент первого курса, приехал на археологическую практику на знаменитое Бельское городище. Запомнился он мне как очень веселый, остроумный, компанейский парень. Руководил экспедицией профессор Харьковского государственного университета Борис Андреевич Шрамко. Помимо работы на самом городище, часто Борис Андреевич увлекал небольшую группу заинтересованных студентов в разведки по окрестностям Бельского городища, иногда на довольно большие расстояния. И всегда в такой группе оказывался Слава Мурзин. Бельское городище сыграло в дальнейшем немаловажную роль в его научной деятельности. Руководимая им в течение 10 лет (1992 – 2002 гг.) украинско-немецкая

експедиция Института археологии НАН Украины занималась раскопками целого ряда известных археологических памятников, в том числе Бельского городища и курганов в его окрестностях.

В 2003 г. В. Ю. Мурзин из Киева вернулся в Запорожье, где после смерти отца оставалась мать, известная журналистка Майя Константиновна Мурзина. Здесь он посвятил свою жизнь преподавательской деятельности, сначала в Запорожском юридическом институте МВД Украины, в котором и сам получил второе высшее образование по специальности «Правоведение»; потом в Бердянском и Мелитопольском государственных педагогических университетах. Одновременно он активно занимался издательской деятельностью. При его непосредственном участии стал выходить основанный в 2008 г. альманах «История оружия». В. Ю. Мурзин входил в состав редколлегии нескольких журналов, в том числе и ежегодника «Музейний вісник», издаваемого Запорожским областным краеведческим музеем. Слава сочетал в себе чудесное свойство: талантливо писать и интересно говорить. Недаром он был членом Союза журналистов Украины.

О творчестве В. Ю. Мурзина, как ученого и популяризатора археологической науки, еще будут писать. Он оставил после себя богатое наследие: 9 монографий, две сотни научных статей и популярных публикаций. О Мурзине-археологе знают не только в Украине, но и за рубежом: в Германии, Франции, России, Румынии и других странах.

Светлая память тебе, наш друг и коллега.

З. Попандопуло

Список сокращень

АО	Археологические открытия
АП	Археологічні пам'ятки УРСР
АПУ	Архитектурно-планировочное управление
БДПУ	Бердянський державний педагогічний університет
ВСКХ	Всесоюзный совет по коммунальному хозяйству
ВСНХ	Высший совет народного хозяйства
ВХУТЕИН	Высший художественно-технический институт
Гипроград	Государственный институт по проектированию городов
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДП НДЦ	Державне підприємство, науково-дослідний центр
ЗНУ	Запорізький національний університет
ЗОКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ИЗ	Исторические записки
КСИА	Краткие сообщения Института археологии
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МИАВУ	Материалы и исследования по археологии Восточной Украины
НА ЗОКМ	Науковий архів Запорізького обласного краєзнавчого музею
НБУВ	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НЗХ	Національний заповідник Хортиця
НКТП	Народный комиссариат тяжелой промышленности
ОДС	Объединенное Днепропетровское строительство
ОСА	Объединение современных архитекторов
ПКМВК	Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи
РА	Российская археология
СА	Советская археология
САСС	Сектор архитекторов социалистического строительства
СНК	Совет народных комиссаров
ССПК/ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
УІЖ	Український історичний журнал
ЦАГИ	Центральный аэрогидродинамический институт
ЦГВИА	Центральный государственный военно-исторический архив
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦИК	Центральный исполнительный комитет

Відомості про авторів

Антонов Андрій Леонідович — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу фондів ЗОКМ

Атаманчук Інеса Валентинівна — (м. Запоріжжя) — член Союзу журналістів України, помічник відповідального секретаря ООО «Газета «МИГ»

Белов Олександр Федорович — (м. Київ) — Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, радник Голови Служби безпеки України

Власов Олег Юрійович — (м. Запоріжжя) — молодший науковий співробітник екскурсійно-туристичного відділу НЗХ

Водоп'ян Вікторія Вікторівна — (м. Запоріжжя) — завідувачка відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Деркач Тамара Григорівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Єрохіна Лариса Анатоліївна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Каїра Федір Володимирович — (м. Бердянськ) — вчитель математики вищої категорії, керівник археологічного гуртка Муніципального ліцею

Козиця Світлана Ігорівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Коробова Ірина Анатоліївна — (м. Запоріжжя) — науковий співробітник відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Кравчук Павло Павлович — (м. Запоріжжя) — головний спеціаліст департаменту культури і туризму Запорізької міської ради

Лініков Володимир Анатолійович — (м. Запоріжжя) — завідувач відділу новітньої історії ЗОКМ

Нор Олена Віталіївна — (м. Запоріжжя) — молодший науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України»

Папанова Валентина Анатоліївна — (м. Бердянськ) — к. і. н, доцент, завідувачка навчальною археологічною лабораторією БДПУ

Пересипкін Фелікс Юлійович — (м. Запоріжжя) — завідувач відділу природи ЗОКМ

Попандопуло Зоя Харитонівна — (м. Запоріжжя) — завідувачка відділу історії краю ЗОКМ

Пристінський Богдан Васильович — (м. Запоріжжя) — молодший науковий співробітник відділу новітньої історії ЗОКМ

Сулима Оксана Сергіївна — завідувачка сектором науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Тощев Геннадій Миколайович — (м. Запоріжжя) — к. і. н, доцент, завідувач навчально-науковою лабораторією археологічних досліджень ЗНУ

Чайка Ольга Василівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Шоповалов Георгій Іванович — (м. Запоріжжя) — д. і. н., професор кафедри українознавства Національного університету «Запорізька політехніка», заступник директора ЗОКМ

Шевцов Андрій Сергійович — (м. Запоріжжя) — науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Янкович Інга Адольфівна — (м. Запоріжжя) — директор Запорізького обласного художнього музею

Наукове видання

Музейний вісник

№ 18

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка,
С. І. Козиряцька, А. С. Шевцов

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: В. А. Лініков

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 05.12.2019 р. Папір офсетний, формат 60х84/8.
Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ПП «АА Тандем»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Лобановського, 27, оф. 69

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців:

Серія ДК № 2899

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26